אלכסנדר

(ע"י לודז')

אלכסנדר

[ע"י לודז']

עריכה: **נ. בלומנטל**

תכנון וביצוע: **ע. סלע**

הוצא על־ידי ארגון יוצאי אלכסנדר בישראל
אויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון אלעקסאנדערער לאנדסלייט אין ישראל

תשכ"ח — 1968

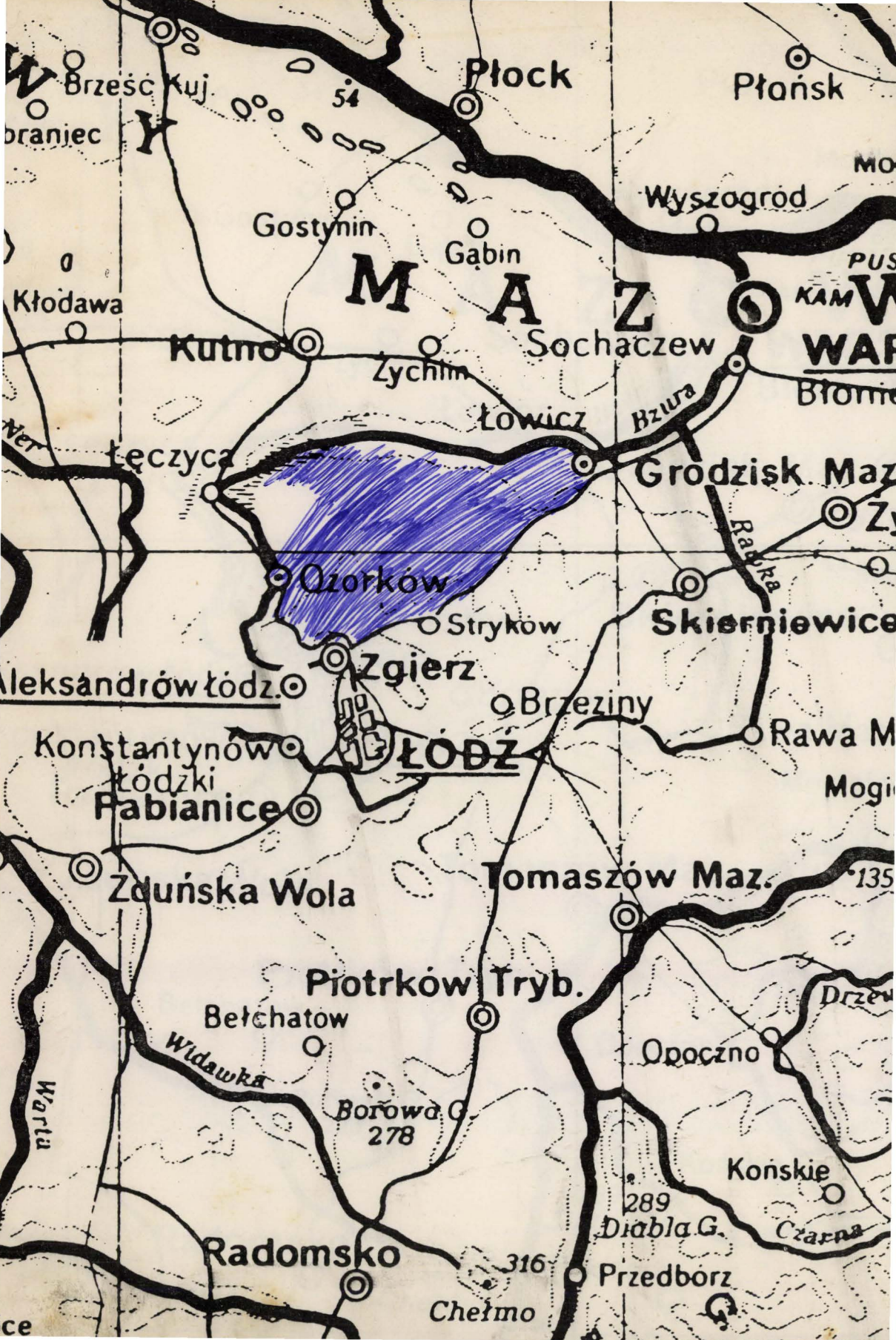
Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

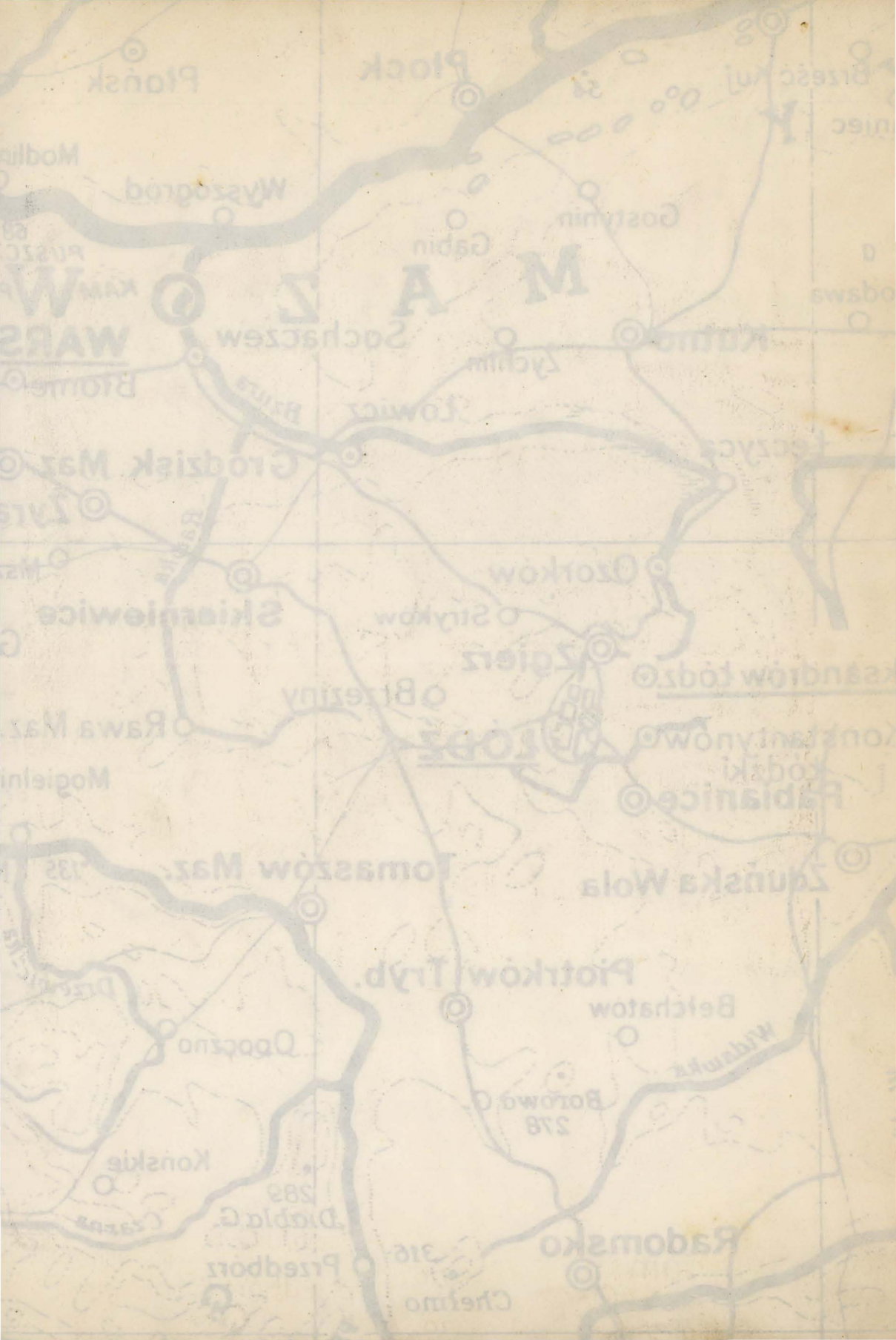
סידור ועימוד — דפוס חדקל בע"מ, רח' תושיה 2, תל־אביב

הדפסה — דפוס "מופת", רח' קיבוץ־גלויות 26, ת"א, טל. 824193

אלכסנדר

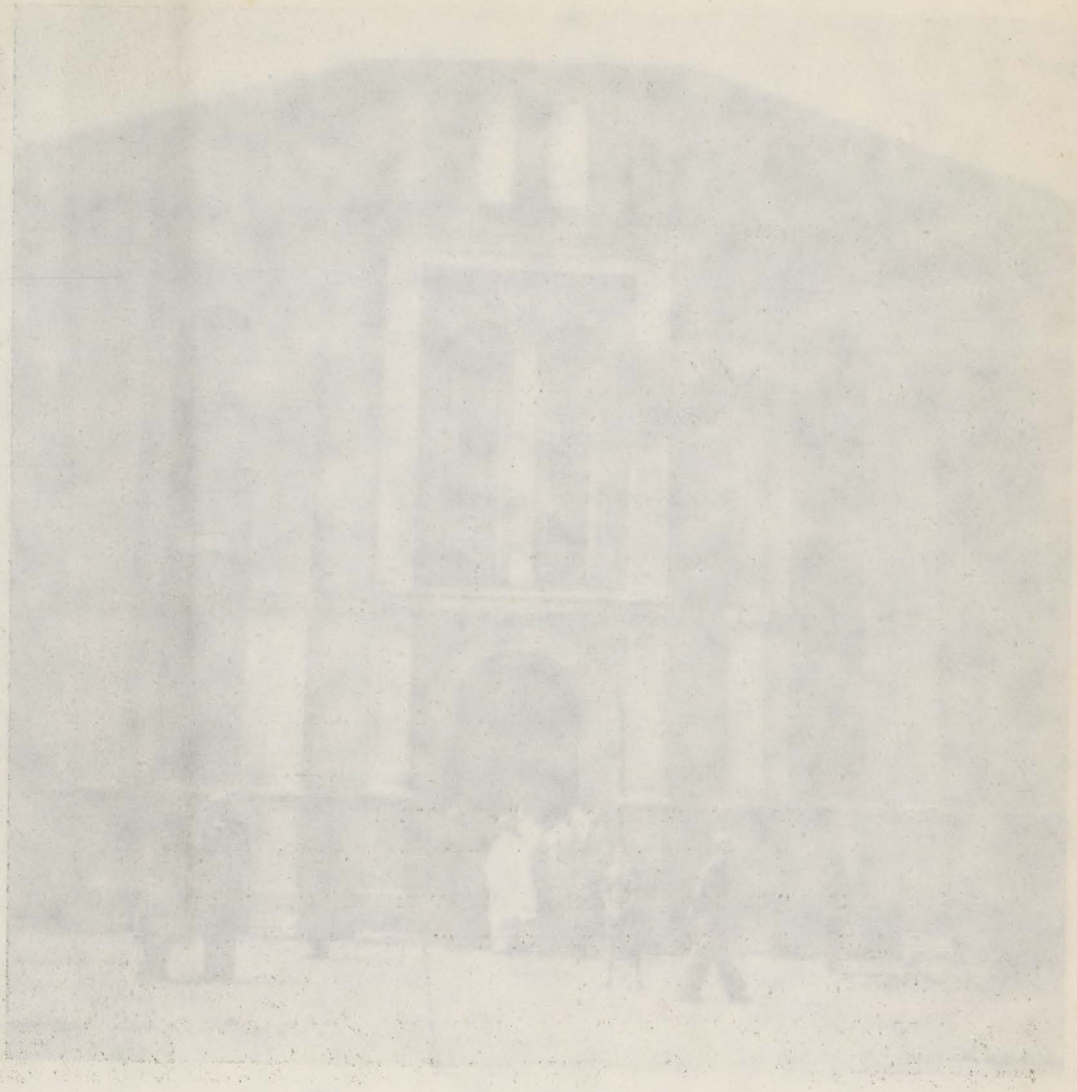
(ע"י לודז')

Brześć Kuj.
Płock
Płońsk
54
Wyszogród
Gostynin
Gąbin
MAZ
Kłodawa
Kutno
Sochaczew
Żychlin
Łowicz
Bzura
Grodzisk Maz
Ozorków
Stryków
Skierniewice
Radka
Zgierz
Aleksandrów Łódz.
Brzeziny
Konstantynów Łódzki
ŁÓDŹ
Rawa M
Pabianice
Zduńska Wola
Tomaszów Maz.
135
Piotrków Tryb.
Bełchatów
Widawka
Warta
Borowa G.
278
Opoczno
Konskie
289
Diabla G.
Czarna
Radomsko
316
Przedbórz
Chełmo

Płock
Mława
Ciechanów
Sochaczew
Grodzisk Maz.
Skierniewice
Rawa Maz.
Tomaszów Maz.
Piotrków Tryb.
Radomsko
Bełchatów
Konskie
Przedbórz
Chęciny
Borowa
278
316
285

חזית בית הכנסת הגדול

עם הספר

דלים וריקים היינו בראשית דרכנו, עם ההחלטה להקים מפעל הנצחה לזכר הקהילה הקדושה אלכסנדר.

התלבטויות רבות ומחשבות מטרידות ביחס לכלים הדרושים למילוי השליחות, ליוו את קומץ האנשים שנטלו על עצמם את המשימה הקדושה, האחראית והקשה, להעלות על הכתב את דמותה וצביונה של העיירה בתקופת זהרה, בימי השלוה, ועד לפרשת כליונה ואחריתה הטראגיים.

עיירה זו יצאו לה מוניטין בכל רחבי פולין, בשל השושלת של האדמו"רים ידועי השם ואורח חייהם הספציפי, שהתבלט במיוחד בסיסמה: אהבת ישראל — ענוה — פשטות — צדקה.

היו בה יהודים חכמים יושבי אהל, תמימים וישרים שעסקו בתורה וקיימו את המימרה „והגית בה יומם ולילה"; בתי התפילה היו מלאי מתפללים, ושליחי הציבור, בליווי המשוררים, הנעימו בקולותיהם את הלבבות.

אישי הציבור, שעמדו בראש הקהילה היהודית והמוסדות לעזרה הדדית, היו מוכנים תמיד להושיט עזרה לנצרכים לעת דחק.

משכילים וציונים שהיו ראשוני מבשרי הגאולה ופעלו רבות למען הציונות, קיימו את הרעיון הלכה למעשה: עלו ארצה, תקעו יתד והשתרשו בה.

יהודים אנשי מעש ויוזמה היו הכוח הדינאמי והרוח החיה בעיצוב דמות העיירה בשטח הכלכלי. במרצם הרב הקימו מפעלים גדולים בעיירה, אשר יצאו להם מוניטין בכל רחבי פולין ובזכותם היתה העיירה מקור פרנסה לאוכלוסיה היהודית והלא־יהודית.

הנוער היהודי הער והתוסס — נוער אינטלקטואלי, בעל אופקים רחבים ומעוף תרבותי, פוליטי וסוציאלי, — והסקטור הפועלי, מילאו חיים את העיירה בפעולותיהם הרב-גוניות.

כל זה נחרב בשואה האיומה שבאה על עמנו ואשר לא פסחה גם על יהדות אלכסנדר.

לא נוכל לשכוח את היום הגורלי ליהדות אלכסנדר, בו נגזר דינה. 25 שנה חלפו מאז.

מבחינת הזמן — תקופה די ארוכה. אולם מרחק הזמן אין בו כדי להשכיח מלבנו את תמונות הזוועה והסוף הטרגי. עוד אנו רואים אותם צועדים את צעדיהם האחרונים על אדמת אלכסנדר, רועדים מקור, מיואשים ומדוכאים; עדה שלמה מוכת גורל: זקנים, נשים וטף שאימת המוות מלווה אותם בדרכם האחרונה.

על פני ארצות אירופה, בדרכים, ביערות, בבונקרים, עוד פזורות עצמותיהם של יקירינו שלא זכו לבוא לקבר ישראל. מעמקי האדמה, מקברי אחים ומכבשני אושוויץ, מיידאנק וטרבלינקה, עולה הקריאה הזועקת: לזכור ולא לשכוח! לנקום ולא לסלוח! אין תמורה ואין תשלום ולא תהא כפרה בעד הדם הרב והיקר שהוקז, והחיים אשר נקפדו לעד.

יהיה ספר זה, המגולל את פרשת החיים וכליונה של עיירתנו אלכסנדר, צוואה לדורות, מצבת עד ונר תמיד לזכר הקהילה הקדושה.

ברטט ובחרדת קודש אנו מגישים את ספר אלכסנדר לקורא.

צום דערשיינען פון בוך

אָרעם זיינען מיר געווען ביים אָנפאנג פון אונדזער וועג, ביים באשליסן צו פאראייביקן דעם זכר פון אונדזער הייליקער קהילה אלעקסאנדער.

שווערע געראנגלענישן און באמרואיקנדיקע געדאנקען האָבן באגלייט דאָס קלייניע הייפל מענטשן, וועלכע האָבן געגומען אויף זיך די הייליקע מיסיע צו פאראייביקן די געשטאלט און דעם כאראקטער פונעם שטעטל, פון די גוטע צייטן ביזן טראגישן אומקום.

דאָס שטעטל איז באוווסט געווען אין גאנץ פוילן צוליב דער באָרימטער דינאסטיע פון אירע רביים און זייער ספעציפישן לעבן־שטייגער, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין אהבת ישראל, ענווות, פשטות און צדקה.

געווען זיינען דאָ אָרנטלעכע יידן, תלמידי־חכמים, בית־המדרש־זיצערס, געלערנט תורה בהתמדה און מקיים געווען דעם פסוק „והגית בו יומם ולילה". די שולן פול מיט מתפללים און די שליחי־ציבור מיט זייערע משוררים האָבן פארכאפט די הערצער מיט די שיינע תפילות.

געזעלשאפטלעכע טוערס זיינען געשטאנען בראש פון דער קהילה און אנדערע אנשטאלטן פאר קעגנזייטיקער הילף, תמיד גרייט צו העלפן יעדן נצרך.

משכילים און ציוניסטן זיינען געווען די ערשטע גאולה־אָנזאָגער פון שיבת־ציון; פיל געטאָן פארן ציוניזם, שפעטער עולה געווען און געשלאָגן וואָרצלען אין ארץ־ישראל.

יידן מיט איניציאטיוו און טיכטיקע זיינען געווען די גרונט־לייגערס און די געשטאלטיקער פון דעם עקאָנאָמישן לעבן. זיי האָבן מיט זייער דינאמישקייט און ענערגיע אויפגעבויט א גרויסע אינדוסטריע, וועלכע

איז באוווסט געווען אין גאנץ פוילן. יידן און נישט־יידן האָבן געצויגן חיונה פון דעם.

די מונטערע און אינטעלעקטועלע יידישע יוגנט, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע ברייטע האָריזאָנטן אויפן קולטורעלן און פאָליטיש־סאָציאלן געביט, האָט אָנגעפילט דאָס שטעטל מיט פיל־פארביקער לעבהאפטיקייט.

דאָס אלין איז חורב געווארן אין דעם שרעקלעכן חורבן, וואָס האָט געטראָפן אונדזער פאָלק און נישט אויסגעמיטן די אלעקסאנדערער יידן. מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן יענעם גורלדיקן טאָג, וועו דער שרעקלעכער גזר־דין פון זייער אומקום איז געקומען.

25 יאָר זיינען פארביי, אָבער דער צייט־אָפשניט קען נישט מאכן פארגעסן פון אונדזערע הערצער זייער טראגישן סוף. מיר זעען אונדזערע נידערגעשלאָגענע שוועסטער און ברידער, די גאָנצע עדה: זקנים, פרויען און קינדער, מיט טויטשרעק אין די אויגן, אויף זייער לעצטן וועג.

איבער גאנץ איראָפע, אויף די וועגן־ניט־וועגן, אין די וועלדער און בונקערס, זיינען צעזייט און צעשפרייט די ביינער פון אונדזערע טייערע, וועלכע האָבן ניט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.

פון די ערד־אָפגרונטן און ברידער־קברים, פון די קרעמאַטאָריומס פון אושוויין, מיידאנעק און טרעבלינקע, הערט זיך דער געשריי: — זכור! געדענקען — און ניט פארגעסן! נקמה נעמען — און ניט מוחל זיין! נישטאָ קיין באַצאָלונג פאר זייער טייער בלוט, וואָס איז פארגאָסן געווארן און פאר די לעבנס וואָס זיינען פארשניטן געווארן.

זאָל דאָס דאָזיקע בוך, וואָס דערציילט וועגן אויפשטייג און אומקום פון אונדזער טייער שטעטל אלעקסאנדער, זיין א צוואה פאר דורות, אן אייביקע מצבה און א נר־תמיד פאר דער אומגעקומענער הייליקער קהילה.

מיט א הייליקן ציטער גיבן מיר איבער דעם ספר־אלעקסאנדער פאר די לייענער.

לתולדות העיר

צו דער געשיכטע
פון דער שטאט

יהושע צענדארף / הייכולאנד

מיין ליב היימלאנד טריפט מיט טרערן,
די ווייסל איז שוין טרערן־פול!
ווי שווער פון דאָרט אַ וואָרט צו הערן,
ס׳איבערקלערן מאַכט מיך דול.

אין אונדזער שטוב זיינען פרעמדע,
אין מיין בעט, — ווער שלאָפט דאָרט היינט?
ווער טראָגט דאָרט מייגע העמדער?
געוויס ניט מיינער אַ פריינט!

— — — — — — — — —

כאָטש ניט דיך ס׳האָט די וועלט
מיט אויסגעשריי באַגעגנט;
דיינע לאָנקעס, דיין יעדעס פעלד,
איך זוך אויף אַלע וועגן.

מיין ליב היימלאָנד, מיין שטעטל אַלעקסאַנדער
און לאָדזשער שטאָט פון מיין וויגל,
איר וועט פֿריער צי שפּעטער דאָך
אייער טרויער באַזיגן.

לאגער פּיטיוויץ, 18.9.1941

שין־פע / געווען א יידישע קהילה...

געווען א שטעטל אלעקסאנדער, א שפּעריש יידישע קהילה, אריינגעפלאכטן אין דער ראם פון יידישע קהילות אין פוילן־לאנד.

א שטעטל, ווי הונדערטער אנדערע איינגעפונדעוועט דורך דורות־מי פון בעלי־מלאכה, קרעמערס, סוחרים און בארימטע זאקן־ארבעטער און פאבריקאנטן, וועמענס פראדוקציע האט זיך אויסגעשפרייט אריבער די גרענעצן פון פוילן. באזונדערס האט זיך ארויסגעהויבן אין דער יידישער וועלט די רביישע דינאסטיע — דער אלעקסאנדערער „הויף".

דאס יידישע לעבן דא איז געווען א שטענדיקער געראנגל פארן קיום קעגן דער סביבה, וואס איז נישט שטענדיק געווען פריינטלעך פארן יידישן ישוב. אבער ביי אלע דרויסנדיקע שווערקייטן האט דער יידישער ישוב זיך דא איינגעפעסטיקט און זיך אריינגעוועבט אינעם אלגעמיינעם געוועב, וואס הייסט: יידיש פאלקס־לעבן.

צו פארשיידענע סאציאלע שיכטן, פרייע און רעליגיעזע, האבן מיר געהערט. אבער אלע, אלע האבן געלעבט אין דערווארטונג אויף בעסערע טעג און תמימותדיק געגלויבט אינעם מענטש און מענטשלעכער קולטור, וואס דארף ברענגען אויסלייזונג פאר מענטש און ייד. פלוצים איז געקומען די מוראדיקע גרויליקע טראגעדיע. אלע די שפּעריש כוחות זיינען צוזאמען מיטן לעבעדיקן ייד אוועק אין רויך.

און ס׳איז נאטירלעך וואס ביי די פארבליבענע, וואס שטאמען פון אט די לחלוטין חורבע און צעשטערטע ישובים, איז אויפגעקומען דער ווילן אויפצושטעלן א דענקמאל אונדזערע היים־ערטער אין פארם פון יזכור־ביכער, ארויסגעגעבן דורך די לאנדסמאנשאפטן.

כדי אפצוהיטן דעם ליכטיקן אנדענק פון די אומגעקומענע אויף קידוש השם און קידוש העם פירן מיר אינעם יזכור־בוך פארביי אונדזערע מיט־

מענטשן, וואָס האָבן געווירקט אין אלעקסאנדער. מיר ווילן פארפיקסירן די געזעלשאפטלעכע, פּאָליטישע און קולטור־אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געווירקט אין אונדזער שטאָט.

מיר ברענגען צום אויסדרוק די גרויסע השפּעה פון דעם אלעקסאנדערער „הויף" און די אנדערע חסידים־שטיבלעך און בתי־מדרשים, אויפן גאנג און שטייגער פון יידישן ישוב.

מיר ברענגען דעם נייעם יידן, דעם באווסטזיניקן נאציאָנאלן־סאָציאלן טוער אין זיין שטרעבן אייניצונעמען די יידישע באפעלקערונג פארן ציוניזם און סאָציאליזם.

די ווייניק פארבליבענע, ניצול־געווארענע פון די פארטיליקונג־לאגערן, פון וועלדער, פון גריבער און באהעלטענישן, לעבן איצט יעדער מיט זיינע זכרונות, וואָס גיבן אים נישט קיין רו.

זיי לעבן אין שאָטן פון די נשמות־קרבנות, נישט וויסנדיק ווו זייער הייליק געביין איז פארלוירן געגאַנגען.

זאָל דער יזכור־בוך ארויסווייזען דעם ווייטיק, דעם בראָך, פון די ווייניק פארבליבענע, יתומים, אומגליקלעכע.

זאָל דער ספר הזכרון, שטיין אין וועג פון שר השיכחה, נישט דערלאָזן אונדז און די וואָס קומען נאָך אונדז פארגעסן, וואָס דער דייטשער פאשיזם האָט געטאָן צו די יידן פון אונדזער היים־שטעטל אלעקסאנדער.

זאָל דער יזכור־בוך אויפהיטן און איבערגעבן אלע די, און מי דערגרייכטע מעשים פון דער קהילה, בעת איר אויפשטייג.

זאָל דער פאָרליגנדער ספר, וועו אפילו, אויף א באשיידענעם אופן, פאר־צייכענען מיט פיעטעט און נשמה־ציטער די פארשטייער, בויער פון עקאָנאָ־מישע אונטערנעמונגען און געזעלשאפט־דערציערישע אינסטיטוציעס פון דער הייליקער קהילה אלעקסאנדער.

זאָל דער יזכור־ספר זיין א מצבה־שטיין, געשטעלט די קדושים וטהורים, פאר וועלכע מיר בויגן אין טרויער אונדזער קאָפּ און מורמלען שטיל א תפילה פון נישט פארגעסן.

נתן פוזנר / עיירתי

זכור אזכרך, עיירתי אלכסנדר!

את חקוקה על לוח־לבי באותיות־אש המלבות ומאירות את נשמתי. מלשדך ינקתי את השראתי והכנפתי מעוף וחזון לעמוד ברשות עצמי בספינת־החיים הסוערת. על אדמתך עמדה עריסת־ילדותי, ובתוכך בליתי את נעורי אשר יסדו מסד איתן ומוצק לגופי ורוחי. נשמתך, עיירתי, ליוותני בכל מסלול־חיי ונסכה בי אורח־חיים אנושי ורוחני.

סעד ומשען קבלתי שם מהורי, אחי ואחיותי; ידע ודעת רכשתי ממלמדי ומורי בבתי־הספר דשם וממנהיגים וחברים בארגונים שונים.

הוי! כולם, דמויותיהם חקוקות ושוכנות בנקיקי לבי ואני מוצא בהן נוחם מול האכזריות בחלד.

לבי לך, עיירתי, על אשר נתיתמת מטובי בניך, ויושבת עתה בודדה ואבלה ומקללת בלבך, כמוני, את עם־הרוצחים שהביא עליך כליה באין רחמים: נתערטלת מן החלק התוסס ביותר, מן היהודים המושרשים, אשר במשך דורות עמלו בשבילך עמל רב, עמל של יצירה ורוח.

זוכרת אַת את בניך, היהודים המגוונים: חסידים, מתנגדים, ציונים, אנשי עבודה סוציאליסטיים. כולם היו כסופי גאולה — מי לגאולה יהודית ומי לגאולת עולם.

לבי דואב ונימי נפשי רוטטות ומפרפרות בהזכרי בחורבנך, אלכסנדר. ותפלתי היחידה היא שעם־רוצחים זה יהיה מקולל עד עולמי־עד.

ואותך עיירתי נזכור לטובה ונארגך בספרי־הימים לדורות.

שרה ויעקב פרלמוטר / עיירתי אלכסנדר

בצדק נקרא הענף הכרות של יהדות פולין מלפני המלחמה בשם „הכתר של יהדות אירופה", והכתר הזה זרח במשך עשרות דורות עד היום בו חטפו ידיים רצחניות אור זה ועלטה ירדה עלינו.

אין להכחיש שמאות הערים והעיירות של יהדות פולין בת האלף היו אלו שהאירו את דרכה של יהדות מזרח־אירופה. אחד מאלה האורות שבמשך דורות זרח על כולנו היה בלי ספק אלכסנדר; עיר קטנה בכמותה, אבל באיכותה רשאית להיקרא „עיר ואם בישראל".

אנו מאמינים שערים דומות לאנשים: אחד עובר דרכו בשקט, באפרוריות, בלי שאף אחד יבחין בו, והשני מאיר ככוכב בשמיים שכולם חייבים לראותו.

אם ניקח בחשבון שעיירתנו נבנתה בתחילת המאה הקודמת, נהיה נאלצים גם להסכים לכך שהיא דומה למטאור שדרך והאיר את שמי היהדות.

בה בשעה שערים ותיקות יותר נשארו באלמוניותן במזרח־אירופה היהודית הרי עיירתנו התפרסמה, בלי הגזמה, אצל גדולים וקטנים. קשה להאמין כי מישהו ממיליוני יהודי פולין לא שמע על אלכסנדר. סבורים אנו, כי ביושר ובאובייקטיביות נוכל לומר שהחסידות, שלידתה בשדות וביערות פודוליה, היא שכבשה בסערה את דמיון המוני היהודים בפולין והיא שהיתה הגורם לפופולריות העל־טבעית של עיירתנו.

„חצר" האדמו"ר מאלכסנדר היתה מפורסמת בכל העולם היהודי. עיירה בעלת אוכלוסיה של חמשת אלפים יהודים בערך, היתה לעתים מוצפת באלפים שבאו מכל קצות המדינה (ולפעמים גם מחו"ל) בכדי להימצא בקירבת הרבי וליהנות מזיוו.

כוח זה איחד עשרות אלפים. הבאים זרקו מעליהם עול־פרנסה וחיו, מי ימים ספורים ומי שבועות רבים, בהתלהבות ובריקודי חסידים ובשירי הלל לבורא העולם. ורעיון תמים אחד איחד את ליבות כולם: שבזכות הרבי יקבלו גם הם חלק בעולם הבא, ואולי יקצרו את דרכו של המשיח. ובימים ההם, מי שלא ראה אברכים חסידיים, „מוחות חריפים", מטיילים בחוצות העיירה, ידיהם באבנטיהם, ועוסקים בדבר תורה — לא ראה את זוהרה של אלכסנדר.

נוסף לפרסום שבו זכתה עיירתנו בשל „חצר" הרבי (שהפכה לאגדה ממש בין מאות ואלפי המוני היהודים), אין לשכוח גם גורם נוסף שאיפיין אותה ואת סביבתה. בניגוד לעיירה הקלאסית בפולין, שהצטיינה במסחר זעיר, היתה עיירתנו היהודית בעלת אלמנט תעשייתי־פועלי, שתי על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים.

את מקומן של החנויות הדלות והזעירות תפסו בעיירתנו מכונות הגרביים שיצרו כמויות סחורה ענקיות בשביל פולין כולה וגם בשביל חו"ל.

אפשר להגיד ללא הגזמה שקשה למצוא על המפה היהודית עוד הרבה מקומות כאלה (חוץ מכמה יוצאים מהכלל), בהם כל המשפחה התקיימה על עבודה פרודוקטיבית יוצרת והרוויחה את לחמה ביושר, בזיעה, כפי שכתוב בתורה. אבל „לא על הלחם לבדו יחיה האדם". היהודי בעיירתנו חי לו את חייו המסורתיים מדורי דורות, דבר שאיפשר לו להתגבר על קשיי היום־יום.

בהזדמנות זו ברצוני להזכיר לבני עירנו: היו זמנים שלפועלים יהודיים לא היתה, מסיבות שונות, דריסת רגל בבתי החרושת שבעיירה, ואפילו לא בלודז' הסמוכה.

עובדה היא, שהעיבה לא במעט על חיינו, שתעשיינים יהודיים גדולים לא רצו לקבל פועלים יהודיים, כדי שהאחרונים לא יהיו נאלצים לחלל את השבת, חלילה (בשבתות עבדו בבתי החרושת היהודיים פועלים נוצרים).

היו לנו צרות גם עם „חברינו" הגויים, שמלכו באגודות המקצועיות „בצורה פרוליטרית אמיתית" והטיפו לסיסמאות ש„כל הפועלים חייבים להתאחד" ו„כולנו אחים". דווקא הם הקימו מחסום גבוה, אותו לא יכלו בשום אופן לעבור הפועלים היהודיים בכדי להיכנס לאחד מבתי־החרושת.

למרות כל זאת היה בחיינו יותר אור מאשר צל.

אמנם, „חברינו" ו„אחינו" נלחמו נגד הפועלים היהודיים, אולם אלה החליטו לקחת את גורלם בידם, להילחם על הכנסת פועלים יהודיים לבתי־החרושת וגם ניצחו במלחמתם זו.

מקרים כאלה ואחרים רבים היו בעיירתנו הבלתי־נשכחת. נוסף למחסום העבודה פרץ הנוער שלנו גם מחסומים גבוהים אחרים ופתח לפני עצמו עולם חדש.

כל המפלגות והתנועות היהודיות מצאו באלכסנדר כר נרחב להפצת רעיונותיהן. מועדונים נפתחו, ספריות צצו כפטריות אחרי הגשם. הנוער היהודי, חדור אידיאלים ורצון להתעלות, קיבל הזדמנות להגשים את חלומותיו.

מי לא זוכר את השנים ההן, עת הצעיר היהודי, אחרי יום עבודה מפרכת על יד המכונה, היה בא בערבים למועדון התנועה לעזור בבניית עולם חדש וטוב יותר. בהזדמנות זו היה „בולע" עשרות ספרים, שהיוו יסוד להשכלתו העצמית, מאחר שלא זכה בלימודים סדירים.

ולא רק בספרים התעניין הצעיר בעיירתנו. הנה נודע לו הפתגם הרומי העתיק „נשמה בריאה בגוף בריא". נוסדו אגודות ספורט רבות. גם המפלגות הפוליטיות, כגון: ה„בונד", „פועלי־ציון", ימיניים ושמאליים, „המזרחי", וכן תנועות הנוער: „פרייהייט", „צוקונפט"־יוגנט, „גורדוניה" ועוד, — כולן כולן נתנו לפועל היהודי הצעיר הזדמנות ליישר את גבו הכפוף בטרם עת.

כך התנהלו החיים היהודיים באלכסנדר עד למלחמת העולם השניה. אז נכנסו קלגסי היטלר ובנעליהם המסומרות דרסו חיים יהודיים תמימים, מסורת של דורות. אפלה כיסתה את שמינו הבהירים... נהרות הדמים של יקירינו וקרובינו, דמם השפוך של קדושי אלכסנדר זועק אלינו מן האדמה: בל תשכחו! זכרו את עברנו המפואר, שנכרת לבלי תקנה.

דמעה צצה מתוככי הלב... רואים אנו את עיירתנו מתעוררת ומתחדשת באלפי אורות, פה על אדמת ישראל...

כן, אחיות ואחים יקרים! הבה נוסיף לבנה לבניין חיינו מחדש על אדמת ארצנו, בהתאם לרוח ולמסורת המפוארת של אלכסנדר היהודית. לאורה נלך, למען הדורות הבאים, למען ההמשך...

שרה און יעקב פערלמוטער /

נויין שטעטל אלעקסאנדער

מיט רעכט ווערט אַנגערופן דער פארשניטענער צווייג פון יידישן פאַלק אין פארמלחמהדיקן פוילן: „די קרוין פונעם יידישן פאַלק"; און דער קרוין האַט געלויכטן אין משך פון הונדערטער דורות, ביז צום טאָג, ווען רוצחים־הענט האַבן ארויסגעריסן די דאָזיקע ליכטיקייט, און א פינצטערניש האַט זיך אויף אונדז אראָפגעלאָזט.

און ווער וועט נישט אנערקענען, אז די הונדערטער שטעט און שטעטלעך פונעם טויזנט יעריקן יידישן פוילן, זיינען געווען די, ווועלכע האַבן מיט זייער

ליכט באלויכטן דעם וועג פונעם יידישן מזרח אייראָפעאישן פאלק? און איינס, וואָס האָט אין משך פון דורות אויסגעשטראלט פון זיך א ליכט פאר אונדז אלעמען, איז אויך געווען, בלי ספק, אלעקסאנדער. א שטאָט, כאָטש אין כמות קליין, אָבער אין איכות גרויס. מיט רעכט קען זי אָנגערופן ווערן „עיר ואם בישראל".

און מיר גלויבן, אז שטעט זיינען געגליכן צו מענטשן, איינער גייט אדורך זיין לעבן גרוי, וואָכעדיק, און קיינער באמערקט אים נישט, און א צווייטער ווארפט א ליכט ווי א מעטעאָר אויפן אומענדלעכן האָריזאָנט, וועלכן אלע מוזן זען.

און וועו מיר נעמען אין באטראכט אז בסך הכל איז אונדזער שטאָט געווארן אויפגעבויט אינעם אָנהויב פון פאָריקן יאָרהונדערט, וועלן מיר אלע מסכים זיין, אז אלעקסאנדער איז טאקע געגליכן צום מעטעאָר, וועלכער האָט גאָר שנעל אויפגעשטראלט און באלויכטן דעם יידישע האָריזאָנט.

וועו אנדערע, גרעסערע און עלטערע שטעט, זיינען געבליבן אומבאקאנט, איז אונדזער שטאָט געווארן באריממ, אָן גוזמה, ביי גרויס און קליין; שוועו צו גלויבן אז עמעצער פון די מיליאָנען פוילישע יידן זאָל נישט האָבן געהערט וועגן אלעקסאנדער. און אונדזער שטאָט איז געווארן באריממ צוליב פארשיי־ דענע סיבות; אָבער מיר גלויבן, אז מיר וועלן זיין גאָר אָביעקטיוו, אויב מיר וועלן אנערקענען אז דער חסידיזם, וועלכער האָט פון די פאָדאָליער וועלדער און פעלדער, אָנגעיאָגט ווי א שטורעם, און פארכאפט די פאנטאזיע ביים פאָלק אינעם יידישן פוילן, איז געווען דער הויפט גורם צו אונדזער אזוי איבער־ נאטירלעכער פאָפולאריטעט.

עס איז דאָך געווען באריממ אין דער יידישער וועלט דער אלעקסאנדער „הויף". אין א שטאָט אין וועלכער עס האָבן געלעבט א פינף טויזנט יידן בערך, פלעגן גאָר אָפט, צו א יום טוב, אריינפאָרן פיל טויזנטער פון אלע עקן פוילן (און אפילו אויך פון אויסלאנד), נאָר כדי צו זיין אין דער נאָענטקייט פונעם רבין, און זיך ווארעמען אין זייער שטראלן.

און אָט דער כח האָט געקענט פאראייניקן צענדליקער טויזנטער יידן, אין א ספעציעלן צבור. די געקומענע האָבן פון זיך אַראָפגעווארפן דעם פרנסה־ עול און די וואָכעדיקייט, און געלעבט, ווער א פאָר טעג, און ווער לאנגע ווואָכן, מיט התלהבותדיקע חסידישע טענץ און לויב־געזאנגען צום בורא עולם. איין תמימותדיק געדאנק האָט אלעמען באהערשט: אז אינעם זכות פון רבין וועלן

זיי אפילו עולם הבא באקומען, און אפשר טאקע אויך מקצר זיין דעם גלות דורך ביאת המשיח. און ווער ס׳האָט נישט געזען אין יענע טעג, ווי חסידישע יונגעלייט, „שארפע קעפ", גייען איבער די גאסן, האלטנדיק זיך ביי די גארטלען, און זיינען עוסקים בדברי תורה, דער האָט נישט געזען דאָס שיינקייט פון אלעקסאנדער! אָט דער כח האָט געמאכט אונדזער שטאָט בארימט אין דער יידישער חסידישער וועלט. אָבער, אויב מען קען זאָגן, אז דער הויפט גורם צו דער באריימטקייט פון אונדזער שטאָט איז געווען דער חסידיזם, און איבער־הויפט דער אלעקסאנדער „הויף" (וועלכער איז געווארן פארוואנדלט ממש אין א לעגענדע צווישן הונדערטער און טויזנטער פאָלקס יידן), דארף מען אָבער נישט פארקוקן אויך אן אנדערן פאקטאָר, וועלכער האָט כאראקטעריזירט אונדזער שטאָט און איר סביבה, און דאָס איז — להיפך צום קלאסישן שטעטל, אין חרוב געווארענעם פוילן, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט דער עיקר מיט זיין קליין־האנדל (א פאקט וועלכן די היסטאָריקער אנערקענען און בארעכטיקן דאָס מיט גורמים אומאָפהענגיקע פונעם שטעטל־תושב) — האָט דאָס יידישע אלעקסאנדער, וואָס האָט געציילט ביי פערציק פראָצענט פון דער באפעלקערונג, פאָרגעשטעלט מיט זיך אן אינדוסטריעל־האָרעפאשנעם עלעמענט, וועלכער האָט געלעבט על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים.

אנשטאָט די קליינע דלותדיקע געווען־לבלעך אינעם קלאסישן יידישן שטעטל האָט ביי אונדז געשפילט פערמאנענט די מוזיק פון דער זאקן־מאשין, וועלכע פלעגט ארויסווארפן ריזיקע סטאקן סחורה, פאר גאנץ פוילן און אויך פאר אויסלאנד.

מען קען זאָגן אָן גוזמה, אז ס׳איז שווער צו געפינען נאָך אזעלכע ערטער אויף דער יידישער מאָפּע, ווו די גאנצע יידישע באפעלקערונג (מיט גאָר קליינע אויסנאמען) איז געווען אזוי פראָדוקטיוו און פארדינט דאָס טעגלעכע ברויט אזוי אָרענטלעך, מיט שווייס, ממש לויטן תנ״כישן געבאט. אָבער ווי אונדזערע חכמים האָבן געזאָגט: „לא על הלחם לבדו יחיה האדם", אחוץ פארדינען אויף ברויט, מיט זיינע האָרעפאשנע מאזאלעדיקע הענט, האָט דער אלעקסאנדער ייד, זיך אויך אויסגעלעבט אינעם דורותדיקן טראדיציאָנעלן לעבן, וואָס האָט באצויבערט, און געהאָלפן פארטרייבן די וואָכנדיקייט.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאנען, און מיינע בני עיר געדענקען דאָס געווים: אז ס׳זיינען געווען צייטן, וועו א יידישער ארבעטער האָט נישט

געקענט אריינגיין אין די טעקסטיל־פאבריקן, סיי פון אלעקסאנדער און סיי פון נאַענטן גרויסן לאַדזש, צוליב פארשיידענע סיבות.

קודם כל, איז געווען באקאנט דער ביטערער וויץ, וועלכער האָט פארטונקלט דאָס שיינע און ליכטיקע אינעם טראדיציאָנעל יידישן לעבן, דהיינו: אויך יידישע גרויס־אינדוסטריעלער האָבן נישט געוואָלט אריינגענעמען א... יידישן ארבעטער, כדי דער לעצטער זאָל נישט... מחלל שבת זיין (אין די יידישע פאבריקן האָט מען געארבעט אויך שבת, מיט קריסטלעכע ארבעטער).

אָבער אויך דאָס איז געווען א האלבע צרה. די הויפט־צרה איז געווען מיט די גוויישע „חברים", וועלכע האָבן געקעניגט אין די פראָפעסיאָנעלע פאריינען, און אויף אן „אמת פראָלעטאריש אופן" ווו עס ווערן געפריידיקט אלע גוטע מידות, וועגן דעם „אז אלע ארבעטער דארפן זיך פאראייניקן", און דער עיקר, וועגן דעם „אז אלע זיינען ברידער". דווקא אָט זיי האָבן אויפגעשטעלט א הויכע וואנט, וועלכע דער יידישער ארבעטער האָט בשום אופן נישט געקענט אריבער, כדי אריינצוגיין אין איינער פון די גרויסע פאבריקן.

אָבער אין אונדזער טראדיציאָנעל יום־טובדיק לעבן איז געווען מער ליכט ווי שאָטן.

אויב אונדזערע „חברים" און „ברידער" צום קאמף האָבן שיקאנירט א יידישן ברודער־ארבעטער, האָבן די יידישע ארבעטער אליין באשלאָסן צו נעמען זייער גורל אין האנט און אליין פירן דעם קאמף. און, ווי געזאָגט, דערפירט אים ביז צום זיג און דערמעגלעכט דערמיט דעם צוטריט פון יידישן ארבעטער צו די גרויסע פאבריקן.

און אזעלכע, און אויך אנדערע ליכטיקע מאָמענטן, זיינען געווען גאָר אָפט אין אונדזער אומפארגעסלעכער און הייַנט חרוב־געוואָרענער שטאָט. און אויב מיר האָבן שוין דערמאָנט דעם יידישן ארבעטער וועלכער האָט באוויזן דורכצוברעכן טיילווייז דעם וואנט צו גלייכער ארבעט, דארפן מיר נישט פארגעסן א צווייטע „וואנט", וואָס איז טאקע אומגעווארפן געוואָרן אין גאנצן און געעפנט פאר דער יידישער יוגנט א נייע וועלט.

אלע יידישע פארטייען און באוועגונגען האָבן געפונען אין אלעקסאנדער א פעלד צו אקערן און צו פארזייען אלע סאָרטן אידייען און געדאנקען. פארטיי־לאָקאלן זיינען געוואָרן געעפנט, ביבליאָטעקן זיינען אויסגעוואקסן ווי שוועמלעך נאָך א רעגן, און די יידישע אידעאליסטישע יוגנט, וועלכע האָט

שטענדיק געזוכט צו דערהויבן זיך, האָט איצט געהאט א געלעגנהייט צו פארווירקלעכן איר טרוים.

ווער פון אונדז געדענקט נישט יענע יאָרן, ווען דער יוגנטלעכער פלעגט נאָך א גאנצן טאָג אַרבעט ביי דער מאַשין, קומען אין אָוונט אינעם פּאַרטיי־לאָקאַל, שטענדיק מיט געדאנקען צו העלפן בויען אַ נייע און בעסערע וועלט, און דערביי „איינשלינגען" צענדליקער ביכער, וועלכע פלעגן אים, דעם יוגנטלעכן וועלכער האָט נישט געהאט די זכיה צו זיצן אויף א שול־באַנק, באַרייכערן זיין וויסן דורך זעלבסטבילדונג, טאָקע א דאנק די ביכער פון דער פּארטיי־ביבליאָטעק.

הכניסה לעיר — דער אריינגאנג אין שטאָט

און נישט נאָר צו ביכער האָט זיך דער יוגנטלעכער באַגרענעצט. ווי אַ פלייסיקער שילער האָט ער זיך דערוווסט, אז שוין די אַלטע רוימער האָבן געלערנט אז „א געזונטער גייסט דארף זיין אין א געזונטן גוף".

האָט מען געשאַפן פיל ספאָרט־אַרגאַניזאַציעס ביי די פאַרטיי־לאָקאַלן, צי דאָס איז געווען דער „בונד" אָדער „פועלי־ציון" רעכטע צי לינקע; „מזרחי" און „פרייהייט", „צוקונפט" יוגנט אָדער „גורדוניה" און נאָך און נאָך. אָלע, אלע האָבן געגעבן א געלעגנהייט דעם יונגן יידישן אַרבעטער אויסצוגלייכן זיינע יונגע און שוין פריצייטיק אויסגעקרימטע פלייצעס, מיט וועלכע ער פלעגט שוין איצט זיך באוויזן מיט שטאָלץ.

אזוי האָט עס זיך געפירט ביז צום צווייטן וועלט־קריג, ווען די אַנגעקומענע היטלער־באַרבאַרן האָבן אריינמאַרשירט אויך אין אָלעקסאנדער און האָבן אכזריות־דיק צעטראָטן א יידישע טראַדיציאָנעל דורותדיק לעבן פון תמימות און ריינקייט, און א פינצטערניש האָט איינגעהילט אונדזער ליכטיקן הימל... און די טייכן בלוט, די פאַרגאָסענע, פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע, דאָס בלוט פון די אלעקסאנדערער קדושים, רופט אונדז נישט צו פארגעסן, און שטענדיק געדענקען אונדזער גלאָררייכן עבר, וועלכער איז געווארן אזוי מערדערלעך אָפגעשניטן.

אָבער פלוצים קומט אונדז ארויף א טרער פון די טיפענישן פונעם הארצן, און מיר דערזען א ניי אלעקסאנדער, אן אויפגעוואכטע און אויפגעלעבטע מיט טויזנט חן־ען, דאָ ביי אונדז אויף אייגענער ישראל ערד...

יאָ, טייערע ברידער און שוועסטער, זאָל יעדער פון אונדז צולייגן א ציגל, און העלפן צוריקאויפבויען אונדזער פאַרשניטענעם שטאָלץ, בויענדיק אונדזער לעבן אינעם אייגענעם לאנד, לויטן גייסט און שענסטע טראדיציעס פון אונדזער יידישן אלעקסאנדער, וואָס דאָרף לויכטן און ווייזן דעם וועג פאר אונדזערע קומענדיקע דורות, פאר אונדזער המשך!

בן־ציון פומרנץ / אלכסנדר

מוניטין יצאו לה, לאלכסנדר, בזכות הרבי האלכסנדרי.

אדמו"רי אלכסנדר חרתו על דגלם את המידות: אהבת ישראל, רדיפת שלום, צדקה, ענוה ועבודת־הבורא מתוך שמחה. הם נודעו לתהילה והערצה בכל רחבי העולם היהודי. יהודים מכל החוגים והשכבות נהרו לאלכסנדר כדי ליהנות מזיו פניו של הרבי, לזכות בברכה מפיו או בדבר־נחמה לעת צרה;

לקחת חלק בתפילות הנלהבות ולהשתתף בשמחות, שהיו חזיון נפרץ מאד בחצר אלכסנדר. רבים באו לרווות את צמאונם בדברי־התורה של הרבי או להגיע במחיצתו לידי התפשטות הגשמיות ושיכחת עניני יום־יום תוך כדי שירה וריקודים.

העיירה היתה תמיד פעילה ועירנית מאד בשטח התרבות והחינוך ורבים לאין ספור היו ה„חדרים", בתי־הספר וה„ישיבות", בהם קבלו הילדים חינוכם היסודי, כל אחד לפי יכולתו ונטייתו.

התבלט במיוחד בית־הספר „המזרחי", הודות למחנכים המעולים אשר מלבד החינוך הכללי החדירו בתלמידי בית־הספר גם את רעיון שיבת־ציון.

החיים הציוניים בעיירה היו תוססים ועירניים. לימוד עברית יחד עם הפצת תעמולה למען ארץ־ישראל בצורות שונות, כגון קרן־קיימת־לישראל, קרן־היסוד, קפא"י וכיוצא באלה — היפרו את הרעיון הציוני. רבים מבני הנוער הציוני, וכן יהודים באים־בימים, לא אמרו די ברעיון בלבד, אלא הגשימו אותו הלכה למעשה ועלו לארץ־ישראל.

פעילות נאה ופוריה מאד התנהלה בשטח הסוציאלי, ובמיוחד ראוי לציין את יסוד „בית התה" עם תום מלחמת העולם הראשונה, בביתו של י מ י ל ה פ ל י ט מ ן, בהנהלת ה"ה חיה דרוקר, פנחס ז'רנובסקי, פייבל שלם, שמחה קופל ועוד — שתפקידם היה להגיש עזרה לילדי העניים והיתומים, הרעבים והיחפים, אשר המלחמה הותירה אותם בחוסר כל. העזרה שהוגשה לילדים אלה איפשרה להם להמשיך בלימודים (אם אין קמח אין תורה) והצילה אותם מחרפת רעב.

גרעין ראשון זה, שנשתל על־ידי החברים הנזכרים בשטח הסוציאלי, נתן אחר־כך פרי מבורך, כאשר התפתחו ושיגשגו מפלגות וגופים ציבוריים שונים, אשר מלבד בהשקפתם הפוליטית היו פעילים גם בחיים הסוציאליים ויצרו במשותף קופות של גמילות־חסדים, לינת־חולים וכיוצא באלה מוסדות צדקה וחסד, שנודעה להם השפעה ניכרת על התפתחות החיים של האוכלוסיה היהודית באלכסנדר במשך דורות.

נ. ב. / אלעקסאנדער

שטריכן צו איר געשיכטע

דער שטאָט אלעקסאנדער געהערט צו די יינגערע שטעט, וואָס זיינען אנט־
שטאַנען אין קאַנגרעס־פוילן אין דער ערשטער העלפט פון נייַנצענטן יאָר־
הונדערט, נאָכדעם ווי ס׳האָט זיך אַנגעהויבן צו אנטוויקלען אין און אַרום
לאָדוש, דער נייער טעקסטיל־צענטער. די טענדענץ פון דער דעמלטדיקער
רוסישער רעגירונג אוּן באזונדערס פון די פוילישע אַנפירנדיקע אַדמיניסט־
ראטיוע אוּן ווירטשאפטלעכע קרייזן איז געגאַנגען ערשטנס אין דער ריכטונג
פון אנטוויקלען די אייגענע אינדוסטרי, אוּן דערמיט געווינען אין די שטעט
נייע אַרבעט־פלעצער פאר די מאסן פויערים, וואָס האָבן נישט פארדינט
אויף זייער אַרעמען אויסקומען אין דאָרף ביי דער ערד־אַרבעט; צווייטנס,

בית העיריה

דער מאגיסטראט

הויבן די רייכקייט פון לאנד דורך פאבריקאַטן, וואָס האָבן באַקומען א גרויסן אפזאץ־מארק אין דעם גרויסן רוסלאנד, נאָך מער אפגעשטאנענעם פון דעם פוילישן „קעניגרייך". פון דעם שטאַנדפונקט געזען, איז דאָס שאפן קאָנגרעס־פוילן (1815) ביי דער רוסישער אימפעריע, געווען פון גרויס נוצן.

די שטאַט איז אזא יונגע, אז דער עלטערער דור (היינט־צוטאָג) פון די אלעקסאנדערער יידן געדענקט נאָך ביז היינטיקן טאָג די סימנים פון יונגקייט פון דער שטאַט: זיי געדענקען, וועו איז די שטאַט אויפגעשטעלט געוואָרן לויט די דערציילונגען פון זייערע עלטערן, די עלטערן פון די עלטערן, זיי האָבן געזען מיט די אייגענע אויגן די עלטסטע מצבה, וואָס אויפן יידישן בית עולם וכו' וכו'.

לייענט די וויטערדיקע זכרונות און איר וועט זיך אין דעם איבערצייגן.

דער ישוב (אויף פויליש — Osada), האָט פריער געטראָגן דעם נאָמען „לעצטשיצער", וויל ער האָט געהערט צו דעם פאָוויאָט לעצטשיץ, און צו דער וואיעוואדשאפט מאָזאָוושע. די שטאַט איז געגרינדעט געוואָרן אין 1818 יאָר אויפן אָרט פון דער גלאָז־פאבריק וואָס אין ברוזשיצא וויעלקא, דערפון דער צווייטער צונאָמען פון דער שטאַט „פאבריטשני". מיט דער צייט, מיטן וווקס פון דער שטאַט לאָדזש און מיט דער נייער אייגטיילונג פון פוילישן געביט — נאָכן אָפשאָפן דאָס „קעניגרייך פוילן" (1864) — איז אלעקסאנדער צוגעטיילט געוואָרן צום לאָדזשער פאָוויאט, פעטריקאָווער גובערניע. דאָס, וואָס פעטריקאָוו — אין די פוילישע צייטן האָט די שטאַט געהייסן און הייסט ביזן היינטיקן טאָג „טריבונאָלסקי" — איז געוואָרן דער צענטער, און נישט לאָדזש, באָווייזט אָמבעסטן די גרויסקייט־פארהעלטנישן פון די ביידע שטעט. און אזוי איז פארבליבן ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914), הגם מיט דער צייט איז לאָדזש געוואקסן און מיט איר צאָל איינווינער פיל, פיל מאָל איבערגעשטיגן די צאָל איינווינער פון דער גובערניע־שטאָט פעטריקאָוו.

פון די לעגענדן־פאקטן, וואָס האָבן א שייכות צו דער געשיכטע פון יידן אין אלעקסאנדער, דארף דאָ געבראכט ווערן, אז אין פוילישן אויפשטאנד פון 1861 האָבן אלעקסאנדערער יידן געזומען אן אָנטייל: אויסבאהאלטן געווער, פאָליאקן, געזוכטע דורך דער מאכט א.א.וו.

ווידער אין יאָר 1905 האָט זיך דאָ, ביים אלעקסאנדערער רב זינגער אויסבאהאלטן דער יונגער פילסודסקי, שפעטערדיקער שעפער פון די פוילישע לעגיאָנען און פוילישער מלוכה־שעף.

צאל איינווינער

אין דעם יאָר 1824 האָט אלעקסאנדער פארמאָגט 340 הייזער מיט 2,955 איינווינער. דערפון האָבן 365 פארנומען זיך מיט טעקסטיל־אויסארבעטונגען, דער באדייטנדיקער רוב פון דער באפעלקערונג זיינען געווען צו דער צייט דייטשן.

אין יאָר 1826 האָבן די יידן באקומען די פריווילעגיע פון מעגן ווינען און קויפן זיך פלעצער בלויז אויף די גאסן ווארשאווסקא און וויעטראטשנא, ווי אויך אויפן רינעק ביי דער ווארשעווער גאס.

אין יאָר 1858 איז די צאָל איינווינער געפאלן ביז 2,885 איינווינער, פון זיי איז א טויזנט — יידן. לויט דער פאָלקסציילונג פון 1897 איז אין אלעקסאנדער שוין געווען 5,992 איינווינער, פון זיי 1673 — יידן.

אין יאָר 1909 איז געווען דאָ 3,061 יידן, וואָס האָט אויסגעמאכט 34.7% פון דער אלגעמיינער צאָל פון דער באפעלקערונג.

לויט דער ערשטער פאָלקסציילונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין באפרייטן פוילן דעצעמבער 1921, איז אין דער שטאָט געווען 8,236 איינווינער; דערפון פאָליאקן (רוימיש־קאָטוילישע) — 2,399; דייטשן־עוואַנגעליקער — 3,116; יידן, לויט דת משה — 2,635, ד.ה. 32%.

לויט דער נאציאָנאליטעט (מוטער־שפראך) האָבן זיך די ציפערן פאָר־געשטעלט אביסל אנדערש. פוילישע נאציאָנאליטעט — 2,782; דייטשע — 3,018; יידן — 2,434; דאָס הייסט, מיט אַנדערע ווערטער, אז 201 יידן האָבן אָנגענעבן, אז זייער נאציאָנאל־שפראך איז פויליש. פון די עוואַנגעליקער האָבן בלויז 98 אָנגענעבן, אז זיי זיינען פאליאקן נישט קיין דייטשע, וואָס קען טאקע זיין אין דער אמתן, אָבער קיין פאָליאקן בני דת משה זיינען אין שטאָט איז אזא גרויסער צאָל זיכער נישט געווען.

די ציפער שפיגלט זיכער נישט אָפּ דעם ווירקלעכן מצב, אזוי ווי מיר אלע ווייסן, אז אמתע אָסימילאַנטן, געהרופן „משקעס", זיינען אין שטאָט געווען

אינצעלנע, געציילטע אויף די פינגער; דאקטעגן האָבן דאָ, אין אלע איבעריקע שטעט, א טייל יידן און דאָס „גוטע יידן" — צוליב נישט אריינטירן זיך אין דער גאנצער פראגע, אָנגעגעבן די פוילישע נאַציאָנאַליטעט, פארטוישנדיק דאָס מיט „פוילישער בירגערשאפט". געווירקט אויף דעם האָט אויך די שטעלונג פון די ציילונגס־קאָמיסארן, וואָס זיינען געווען פאראינטערעסירט אין א גרעסערער צאָל ... פאָליאקן.

ביי דער צווייטער פאָלקסציילונג (לעצטער אין אומאָפהענגיקן פוילן), פון דעצעמבער 1931, האָט די שטאָט געציילט 1,025 געביידעס מיט 11,554 נפשות; ד.ה. א ווקס פון 28.7%.

יידישע קהילה

די יידן פון דער שטאָט זיינען פון אָנהויב געווען צוגעשריבן צו דער קהילה פון שטעטל לוטאמיערסק, סיעראדזשער פאָוויאָט, קאלישער וואיעוואדשאפט, און געטראָגן די לאסט פון צאָלן שטייערן און פראָצענטער פון אלטע חובות אויף אויסהאלטן די לוטאמיערסקיער קהילה צוזאמען מיט די איבעריקע יידן פון דער שטאָט. אין יאָר 1830 אנטשטייט א באזונדערע קהילה אין אלעקסאנדער, אָבער דאָס צאָלן די פראָצענטער פון די חובות פון דער לוטאמיערסקיער קהילה דארף ווייטער צאָלן בלויז אלעקסאנדער, לויט דער פאראָרדנונג פון דער (רוסישער) מלוכה־קאָמיסיע פאר אינערלעכע און רעליגיעזע ענייַנים. באגרינדט האָט די קאָמיסיע איר אויסטערלישן באשלוס דערמיט, וואָס דער רוב פון די אלעקסאנדערער רייכערע יידן שטאמט פון לוטאמיערסק, און זיי זיינען קינדער צי קינדס־קינדער פון די יעניקע לוטאמיערסקיער קהלניקעס, וואָס האָבן געמאכט די גרויסע הלוואות (חובות).

פעסטגעשטעלט האָט דאָס די קאָמיסיע אויף סמך פון דעם עדות־זאָגן פון בלויז צוויי עלטערע לוטאמיערסקיער יידן; אזוי ווי קיין אָפיציעלע דאָקומענטן וועגן דער פראגע זיינען שוין צו דער צייט נישט געווען. דער גאָנצער קהילה־ארכיוו פון לוטאמיערסק איז נעמלעך פארלוירן געגאנגען בעת דער גרויסער שריפה, וואָס האָט פאר דעם געטראָפן די שטאָט.

אין 1851 יאָר האָט די דאָזיקע מלוכה־קאָמיסיע פארפליכטעט די פרעמדע יידן, וואָס האָבן אָפגעקויפט כמעט אלע וועלדער פון דער סביבה צו צאָלן

שטייערן פאר דער אלעקסאנדערער קהילה, כל זמן זיי וועלן פירן זייערע מסחר אין דער געגנט, הגם זיי אליין האָבן אין אלעקסאנדער נישט געווויינט. דערמיט האָט מען באַרייכערט די קאסע פון דער קהילה, וואָס האָט תמיד — איבריגנס נישט נאָר דאָ — געראַנגלט זיך מיט פינאַנסיעלע שוועריקייטן.

באשעפטיקונג פון די יידן

וועגן דער באשעפטיקונג פון די יידן אין שטאָט האָבן מיר בלויז פראג־מענטאַרישע געגעבענע פון די פריערדיקע צייטן.

אין יאָר 1826 איז אויף צוויי מייסטערס שניידערס קריסטן געווען 12 יידישע. ביזן יאָר 1840 זיינען צוגעקומען נייַ־פאַרעגיסטרירטע מייסטערס: 11 יידן און 19 קריסטן. פון די נייַע יידישע מייסטערס זיינען געווען 4 היימישע, 3 פון לוטאמיערסק און צו איינעם פון אנדערע שטעט (זגיערש, טוטשין א.א.וו.).[1]

פון די גרעסערע ערשטע יידישע פאבריקאנטן אין שטאָט איז געווען גרינבערג פייוול — פאַרמאָגנדיק 17 וועבער־וואַרשטאטן. אין 1861 טראָגט ער זיך אריבער קיין לאָדזש, ווו די צאָל וואַרשטאטן זיינע וועלן פאַרגרעסערט ביז 23 (אין 1864).[2]

לויט דער אנקעטע, וואָס ס׳האָט דורכגעפירט צווישן יידן דער דזשוינט אין פוילן תיכף נאָכן ערשטן וועלט־קריג[3], איז אין אלעקסאנדער אין יאָר 1921 געווען טעטיקע יידישע אונטערנעמונגען 196, אין וועלכע עס האָבן געארבעט 591 פערזאָנען. 152 (25.7%) פון זיי זיינען געווען די בעלי־בתים גופא; 47 (8%) באשעפטיקטע אין די אונטערנעמונגען זיינען געווען משפחה־מיטגלידער; דער רעסט 392 (66.3%) זיינען געווען לוין־ארבעטער; פון זיי איז געווען יידן מער ווי א העלפט (53.8%): נעמלעך 211 (127 מענער, 84 פרויען) יידן און 181 (46.3%) קריסטן.

1. Dr. Filip Friedman: Studia nad przeszloscia Zydow w Lodzi. Lodz, 1935, str. 188/9.
2. דאָרט, ז. 241/2.
3. Zydowskie przedsiebiorstwa w Polsce wedlug ankiety z 1921 r., opracowane pod kierunkiem Eliezera Hellera. Warszawa 1923.
וועגן אלעקסאנדער זע באנד VII, ז. 138/9, 140, CXLV, טאַבעלע A און 1A.

אָט איז די טאַבעלע פון די טעטיקע אונטערנעמונגען און באשעפטיקטע אין זיי פערזאָנען:

נאָמען	אונטערנעמונגען צאָל	%	באשעפטיקטע אין איר פערזאָנען צאָל	%	דערפון לוין-ארבעטער צאָל	%
מעטאל	8	4.1	8	1.4	—	—
מאַשינען אפאראטן	1	0.5	1	0.2	—	—
האָלץ	1	0.5	1	0.2	—	—
פעל, לעדער	5	2.5	7	1.2	1	0.3
טעקסטיל	127	65.0	483	88.7	369	94.1
באקליידונג	31	15.8	46	7.8	11	2.8
פאפיר	1	0.5	4	0.7	2	0.5
דערנערונג	15	7.6	31	5.2	10	2.3
בוי	3	1.5	4	0.7	—	—
גראפיק	1	0.5	1	0.2	—	—
רייניקונג	3	1.5	5	0.8	—	—

באמערקונג: דער פּראָצענט אין ערשטן פאל איז פון אלע אונטערנעמונגען, אין צווייטן — פון די באשעפטיקטע אין אלע אונטערנעמונגען, א.א.וו.

די טעקסטיל אינדוסטריע (127 אונטערנעמונגען) טיילט דער מחבר אויף פאָלגנדיקע קאָטעגאָריעס:

שפּולערייי
טרייבערייי
וועבערייי
באוועל-וועבערייי
אָפּרעטור
פּארבערייי
זאָקן-פאבריקן

די לעצטע קאָטעגאָריע האָט אויסגעמאכט כמעט א העלפט (46.1%) פון אלע טעקסטיל-אונטערנעמונגען, באשעפטיקט אין איר זיינען געווען 312 פערזאָן — 64.6% פון אלע באָשעפטיקטע אין דער טעקסטיל-אינדוסטריע.

די דאָזיקע טאבעלע באווייזט, אז אלעקסאנדער איז געווען א טעקסטיל־שטאָט (זאָקן־פאבריקן), און אזוי איז עס פארבליבן ביזן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1939 יאָר, וואָס ס׳באשטעטיקן די זכרונות געבראכטע אין בוך.

און הגם די שטאָט איז נאָך ענדע 1939 געווארן יודענריין, האָט מען אָבער שפעטער פון 1.5.1942, געמוזט ברענגען אהער יידן אויף ארבעט; זיי זיינען געבראכט געווארן פון פאביאניצער ארבעטסלאגער און זייער ארבעט איז באשטאנען אין סאָרטירן די זאכן, וואָס זיינען געבראכט געווארן פון טויטן־לאגער כעלמנא און פון די גערוימטע געטאָס. די זאכן האָט מען אָפּגעלאגערט אין קאָטוילישן קלויסטער. די יידן אין דער צאָל פון 15—30 מאן פלעגט מען ברענגען אונטער א שמירה מיט אויטאָס אינדערפרי און אָוונטצייט צוריקפירן אין לאגער קיין פאביאניץ.

די ציווילע דייטשע אָנגעשטעלטע פון דער לאָדזשער געטאָ־פארוואלטונג, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער ארבעט פון די יידן, האָבן באקומען א ספעציעלע געלט־הוספה, געוופן Gefahrenzulage — הוספה פאר דער סכנה אָנגעשטעקט צווועלן מיט אן עפידעמיע קרענק ביים סאָרטירן זאכן פון עוועטועלע קראנקע, וואָס זיינען אומגעקומען אין טויטן־לאגער כעלמנאָ צי ביים רוימען די געטאָס, ד.ה. ביים איבערפירן די יידן פון געטאָ אין טויטן־לאגער און צונויפזאמלען זייער פארמעגן.

די אויסאָרטירטע, בעסערע זאכן, פלעגט מען שיקן אין רייך פאר „ווילטעטיקע״ אינסטיטוציעס. ערגערע זאכן האָט מען פארקויפט פאָלקס־דייטשן אויפן אָרט; די נישט פארוועגדבארע זאכן האָט מען ווי רוי־מאטעריאל איבערגעפירט צום פאראַרבעטן אין די פאבריקן.

מנחם ווינטער / א בינטל פאקטן

אלעקסאנדער ליגט 11 קילאָמעטער מערב־זייט פון דער גרויסער פאבריקן־שטאָט לאָדזש.

אויטאָבוסן, וואָס זיינען געפאָרן פון לאָדזש, האָבן אויך פארבונדן די שטאָט מיט פאדעמביץ, לאסק ביז קאליש.

א טראמווי קורסירט לאָדזש־אלעקסאנדער יעדע 15—20 מינוט.

דער שטח פון שטאַט בערך 4 ק״מ²;
פון זגערזשער גאס ביז סוף לוטאמיערסקא — 2 ק״מ.
פון וואלנאשטש ביזן מארק — 1 ק״מ.
פון יידישן צענטער — די שול — ביז ספאצעראוואַ — 1 ק״מ.
64 גאסן און געסלעך, אייניקע צו 1 ק״מ לאנג, האָבן צעשניטן די שטאַט אין קוואדראטן און אין פיר־קאנטן.

ארום דער שטאַט זיינען געווען גרינע פעלדער, וועלדער, סעדער, טייכלעך און וואסערן.

אלעקסאנדער האָט אין יאָר 1939 געציילט 84 פאבריקן און פאבריקלעך (לויט דער פוילישער צייטונג "Rzeczpospolita" פון 1945).

די גרעסטע און שענסטע פאבריקן האָבן געהערט צו פאַלקס־דייטשן, אייניקע צו פאַליאקן, די רעסט צו יידן.

פראָדוצירט האָט מען אויסשליסלעך זאָקן און טעקסטיל, דערצו האָבן נאָך עקזיסטירט אייניקע פארבערייען, פארמערייען, שלאָסער־ווארשטאטן און א דרוקעריי.

די זאָקן האָט מען פארקויפט אין גאנץ פוילן, דאָס האָט געגעבן באשעפ־טיקונג און פרנסה כמעט דער גאנצער שטאַט.

אויף דער עלטסטער מצבה פון אלטן בית־הקברות, וואָס איז געשטאנען ביז 1939, איז געווען בולט דער דאטום: תקע״ו, ד.ה. 1816, מיין פאָטער אלימלך ז״ל ליגט נישט ווייט פון דעם אָרט און איך פלעג אהין קומען און פארשן די מצבות.

אייניגע מצבות זיינען געווען פון יאָר תק״פ (1820), תקצ״א (1831) א.א.וו.

אויפן מאגיסטראט, וואָס איז ווארשיינלעך דער עלטסטער בנין אין שטאַט, איז צו זען א קאָפּ פון א פרוי, פארבונדן מיט א פאס די אויגן (דער סימבאָל פון גערעכטיקייט). ווארשיינלעך האָט דאָס הויז געדינט אלס געריכט. אונטערן קאָפּ איז געווען דאָס יאָר 1824.

אמאָל האָט דאָס דערפל לאָדזש געהערט צום קרייז אלעקסאנדער.

ביז 1914 האָט די שטאַט געהערט צו די רוסן.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די דייטשן אָקופירט די גאנצע געגנט, און דעמלט איז פייוול (שרגא) דעם רבין שמואל צבי׳ס זון פאר־

דעכטיקט געוואָרן אלס שפּיאָן, און איז דורך די רוסן טראגיש אומגעקומען אין שטאָט ראדאָם.

אין 8 בתי תפילות האָבן טאָג טעגלעך יידן געדאוונט פון באגינען, און געלערנט תורה ביז שפעט ביינאכט.

דאקעגן איז געווען אין שטאָט להבדיל 1 קאָשטשיאָל פאר פאליאקן און 2 קירכן פאר דייטשן.

אין די שטיבלעך, ווו עס איז נישט געווען בייטאָג קיין לערנערס, האָט א מלמד געלערנט קינדער תורה.

אין ראדאָמסקער שטיבל — דער מלמד משה פנחס נאבאָזשני; אין בצלאל יאיר׳ס קלויז — דער מלמד — בערל (דער בעל קורא פון געררער שטיבל), אין סוכאטשעווער שטיבל אנטשל טשייניקס זון, האָבן געלערנט מיט דערוואק־סענע בחורים.

אין גערער שטיבל האָט א גאנצן טאָג גערוישט פון „קעסט־אייד־עמס״ און פרחי תורה, מיטן מורה הוראה הנוך מלאך בראש. דערצו זיינען געווען באשטימט 2 צימערן, אין וועלכע שבת זיינען געווען פול מתפללים, אוו אין ימי חול האָבן דאָרט געלערנט מיט תלמידים די מלמדים יחזקאל בעריש זעלמאן און יחיאל מאיר פראנקענטאל.

אין קהלס בית מדרש — אין דער פארבער־גאס — זיינען אין די וואָכן־טעג געווען מיינסטנס קדיש־זאָגערס. אין „המזרחי״ האָט מען געדאוונט כמעט נאָר שבת און יום־טוב.

די גרויסע שול פלעגט שבת און יום טוב, באזונדערס אין די ימים נוראים, זיין פול מיט קינדער, מענער און פרויען — מוצאי יום כיפור האָט זיך פון דאָרט ארויסגעלאָזט א ים מתפללים, וואָס האָבן פארנומען די גאנצע שול־געגנט און זיך צעשפרייט איבער דער שטאָט.

א טרויער איז געווען, ווען די טירן פון דער שול זיינען בייטאָג געווען אפן. דעמלט האָט מען געזעגט אין פאליש קרשים (ברעטער) פאר א נפטר.

א באזונדער קאפיטל פארנעמט דעם רבינס בית המדרש מיט דער „ישיבת בית ישראל״, ווו אויך איך האָב געלערנט.

דאָרט האָט געברויזט טאָג־טעגלעך ווי אין א קעסל, אויסער ניתל׳ס און ט׳ באב.

יענקעלע, רבי אברהם חיימס זון, איז געווען דער לייטער (מנהל); א בחור א גאון, שיין, קלוג, הויך, איידל און זייער ענערגיש, ער האָט אלעס

געזען, געהערט און געווסט. ער האָט אָנפאנג פון די דרייסיקער יאָרן געגרינדעט א ספעציעלע קוך פאר די העכער 100 „ישיבה"־בחורים, און עס האָט אויפגעהערט דאָס בזיונותדיקע „עסן טעג".

שבת און יום טוב זיינען כמעט אלע געגאנגען דאוונען אין שווארצע זיידענע קאַפאָטעס. אלע בתי תפילות זיינען געווען פול.

וועו עמעצער איז לא עלינו קראנק געווָארן, האָט מען אים באזאָרגט אין שטוב מיט א מנין. וועו עמעצער איז געשטאָרבן, האָט מען געדאוונט אין שטוב פון אבל, די גאנצע „שבעה".

פון די ספרים, וואָס זיינען געשריבן געווָארן אין אלעקסאנדער, זיינען מיר באקאנט „ישמח ישראל" פון רבין ירחמיאל ישראל יצחק, דעם רבין יחיאלס זון, וועלכער האָט קיין קינדער נישט געהאט. „תפארת שמואל" פון רבין שמואל צבי, „עקדת יצחק" פון רבין יצחק מענדל דאנציגער, דער לעצטער רבי פון אלעקסאנדער. א פירוש אויף „שיר השירים" פון רב אברהם יוסף פישער, דער מלמד פון רבין יצחק מענדל, ביי וועמען אויך איך האָב געלערנט. ער איז געווען א גאון מופלג, געשטאָרבן אין עלטער פון 77 יאָר.

א יידישע פאָלקס־שול מיט פוילישער אונטעריכט־שפראך פאר יידישע קינדער איז אמאָל געווען ביי וווָנטשן אין הויף. אויך איז געווען אין די מילן־גאס די „מזרחי־שול" און די „אגודת ישראל שול" ביים גערער שטיבל.

לעצטנס האָבן יידישע קינדער געלערנט אין די פוילישע פאָלקס שולן, לאָדזשער גימנאזיעס און פאך־שולן.

פאָלגנדע צען יוגנטלעכע האָבן געענדיקט די גימנאזיע: יעקובסאָן — 2 קינדער; ביעלאוס — 3 קינדער: רוזשקע, לוטא און מארעק; גאָלדבערג — 1 קינד; הערמאן יוזעפאָוויטש, שלמה לעווין, צודקעוויטש און מאניא זילבערבערג.

לעבן געבליבן זיינען נאָר 3 אקאדעמיקער: ד"ר הערמאן יוזעפאָוויטש אין ישראל, ד"ר שלמה לעווין אין פראנקרייך, ד"ר מארעק ביעלאוס אין רוסלאנד.

ס'זיינען אויך געווען בערך 15 מלמדים. אין אייניקע „חדרים" האָבן געלערנט עטלעכע צענדליק קינדער.

איך געדענק טיילווייז פון זיי: משה פנחס נאבאָזשני, קאלושינסקי יעקב. שיפלינגער בעריש, ראסלער מיכאל, סקאצילאס, שלמה'לה טענצער, פראנקענטאל,

וויזאוווסקי מרדכי, זשיכלינער, כהן יאָסעלע, בערל (חנה'ס ברודער), ווייס יחיאל (בערל ווייס זון) און שווארצער יאָסעלע (אין הויז פון דער געלע חיה — נעבן קריזמאן).

דערפאר זיינען קיין יידן אנאלפאבעטן נישט געווען. אלע, יינגלעך און מיידלעך, האָבן געקענט לייענען און שרייבן.

ראשי העדה: דער רב זינגער, 2 מורה הוראות, 3 שוחטים, שמחה באטשאן מיטן זון און ברוך בער ווייסבערג. לעצטנס האָט אויך אָנגעהויבן שחטן אלטער יוסף יעקובאָוויטש.

דער אָנקום פון שבת איז מיטן „ליכט צינדן" אויסגערופן געוואָרן דורך דעם שמש הערשל גרינשפאן, וואָס איז אונטערשטיצט געוואָרן דורך דער סירענע פון דער מקוה. די לעצטע געשעפטן האָבן זיך פארקלאפט ווי אויף א מיליטעריישן באפעל, אויסער אייניקע פריזיערס און דעם „סקלאדאפטעטשני" פון ביעליאסן, וועלכע האָבן נאָר איין טיר צוגעמאכט אלס צייכן פון סאָלי־דאריטעט.

דער ערשטער רבי פון שטאָט רב הנוך פון די קאצקער תלמידים, האָט געלאָזן פאָלגנדע ברכה פאר דער שטאָט: „דאָ שמעקט מיט תורה, דעריבער זאָלן דאָ נישט ברענען 2 הייזער מיט איין מאָל". בשעת דער גרויסער שריפה פון ראדאָמינסקיס קינאָ, אין יאָר 1929, וועו דאָס פייער מיט פונקן זיינען ממש ארויף אויף די שכנישע הייזער, האָט דאָס פייער קיין שליטה נעהאט. ס'האָט דעמלט געדראט אז א גרויסער טייל פון דער יידישער געגנט זאָל אוועק אין פלאמען. אויך וועו די דייטשן האָבן ביים סוף פון צווייטן וועלט־קריג פארלאָזט די שטאָט (יאנואר 1945) און אונטערגעצונדן די ארכיוון, און די רוסישע הארמאטן און טאנקן האָבן באשאָסן די שטאָט, האָבן נישט געברענט קיין 2 הייזער צוזאמען.

זלאטע — ברוך שלמה האנדעלסמאנס טאָכטער — געלעבט אויף אריש פאפירן, האָט מיטגעארבעט מיטן לאָדזשער אונטערגרונט און אומגעקומען.

פייוול האנדעלסמאן איז פארוונדעט געוואָרן אלס קעמפער קעגן די דייטשן (אלס רוסישער סאָלדאָט) ביי סמאָלענסק.

משה שיפלינגער און פאָמעראנץ האָבן געדינט אין דער פוילישׁ־רוסישער ארמיי. יהושע — יצחק לעווינס זון — איז געווען דער ערשטער סאָלדאָט וועלכער איז צוריקגעקומען אָנפאנג 1945 מיט דער ביקס. אין האנט נאָך

אלעקסאנדער. ער האָט פאַרטגעזעצט דעם קאמף קעגן די דייטשן אויף דער אַנדערער זייט פון טייך אַדער ביז בערלין און איז מער נישט צוריקגעקומען.

מיט געווער אין האנט זיינען אומגעקומען אונטער בערלין לייביש געשאַוויטש און ירחמיאל כילעוויטש.

י. בן־דב / שושלת אדמו"רי אלכסנדר

האדמו"ר האחרון של אלכסנדר, רבי יצחק מנחם־מנדל דנציגר (באמצע), ושני אחיו, אברהם חיים ויעקב בונים, בקרלסבד.

דער לעצטער אלעקסאנדערער רבי, רבי יצחק מנחם־מענדל דאנציגער (אין מיטן) מיטן זיינע צוויי ברידער אברהם חיים און יעקב בונים, אין קארלסבאד.

חסידות אלכסנדר, — שהיא המשך חסידות וורקא, — קמה בשנת תרל״ו, עם בואו של הרב הגאון הרבי יחיאל, בן הרב והאדמו״ר רבי שרגא פייבל דנציגר, לעיירת אלכסנדר לשמש בקודש בתור מרא דאתרא. קודם לכן שימש בכהונה זו בעיירות טורצ׳ין, גריצא, פילץ.

בילדותו היה הרבי יחיאל חלש בגופו ואביו הקדוש חרד מאד לחייו, כי הוא נשאר לו בן יחיד מכל הבנים והבנות שנולדו לו, אשר כולם מתו עליו בצעירותם. מרוב דאגתו לבנו יחידו הביאו פעם לאדמו״רו, הרבי ישראל יצחק מוורקא, ובקש ממנו שברוב חסדו יאציל מברכתו לבנו יחיאל שיאריך ימים. „זה חלקי מכל עמלי״ — פרץ בבכי מר. האדמו״ר השקיטו ונחמו ואמר לו: „אל תדאג, פייבל, תנהו לי ואגדלו ואחנכו ולא יקרה לו, חלילה, כל רע. עלי ועל צווארי אני לוקח אותו, אשמור עליו כעל בבת־עיני ועוד אעשה ממנו כלי חמדה, אשר יתברכו בו הבריות״. הרבי שרגא פייבל הסכים להוציא את בנו מרשותו, עד שאפילו בחתונת בנו יחידו ואהוב לבו לא השתתף משום עינא בישא. מאז נשאר רבי יחיאל בביתו של האדמו״ר עד לשנה אחרי חתונתו. הוא, רבי יחיאל, היה אצל האדמו״ר הזקן כבן ממש, מפתו אכל ומכוסו שתה. הרבי ישראל יצחק לא מש ממנו והשגיח עליו בשבע עיניים, לימדהו, הדריכו והיה מחזקו בגוף וברוח. הוא פיתח ברבי יחיאל את כל המידות הטובות אשר היו מושרשות בו בתכלית השלימות. מאדמו״ר זה למד רבי יחיאל אהבת ישראל מהי, והגיע בה למדרגה גבוהה מאד. ועת הוא עצמו נעשה לאדמו״ר לאחר שנים, לקח תורה זו לעיקר שיטתו בהנהגת החסידות.

בשנת תר״ח, באחרון של פסח, נפטר האדמו״ר הזקן, הנקרא בחיבה גם רבי יצחקל וורקער, על שהיה חביב על הכול על מידת האהבה שבו. אז נתנו החסידים את עינם בחברם החסיד הרב הגאון רבי שרגא פייבל דנציגר, אביו של הרבי יחיאל, הנקרא גם רבי פייבעלע גריצר, ששימש אז כאב״ד בעיר מאקוב, והיה מגדולי חסידי וורקא, והכתירוהו למנהיג עליהם. הרבי שרגא פייבל נהג באדמו״רות רק חצי שנה — נפטר בשמיני עצרת שנת תר״ט ונטמן בעיר מאקוב.

אחרי הסתלקותו של האדמו״ר הרבי שרגא פייבל זצוק״ל, עברה המנהיגות בחזרה לוורקא לידי הרבי מנחם מנדל, בנו השני של האדמו״ר הזקן. בנו בכורו, הרבי יעקב דוד, נהג באדמו״רות באמשינוב. הרבי יחיאל דבק בכל נימי נפשו באדמו״ר הוורקאי השני, הרבי מנחם מנדל, שהיה אהוב עליו כאח

ונעשה חסידו ותלמידו. והוא, הרבי מנחם מנדל, אמר עליו: „אם אבי זצוק״ל אמר שיעשה ממנו כלי חמדה, אני אעשה ממנו כלי חמדה דחמדה״.

בשנת תרכ״ח נסתלק הרבי מנחם מנדל והחסידים בחרו אז בגדול שבחסידי וורקא, הרבי רב בעריש מביאלא והכתירוהו למנהיג עליהם. רבי יחיאל בא להסתופף גם בצלו של אדמו״ר זה ונעשה מחסידיו החביבים ומתלמידיו הראשונים.

רבי יחיאל היה איש עניו מאד ומידת ענוותנותו היתה לאין שיעור. הוא היה גם בעל מזג טוב ובעל נפש עדינה וצרתו של הזולת או כאבו נגעו ללבו כאילו היו משלו עצמו. הוא סבל הרבה מן ה„מתנגדים״, כי איש שלום היה מטבעו ולא היה יכול לבוא בריב עם אנשים — לכן סבל והבליג. ניחא היה לו הסבל מן המחלוקת אשר ממנה ברח, כבורח מן האש. מעולם לא הקפיד על איש, אפילו אם הלה פגע בכבודו. ואם קרה שמישהו ממתנגדיו נפל בצרה ובא אליו לבקש עצה או „טובה״, היה מקבלו כידיד, היה מסביר לו פנים והיה מחזקו ומעודדו. והרבה הרבה ממתנגדיו נעשו למעריציו ואוהביו, ועת נעשה אדמו״ר באו להסתופף בצלו.

הודות לסגולותיו התרומיות והנעלות ופשטות הליכותיו העריצוהו ואהבוהו. ועת נסתלק האדמו״ר הרבי דב בעריש מביאלא, בשנת תרל״ו, ידעו החסידים כי הוא, רבי יחיאל, הגדול והוותיק שבחסידי וורקא, ראוי לאצטלה זו, והם התחילו לבוא אליו מדי שבת בשבת לפילץ, שם ישב אז על כס הרבנות.

אולם דבר בואם היה לו למורת־רוח, כי ראה שהם רוצים בו למנהיג. והוא הלא לא ראה עצמו ראוי לאצטלה זו, במה הוא נעלה מהם?

בדיוק באותו זמן, עת החסידים התחילו לבוא אליו, עזב רבי יחיאל את פילץ ועבר לעיירת אלכסנדר, הסמוכה לעיר לודז, כי נתקבל שם לרב העיר. החסידים מצאו גם כתובת זו, ובאו אליו המונים המונים. אם לפילץ באו אליו מאות, נהרו לאלכסנדר אלפים... והיות ורבי יחיאל ראה כי הבעיה נעשתה רצינית — באים נגד רצונו — בא אליהם בטענה: מה אתם רואים בי, שאתם באים אלי, האם אני רבי? הלא אינני ראוי להיות רבי. אם אתם רוצים לשמוע בקולי, נלך לר׳ יענקעלע סוקולובר שהוא חסיד גדול וירא־שמים ונכתיר אותו למנהיג. אבל החסידים נתנו כבר מזמן עינם בו, ולא רצו לשמוע לטענותיו ולא שעו להפצרותיו להרפות ממנו. פעם אחת בא ר׳ יענקעלע סוקולובר לאלכסנדר. שאלו רבי יחיאל: למה זה באת אלי? הלא אני דברתי עם החסידים לבוא אליך, שאתה תהיה רבי. אמר לו ר׳ יענקעלע: אם אני באתי אליך, סימן הוא

שאני מצאתי את הרבי! — והיתה לו מזה עגמת־נפש גדולה, לרבי יחיאל, כי ראה בעין שרוצים לכפות עליו את המנהיגות בכוח. מה לעשות? התיישב בדעתו וכתב אל הגאון ר' יהושעלע מקוטנא ואל בעל „נפש חיה" שישיבו לו אם על פי דין התורה רשאי הוא לקחת על עצמו את המשימה הזאת. והשיבו לו: לא רק שהוא רשאי אלא מוטלת עליו החובה לעשות זאת. אם יש מישהו שראוי להורות דרך ה' ואינו עושה זאת הוא חוטא בפלילים. אחר קבלת תשובה זו עוד לא היה שוה עם לבו, והלך לרבי יעקב דוד מאמשינוב לדבר עמו בענין זה. רק אחר כל אלה נאות לקבל על עצמו את המשימה ונעשה לאדמו"ר באלכסנדר.

מרבי יחיאל מתחילה שושלת אדמו"רי אלכסנדר, שהחסידות שלה הכתה שרשים עמוקים ביהדות פולין, והיא המשך של חסידות וורקא אשר אחד מיסודותיה העיקריים היה אהבת ישראל ואשר הרבי יחיאל וכל אדמו"רי אלכסנדר אחריו הרחיבוהו ל„אוהבים את בני ישראל כמו שהם, אפילו את הפשוטים שבפשוטים, מקרבים ומרוממים אותם למדרגה יותר גבוהה".

על אף ענוותנותו הגדולה ידע רבי יחיאל להשריש את שיטתו המיוחדת בדרך החסידות ביתר שאת ולהשפיע על אלפי אנשים להסתופף בצלו. הוא לא חסך עמל וטורח להניח יסודות איתנים כדי לבצר ולחזק את דרכו בחסידות, וביססה על שני עמודים: על עבודת ה' ביראה ועל אהבת הבריות. את כל עולמו הרוחני והמוסרי ייסד על הענוה והתשובה ועבודתו הקדושה השפיעה על חסידיו ללכת בדרכו. הוא, רבי יחיאל, הגם שהיה דגול מרבבה ומשך אליו המונים גדולי תורה ופשוטי עם, החשיב עצמו ללא כלום — לפחות ושבפחותים. רחמיו נכמרו רק על המוני ישראל ועליהם דאגתו. הוא היה שונע בצע תכלית ומעולם לא לן אצלו בבית מטבע — אם נזדמן לידיו איזה כסף היה תיכף מחלקו לעניים. ומשום כך הנהיג בחצרו מנהג „לא לקבל פדיונות", נזהר היה לא ליהנות משל אחרים. אבל החסידים שידם היתה משגת לא יכלו להבין זאת ולכן הביאו מתנות־כסף ופדיונות־נפש. רבי יחיאל השתמש בכסף זה להשיא יתומות ולעזור לנצרכים, הוא עצמו לא נהנה מזה אף שוה פרוטה. אדרבא, הוא אף ממשכורתו הדלה שהיה מקבל כאב"ד, ושממנה חי בדוחק, היה מפריש לצדקה.

על־יד בית המדרש הגדול בנה לו את ביתו הצנוע מעץ, חדרים קטנים וצרים ובפשטות הריהוט, בשביל חסידיו ובשביל משפחתו הענפה. היו לו

שלושה בנים: ר׳ ירחמיאל ישראל יצחק, ר׳ שמואל צבי, ר׳ בצלאל יאיר ושלוש בנות. במשך הזמן נוספו עוד בתים וגן וה„חצר״ התרחבה.

רבי יחיאל נסתלק בשיבה טובה בי״ד בשבט שנת תרנ״ד ונטמן באלכסנדר. על קברו עומדת מצבת־אבן פשוטה לפי בקשתו. הוא, כמו שהיה עניו וצנוע בחייו, רצה גם להיות אחרי מותו וביקש מבניו ומחסידיו ואף כתב בצוואתו, שלא יפארו את קברו ע״י העמדת מצבה מיוחדת, אלא שיעמידו על קברו אבן פשוטה בלי כל תארים.

אחר הסתלקותו של האדמו״ר הזקן, רבי יחיאל זצוק״ל, נתנו החסידים את עינם בבנו בכורו, הרבי ירחמיאל ישראל יצחק, הנקרא גם ה„ישמח ישראל״ על חבורו בשם זה, ורצו להכתירו למנהיג עליהם. אבל הוא, היות והיה עניו וצנוע כמו אביו הקדוש, לא הסכים. הוא סירב להיות לאדמו״ר כי לא ראה עצמו ראוי לאצטלה זו. אבל סירובו לא עמד לו, החסידים הכתירו אותו בעל־כרחו.

מחמת רוב ענוותנותו לא ראה עצמו, הרבי ירחמיאל ישראל יצחק, במדרגת אביו הגאון והקדוש שיהא זכאי לנהוג בעדת החסידים. אבל אלה האחרונים, החסידים, ראו את ההיפך — הם דוקא ראו בו את יורשו האמיתי של אביו במנהיגות, הם היו בטוחים כי הוא האיש הנכון לאצטלה זו. הלא הם ידעו כי הוא גאון עולם וקדוש וחכם שאין שני לו, רק מרוב ענוה הוא מפחית מערכו. הם ידעוהו גם כמנהיג — הלא הוא היה עוזרו הנאמן של הרבי יחיאל במנהיגות, וביחוד בשנים האחרונות לחיי אביו הקדוש הוא ניהל את כל האדמו״רות. והיו וידעו כל הדברים האלה כפו עליו המנהיגות הר כגיגית ממש. ולמרות שעצם הבחרו היה למורת־רוחו קבל עליו את הדין, היות, לפי דבריו, החסידים עושים את הרבי... ואולי גם משום שראה בזה גזירה מן השמים, שאין להתחמק ממנה. ובכל זאת אמר להם: יודע אני כי רק בזכותו של אבי הקדוש, רבי יחיאל זצוק״ל, אתם באים אלי, ולא בזכותי כי אני איני ראוי לכך.

נוסף לתכונות הנעלות והחיוביות, שהרבי ירחמיאל ישראל יצחק ירש מאבותיו הקדושים: ענוה, צניעות, יראת־שמים ופשטות־הליכות — חונן גם בפקחות וחכמה נפלאה ומוניטין יצאו לו כחכם בכל אתר ואתר. היה גם בעל־זכרון ובעל טביעת־עין לאין שיעור, ודי היה שיראה מישהו פעם אחת או את כתב־ידו ויכירו אחר שנים. מספרים שהיה זוכר את כל רבבות חסידיו

על שמותיהם ושמות נשיהם ובניהם. היה למדן גדול ובעל דקדוק ועוד בצעירותו ידע על־פה ש״ס, פוסקים ומדרשים ובקי היה בחכמת הנגלה והנסתר. ואמר עליו הגאון המפורסם ר׳ יוסי בר מבריסק כי הוא אחד מן הלומדים הראשונים בפולין.

בעל קומה בינונית היה ורזה־גוף. פניו החיוורות, בלא חתימת זקן, שחן וחסד היו נסוכים עליהן, היו מעוטרות שתי פאות ארוכות שירדו עד למדיו, וכל כולו אומר הוד וקדושה. היה חשוך בנים וכל האהבה האבהית שהיתה חבויה בנפשו האצילה פרצה כמעין נובע, עת נעשה אדמו״ר, והאציל ממנה לרבבות חסידיו ומעריציו, אשר את כל אחד מהם ראה כבנו. כשקבל עליו את האדמו״רות ידע כי הגיעה שעתו להגשים את תורת אבותיו הקדושים והגדולים בחסידות והיה תמיד משוה את דרכיו לדרכי התנהגותו של אביו הקדוש, וזה שימש לו קנה־מידה בעבודתו. בדבקות העמוקה שבתפלתו הלוהטת ובזמרו בקולו הערב את זמירות השבת, היו פניו בוערות כלפיד אש והיה נראה בעיני כול כמלאך ה׳, וכל השומע את קולו הנעים היה מתעורר בו הלב ליראת־שמים. והיו אומרים בזמנו: „די להיות באלכסנדר פעם אחת, שיראת־שמים תספיק לשנה שלמה״. את תורותיו ואמרותיו היה מחדיר עמוק עמוק ללב שומעיו, ודבריו הנבונים והמחוכמים היו משפיעים על הכול השפעה עצומה. מעולם לא היה שרוי בעצב, והגם שהיה חשוך־בנים והצטער על זה מאד, היה תמיד שמח והכל היה עושה בשמחה: מתפלל בשמחה; לומד בשמחה; מזמר בשמחה; ואף על חסידיו וכל אשר באו אתו במגע היה משפיע להיות שמחים, לעשות הכל בשמחה, כי „בשמחה״ הן האותיות של „מחשבה״. ועל־ידי תפלה ולמוד בשמחה באים לידי מחשבה טהורה. ואכן, באלכסנדר היו עובדים את ה׳ בשמחה:

— — — אין אלעקסאנדער פאראן א מסורה איי איי איי,
אז נאָר דורך שמחה דינט מען דעם בורא איי איי איי,
מוז דאָרט יעדער
גרויס און קליין
טרינקן ווײַן,
פריילעך זיין,
ווייל דורך שמחה דינט מען גאָט אליין.

איי איי איי, איי איי איי,
אין אלעקסאנדער פירט מען זיך אזוי —
דאַרט דינט מען גאַט מיט שמחה און מיט פרייד,
ווייל די שמחה גיט דער תפלה א באדייט.*

באצילותו, אהבת הבריות שבו ופשטות הליכותיו כבש הרבי ירחמיאל ישראל יצחק לא רק את רבבות החסידים אלא גם את פשוטי העם שבאו אליו בהמונים. הם הרגישו עצמם בנוח במחיצתו, כי לא התרומם מעליהם, דיבר אליהם בשפתם הפשוטה, שנגעה ללבם והבינו אותו ואהבוהו. הם באו אליו לשאול בעצתו, לשמוע דברי־חכמה וטעם והיו מתענגים בראותם את דמות־דיוקנו הקדושה שהאצילה עליהם רוך וחסד. מעורה היה בחיי העם והיה דואג לשלומם ולמחסורם של העניים. מספרים שהיה מתלבש כאחד מפשוטי העם שלא יכירו אותו והיה מתהלך ביניהם, היה מתערב בין עניי העיירה, דיבר אתם על דאגותיהם ומחסורם כדי לדעת את מצבו של כל אחד ואחד. אחר־כך היה מעביר אליהם מזונות וסמי־רפואה. בעיקר דאג להם שלא יהיו חסרים דבר ביום השבת, שביום זה יהיו שווים לאלה שאין להם מחסור ושיוכלו לשמוח ביום שכולם מתענגים בו. והכל נעשה בלי רעש, בלי פרסומת, בלי שמישהו מן הנצרכים ידע אפילו מנין כל זה בא אליו, כדי שהמקבל לא ירגיש עצמו נעלב ומושפל בגלל עניותו. בזמן כהונתו הגיעה חסידות אלכסנדר לשיאה.

הוא נפטר בערב ראש־חודש שבט שנת תר״ע, ונטמן באלכסנדר. גם את קברו לא פארו, לפי בקשתו.

שמעתי מפי אבי ז״ל, כי בהלווייתו של בעל „ישמח ישראל״ השתתפו הרבה רבבות אנשים מכל השכבות ושכל הדרך מלודז׳ עד לאלכסנדר, מרחק של 11 קילומטרים, היתה מלאה מלווים שליווהו בדרכו האחרונה.

אחרי הסתלקותו של הרבי ירחמיאל ישראל יצחק זצוק״ל, נחלקו החסידים בבחירת רבם. החלק הארי הכתיר למנהיג את אחיו, בנו השני של האדמו״ר הזקן, את הרבי שמואל צבי, הנקרא גם „תפארת שמואל״, על חבורו בשם זה; חלק בחר בר׳ מנחם מנדל לנדא, וחלק נמשך אחרי רבי בצלאל יאיר, בנו השלישי של רבי יחיאל. אחר בחירתו של בעל „תפארת שמואל״, העתיק הרבי

* באלכסנדר יש מסורת איי איי איי, / רק ע״י שמחה עובדים את הבורא איי איי איי, / חייב שם כל אחד / גדול וקט / לשתות / לרון / לשמוח / כי ע״י שמחה עובדים את ה„עליון״. / איי איי איי, איי איי איי / באלכסנדר יש נוהג כזה — / שם, את הבורא עובדים בגילה / כי השמחה נותנת מובן לתפילה.

בצלאל יאיר את משכנו לעיר לודז׳. בגלל פשטות הליכותיו ועדינות נפשו משך אליו הרבה מפשוטי העם אשר חפשו מזור לנפשם הדויה, כי הוא באצילותו ידע לנחמם במלה טובה בעת צרתם או לתת להם עצה טובה. חוץ מחסידיו הקבועים, אשר בחרו בו כרבם, באו אליו גם הרבה חסידים של בעל „תפארת שמואל״ אשר נפשם דבקה בשני האחים הקדושים והלכו אל שניהם: פעם ל„תפארת שמואל״ ופעם לרבי בצלאל יאיר. לרבי בצלאל יאיר היו שני בנים — ר׳ אברהם יהודה, שנעשה אחר פטירת אביו לממלא מקומו, ור׳ יחיאל — וארבע בנות. בתו הבכירה נישאה לרבי מנדלע מוורקא והבת השניה נישאה להרב הגאון רבי יהודה משה שליט״א, האדמו״ר של חסידי אלכסנדר דהיום. ביום כ״ה באדר שנת תרצ״ד נפטר הרבי בצלאל יאיר בשיבה טובה ועל פי צוואתו נקבר בקבר אבות באלכסנדר.

האדמו״ר, הרבי שמואל צבי, התחיל לבצר ולחזק את ה„חצר״ שנתרופפה קמעא על־ידי הפילוג שנתחולל עם הסתלקותו של בעל „ישמח ישראל״. החסידים שעזבו את אלכסנדר, דמו בנפשם, כי בגלל קפדנותו היתרה של בעל „תפארת שמואל״ יחול שינוי בשיטה המקורית והמיוחדת של אהבת ישראל. „קפדנות באלכסנדר?״ — שאלו. אבל אלה שחשבו כך טעו. גם בהנהגתו לא נגרע אף שמץ מאהבת ישראל באלכסנדר. עת הוא נעשה אדמו״ר נעלמה כל קפדנותו כאילו לא היתה קיימת אצלו מעולם. אדרבא, אהבה עזה פרצה מלבו ועטפה את קהל חסידיו. אז היו משתוממים על התמורה שחלה בו פתאום, והתחילו לחקור בדבר ובאו לכלל דעה, כי כל קפדנותו לא היתה אלא משום שחס על בריאותו של אחיו הקדוש רבי ירחמיאל ישראל יצחק. עם קפדנותו רצה, פשוט, להבריח את החסידים מאחיו אשר העסיקוהו יומם וליל ולהקל עליו את המעמסה. רק אחרי הבחרו כאדמו״ר ראו כולם בעין כי גם בו מושרשות כל המידות הטובות והאהבה הגדולה של אבותיו הקדושים לכלל ישראל. ואלפי חסידים באו להסתופף בצלו; אפילו הרבה מאלה שעזבוהו חזרו אליו, מי לצמיתות ומי לחצאין.

הוא הרחיב את ה„חצר״, בנה מול בית־המדרש הגדול בית חדש למשפחתו הענפה. היו לו שלושה בנים: ר׳ יצחק מנחם מנדל, ר׳ יעקב בונם ור׳ אברהם חיים; וכן ארבע בנות. בא בקשרי היתון עם הרבה אדמו״רים בפולין ולכלולות בנותיו היו באים לאלכסנדר אלפי חסידים מכל קצות פולין והרבה אדמו״רים. כמו אצל האדמו״רים הקודמים, היה בית מדרשו תמיד שוקק המוני חסידים, ולשבת או למועד היו באים באלפים.

פרייז א האלבע זלאטע.

א זעהר שעהנע וואונדערליכע געשיכטע
פון הייליגען רבי
ר' הענוך זצ"ל מאלכסנדר יע"א

ארויסגעטריבען

צוויי דבוקים

פון א מיידעל

מאת יצחק הענוך זאנענבערג.

די מוטער איז אריינגעגאנגען מיט דעם מעדעל צום הייליגען רבי זי"ע, דער רבי האט גוזר געווען אז די צוויי דבוקים זאלען ארויס פון מעדעל'ס צוויי פינגער. און די דבוקים זענען באלד ארויס.

בית-מסחר הספרים של יצחק מאיר קאהן
לאדז, אלעקסאנדריסקא 15
לאדז, תרפ"ו.
דרוקערייי „קולטורא", לאדז, ציגעל-גאס 10.

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים

רושם כביר עשה באלכסנדר, בשנת תרפ"ב בקורו של האדמו"ר מגור, הרבי אברהם מרדכי, אצל בעל ה„תפארת שמואל". הוא בא לשכך את הרוגז והמחלוקת שהיו שוררים מאז ומתמיד בין שתי השושלות, וכן לשדל את האדמו"ר המקומי שיצטרף עם חסידיו ל„אגודת ישראל", אשר אז היו קוראים לה „שלומי אמוני ישראל". אבל היות שהרבי שמואל צבי לא ראה בעין יפה את המפלגתיות בישראל בכלל, לא היה יכול להסכים להשתייך לפלג אחד של העם. במהותו היה על-מפלגתי והוא נשאר כזה כל חייו ואף הבנים אחריו. והגם שידע היטב כי סרובו ילבה עוד יותר את רגש המחלוקת לא ויתר ולא סר מהחלטתו הנחושה. בבחירות לסיים הפולני ולעיריות נתן לחסידיו יד חפשית — לא השפיע עליהם ולא הכריע לשום צד.

בעל „תפארת שמואל" נפטר בשיבה טובה בערב ראש-חודש חשון שנת תרפ"ד ונטמן באלכסנדר בקבר אבות. אף את קברו לא פארו, לפי בקשתו, והעמידו עליו מצבת אבן פשוטה.

אחרי הסתלקותו של האדמו"ר הרבי שמואל צבי זצוק"ל, בחרו החסידים את בנו בכורו, הרבי יצחק מנחם מנדל, וכל חסידי אלכסנדר באלפיהם באו להסתופף בצלו. אף הוא, כקודמיו, ירש את כל התכונות הטובות ומידותיהם של אבותיו הקדושים וכדרכם נהג את העדה ביד רכה. הוא היה טוב-לב ואציל-רוח והיה משתתף בצרת הזולת. גם הוא לא שינה דבר מדרך חסידות אלכסנדר המקורית, ועת פנו אליו שיצטרף למפלגה לא שעה לפנייה, כי כמו אביו הקדוש גם הוא לא גרס התפלגות בעם ומנהיגי המפלגות לא יכלו להשפיע עליו שיתן להם את ידו אפילו רק בעת בחירות, כלומר שישפיע על חסידיו ומעריציו הרבים להצביע בשביל מפלגה זו או אחרת. דרכו היתה עצמית אפילו בנוגע לעליה לארץ-ישראל, הוא לא התנגד לה, ובהסכמתו עלה ארצה בשנת תרצ"ד חתנו של דודו, הרב הגאון רבי יהודה משה שליט"א, אדמו"רם של חסידי אלכסנדר דהיום.

הרבי יצחק מנחם מנדל הרחיב את ה„חצר" ושינה אותה בתכלית בחיצונ-יותה. הוא בנה לו בית מידות לתפארת, בן שתי דיוטות, אשר עמד בתחומו של גן גדול. החיים ב„חצר" היו תוססים בכל עת ובכל שעה. בית-המדרש הגדול היה מלא לומדים וחסידים תמיד, ובשבתות ובימי חג ומועד היתה השמחה שוררת שם לאין שיעור בין אלפי חסידיו.

היו לו שני בנים — ירחמיאל ישראל יוסף ופינחס — ושמונה בנות. הבן הצעיר, פינחס, מת עליו בדמי ימיו: רק בן שש-עשרה היה במותו. המקרה

הזה העציב מאד את הרבי ודכא את רוחו והרבה שנים היה מתהלך אבל על מות בנו. אך כל כמה שזה השפיע על האדמו"ר, לא גרע הדבר בכללו מהשמחה אשר ב„חצרו". „אין אלעקסאנדער מוז מען פריילעך זיין". הוא בא בקשרי חיתון עם האדמו"רים מסלונים, קומארנו, סוכאצ'וב; ולכלולות בנותיו באו — כמו בשעת כלולות אחיותיו — אלפי חסידים והרבה אדמו"רים מכל קצות פולין.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, עת כל תושבי אלכסנדר היהודיים גורשו מן העיר, הוגלו גם האדמו"ר רבי יצחק מנחם מנדל עם משפחתו ופמליתו. אחרי טלטולים רבים ומיגעים הגיעו לווארשה. חסידיו ונאמניו רצו שהרבי יעזוב את פולין וסדרו בשבילו את האפשרות הזאת. הם הלא ידעו כי הגרמנים ימ"ש גמרו אומר להשמיד בראש ובראשונה את המנהיגים הרוחניים של יהדות פולין. אז טרם ידועה היתה תכניתם השטנית להשמיד עם שלם. הרבי סרב לעזוב את העם בצרתו ולהציל רק את עורו הוא... האדמו"ר ראה עצמו אחראי לעם הסובל ונשאר עם אחיו המעונים כדי לעודדם ולחזקם ברוח. הוא לא הסכים לנצל את ההזדמנות שניתנה לו לעזוב את גיא ההריגה על אף הפצרותיהם ותחינותיהם של חסידיו. בעלום־שם הוא נכנס לעבוד לסדנה ויחד עם מאות פועלים עבד בסנדלרות. אבל הגרמנים הנתעבים והארורים מצאוהו והביאוהו למשרפות טרבלינקה. ה' ינקום דמו של הרבי הקדוש והטהור, יחד עם דמם של ששת מיליוני היהודים.

האוהל של אדמו"רי אלכסנדר לא היה מכוסה גג. למה?

הרבי יחיאל השאיר צוואה לא להקים אוהל על קברו. ואף על פי שבנו, הרבי „ישמח ישראל", לא השאיר צוואה כזו, לא היה נעים להקים אוהל לבן, מה שלא עשו לאביו. בענין זה התקיימה ישיבת מועצת רבנים מוונגרוב, שרדז' וסטריקוב. ושם הוחלט להקים מבנה בלי גג, שייראה כמו גדר.

(הערה של י. פרבר)

מנשה אונגער /

דער אלעקסאנדערער „הויף"

דער באגרינדער פון דער אלעקסאנדערער חסידישער דינאסטיע איז געווען דער רבי ר' יחיאל דאנציגער, וועלכער איז נפטר געווארן אין יאָר תרנ"ד (1894).

דער רב ר' יחיאל דאנציגער איז געווען א זון פון הרב ר' שרגא פייוול פון גריצע, א תלמיד מובהק פון רבין ר' בונים פון פשיסכע און פון אלטן וואַרקער רבין, ר' יצחק, און אין נגלה איז ער געווען א תלמיד פון בארימטן גאון ר' יעקב פון ליסע, דער מחבר פון בארימטן ספר „חוות דעת".

ר' יחיאל דאנציגער האָט נישט געוואָלט ווערן קיין רבי, אָבער אין יאָר תרל"ו (1876), נאָך דעם ווי דער ביאלער רבי, ר' בעריש, איז נפטר געווארן, זיינען חסידים צו אים צוגעשטאנען ער זאָל ווערן רבי. די רבנים־גאונים ר' יהושע'לע קוטנער, און זיין איידעם, דער קאליישער רב ר' חיים אליעזר וואקס האָבן ארויסגעגעבן א פסק־דין, אז ער קען נישט אָפזאָגן דעם פאר־לאנג פון די חסידים און דארף ווערן רבי.

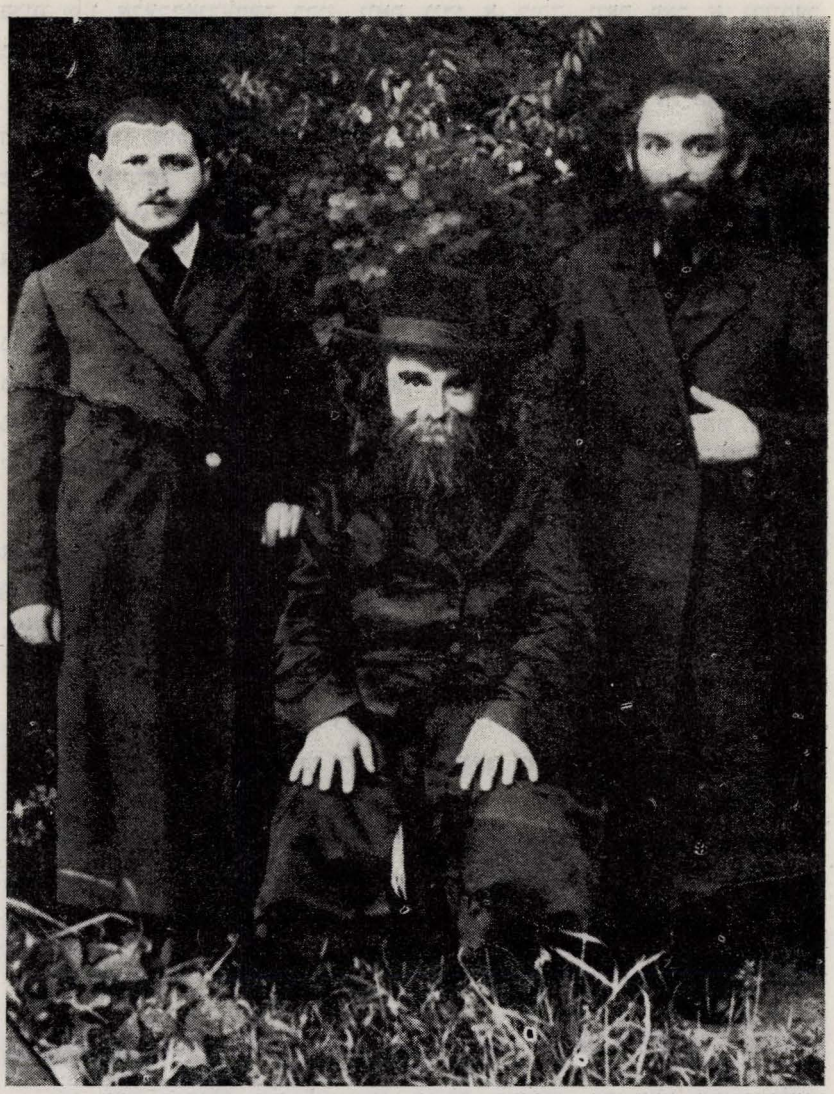
האָט דער אלעקסאנדערער רבי געבעטן זיין שוועסטער, זי זאָל גיין אויפן קבר פון זיין פאָטער און מתפלל זיין פאר אים, ער זאָל זוכה זיין תשובה צו טאָן...

דער אלעקסאנדערער רבי האָט געגעבן א תנאי זיינע חסידים, זיי זאָלן אים נישט רופן „רבי" און זיי זאָלן אים נישט געבן קיין קוויטלעך. אויך אויף זיין קבר, האָט ער אָנגעזאָגט אין זיין צוואה, מען זאָל אים נישט שטעלן קיין אהל, און מען זאָל אויף דער מצבה נישט אָנשרייבן קיין טיטל „רבי", „צדיק" אָדער „חסיד"...

נאָך זיין פטירה איז געווארן רבי זיין זון ר' ירחמיאל ישראל יצחק. ער איז אָנגערופן געווארן אויף דעם נאָמען פון זיין ספר: בעל „ישמח ישראל".

זעכצן יאָר האָט דער בעל „ישמח ישראל" געפירט די רביסטוועו, און מען האָט אים געהאלטן פאר א גרויסן בעל־צדקה. דער סאָכטשעווער רבי האָט וועגן אים געזאָגט: „חסידים זאָגן, אז וואַרקע איז געווען דער ,עמוד גמילת חסדים'. ביאלע — דער ,עמוד התורה', און אלעקסאנדער — דער ,עמוד

העבודה', און איך זאג, אז דער אלעקסאנדערער רבי האט געהאט אלע דריי עמודים צוזאמען".

הרב ר' יצחק מאיר זינגער ז"ל (יושב); מימינו אחיו חיים אליעזר ומשמאלו אברהמ'לה, בן הרבי מקרימילוב.

דער רב ר' איטשע מאיר זינגער ז"ל (זיצנד); זיין ברודער חיים אליעזר (רעכטס), און אברהמ'לה, דעם קרימילאווער רבים זון.

דער אלעקסאנדערער רבי האָט צעטיילט זיין גאנץ גועלט אויף צדקה. אין ספר „ארזי הלבנון" פון הרב דוד ווייסבראָד (הלחמי), זיינען אָפגעדרוקט בריוו פון אלעקסאנדערער רבין, וואָס גיבן א בילד, וואָס פאר א גרויסער בעל צדקה איז ער געווען.

דער ראדזינער רבי ר' יעקב האָט אויף אים געזאָגט, אז ער האָט געהאט די נשמה פון „אור החיים" און ווען דער גאון ר' יהוש'לע קוטנער איז געפאָרן מיט זיין איידעם, דער בעל „נפש חיה", קיין ארץ־ישראל, האָט דער אלעקסאנדערער רבי מיט זיי מיטגענעמען א גרויסע סומע גועלט אויף אויפצושטעלן א ציון אויפן קבר פון „אור החיים".

חסידים דערציילן, אז נאָך דער פטירה פון אלעקסאנדערער רבין, ווען מען האָט שוין געהאלטן ביים אראָפלאָזן דעם ארון אין קבר אריין, איז פלוצים געקומען צו גיין א פרעמדער ייד און האָט איבערגענעבן א קליין זעקעלע מיט ארץ־ישראל ערד און געזאָגט: „איך האָב די ערד געבראכט פון הייליקן לאנד פון דעם „אור החיים'ס קבר" — און ער איז באלד פארשוווונדן...

דער אלעקסאנדערער רבי ר' ירחמיאל ישראל יצחק דאנציגער האָט נישט איבערגעלאָזט קיין קינדער און נאָך זיין פטירה (ערב ראש חודש שבט תר"ע — 1910), איז געוואָרן רבי זיין ברודער שמואל צבי, וועלכן מ'האָט גערופן — אויפן נאָמען פון זיין ספר, — דער בעל „תפארת שמואל". פערצן יאָר איז ער געווען רבי.

נאָך זיין פטירה איז געוואָרן רבי זיין זון ר' יצחק מנחם מענדל דאנציגער.

דער אלעקסאנדערער רבי ר' יצחק מנחם מענדל איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תר"מ (1880). ער איז אלט געווען פערצן יאָר, ווען זיין זיידע, דער ערשטער אלעקסאנדערער רבי, איז נפטר געוואָרן. געלערנט האָט ער ביי זיין פעטער, דער בעל „ישמח ישראל", און נאָך זיין פטירה — ביים פאָטער, דער בעל „תפארת שמואל".

ער איז אלט געווען 44 יאָר, ווען ער איז געוואָרן רבי, און זיין דרך אין חסידות איז געווען: ענווות און אהבת ישראל. אכצן יאָר איז ער געווען רבי אין אלעקסאנדער.

ער האָט שטארק געהאלטן פון תפילה בציבור. ער האָט ארויסגעלאָזט א בריוו צו זיינע חסידים, זיי זאָלן שאפן „ישיבות", און אליין האָט ער געהאט א גרויסע „ישיבה" אין אלעקסאנדער און א צווייטע — אין לאָדזש.

עס פלעגן אויף א פשוטן שבת קומען הונדערטער חסידים קיין אלעק־סאנדער און אויף די „ימים נוראים" — טויזנטער.

דער רבי ר׳ יצחק מנחם מענדל האַט איינגעפירט, אז יעדער ייד זאָל יעדן טאָג געבן זעקס גראַשן צדקה. דאָס געלט איז יעדן חודש געשיקט געוואָרן צום רבין און דער רבי האַט עס צעטיילט צווישן פארשיידענע צדקה־אנשטאלטן.

פון זיין התנהגות: דער רבי איז תמיד געגאנגען מיט אן ארַפגעבוי־גענעם קאָפּ, נאָר ביים דאוונען האַט ער געהאלטן דעם קאָפּ אין דער הויך.

נ. ליפמן / „סדר" של נועלה

ב„סדר" אלכסנדר, כלומר ה„סדר" של רבי שמואל צבי זצ״ל מאלכסנדר, הכתוב מדבר.

וכך היתה דרכה של אלכסנדר: אברך אחרי חתונתו, כל עוד הוא אוכל לחם חוקו (קעסט, בלע״ז) אצל חמיו, — לחג הפסח יעלה ויבוא לאלכסנדר, ועל שולחן הרבי שם יסעד כל שמונת ימי החג.

ואמנם מאות אברכים צעירים, מלבד מספר הגון למדי של זקנים גלמודים מכל קצות פולין החסידית, התקבצו ובאו אל הרבי האלכסנדרי מדי שנה בשנה לעריכת ה„סדרים" ולחג.

אני כשלעצמי, חסיד אוסטרובצאי הייתי — מתלמידיו של הגאון והקדוש מאוסטרובצה, על ידו גם הוסמכתי להוראה. אבל חמי, חסיד אלכסנדרי „שרוף" היה. מן הדין, איפוא, היה, שבשנים הראשונות אחרי חתונתי, בשנות היותי סמוך אל שולחנו, שבאשר „יסע" — „אסע" גם אני. וכך עלה בזכותי לחוג את חג הפסח ולהימצא ב„סדריו" של האלכסנדרי, רבי שמואל צבי זצ״ל, שלוש פעמים, בשלוש שנות אַכלי „קעסט".

„עבודת החג" התחילה באלכסנדר ערב פסח עם צהרים. אותה שעה התכנס הרבי עם חסידיו, שנזדרזו והספיקו להגיע, אל המאפיה המיוחדת שלו, לאפית מצות־מצוה של ערב פסח.

אפיית „מצות ערב־פסח" — עבודת קודש מיוחדת במינה היתה. מי שלא ראה „עבודה" זו, לא ראה „עבודה" מימיו. אל שולחנות ארוכים מצופים פח מצוחצח־מבריק, עומדים היו החסידים, רחוצים־טבולים, מלובשים בגדי משי־אטלס של חג, ושטריימליהם על ראשיהם, ומעגילות של עץ, נקיות־מצוחצחות, בידיהם, והם מעגלים בזריזות את הבצק, המושט להם מדי פעם בפעם, למצות. הידים מעגלות, והפה, ועם הפה גם הלב, — שירה, הלל בצבור; פסוק אחרי פסוק, הרבי בראש והחסידים אחריו, בהגיגיות, בהתלהבות, ומתוך רוממות־רוח והשראת קדושה מיוחדת.

יותר מכולם ועל כולם „עבד" הרבי בכבודו ובעצמו. ידיו לא נחו אף רגע. הולך היה מאיש לאיש, לוקח מידיהם — בין מצה למצה, — את מעגילות העץ, ומגרדן בשבר זכוכית אשר בידו, כדי לנקותן ממשהו בצק שדבק בהן. גם אל השולחנות שם עיניו, שישארו נקיים וטהורים. ולא נחה דעתו עד שבדק מפעם לפעם גם את ידיהם של החסידים עצמם. חליפות שלח אותם לרחוץ את ידיהם ולנגבן היטב היטב טרם ישובו לעבודתם. מדי פעם בפעם נשמע היה קולו המרטט: לשם מצת־מצוה, וכל החסידים עונים אחריו בלחש וברטט גם הם: לשם מצת־מצוה.

שלש פעמים גומרים היינו את ההלל עד שנגמרה מלאכת האפיה. אז מיהרנו כל אחד לאכסניתו, לאכול ארוחה קלה, ארוחת ערב של פסח, זו היחידה שאכלנוה כל אחד באכסניה שלו. מכאן ואילך אוכלים היינו משולחן הרבי כל ימי החג.

עוד השמש בעצם תקפה, והאברכים אצו־רצו לבית־המדרש של הרבי לתפוס מקום על הספסלים, או על האצטבות, או על החלונות שמסביב לשולחן הארוך הערוך ל„סדר". מטפס היה לו כל אברך לאן שטיפס, שם קשר עצמו באבנטו אל עמוד, או זיז, או מוט, או סריג־חלון, הכל לפי המקום שהצליח לתפוס לעצמו, ושם עמד והחזיק עצמו עד שעה מאוחרת בלילה, עד אחרי גמר ה„סדר".

וזה הכלל בחג־הפסח באלכסנדר: מי שרכש לעצמו מקום בערב פסח והחזיק בו — שלו היה מקום זה ומובטח לו כל ימי החג.

ככה עמדנו, תלויים ועומדים, צפופים ודחוקים, כעשר שעות רצופות. ככה התפללנו תפלת מנחה לפנות ערב, ותפלת מעריב של יו"ט עם חשכה, אחרי התכנס החג.

לאט לאט נתישבו הזקנים מסביב לשולחן, כל אחד במקום שסומן לו. אחר, נכנסו ה„גבאים" של הרבי וסדרו וערכו את המנות — מצות, יין ושאר צרכי ה„סדר" — לפני היושבים; הביאו את קערת הכסף המפוארת בשביל הרבי, מסודרת וערוכה כראוי, טפסו ועלו על השולחן, אחרי שחלצו נעליהם ונשארו בפוזמקאותיהם על רגליהם בלבד, וחילקו לנו האברכים בקבוקי־יין, כוסות וכפות; בקבוק, כוס וכף לאיש.

בשעה שמונה בערב בערך, נכנס הרבי, ואתו כל בני ביתו הזכרים, ותפסו מקומותיהם על־יד השולחן. הרבי בראש השולחן, על ספה מהודרת וכרים שנים לצדו השמאלי, ובני־ביתו מסביב לו. לבנות־ביתו, הנשים, שגם הן נכנסו אותה שעה אתו, הוקדש מקום מיוחד, זאת הפעם בבית־המדרש גופא, שם הועמד שולחן ערוך, ווילון של בד לבן חוצץ בינו לבין שולחן הגברים.

את ההגדה כולה אמר הרבי לבדו בקול, ברטט ובהתלהבות יוצאת מן הכלל, ובנעימה האלכסנדראית המיוחדת, כשהוא עומד כל הזמן על רגליו. אחרי כל פרק ופרק שבהגדה אמר „תורה". מי שלא שמע „תורה" זו יוצאת מפי הרבי מאלכסנדר ב„סדר" ליל פסח, לא שמע „תורה" מימיו. בכי שובר לבבות מלווה היה את דברי פיו כל אותה שעה. וה„תורות" בעיקרן סובבות היו מסביב לעניני פרישות בחיי אישות, וטהרה וקדושה בדברים שבינו לבינה, ודאי משום שהפעם קהל של אברכים צעירים לפניו, שזה עתה התחילו בחיי־משפחה. וודאי גם משום שעצם המושג שחרור משיעבוד כולל בראש ובראשונה את היציאה לחירות מעולו של היצר הרע והשחרור מהשיעבוד לתאוות יצרי הלב...

והדברים, הגניחות והבכיות שיצאו מפי הרבי כל אותו לילה, עם אמירת ההגדה של פסח, חרשו חריש עמוק בלבותינו, האברכים, שעמדנו והקשבנו להם ביראה ופחד ובלב נשבר ונדכא, כשקול בכי חרישי ומדוכא נשמע פורץ מדי פעם בפעם פה ושם מפי העומדים.

אוכל הוגש לנו בידי הגבאים ששוב עלו על השולחן בפוזמקאותיהם. בלי אומר ובלי דברים חולק האוכל. ללא צורך לדרוש ולבקש. ולא קופח אף אחד במאומה. ומעולם לא נשפכה טפת מרק או יין על בגדינו; מעולם לא נפל מאומה מידינו. סדר וזריזות למופת. ממש כעבודת הכהנים בבית־עולמים.

הסעודה נמשכה עד שעה מאוחרת בלילה. גם „על השולחן", כלומר בשעת הסעודה, אמר הרבי „תורה", אך הפעם „מסוג רגיל", מעניינא דיומא. בינתיים נתמלא בית־המדרש יהודים, תושבי אלכסנדר, שהספיקו כבר לגמור את ה„סדר" שלהם, בביתם, ובאו לשמוע את המחצית השניה של ה„סדר" מפי הרבי.

גם החלק השני של ההגדה היה מתובל בדברי תורה בנוסח שנזכר לעיל. אנו, האברכים, לא נתעייפנו, וכל קושי לא הרגשנו בעמדנו ככה, תלויים־ועומדים, על הספסלים, ועל החלונות למעלה, ומי למעלה־למעלה, שעות רבות, כי לנו היה זה „סדר" במובנו החסידי־העילאי ממש, „סדר" של מעלה...

נתן פוזנר / שבת בעיירה

הצופר בבית המרחץ, על יד בית הכנסת הגדול ברחוב וארשאווסקה (יידישע גאס) משמיע את צפירתו הממושכת ומבשר שהשבת מתקרבת. שתי רשויות מצטלבות ומתחלפות אז וצונפות בשוליהן חולין וקדושה עם יפעתן המקרינה. השבת נכנסת אט לבין הרחובות והבתים והעיירה לובשת צורה חגיגית. היהודי הופך למלך — פורק מעליו כל דאגותיו וטרדותיו, המעיקות עליו כל ימות השבוע, בשל פרנסתו הכרוכה ביסורי עלבון צורב ובחיים בלתי תקינים וסבירים. עתה זקוף קומה הוא ועטרת שבת על ראשו. הוא שמח בחדוות „נשמה יתרה" שהאצילו עליו ממרומים.

לכל מקום חודרת השבת ומשביתה שם את העבודה. החשמלית הבאה מלודז' העירה מביאה את אחרוני היהודים החוזרים מעסקיהם. העיירה נקיה להפליא הגם שיום שוק היה ואכרי הסביבה באו למכור תנובתם לאוכלוסיה היהודית. כל הזבל שלאחר השוק נעלם כליל והעיירה טואטאה וטוהרה לכבוד השבת. יהודים שדבקות השראת השבת שורה עליהם, ממהרים עם ילדיהם הביתה מבית המרחץ ואגלי הזיעה והמים ניגרים משיער־ראשם על לחייהם. נערים ונערות אצים אל האופים עם סירי־החמין.

בן הרב דמתא, ר' פייבל, עם פמליתו, ובראשם א. מ. זינגר, יהודי דל־זקן ודל־בשר, כאילו נשמתו פורחת ממנו, סורקים את העיירה לבל יימצא איזה מסיג גבול השבת... במיוחד שומרים הם על הספרים (גלבים) העושים מלאכתם מאחורי דלתות מוגפות, ושופכים עליהם זעמם אם תופסים מי מהם בקלקלתו.

אורות מתחילים מנצנצים דרך החלונות. הנשים עומדות ליד פמוטות, מדליקות נרות שבת ומאהילות בידיהן הרכות את פניהן בברכן על הנרות בשיח חרישי ובדמעה. שלוה משתפכת מן הבתים על פני כל העיירה ומשפיעה אף על לא־יהודים.

עוד ניצב לפני עיני מעמד זה ודמותה הטהורה והמקרינה של אמי זכרונה לברכה, בפאה הנכרית שלה המסורקת יפה, ובעיניה דמעות. את ידיה, שזה אך הורידה מעל פניה אחרי הדלקת הנרות, שמה היא ברוך על ראשי בני הבית בברכה אותנו בתפילה חרישית וזכה.

היהודים הולכים ל„קבלת שבת", מי לבית הכנסת הגדול ומי לקלויז או לשטיבל. אנו הולכים לבית המדרש של ר' מאלכסנדר. שם עומד אני ליד אבא המתפלל בהתרוממות ובדבקות עילאית, ומדי פעם זורק עין על פניו הנוהרים. הוא נראה אז בעיני אחר לגמרי בקאפוטת המשי שלו, חגור אבנט משי שזור, ובכובע הקטיפה של שבת, אומר הוא הוד והדר.

בחזרנו הביתה מבית המדרש, כבר שוררת שבת בכל. מחלונות הבתים בוקעים אורות וזמירות ועל פני כל העיירה נסוך הוד של קדושה. על סף הבית, בפתחו את הדלת ולאחרי אמירת „גוט שאבעס", מתחיל אבא ב„שלום עליכם מלאכי השלום" ואחרי זה, בניגון ערב, ממשיך ב„אשת חיל מי ימצא". תוך כך זורק הוא מבטים על השולחן הערוך ועל אמא שטרחה לפארו כל כך, וכולו אומר שבח והודיה לאל בורא הכל על שנתן יום קדוש זה לנחלה ליהודים. אנו מסובים מסביב לשולחן, מחושקים בטבעת של חיבה, ואבא מברך על היין ומקדש את השבת. את הסעודה החגיגית מתחילים בזמירות, והשמחה והקדושה אינן פוסקות עד למחרת, אחרי ה„הבדלה".

במשך דורות היתה זאת השבת, שנסכה ביהודים בגולה חיות וכוח לעמוד בצרות ויסורי הזמן שבאו להם מסביבתם ונטעה בהם אמונה בגאולה העתידה לבוא, אשר תשחררם מעול גלות ותביאם אל ארץ הבחירה.

שלמה ברוכוני / זכרונות מימי ילדותי

מלמדים ו„חסידים" באלכסנדר

המלמדים רובם ככולם היו נקראים על שמות הערים מהן יצאו. ה„חדר" הדרדקי היה בשותפותם של שני מלמדים: „דער פאדעמביצער" ו„דער סטרי־קאווער". ב„חדר" זה למדו הרבה ילדים והמו כל היום ככוורת של דבורים. שם למדו החל מקריאת האותיות והנקודות וגמור ב„סידור", כלומר — קריאה שוטפת של התפילות.

מה„חדר" הנ"ל עברו הילדים ל„חדרים" של חומש־רש"י וגמרא, בהם הלעיטו את הלומדים הקטנים ב„הוויות דאבא ורבא". פתיחת הלימודים היתה במסכת בבא מציעא בפרק „שניים אוחזין בטלית".

ה„חדר" של יהושע שעדליצער היה איזון בין לימוד חומש־רש"י ונ"ך ובין לימוד גמרא. בנביאים וכתובים היו לומדים בעיקר את ספר ישעיהו ואת ספרי תהלים ומשלי וכן חמש המגילות. לר' יהושע שעדליצער היה חוש פדגוגי רב והיה משתדל להמחיש לתלמידיו את תורתו. כשהיה מלמד בפרשת נח „ויהי המבול ארבעים יום על הארץ וירבו המים וישאו את התיבה ותרם מעל הארץ", היה לוקח קערה גדולה ומכניס בה את קופסת הטבק שלו ויוצק מים לתוכה עד שקופסת הטבק, היא ה„תיבה", התרוממה וצפה כמו תיבת נח. ובפרשת תצוה בפסוקים „ועשית בגדי־קדש לאהרן אחיך לכבוד ולתפארת", ו„אלה הבגדים אשר יעשו חשן ואפוד" וגומר, היו מונחים לפני התלמידים חושן ואפוד עשויים בטוב טעם מניירות צבעוניים מעשה ידיו להתפאר של ר' יהושע שעדליצער ועל פי הדגמים האלה הסביר לתלמידיו את מעשה „בגדי הקודש" והלומדים הקטנים התלבשו בזה אחר זה בבגדי הכהן הגדול. מובן מאליו שבלימוד חומש־רש"י שם לב במיוחד למקומות שיש בהם „אויסרעדעכץ" וביחוד בפרשת ויחי בפסוק „ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך" וכו' עם „ושבו בנים לגבולם". בשבתות הקיץ היו לומדים אחרי הצהריים ב„חדרים" של אברהם וועגראוער, משה פשיסחער, משה פנחס נאבוזנא ומאיר זגערזער. אצלם למדו גפ"ת (גמרא עם פירוש רש"י ו„תוספות"), „שולחן ערוך", ו„אורח חיים". ר' מאיר זגערזער היה מלמדם של נערים גדולים.

„ישיבות" באלכסנדר

לפני מלחמת העולם הראשונה נוסדה „ישיבה" באלכסנדר, אבל מסיבות שונות לא החזיקה מעמד זמן רב. במקומה נוסדה על־ידי בעל „תפארת שמואל" זצ"ל, „ישיבת בית ישראל", על שם אחיו האדמו"ר „ישמח ישראל" זצ"ל, ללומדי גפ"ת ומפרשים ראשונים ואחרונים. ראש הישיבה, משה־שמעון סקער־ניוויצער, למדן היה וחריף. ב„ישיבה" היה נהוג לשלוח את התלמידים בשבתות להיבחן אצל רבנים וגדולי תורה, שהיו באים להרבי „תפארת שמואל" בשבתות וחגים. לכל תלמיד היה פנקס מה„ישיבה" שבו היה הבוחן רושם את הערותיו וחוות דעתו על התלמיד ועל סדרי הלמוד ב„ישיבה", והתלמידים היו חוזרים

אצל הרב הבוחן על ה„חילוק" והפלפול ששינן ראש ה„ישיבה" ויש שרבנים גדולי תורה היו מעירים או משיגים על דעת ר' משה שמעון וכשתלמידיו היו מוסרים לו על כך, היה מגיב בסערה ובדברים כדרבנות.

את תלמידיו היה ר' שמעון אוהב אהבת אב ויחסו אליהם היה רך ורחום. כשהגענו ב„תוספות" ל„מקשין העולם", היה פונה אלינו בזה הלשון: „די וועלט פרעגט א קושיה". מי הוא העולם המקשה? — יצאתי לרחוב וראיתי קבוצת חנוונים עומדים על פתחי החנויות. שאלתי: מה אתם מקשים? ענו לי: אנחנו לא מקשים. אנו עומדים סתם ומשוחחים. פניתי לבעלי הדוכנים בשוק: מה קשה לכם, שאלתי. — גם להם אין קושיה כלל. פניתי לעוד קבוצות אנשים, וגם הם ענו לי שלא שלהם היא הקושיה שבעלי התוספות אומרים „מקשין העולם". דעו לכם, תלמידי היקרים, שכאן בבית המדרש, כאן ב„ישיבה", הוא העולם ולא ברחוב ובשוק.

האדמו"ר ר' יחיאל דנציגר

אחרי פטירת ר' ישראל יצחק מוורקא, באחרון של פסח שנת תר"ח, עברה ההנהלה לידי אביו של ר' יחיאל, ר' שרגא פייבל דנציגר, אב"ד העיר גריצה, תלמידו המובהק של הרב הזקן ר' ישראל יצחק. ר' שרגא פייבל כיהן באדמו"רות זמן קצר במאקוב ונפטר בשמיני עצרת שנת תר"ט. חסידות וורקא הסתעפה ועברה לבניו ולתלמידיו של הרבי הזקן ר' יצחק, ואחרי פטירתו של ר' בריש לנדאו מביאלה, בשנת תרל"ו, עברה ההנהגה לר' יחיאל שהתישב באלכסנדר. הוא נפטר בי"ד בשבט שנת תרנ"ד.

האדמו"ר ר' ירחמיאל ישראל יצחק

בנו של רבי יחיאל מילא את מקומו על כס האדמו"רות ורבבות חסידים סרו למשמעתו וכל מוצא פיו היה קדוש להם. גם סתם בעלי בתים מהעיר וסביבתה, שלא היו חסידים מובהקים, היו באים לאלכסנדר לשאול בעצתו ולקבל ברכתו.

האדמו"ר ר' ירחמיאל ישראל יצחק, הידוע בשם „ישמח ישראל" על שם חיבורו על התורה, היה מפורסם כלמדן גדול וכבקי בהוויות העולם. הוא שימש גם בתור רב העיר. אימרותיו היו עושות להן כנפיים בכל רחבי פולין התורנית

והחסידות. פעם אחת הלך לבדוק את המאפיות כדי להכשירן לאפיית מצות לחג הפסח. במאפיה אחת התווכח אתו האופה וטען שהתנור כבר הוסק כמה פעמים להכשרתו לאפיית המצות ואין צורך יותר בהמשך פעולת ההסקה. ואילו ה„ישמח ישראל" דרש להמשיך בהכשרת התנור. הטענות והמענות נמשכו — הרבי בשלו והאופה בשלו. אשתו של האופה, פריידה היה שמה, עמדה מן הצד ולא התערבה בוויכוח. עד שפנה אליה בעלה האופה, בהצביעו על הרבי: „איך האָב שוין נישט צו אים קיין כוח, פריידה, טענה דו" (אין לי כבר כוח אליו, פריידה, טעני את). כסיום לוויכוח בלתי נשלם וכרמז מבדח לוויכוח שבין האופה לבין הרבי, השתמשו חסידי אלכסנדר, לפעמים, בוויכוח עם בעל דין קשה, ביטוי: „פריידה, טעני את".

ה„ישמח ישראל" נפטר בערב ראש חודש שבט, שנת תר"ע, ועל כס האדמו"רות עלה אחיו, ר' שמואל צבי, בעל ה„תפארת שמואל". על כס הרבנות עלה חתנו, מורי ורבי הרב יצחק מאיר זינגר, בנו של ראש בית־הדין בקאליש, ר' אליהו זינגר ז"ל.

האדמו"ר שמואל צבי המשיך עבודתו בקודש כמו קודמיו, אביו ר' יחיאל ואחיו ה„ישמח ישראל", בנוסח וורקא־אלכסנדר: אהבת ישראל ואהבת התורה. הוא הראה חיבה יתירה לצעירים ולאברכים שבקהל חסידיו. הוא היה נוהג להפתיע את הלומדים הצעירים בבית המדרש בערב. בלילות החורף הארוכים היה בא לביקור פתע, לראות אם הם לומדים או משוחחים בחסידות. וכשתפס אותם בשיחה על חסידות (שמועסן חסידות), היה מוכיח אותם על ביטול תורה. אביי ורבא, רב ושמואל ודומיהם, היה אומר, היו רביים ואדמו"רים גדולים עוד לפני שקמה החסידות, ואין צריכים להפסיק משנתם ול„שוחח חסידות"...

הרבי שמואל צבי נפטר בערב ראש חודש חשון שנת תרפ"ד, ועל כס האדמו"רות באלכסנדר עלה בנו הבכור ר' יצחק מנדל הי"ד. הוא נספה על ידי הצוררים הנאצים בשנת תש"ג בווארשה. יום הזכרון לו נקבע ליום כ"ג באלול.

הבן השלישי של ר' יחיאל, הוא רבי בצלאל יאיר, השתקע בלודז', קיבל עליו עול האדמו"רות וניהל עדת חסידיו אף הוא לפי מסורת וורקא־אלכסנדר.

לדרישת חסידי אלכסנדר בארצנו הוטלה משרת האדמו"רות, כהמשך לשושלת אלכסנדר, על חתנו של רבי בצלאל יאיר זצ"ל — הרב יהודה משה טרייברג־דנציגר. בהשתדלות חסידיו עבר האדמו"ר מירושלים לבני ברק ושם ממשיך הוא את שושלתא דדהבא לחסידות אלכסנדר.

אזכרה אלכסנדר ואהמיה

מי יתנה את הזוהר והתפארת ב„חצר" אדמו"רי אלכסנדר בשבתות ובחגים, במעמד מאות ואלפי חסידים, ובהם גדולי הרבנים מכל קצות פולין. אזכור את התפילה מלאת הדבקות וההתלהבות, המהדהדת עד היום באוזני, תפילת „פסוקי דזמרא", כשהיא יוצאת מפיהם של ה„ישמח ישראל" ושל ה„תפארת שמואל", זכר צדיקים לברכה, בשפה ברורה ונעימה המגיעה לשיאה בהתלהבות מתלקחת בתפילת „נשמת", כשהרבי מדגים כל מלה באומרו: „ואלו פינו מלא שירה כים ולשוננו רנה כהמון גלש ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע" וכו עד „אין אנחנו מספיקים". ושוב הקול הולך ומתגבר. „מלפנים ממצרים גאלתנו ה' אלהינו ומבית עבדים פדיתנו" וגומר עד „שמך מלכנו תמיד" ושוב הקול הולך וחזק: „כי כל פה לך תודה וכל לשון לך תשבע וכל עין לך תצפה וכל ברך ועגי ואביון מגוזלי שועת עניים אתה תשמע צעקת הדל תקשיב ותושיע". עם סיום תפילת „נשמת" הורגשה התפרקות־מה מהמתח ולפני התיבה היה עובר הבעל־שחרית והתפילה עברה לפסים עליזים ושמחים בשירה וזימרה.

חגים ומועדים ב„חצר" הרבי מאלכסנדר

לחגים היו חסידים רבים באים מקרוב ומרחוק. אפילו בפסח, כשברוב „חצרות" האדמו"רים בפולין היה נהוג לדרוש מהחסידים שיישבו בבית, היו באים כמה מאות חסידים, בעיקר אברכים שהיו סמוכים על שולחן חותנם, וכן מזקני החסידים שהיו גלמודים. כל אלה היו סמוכים על שולחן הרבי כל ימי הפסח. הסדר היה נערך ברוב פאר בבית המדרש — שולחן מיוחד היה בשביל נשי ה„חצר" ומחיצה מפרידה בין הגברים לנשים. אחרי כל קטע בהגדה אמר הרבי „תורה". בימי ה„ישמח ישראל", כשאני וחברי היינו קטנים, היינו באים עם הורינו אחרי ה„סדר" בבית ל„סדר" של הרבי. אני ויחיאל משה ובר ואחרים היינו נדחקים תחת השולחן לרגלי הרבי כדי להקשיב לאמירת ה„תורה".

בחג השבועות, לפני קריאת התורה, היה ר' שבתי — מזקני וחשובי חסידי אלכסנדר — אומר „אקדמות" בהתלהבות ובקול צלול וחגיגי להפליא. וכשהחל ר' מאיר זגערזשער, בעל הקריאה המצוין, לקרוא „בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני" — ניתן היה להרגיש כאילו היית מיוצאי מצרים ומבאי מדבר סיני והיית במעמד רם ונישא זה, הוא מעמד מתן תורה.

לראש השנה וליום הכיפורים היו באים לאלכסנדר אלפי חסידים. בית המדרש היה מלא מפה אל פה והרבה התפללו בעליה של בית המדרש. ארובה גדולה, מיוחדת, מעל לבימה, שהיתה עשויה לכך, היתה נפתחת ב„ימים הנוראים" ושימשה קשר בין מתפללי מעלה לבין מתפללי מטה. כמו כן התפלל קהל רב בחצר היפה של בית המדרש, שחלונותיו היו פתוחים.

בית האדמו"ר רבי יצחק מנחם־מנדל דעציגר (פעת גימנסיה עירונית)
רבי יצחק מנחם־מענדל דאנציגערס חויז (היינט א שטאטישע גימנאזיע)

בימי ה„ישמח ישראל" היה עובר לפני התיבה במוספים ר' יעקב פרגר, בעל תפילה חסידי ששמו הלך לפניו בכל רחבי פולין. בימי ה„תפארת שמואל" היה הבעל־מוסף מזקני חסידיו באלכסנדר, ר' ישראלצי.

לסליחות הראשונות במוצאי „יום מנוחה" היה עובר לפני התיבה אחד מגדולי הרבנים שבפולין, שהיתה לו „חזקה" על כך.

בתפילת הגשם, בשמיני עצרת, היה עובר לפני התיבה אחד מזקני חסידי אלכסנדר, ר' שמואל קיניוועד. כן היה ר' שמואל בא להרבי לפורים והיה בעל הקריאה של המגילה ובסעודת פורים היה הוא המבדח את הרבי והחסידים בשירים באידיש מעורבת בפולנית על מרדכי ואסתר ולהבדיל — על המן ויתר גבורי המגילה.

כמו כן היו באים חסידים ללילות חנוכה לחזות בהדלקת הנרות על ידי הרבי ולשמוע „תורה" מפיו; ומנעימי זמירות היו שרים מזמור שיר חנוכת הבית לדוד, ועוד.

גם בראש חודש היו באים חסידים לרבי לסעודת ראש חודש.

באלפיהם היו באים חסידים לאלכסנדר בימי ההילולה של רבי יחיאל, בי"ד בשבט, ובערב ראש חודש שבט — יום פטירתו של ה„ישמח ישראל". עסקני חברות הצדקה והחסד שבאלכסנדר היו מתגייסים בימים אלה למלא קופותיהם לטובת הנצרכים לקראת חג הפסח הממשמש ובא. פרחי בחורי בית המדרש היו גובים תרומות ל„תיקון ספרים".

עוד לפני שנוסדה „ישיבת בית ישראל", ועל ידה פנימיה, היו נוהרים לאלכסנדר מערים ועיירות בחורים רבים לקיים „הווה גולה למקום תורה" כאימרת רבי נפחא ב„אבות" פרק ד' משנה י"ד. יהודי אלכסנדר גידלו את בניהם לתורה ואת בנותיהם היו משיאים לתלמידי חכמים שהיו סמוכים אל שולחן חותנם תקופה מסוימת ועסקו בתורה, „ללמוד וללמד", ונתנו שיעורים בתורה לבחורים צעירים, שאנשי אלכסנדר היו מכלכלים אותם מי יום בשבוע ומי יומיים־שלושה, וגם היו נותנים להם סכום כסף מסוים שיוכלו לשלם שכר דירה ולשאר צרכים.

ישראל פארבער / ברעקלעך זכרונות

חברה קדישא

די פירער פון דער חברה קדישא בעפויר די ערשטע וועלט־מלחמה איז געווען פישל גריימאן. ער איז געווען דער נייער פון די תכריכים. מיט אים האָבן געארבעט: מרדכי־לע גריימאן, דער געלער משה־לע (יאקובאָוויטש), דער בלינדער משה־לה, שמערל וועבער, קאָפעל האנדעלסמאן, דוד קאטאָליק, מיין טאטע מענדל משמש, וואָלף און משה בלאכארזש, מאנעלע ווייגבערג, יחיאל בלאכארזש. גבאים זיינען געווען שמואל פיעטריקאָווער און קאָפעל האנדעלסמאן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען געווען די חברה קדישא מאָטיס פשעדבאָרסקי, מיינע ברידער יחיאל און חיים יאָסל, יחיאל משה וועבער, יחיאל

בזשאַזע, מענדל קעלנער, דער גרעלער לאזער, שמואלס, משה הערש האנדעלס־מאן, אביגדור האנדעלסמאן, אברהם אייזעלע, הערשל שמואלס און נאָך אנדערע. לעצטנס איז געווען דער גבאי מאָטיס פשעדבארסקי.

עס איז ווערט צו באשרייבן, ווי די חברה קדישא פון אלעקסאנדער האָבן אין יאָר 1932 ארויסגעגנבעט א מת פון לוטאמירסק און געפירט נאָך אלעק־סאנדער. ביי לוטאמירסק איז געווען א דאָרף קאזשימיערזש. אין דעם דאָרף זיינען געווען לעטניקעס פון לאָדזש און פון אלעקסאנדער. איז אין 1932 אין דאָרף געשטאָרבן נחמן ביערקיס איידעם; די חברה קדישא אין לוטאמירסק האָבן פארלאנגט טויזנט זלאָטעס, וועלן זיי ארויסגעבן דעם מת; איז געבליבן, מען זאָל גיין אין שענק אריין אונטערהאנדלען ביי א גלעזעלע ביר. אינדערצייט ווען מען האָט מיט זיי אונטערגעהאנדלט, האָט מיין ברודער חיים יאָסל געכאפט דעם מת, ארויפגעלייגט אויף א פור מיט גוטע פערד, און אנטלאָפן מיטן מת נאָך אלעקסאנדער. און די לוטאמירסקער זיינען געבליבן ביי גאָרנישט.

די ערשטע וועלט־מלחמה

פון פיר ביז זעקס וואָכן איז אלעקסאנדער אין דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען איזאָלירט פון דער וועלט. די שלאכטן זיינען געווען צווישן לאָדזש און אלעקסאנדער. די דייטשן זיינען געווען אין אלעקסאנדער און די רוסן אין לאָדזש. דער רבי מיט דער גאנצער משפחה זיינען אנטלאָפן און געווויינט אין לאָדזש. אלעקסאנדער איז געוואָרן באָמבארדירט און עס זיינען געפאלן פון די באָמבעס, ווי איך געדענק, דער שטומער משה ישראל קארזעלס זון, העניך מלאך׳ס ברודער (שערפינסקא), עקיבאלע שמש מיט דער פרוי, יאָמעלע פליטמאנס (פריזיער) טאָכטער מיט א קינד, און נאָך מענטשן וועלכע איך געדענק נישט. אלעקסאנדער איז געוואָרן פאראָרעמט, דער דייטש האָט צוגענומען אלע סחורות „אין בעשלאגנאם". דער פלעק־טפוס האָט געפא־נעוועט אין יעדן הויז. נאָר די קינדער זעקלעך פון 1 ביז 7 זיינען נישט געווען „אין בעשלאָג", אָבער עס איז נישט געווען קיין רוי־מאָטעריאל צו ארבעטן: אנשטאט צו דרייען זאָקן אויף די האנט־מאשינדלעך האָט מען געדרייט קארן אויף האָנט־מילעכלעך, געמאָכט ראזווקע־מעל.

אויף יעדן בוידעם, אין יעדן קעלער, האָט מען געדרייט ראזווקע. ברויט איז געוואָרן אריינגעשמוגלט נאָך לאָדזש. דער דייטש פרויענרייך האָט זיך

געיאָגט נאָך די ראזווקע־דרייערס; ער האָט געמאכט רעוויזיעס אין אלע שטובן. די בעקערס האָט ער געיאָגט, עס איז נישט געווען וואָס צו עסן. א סך זיינען אויך געווארן שמוגלערס פון מעל; געגאנגען צופוס הין און צוריק מיט א שווערן פאק אויף די פלייצעס. וועו גאָט האָט שוין געהאָלפן, און מען איז שוין מיטן פאק אַנגעקומען הינטער אלעקסאנדער, זיינען די זשאנדארן אַרויסגעקומען פון א באהעלטעניש, קאָנפיסקירט דעם פאק מעל און דעם שמוגלער ארעסטירט. האלב אלעקסאנדער האָט זיך פארנומען מיט דער שווערער פרנסה.

איך געדענק אברהם אייזעלע; מען האָט אים געפֿרוּפֿ; אייזעלע, ווייל ער האָט געשלעפט ביז צוויי הונדערט פונט אויף זיינע פלייצעס. 1916 האָבן אלעקסאנדערער יידן זיך געזומען צו א פרישער נייער פרנסה: מען האָט אַנגעהויבן אויסארבעטן אזא ביליק סאָרט צייג פון פאפירענע וויגאניע; וויגאניע איז נישט געווען „אין בעשלאג". די וועבערס זיינען געווען די דייטשן; די אַפּנעמערס פון צייג — יידן. פון צייג האָט מען אויסגעארבעט הויזן. דאָס איז געווען אזא סחורה בלויז צום האנדלען, נישט צום טראָגן. פאר דער סחורה זיינען געווען די אַפּנעמערס לאָדזשער סוחרים. דער פרייז איז יעדן טאָג געשטיגן העכער און העכער. און אלעקסאנדער האָט געארבעט אויף דער גאנצע פארע, אלעקסאנדערער יידן האָבן וויייטער אַנגעהויבן פאר־דינען אויף ברויט. עס האָבן זיך געעפנט צענדליקער פרעסערייען צו פרעסן די צייג, זי זאָל קריגן א גלאנץ. וועו די מלחמה האָט זיך געענדיקט, זיינען אלע געבליבן ביי די פעקלעך הויזן מיט צאגער (ערגסטע, געמיינסטע סחורה); עס איז גאָרנישט ווערט געווען.

אינדוסטרי־אונטערנעמונגען

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען אין אלעקסאנדער געווען צוויי יידישע פארבערייען, פון קאָפּעל האנדעלסמאן און מענדל גאָדלבערג, און איין דייטשע פון שטעקעל, דער לאָמער. בעפויר דער צווייטער וועלט־מלחמה זיינען אין אלעקסאנדער שוין געווען ביז 10 פארבערייען וויי אויך א 10 שאכטל־פאבריקן. פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען געווען נאָר צוויי שאכטל־פאבריקן (ליפמאן וווינטש און פוקס). די אפפאל־העגדלערס, וואָס האָבן אַפּגענומען ס׳אַפּ־פאל פון די פאבריקן, האָבן זיך פאראייניקט אין איין שאָפּ. זיי זיינען בא־

שטאנען פון 7־8 מענטשן, פון וועלכע איך געדענק: מיין ברודער יחיאל פארבער, מיין ברודער חיים יאָסל, לאָזער יאָזיפאָווסקי, אברהם אייזעלע, און נאָך פיר, וועלכע איך געדענק נישט.

עס איז אויך געווען א יידישע באנק. דער גרינדער פון דער באנק איז געווען אברהמעלע ראבינאָוויטש, דעם אלטן רבינס איידים, א זון פון קרימא־לאווער רבין. פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויך געווען א יידישע ליי און שפאר־קאסע. דער אָנהייבער פון די ליי־קאסע איז געווען דער געווען גביר אהרן אלבעק. דער באנק איז געווען ביי יאָמעלע פריזיער. די לעצטע באנק איז געווען ביי יצחק לעווין.

שוחטים זיינען געווען, לויט דאָס וואָס איך געדענק, זלמן משה שוחט (שמחה שוחטס פאָטער), שפעטער ר׳ שמחה שוחט און עזריאל חזן שוחט. לעצטנס — יחיאל שמחה, און ברוך בער שוחט. עזריאל שוחט איז אויך געווען מוהל. די צוהאלטערס אין שול, די משוררים, וועלכע האָבן צוגעהאלטן עזריאל חזן, — געדענק איך, — זיינען געווען אברהם יצחק שלאָסער, בן־ציון און שמואל־חיים גרינשפאן, דאָדיק, יחיאל שמאָלים, לייזער אָפּאטאָווסקי און יחיאל קוטשינסקי.

ביז דעם ערשטן קריג איז דער רבי יעדעס יאָר געפאָרן זומער אויף צוויי חדשים אין די בעדער. די אלעקסאנדערער בעלי־אכסניהס האָבן די צוויי מאָנאטן געהאט אביסל מנוחה. זיי האָבן זיך זייער געזאָרגט, דאָס זיי קענען קיינמאָל נישט זינגען די זמירות „מנוחה ושמחה״; וועז זיי האָבן מנוחה, האָבן זיי נישט קיין שמחה, ווייל עס קומען נישט קיין חסידים; האָבן זיי שמחה — האָבן זיי נישט קיין מנוחה.

רבנים

מורה הוראה אין אלעקסאנדער — פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה — איז געווען ר׳ אידל מורה הוראה, מיט זעקס רובל א וואָך געהאלט. אויך דער הייוון־פארקויף צו די חלות אויף שבת האָט צו אים געהערט. וועז ר׳ אידל איז נפטר געוואָרן, האָט זיך געמאכט א גרויסע מלחמה צווישן די געראר און די אלעקסאנדערער חסידים. דער אלעקסאנדערער „הויף״ האָט נאָר געוואָלט פאר מורה הוראה — חיים אליעזר זינגער. ער איז אויך געווען אן איידים פון רב

און אן אייניקל פון רבין. די געראר האָבן געוואָלט ר׳ מאיר אברהם פאר א מורה הוראה. ער איז אפילו געוואָרן אן אלעקסאנדערער חסיד, געדאוונט אין רבינס בית המדרש. א ייד אָנגעזאפט מיט תורה, וועלכער האָט געהאט א שארפן קאָפ. ער איז געווען אין דער צייט פאררעכנט פאר איינעם פון די וועלט לומדים, ווי די גערער האָבן געזאָגט: ר׳ מאיר אברהם איז שפעטער געוואָרן א גערער חסיד און אריבערגעפאָרן נאָך גער; און די אלעקסאנדערער האָבן פארלורן צוויי זאכן: א חסיד און א מ״ה.

נאָכן טויט פון רב מאיר אברהם האָט מען שוין אויפגענומען צוויי מ״ה: שלמה נח, — אן אלעקסאנדערער חסיד; און דעם צווייטן העניך שערפינסקא (מלאך) — א גערער חסיד. ביידע אָנגעזאפט מיט תורה.

אלעקסאנדער האָט אויך געהאט א רב, אן אָמטלעכן, א קאזיאָנע רב, ר׳ יאָסעלע פיינער. ער האָט געווינט אין לאָדזש, אָבער געווען קאזיאָנער רב איבער אלעקסאנדער. ווי איך געדענק, איז ער געווען 40 יאָר רב.

די אנדערע אלעקסאנדערער רבנים האָבן נישט געקענט רעדן נישט רוסיש נישט פוליש נישט דייטש און רב יאָסעלע האָט באהערשט עטלעכע שפראכן. ער איז אויך געווען פעלד־ראבינער. ער איז געווען דיין אין לאָדזש, אויך אן אלעקסאנדער חסיד. ער האָט געהאט פון דער פוילישער רעגירונג דעם טיטל פולקאָווניק.

דער קברן

דער טויטן־גרעבער איז געווען — פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה — דער אלטער בלינדער אברהם פייוול. ער איז געשטאָרבן — זאָגט מען — צו הונדערט יאָר; נאָך אים איז געווען קברן משה ישראל ליטאמירסקי. זיין צווייטער פאך איז געווען צו טראָגן מעל פון דער מעל־הורטאָווניע צו די בעקערס. ער איז געווען אזוי שטארק, אז ער האָט געטראָגן מיט איין מאָל צוויי זעק מעל אויף די פלייצעס. געווינט האָבן די קברנים אין א שטיבל, וואָס איז געווען צוגע־מויערט צום בית החיים, געווינלעך זייער אָרעם; דאָס מעבל איז באשטאנען פון צוויי צעבראָכענע בעטן. דערציילט מען, אז איין מאָל איז דער סעק־וועסטראטער געקומען צו משה איינמאָנען „מיעשקאניאָווע״. ווי געווינלעך האָט ער נישט געהאט וואָס צו נעמען. משה קומט אין שטאָט אריין און רימט

זיך, דאָס דער סעקוועסטראטער איז ביי אים געווען, און הלוואי ער זאָל דאָס טרעפן ביי אלע יידן, וואָס ער האָט ביי מיר געטראָפן...

די מיקוועניקעס זיינען געווען — ווי איך געדענק — דער אלטער אברהם מיקוועניק, זלמלה איזראעלעוויטש (היסער), יצחק ברעסלער און מרדכי יוסף לערנער.

מלמדים און לערערס

צוויי יידשע לערערס זיינען פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אין אלעקסאנדער; זיי זיינען געקומען אין פריוואט שטובן, געגעבן לעקציעס אויף רוסיש און יידיש. דער ערשטער — ברוך, א קליין, דאר יידעלע מיט א שמאָל בערדעלע. האָט ליב געהאט דעם ביטערן טראָפן. א סוכאטשעווער חסיד, האָט אויך געשריבן און דערלעדיקט אין מאגיסטראט געבורטס־שיינען, חתונה־אקטן א.א.וו. דער צווייטער — ברוך לעווקאָוויטש (דעם הייזעריקנס פאָטער), א הויכער, דיקער ייד מיט א שיין גראָב בייכל, און א לאנגער שיינער ברייטער באָרד. געווינלעך האָט מען קיין סך פון אים נישט געקענט לערנען. קיין צוואנגס־שול איז נאָך נישט געווען. משה סטריקעווער (געפרופן סטריקעווער אויערן „פרעסער") האָט געהאט א „חדר" מיט א „פאָזוואָלעניע" און דאָס בילד פון צאר ניקאָלייַ איז געהאָנגען אין „חדר". אויך שווארצע לאווקעס זיינען געווען אין חדר. אָבער א חסידישער מענטש האָט קיין קינד נישט געוואָלט געבן אין דעם „חדר", ווייל דעם צארס בילד איז דאָך געווען מיט א צלם! עס איז אויך געווען א רוסישע שקאָלע (ביי אמיסלאווסקעס אין הויז), פאר יינגלעך מיט מיידלעך, בלויז פאר יידישע קינדער. אָבער די אלעקסאנדערער יידן האָבן אויך נישט געוואָלט געבן די יינגלעך אין דער שקאָלע. ערשטנס, ווייל עס זיינען געזעסן מיידלעך מיט יינגלעך אויף איין באנק, און צווייטנס האָט מען געמוזט גיין אָן א היטל. ווי איך געדענק זיינען דריי יינגלעך פון דער שטאָט יאָ געגאנגען אין די שקאָלע: פנחס זשארנאָווסקי, אליהו גריימן (מיכאלס א ברודער, אין ניו־יאָרק) און אייגער פישל, ברוך לייזער וועבערס.

מיר יינגלעך זיינען געלאָפן אריינקוקן דורכן פענצטער און זען דאָס יונדער, ווי די יינגלעך זיצן אינאיינעם מיט מיידלעך און אָן היטלען.

שלמהלע וואָלער, געהאט פיר אָדער פינף זין און עטלעכע טעכטער, און אלע די יאָרן געלעבט פון נדבות. פרייטיק האָט זיך שלמה וואלער ארויס־געלאָזט מיט דער גאנצער משפחה איבער די שטאָט, יעדער איז געגאנגען באזונדער. אָן שלמה וואלער וואָלט דער פרייטיק קיין פרייטיק נישט געווען. דעם גרעסטן סעזאָן האָבן זיי געהאט ערב יום־כפור, אָדער וועז ס׳איז געווען א רבינס א יאָרצייט. שלמה וואלער מיט זיין משפחה האָבן באזונדערס באארבעט די חסידים. קיינער האָט זיי נישט אָפגעזאָגט. אן שלמה וואלער מיט זיין משפחה וואָלט דאָס „גוטע אָרט" קיין „גוטע אָרט" נישט געווען.

פון די אלעקסאנדערער גאונים וועלכע האָבן געקענט צום בעסטן לערנען, געדענק איך: אברהם יוסף פישער (בעל מחבר ספר „פורת יוסף"), הרב יצחק מאיר זינגער, יוסף מענדל יאמניאק, איטשע פייוויישאק, שלמה העניך מלאך, בונים וועבער (שמערלס), מנשה פריימאן, אלטער יוסף יעקובאָוויטש (חיימס זון), איטשע רויזענשטרויך, יעקב שמחה מאָרגנשטערן, דודל קאָפלאָוויטש, יחזקאל בעריש מלמד, משה מרדכי פערלמוטער, משה פנחס מלמד, לייזער פשיסכער, העניך גערשאָנאָוויטש (געוועזענער העניך אברהמס), אברהם יעקבס (געהאט א בשום געוועלבל צוויישן די יאטקעס). די תורה פון רבינס טיש האָט געשריבן מנשה פריימאן (שמחהלה טיימאכערס איידים. ער האָט געשריבן פון „ישמח ישראל" ביז צום לעצטן רבין ז״ל).

אין יאָר 1910 האָבן די געווער חסידים געגרינדעט א „ישיבה", וואָס האָט געהייסן „קהלס־ישיבה" (אויך איך האָב געלערנט אין דער „ישיבה", ביי יחזקאל בעריש).

די גרינדונגס־פארוואלטערס זיינען געווען: מאנע לייזער, העניך מלאך, חיים חסיד, און יהודה מאיר יעקובאָוויטש. די מלמדים זיינען געווען: יחזקאל בעריש, א לאָדזשער מיטן נאָמען בנימין, און א מלמד פון וויעלון. די „ישיבה" איז געווען אין קהלס בית־המדרש. דאָרט האָבן געלערנט ביז 200 תלמידים פאר א זייער קליינעם אָפצאָל. די אָרעמע האָבן איבערהויבט נישט געצאָלט. די „ישיבה" האָט אָנגעהאלטן נאָר ביז 1912, צוליב מאטעריעלע סיבות און צוליבן פראָטעסט פון די מלמדים וועלכע זיינען צוליב די „ישיבה" געבליבן אָן פרנסה.

אין יאָר 1910 איז נפטר געווארן דער „ישמח ישראל", דער רבי ר׳ ישראל יצחק. אויף זיין נאָמען איז אין 1912 געווארן געגרינדעט די „ישיבה" „בית ישראל". די גרינדער זיינען געווען מנשה פריימאן (שמחהלע טיימאכערס

איידים) און ר׳ אברהם חיים דאנציגער (דעם לעצטן רבינס ברודער). די „ישיבה״ איז געווען אין רבינס בית־המדרש. די מלמדים זיינען געווען משה שמעון סקערנעוויצער, א שטרענגער ייד מיט א בייזן בליק, וואָס מ׳האָט אויף אים געזאָגט אז ער איז דער צווייטער גאון נאָכן אַסטראָווצער.

דער צווייטער מלמד איז געווען משהקע וועגראווער. די ערשטע תלמידים פון דער „ישיבה״ „בית ישראל״ זיינען געווען מיין ברודער בעריש יחיאל, משה וועבער, יחיאל שוחט, יחיאל האנדעלסמאן, יחיאל פרענקעל; פון די קליינע תלמידים זיינען געווען: יחיאל בזשאָזע, יחיאל שאמפאניע, אליהו מארגאָלעס, יעקב יצחק פיראנקא, בונים וועבער, שמואל אבא דאנציגער, יחיאל דוד, הערשל יוזעפאָווסקיס (דערטרינקען געוואָרן אין מענדל פארבערס וואַסער אין יאָר 1914), משה יוסף (מאטל מאלארזש זון, געשטאָרבן נאָך דער ערשטער מלחמה), יחיאל פאָמעראנץ, יענקל שאמפאניע און דאכט זיך מיר אז אויך יחיאל משה האנדעלסמאן, בן־ציון גאָלדוואסער (דעם ווייסן מאירס זון) און אויך א פאָר נישט קיין אלעקסאנדערער.

די דיסציפלין אין דער „ישיבה״ איז געווען א שטרענגע. יעדן שבת האָט מען געשיקט פארהערן צו די רבנים, וועלכע זיינען געקומען צום רבין אויף שבת. די „ישיבה״ האָט עקזיסטירט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָך דער מלחמה איז די „ישיבה״ צוריק געעפנט געוואָרן שוין אויף א גרעסערן מאסשטאב, מיט עטלעכע הונדערט תלמידים פון דער פרעמד און פון אלעקסאנדער, און מיט אן אייגענער קיך. זי האָט עקזיסטירט ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה. די „ישיבה״ האָט דורך דער צייט ארויסגעגעבן א סך רבנים, בארימטע גאונים, — אלע אומגעקומען אויף קידוש השם, הי״ד.

יעקב לייבעלע, א קליין דאר יידעלע, אַנגעהערט זיך צו דער משפחה פון רבינס „הויף״, האָט געהאט דעם שליסל פון רבי יחיאלס, פון „ישמח ישראלס״, פון רב שמואל צביס און ר׳ בצלאל יאירס אוהל. ער האָט געהאט נאָך א פרנסה: האָט פארדונגען אלטע אויסגעקראָכענע שטריימלעך צו די חסידים, וועלכע זיינען געקומען צום רבין אויף שבת, און זיי האָבן קיין אייגענע שטריימלעך נישט געהאט.

נאָך דער ערשטער מלחמה איז אויך געווען א לערער, וועלכער האָט געגעבן לעקציעס אין די שטובן — הערשל מאלארזש (איטשע מייער גלעזערס איידים); ער האָט געהאט צוויי פרנסות: לערער און מאלארזש (שטובן־מאלער).

יחיאל פויזנער / בויז אלעקסאנדער

דאָס שטעטל האָט אין מיינע קינדער־יאָרן אויסגעזען ווי דאָס שענסטע און בעסטע שטעטל פון דער גאנצער וועלט. וועג מען האָט אין דעם רואיקן שטעטל — דעם ערשטן טראמווייַ געזען אַנקומען (1908), זיינען א סך פרויען געלאָפן אויפן מארק, ווו דער טראמווייַ איז אַנגעקומען פון לאָדזש, און פארשאַלטן אים, ווייל ער האָט אוועקגענומען די יידישע פרנסות פון זייערע מענער, די בעלי־עגלות, וואָס האָבן געפירט די מענטשן נאָך לאָדזש און אומגעבונג און אהיים געבראכט נאָך אלעקסאנדער.

1914, דער אויסברוך פון וועלט־קריג, האָט אויפגערודערט גאנץ אלעק־סאנדער. איך בין נאָך זייער יונג געווען. עס האָט אויף מיר געמאכט א דער־דריקנדיקן אייַנדרוק, וועג איך האָב געזען ווי די מענער זיינען געפאָרן נאָך לאָדזש, זיך שטעלן צום מיליטער. צוריק געבליבן זיינען זייערע פרויען מיט קינדער, דאָס איז דעמלט געווען א שרעקלעך טרויעריק בילד. מען קען זאָגן: גאנץ אלעקסאנדער האָט געווויינט.

דער ערשטער עראָפלאָן איז אַנגעקומען נאָך אלעקסאנדער אין 1914. פאר אונדז קינדער איז עס געווען אן אויסערגעווייַנלעכע זאַך. האָט אונדזער שכנטע טויבע רובינשטיין געזאָגט: אזא ווונדער האָט די וועלט נאָך נישט געזען, מען וועט עס קענען דערציילן קינדס־קינדער.

אונדזער שכנטע טויבע און איר מאן בן־ציון זיינען זייער פיינע מענטשן געווען. ער איז געווען א מלמד און זי האָט געארבעט אין דער מקוה. פון ביידע פרנסות האָבן זיי גוט געהונגערט. זייערע קינדער אין אמעריקע האָבן זיי אונטערשטיצט: אויף יעדע ימים טובים פלעגן זיי קריגן פון זייערע קינדער געלט, אַבער דער וועלט־קריג האָט אונטערגעבראָכן די פארבינדונג מיט אמעריקע.

מיר האָבן נאָך געהאט איין שכן, הערשל מיט זיין פרוי נעכע. זיי זיינען געווען א גרויסע פאמיליע, וועלכע האָט געווויינט אין איין צימער. אין דעם

איינעם צימער האָבן זיי צוויי „פאבריקן" געהאט. ער האָט געהאט א וועבער־שטול און געארבעט שטאָפן, און די קינדער — זאָקן־מאשינען; און זיין פרוי האָט געבאקן חלות אויף שבת. דער באק־אויוון איז געווען ביי איר פאָטער. דער הערשל האָט אמאָל געזאָגט: מען דאַרף די פאבריקאנטן נישט נאָכגעבן אזא וויגאָדע. פון דער צייט אָן האָט ער געהייסן „הערשל וויגאָדע". אויף אזא וועג האָט יעדער באקומען אין אלעקסאנדער א צונאָמען. אזוי האָבן זיך מענטשן געמוטשעט, און דאָך זיינען זיי אלע אין אלעקסאנדער גליקלעך און צופריידן געווען.

ווי איך בין קום 18 יאָר אלט געוואָרן, האָב איך געמוזט מיין שטעטל פארלאָזן. ס׳איז מיר זייער שווער געווען צעשיידן זיך.

יאָרן האָב איך געחלומט, מיין שטעטל ווידער צו זען, און דער חלום איז מקוים געוואָרן. נאָך 18 יאָר בין איך 1937 אויף א באזוך קיין אלעקסאנדער געקומען. די גאסן זיינען פול מיט מענטשן געווען, יעדער האָט מיך געוואלט זען און איך יעדן. יעדער איינער איז פאר מיר געווען א שטיק פון מיין לעבן.

זומער 1945 בין איך ווידער אַנגעקומען אין אלעקסאנדער. אפשר האָב איך דאָרט א מנין יידן אַנגעטראָפן און יעדער מיט זיין שווער און ביטער הארץ, און ביי יעדן איז פארלוירן געגאנגען נישט בלויז א קליין שטעטעלע, נאָר א גאנצע וועלט.

יצחק וונטש / עירי וביתי

תולדותיה הארוכות של העיירה אלכסנדר (הסמוכה לכרך הגדול לודז׳) ומסכת חייה היהודיים, הכלכליים, הציוניים והפועליים, משקפות את תולדותיה של משפחה שאבדה וכלתה בשואה. קשים ומרים הכאב והצער שאפפו את היהודים בגולה ואף כי רבים לא יכלו לשאת את קשיי החיים והתפשרו עמם — אם מבחינה חומרית ואם מבחינה מוסרית — נמצאו משפחות לא־מעטות שעמדו בנסיון ויכלו לו.

אבי המנוח, ר׳ אליעזר ליפמן וונטש, שהיה מכונה בפי הבריות „דער שאכטל־מאכער" (עושה הקופסאות), נולד בשנת 1876 בעיר לודז׳. סבי ז״ל.

ר׳ שאול הערש, וסבתי טובה יסקה, עסקו בממכר עורות וצרכי סנדלרות בעיר לודז׳. ארבעת הבנים (שאבי היה הצעיר ביניהם) התחנכו בבית סבא על תורה ועבודה. סבי היה משנן להם את המימרה הידועה: „אם אין קמח אין תורה". לכן דאג שבהגיעם לגיל המצוות ישלחו ידם גם במלאכה. עקב קשריו של סבא עם בתי החרושת ותעשייני הנעליים למד אבי את מלאכת הייצור של קופסאות קרטון לנעליים, ונתקבל לעבודה באחד מבתי החרושת הגדולים שבעיר ובמרוצת הזמן מונה מנהל הייצור (מייסטער בלע״ז).

בשנת 1905 קפץ על אבי רוגזו של מעבידו הגוי שתבע ממנו במפתיע לעבוד גם בשבתות. כל עובדי בית החרושת הכירו היטב את אבא כיהודי ותמהו כיצד יפול דבר.

בעיר אלכסנדר היה לאבי גיס, ר׳ אברהם לייביש לוין, שנודע בכינוי „דער קאַנסטאַנטינער מלמד". דוד זה היה יהודי בר־אוריין, איש חכם ונבון. אל דוד זה באו, איפוא, אמי ואבי, כדי לטכס עצה. הלה חיווה דעתו כי מוטב להם להיוועץ ברבי של אלכסנדר.

בית הספר העממי הממלכתי בחצר וונטש

די מלוכהשע פאַלקס שולע אויף וווּנטשם הויף

בקיץ 1905 התייצב אבי לפני הרבי ר' ירחמיאל ישראל יצחק זצ"ל, שכונה „ישמח ישראל", ושפך לפניו מרי־שיחו: „לאבד הפרנסה או לחלל את השבת".

גיבור המחזה הזה היה אברך צעיר, מטופל במשפחה בת חמש נפשות. „יהודי אינו עובד בשבת ואינו מחללה" — פסק הרבי בצורה חד־משמעית. „קח את אשתך ושלושת ילדיך ובוא לאלכסנדר והשם יהיה בעזרך".

עוד באותו יום שיגר הרבי שליח לשני בעלי בתי חרושת לגרביים (זאַקן־פאבריקאַנטן), האדונים שולץ וגרייליך, והזמינם לבוא אליו בהקדם האפשרי.

הגויים באלכסנדר ידעו לכבד את הרבי ולא פעם היו שואלים בעצתו, ומשום כך ידע הרבי את בעיותיהם העסקיות ומצבם המסחרי.

שבוע לאחר מכן נקבעה פגישה משולשת, שבה לקחו חלק הרבי, אבי וגיסו, ושני הגויים. אמר להם הרבי: אברך זה נתברך בשם גרמני וונטש והוונטש (משאלה) שלו הוא שתעזרו לו להשאר יהודי ולקיים את מצוות התורה. אין בדעתו לבקש חסד. ברצונו להרוויח את לחמו בזיעת אפיו, כמו שעשה עד כה. אתם מייצרים גרביים ושולחים אותם בשקים לאריזה ללודז' בקופסאות. נאה איפה לכם ויאה לעיירה, שתהיה לנו כאן תעשיית קופסאות (שאכטל־פאבריק) וכך תעזרו ליהודי זה לקיים את משפחתו ויהדותו, ונמצאנו כולנו נשכרים.

האדונים שולץ וגרייליך קיבלו ברצון את דברי הרבי ומיד שיגרו שליח מיוחד יחד עם אבי לעיר ברמן שבגרמניה לרכישת הציוד הדרוש להקמת בית החרושת.

בחצר הגדולה של יהושע ז'רנובסקי, בשכנות לחצר הרבי, עמד צריף גדול שבו עתיד היה לקום בית החרושת. בחורף אותה שנה הגיע הציוד ובית החרושת עמד על תילו. הגויים מימנו את רכישת הציוד ללא תנאים מוקדמים. „וכשירחיב", אמרו, „תשלם".

באותו בנין שבחזית החצר של יהושע ז'רנובסקי, בדירת גג, גרה המשפחה בת 5 הנפשות, שטולטלה מהכרך הגדול לעיירה הקטנה.

הרשל שנקר, מוטל הוכמן, דוד גולדהמר, אהרן בירקה והניך זייגרמכר לקחו את אבי ומפעלו תחת חסותם, עזרו לו ועודדו אותו עד שעמד על רגליו.

בתום 4 שנים לשהותו באלכסנדר, באביב 1910, חנך אבי את ביתו החדש ברחוב לנצ'יצקה 13, על חצרו הגדולה והיפה עם סוכה קבועה וגן עצי פרי ובאר מים חיים במרכזה של החצר.

בעת ובעונה אחת נסתיים גם בנין בית החרושת, האופיצינה הגדולה שבחצר, וביום ז' בסיון תכ"ג (14.6.1910) הוחג שם ברוב פאר טקס ברית המילה של בן הזקונים יצחק הרש.

האופיצינה, הבנין שבחצר, יש לו היסטוריה בפני עצמו. אבי בנה אותו מלכתחילה שני חלקים: חלקו האחד לבית החרושת וחלקו השני — אולם גדול לאירועים צבוריים ופרטיים. הרבה שנים שימש אולם זה כאולם לחתונות ועשרות זוגות באו שם בברית הנשואין. גם מטבח מסודר היה שם, ולחתונות עשירות היו מזמינים שבוע מראש את שבע „די קעכין" מקונסטנטין, שהיתה מפורסמת בעיירה כמומחית לבישול ואפיה לשמחות, וכל זה ללא כל תמורה כספית.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה שימשו האולם והמטבח לחלוקת ארוחות חינם לנצרכים, כשעל מלאכה זו ניצחו הגב' טובה פרדל ריבן ומר גדליהו גורמן. ובחללו של האולם והחצר נשמעו הקריאות „ר' גדליה, אביסל געדעכטס".

בתום מלחמת העולם הראשונה, עת התארגנה הקהילה היהודית בעיר, הוחלט להקים בית ספר יהודי, במקביל לבתי הספר הפולני והגרמני שהיו קיימים בעיר, אשר התלמידים היהודיים לא הרגישו בהם בטוב בגלל יהדותם. האנטישמיות לא פסחה גם על עיירתנו וילדיה. מיד העמיד אבי לרשות הקהילה את האולם בשביל בית הספר ללא כל תמורה כספית.

עם התפתחות התעשיה באלכסנדר בכלל, וענף הגרביים בפרט, הורגש צורך חיוני בקופסאות אריזה לגרביים, לשם שיווקן במרחבי פולין. לכן דרושה היתה הרחבת מפעל תעשיית הקופסאות. אבי ז"ל השקיע הרבה מרץ בשכלול המפעל והרחבתו, הכניס צעירים מהנוער היהודי (ביניהם — ברוך גולדוסר, משה פרבר, ישראל לחמן, בונים דנציגר, חיים וירחמיאל בריל), הדריך אותם והם התמחו במקצוע ובמרוצת הזמן השתלב הענף הזה במסגרת המפעלים המאורגנים והמעולים והיה מקור פרנסה להרבה משפחות יהודיות בעיר.

ארבע שנות מלחמת העולם הראשונה עשו שמות בכל התעשיה בעיר ואף בית החרושת שלנו בכלל זה. אבי חלה ונפל למשכב ונפטר בי"א בכסלו תרע"ה (15.11.1918) אחרי מחלה ממושכת. אמי, אחי ואחיותי החליטו להמשיך במפעל. כולם היו לפועלים בבית החרושת כשאמא מנצחת על המלאכה ממיטת

חוליה. תוך תקופה זו גדלה המשפחה, האחיות הבכורות התחתנו, ילדו בנים ובנות וחצר לנצ'יצקה 13 המתה ממשפחות ווונטש, קריזמן, אייזנר ואברמוביץ.

עם פטירת אמי, ביום כ"ה בתמוז תרפ"ג (12.6.1923), נפל נטל ניהול בית החרושת על אחי יחיאל ועלי, אך עם נשואי אחותי ברייגדל ואחי יחיאל נתפרדה החבילה: האחיות ובעליהן הלכו לדרכם, מי להמשיך מסורת התעשיה של אבא ומי לעסקים אחרים. אני שמתי פעמי ל„פרייהייט", ל„פועלי ציון" ל„החלוץ" ולהכשרה — לקראת ניתוק מוחלט מהגולה ולקראת העליה לארץ־ישראל.

אחרי שנת הכשרה בקיבוץ בורוכוב בסוכדניוב שבפלך קילץ, עזבתי את אלכסנדר ביום 2.6.1930, בדרכי לארץ ישראל, והגעתי לשערי הארץ ביום 14.6.1930, בדיוק ביום הולדתי ה־20.

השארתי מאחורי משפחה ענפה בת 27 נפשות, שנספו כולם בשואה ולא זכיתי לראותם עוד.

השארתי את רחוב לנצ'יצקה 13 על חייו החברתיים, התרבותיים והחלוציים, את המפלגה שממנה צמחה הכרתי הציונית־הפועלית על מוסדותיה, את ביתי בו נולדתי והתחנכתי ובו עברו עלי שנות ילדותי ונעורי. היה זה כור ההיתוך שבו צורפה ועוצבה השקפת עולמי, בו קשרתי את גורלי עם רעיתי שרה.

תמיד זכרתי ואזכור: אבי היה פועל; ילדיו המשיכו בדרכו!

ר' אליעזר ליפמן ווונטש ז"ל נמנה עם חלוצי התעשיה באלכסנדר, ומורשת זו שיננתי לעצמי: סבלתי, לחמתי, וגם יכולתי!

כך נחרתה בזכרוני העיירה ועברה וביתי שהיה.

בין שתי
מלחמות עולם

צווישן ביידע
וועלט־מלחמות

יצחק צענדארף / בויין שטעטל

11 קילאָמעטער ווייט פון דער גרויסער פאבריק־שטאָט לאָדזש ליגט דאָס שטעטל אלעקסאנדער. 25% פון דער באפעלקערונג זיינען דאָ געווען יידן, 35% פאָליאקן און 40% דייטשן. די מערהייט פון דער שטאָטישער באפעל־קערונג האָט געלעבט פון זאָקן־אויסארבעטן און טעקסטיל־ארבעט; אלעק־סאנדער האָט צוגעשטעלט זאָקן פאר גאנץ פוילן.

די יידישע ארבעטער האָבן געארבעט ביי די זאָקן־מאשינען, ווו מען האָט געמוזט מיט דער האנט דרייען די מאשין. די בעלי בתים (אונטערנעמער) פון די האנט־מאשינען האָבן נישט געהאט קיין באקוועמע לאָקאלן צו דער ארבעט, האָט דער יידישער ארבעטער די מאשין געמוזט צו זיך אהיים און צוגעשרויפט זי צום פענסטער און אזוי געארבעט פון 5 פארטאָגס ביז שפעט אין דער נאכט.

די יינגערע קינדער, וועלכע האָבן נישט דערגרייכט צו דער מאשין און דאָך שוין געמוזט ארבעטן, האָבן זיך אונטערגעשטעלט א ציגל, געשטעלט זיך אויף אים און שווער געארבעט כדי צו העלפן די עלטערן.

אין שטאָט זיינען אויך געווען פאבריקן, און צווישן זיי א טייל יידישע, ווו די מאשינען זיינען געגאנגען אויף עלעקטריש כוח. אין די פאבריקן האָבן געארבעט נאָר פוילישע און דייטשע ארבעטער. זייער ארבעט איז געווען פיל לייכטער, און די פארדינסטן פיל גרעסערע. אָבער צו די מעכאנישע פאבריקן האָבן די יידישע פאבריקאנטן נישט צוגעלאָזט קיין יידישן ארבעטער, ווייל זיי האָבן נישט געלאָזט קיין ייד שבת ארבעטן אין זייער פאבריק, און פארלירן דעם שבתדיקן ארבעטס־טאָג זיינען זיי נישט געווען גרייט. די עלטערן, ברידער און שוועסטער וועלכע האָבן נישט געארבעט דירעקט ביי די מאשינען, האָבן ציגעהאָלפן ביים אויספּארטיקן די זאָקן, ביים רעפעזירן, פארמען און פאקן די זאָקן אויף עקספּארט. די עלטערע יידישע ארבעטער האָבן געארבעט ביי טעקסטיל־ווערק־שטולן, ווו זיי האָבן אויסגעארבעט ביליקע סחורות און בענדלער. אויך זיי האָבן אָנגעהויבן די ארבעט פארטאָגס נאָך תפילת שחרית און מיט א קליינער הפסקה ביים דאָווענען מנחה און מעריב געארבעט

ביז שפעט אין דער נאכט. א גרופע יידישע ארבעטער האָט אויסגעארבעט שאכטלען פאר די זאָקן.

אנדערע יידישע פרנסות אין שטעטל זיינען געווען: עטלעכע פראָדוקטן־געווען; פריזערן, — צווישן זיי אייניקע, וואָס האָבן א חוץ פריזעריי אויך יעדן דאָנערשטיק פארקויפט פיש אויף שבת, כדי צו קענען אויסהאלטן די משפחה; עטלעכע אכסניות, וועלכע האָבן זיך דערנערט פון די קומענדיקע חסידים פון גאנץ פוילן צום רבין; צוויי יידישע דאָקטוירים; א פעלדשער; צוויי קראנקן־שוועסטערס; אן אפטייק־סקלאָד; עטלעכע בוכהאלטערן; עט־לעכע לערערס; און א גרעסערע צאָל מלמדים מיט „חדרים", וועלכע האָבן געלערנט מיט יינגלעך תורה; א רבצין וועלכע האָט געלערנט מיידלעך דאוונען און אויך תורה; דער שטאָטישער רב; צוויי דיינים; צוויי שוחטים; וועלכע זיינען אויך געווען די בעלי תפילה אין די ימים הנוראים; צוויי שמשים, און א חזן.

אין רבינס הויף האָט עקזיסטירט א גרויסע „ישיבה", וווּ עס האָבן געלערנט בחורים געקומענע פון גאנץ פוילן; א טייל פון זיי זיינען געווארן די צוקונפטיקע רבנים אין די שטעטלעך פון פוילן.

אין יאָר 1918 האָט א גרופע עסקנים פון „מזרחי" אָרגאניזירט א העברע־אישע „מזרחי"־שול, וווּ אין משך פון דער צייט האָבן 400 תלמידים געלערנט אלע מקצועות און די העברעאישע שפראך. בראש פון דער שול איז געשטאנען דער ספעציעל אראָפגעבראכטער קיין אלעקסאנדער יעקב שפירא. מיט אים האָבן מיטגעארבעט דער אלעקסאנדער באקאנטער העברעאישער לערער יעקב ליטווין, און וואלמאן וועלכער האָט זיך באזעצט אין שטעטל. נאָכן פארלאָזן די שטאָט פון שפירא האָט א יאָר צייט אָנגעפירט מיט דער שול אלס מנהל ר׳ משה מרדכי פערלמוטער ז״ל, דער פאָטער פון די ברידער יעקב און שמואל פערלמוטער. שפעטער איז אלס מנהל פון דער שול באשטימט געווארן דער לערער וואָלמאן. ווי לערער צו תורה האָבן געארבעט משה פנחס נאבאָזנע ז״ל און נתן פשיסחא ז״ל. חשבון און די פוילישע שפראך האָבן געלערנט חיים דוד צודקעוויטש, קורכין און צפורה ליטווין.

אין 1927 איז לויט דער איניציאטיוו פון אגודה־פירער ר׳ חנוך אלתר געשאפן געווארן א בית־יעקב שול פאר רעליגיעזע מיידלעך.

אין די יאָרן 19—1918 האָבן זיך די יידישע ארבעטער אָנגעהויבן צו אָרגאניזירן און געשאפן דעם יידישן פראָפעסיאָנעלער פאריין, אָנגעפירט

דורך די פארטייען „בונד" און לינקע „פועלי־ציון". צוליב דער שטארקער השפעה פון „בונד", האָבן זיך פיל ארבעטער — ציוניסטן און רעליגיעזע — נישט איינגעשלאָסן אין די פראָפעסיאָנעלע פאריינען, אָבער ביי יעדער עקאָנאָמישער אקציע, ווי א שטרייק צו פארבעסערן די לוינען, האָבן אלע ארבעטער זיך סאָלידאריזירט און געהאָלפֿן אדורכפירן די אקציע מיט דער־פאלג לטובת דער ארבעטערשאפט. דער פאריין האָט עקזיסטירט אלס יידישער פאריין ביזן יאָר 1930. אין דעם יאָר האָט זיך פארשטארקט דער אלגעמיינער פאראיניקטער פראָפעסיאָנעלער פאריין צו וועלכן עס האָבן געהערט פאָליאקן, דייטשן, און אויך יידן. אין דער ערשטער פארוואלטונג איז אלס פאָרשטייער פון די יידישע ארבעטער געוויילט געוואָרן פייוול האנדעלסמאן.

אין 1930 האָט זיך א גרופע יידישע האנט־זאָקן־ארבעטער אָנגעהויבן בונטעווען און געפאָדערט, מען זאָל זיי אירערפירן אין די עלעקטרישע פאבריקן. היות א גרויסער טייל פון די ארבעטער האָבן געהערט צום חלוצישן לאגער, האָט דער שטאָטישער פארטיי־קאָמיטעט פון די „פועלי־ציון" רעכטע געזומען אויף זיך די אויפגאבע צו קעמפן פאר דערפילן די פאָדערונג. נאָך א משא־ומתן מיט די יידישע ארבעטס־געבער וועלכער האָט נישט געגעבן קיין רעזול־טאטן, איז אוועק א גרעסערע דעלעגאציע אין דער יידישע קהילה (אין דער דעלעגאציע זיינען געווען די חברים: יחיאל פליטמאן (ראָטמאָן), אברהם הערשקאָוויטש, די ברידער משה חיים און יצחק צענדאָרף, שמעון כעלמער, שמעון מארקאָוויטש, ישראל פיטריקאָווסקי, און רפאל הערשקאָוויטש) אין באגלייטונג פון א גרעסערער גרופע חברים פון „הפועל". זיי האָבן נישט פארלאָזן די קהילה, ביז מען האָט ארויסגערופן די פאבריקאנטן. ביים אריינגיין אין בנין פון דער קהילה, זיענדיק די גרויסע דעלעגאציע, האָבן זיי באלד דערקלערט, אז זיי זיינען גרייט אונטערצושרייבן א הסכם אריינצופירן יידישע ארבעטער אין זייערע פאבריקן. צווישן די ערשטע פאבריקאנטן וואָס האָבן דאָס אונטערגעשריבן, זיינען געווען גרשון הייטאן, יחיאל משה וועבער, בינם הייטאן, זעליג גוטערמאן, הנוך שמידט, מאָטעס פשעדבארסקי.

במשך דעם יאָר 1931 זיינען אריין ארבעטן אין די פאבריקן 150 יידישע ארבעטער. אלע די ארבעטער האָבן זיך איינגעשלאָסן אין אלגעמיינעם פרא־פעסיאָנאלער פאריין און בעת די וואלן זיינען געוויילט געוואָרן 3 יידישע פאָרשטייער אין דער פארוואלטונג; אברהם שוענדזינעוויטש פון די יידישע קאָמוניסטן און די חברים שמעון מארקאָוויטש ז"ל און יצחק צענדאָרף פון

די רעכטע „פועלי־ציון". ביידע האָבן געארבעט אין דער פאבריק פון גרשון היימאן; מארקאָוויטש איז געווען דער בריגאדיר אין דער פאבריק. זיי האָבן פארטראָטן די ארבעטער ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה.

דאָס פאָליטישע לעבן אין שטאָט איז געווען זייער אנטוויקלט. אלע פארטייען האָבן געהאט פארטיי־קלובן, א חוץ די רעליגיעזע פארטייען ווי „אגודה", אלעקסאנדערער חסידים, ראדאָמסקער, און סאכאטשעווער חסידים, וועלכע האָבן געהאט זייערע בתי־תפילה און דאָרט געפירט זייער פאָליטישע ארבעט. עס האָבן עקזיסטירט: „המזרחי", די ציוניסטישע אָרגאניזאציע, רעווי־זיאָניסטן, „התאחדות", רעכטע „פועלי־ציון", לינקע „פועלי־ציון", „בונד" און קאָמוניסטן.

צווישן די יוגנט־אָרגאניזאציעס האָבן עקזיסטירט: „פועלי־אגודה", „הפועל המזרחי", בית"ר, „הנוער הציוני", „גורדוניה", „פרייהייט", „באָראָכאָוו־יוגנט", „צוקונפט" און קאָמוניסטישע יוגנט. ביי יעדער פארטיי האָבן עקזיסטירט ספאָרט קלובן. „מכבי", „הפועל", „שטערן" און „מאָרגנשטערן". יעדן זונטיק האָבן זיי זיך פארמאסטן מיט די אָרטיקע קלובן אָדער אראָפגעבראכטע פון אנדערע שטעט. ביי יעדן אנטיסעמיטישן ארויסטריט האָבן די ספאָרט־קלובן פארטיידיקט דעם כבוד פון די יידן אין שטאָט.

ביי אלע פאָליטישע פארטייען האָט זיך געפירט א קולטור־ארבעט: עס זיינען פאָרגעקומען אָוונט־קורסן, וווּ מען האָט געלערנט יידיש און העברעאיש. מיט די קורסן אין שטאָט האָבן אָנגעפירט די חברים: ברוד זאָנענבערג, שימקאָוויטש („בונד"), שמואל פערלמוטער, בן־ציון כילעוויטש (לינקע פו"צ), יעקב פערלמוטער, שמעון כעלמער, פנחס גאָלדקראנץ (רעכטע פו"צ), שמחה שערמאן, חיים דוד צודקעוויטש („גורדוניה"), טאָבטשע גאָלדוואסער („הנוער הציוני"), און דער באקאנטער העברעאישער לערער אברהמל כהן.

פון 1919 האָט עקזיסטירט א גרויסע ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון באָראָכאָוו ביי די לינקע „פועלי־ציון" און א ביבליאָטעק אויפן נאָמען גראסער ביים „בונד". אין 1928 האָבן זיך די רעכטע „פועלי־ציון" געשאפן א גרויסע ביבליאָטעק.

יעדן פרייטיק אָוונט זיינען אין די פארטיי־לאָקאלן פאָרגעקומען קעסטל־שמועסן, פאָרלעזונגען, פאָליטישע פארזאמלונגען מיטן אָנטייל פון די בעסטע כוחות אין פוילן ווי יצחק גרינבוים, הרב ברוידע, הערשל פארבשטיין, אנשל רייס, יעקב זרובבל, דר. ראָזענבלאט, דר. טארטאקאָוער, אברהם ביאלאָפאָלסקי,

לייזער לעווין, דר. שווייג, חיים בראנד, אפרים לאזער זעלמאנאוויטש, יצחק גאלדין, לייב שפיזמן, פישל הערצבערג, יוסף כלודנעוויטש, ישראל ליכטנשטיין, יעקב לעשטשינסקי, סעגאלאוויטש, יואל מאסטבוים, רחל פייגענבערג, משה בראדערזאן, ישעיהו שפיגעל, חיים לייב פוקס, יאן פראוודא, אברהם בריזבלאט, קיפניס, זעליגפעלד, שמאי ראזנבלום, האמבורגער א.א.

ביי יעדער פארטיי האט עקזיסטירט א דראמאטישער גרופע. אין 1930 האבן זיך די אלע דראמאטישע קרייזן פאראיניקט און געשאפן א דראמאטישן קרייז אונטערן נאמען „קולטור־הויז", און אונטער דער לייטונג פון ארטיסט האמבורגער פון לאדזש געשטעלט די בעסטע פיעסן. אין שפיץ פון קולטור־הויז זיינען געשטאנען די חברים: יחיאל פליטמאן, הלל ריוואן, גרשון יונה זאנענבערג, אלטע גריימאן און שמואל כעלמער. צו די בעסטע כוחות האבן געהערט דער געהילפס־רעזשיסאר גרשון יונה זאנענבערג, הלל ריוואן, אלטע גריימאן, מאיר זאנענבערג און אברהם לערנער.

אין 1926, ווען אין אלעקסאנדער זיינען דאס ערשטע מאל פראקלאמירט געווארן וואלן צום שטאט־ראט, איז דורך דער איניציאטיוו פון פארשטייער פון די יידישע קאמוניסטן דער חבר יהושע (מאניעק) צושטאנד געקומען א פאראיניקטער בלאק פון קאמוניסטן „בונד" און רעכטע „פועלי־ציון", און דער קאנדידאט פון די רעכטע „פועלי־ציון", דער חבר יחיאל פליטמאן, איז געוויילט געווארן אלס ראטמאן אין שטאט־ראט.

אין 1930 האט א גרופע חברים געשאפן אין שטאט דעם „החלוץ" און צענדליקער יינגלעך און מיידלעך האבן זיך געמאלדן און געווארט אפפארן קיין ארץ־ישראל. צווישן די ערשטע שטאטישע חלוצים, וואס א טייל פון זיי האט דעם זעלבן יאר פארלאזט די שטאט, זיינען געווען יצחק וווטש, שרה ריוואן, שלמה קולסקי, אהרון פליישמאן, נתן פאזנער, לוי קוטנער, בן ציון פאמעראנץ, יחזקאל וואסערמאן, שמחה שערמאן, שרה שערמאן, צפורה קולסקי, רחל איצקאוויטש, רחל פאמעראנץ. אין יאר 1934 זיינען עולה געווען יעקב פערלמוטער, פארזיצער פון די רעכטע פו"צ, שמואל פערלמוטער, פארזיצער פון די לינקע פו"צ; און פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אוועקגעפארן קיין ארץ־ישראל אהרון האכמאן, פארזיצער פון די רעוויזיאניסטן.

אין 1932 זיינען ארגפגעקומען חלוצים און געשאפן אין שטאט הכשרה־פונקט: עס האט עקזיסטירט א קיבוץ ביי „הפועל המזרחי", א קיבוץ ביי די רעוויזיאניסטן און א קיבוץ באראכאוו ביי די רעכטע „פועלי־ציון". די חברים

פון די קיבוצים האָבן געארבעט ביי אלע שטאָטישע שווארצע ארבעטן און נאָך דער ארבעט אָנטייל געגומען אין קולטורעלן און געזעלשאפטלעכן לעבן אין שטעטל.

אין 1928 האָבן א גרופע עסקנים, צווישן זיי די חברים מענדל מארקאָוויטש, ירחמיאל בזשאָזא, שמחה שערמאן, צוזאמען מיטן שטאָטישן רב איטשע מאיר זינגער ז"ל, געשאפן א הילפס־אינסטיטוציע צו געבן מעדיצינישע הילף פאר די אָרעמע קראנקע, וועלכע האָבן נישט געהאט קיין רעכט צו דער קראנקן־קאסע. דורך זייער אינקאסענט וואָלף יוזיפאָווסקי האָבן זיי געזאמלט געלט און געגעבן די נויטבאדערפטיקע א דאָקטאָר און רפואות. אין 1934 האָבן די פאָליטישע פארטייען איבערגענומען די אינסטיטוציע. בראש פון דער אינ־סטיטוציע האָט זיך געשטעלט דער חבר אברהם יעקובאָוויטש (האנס) און געמאכט פון דער געזעלשאפט א יידישע קראנקן־קאסע. די געזעלשאפט האָט זיך פארבונדן מיט די בעסטע דאָקטוירים אין לאָדזש און אויף יעדן רוף זיינען די דאָקטוירים געקומען העלפן אונדזערע אָרעמע קראנקע.

אין 1936 האָט זיך ביים „לינת החולים" געשאפן א יוגנט־גרופע מיטן נאָמען „שומרי חולים". יעדע נאכט זיינען זיי געגאנגען אָנגעטאָן אין די ווייסע שירצן, צו די אָרעמע קראנקע, וועלכע האָבן נישט געהאט ווער עס זאָל זיי העלפן ביינאכט.

אין יאָר 1930 זיינען פאָרגעקומען די ערשטע וואלן צו דער קהילה. עס זיינען געוויילט געוואָרן 6 חסידים און 2 בעלי בתים מזרחיסטן. די קהילה האָט אויסגעהאלטן דעם רב, די שוחטים, דעם חזן און שפעטער צוגענומען נאָך צווי דיינים. די צווי בעליבתישע דאָזערס זיינען געווען מרדכי גריימאן און יחיאל ריוואן. שפעטער, — ישעיה ריוואן און אברהם ראָזענצווייג. זיי האָבן נישט געקענט ביישטיין די פאָליטיק פון די חסידישע דאָזערס און זיי האָבן זיך כסדר אָפגעזאָגט.

אין 1938, פאר די לעצטע קהילה־וואלן, האָבן זיך צונויפגענומען עטלעכע עסקנים, ווי הלל ריוואן, לייזער אָפאטאָווסקי, אברהם יעקובאָוויטש, אברהם ראָזענצווייג, הנוך יעקובאָוויטש און באָשלאָסן שאפן א דעמאָקראטישן בלאָק. אין בלאָק האָבן זיך איינגעשלאָסן: די האנדווערקער און רעכטע „פועלי־ציון". אלס ערשטן קאנדידאט האָט מען אַרויסגעשטעלט דעם חבר הלל ריוואן פון די רעכטע „פועלי־ציון". די חסידים, דערזעענדיק אז דער בלאָק קען אפשר ברענגען צו א וועגדונג אין דער קהילה אָן ליקווידירן זייער

לאנג־יעריקן הערשאפט, האָבן געזוכט מיטלען אויף צו פסלען דעם חבר הלל ריוואן.

הלל ריוואן האָט געהאט אן עלטערן ברודער מיכאל ריוואן, א מיטגליד אין דער „מזרחי"־פארטיי. די „מזרחי" האָט אלס איר קאנדידאט ארויסגעשטעלט דעם ברודער מיכאל און לויטן געזעץ האָבן צוויי ברידער נישט געקענט זיין צוזאמען פארטרעטער אין דער קהילה. אין אזא פאל ווערט דער יינגערער אויטאָמאטיש געפסלט. אזוי ארום איז געפסלט געוואָרן די קאנדידאטור פון הלל ריוואן.

ביי די קהילה וואלן איז געווען א בלאָק פון „בונד" און לינקע „פועלי־ציון", מיט די קאנדידאטן שמחה קאָפל („בונד") און יחיאל משה וועבער (לינקע „פועלי־ציון"). אין טאָג פון די וואלן זיינען געזעסן ביי דער וואל־קאָמיסיע צוויי פאָרשטייער פון בלאָק און געוואָלט אָפהיטן די רייניקייט פון די וואלן בעת דער אָפשטימונג. אָבער ווען עס האָט געשטימט א מענטש דאָס זעלבע צום צווייטן מאָל, — און דער בלאָק־פאָרשטייער האָט זיך קעגנגעשטעלט, האָט די קאָמיסיע באשטעטיקט לאָזן אָפגעבן די פאלשע שטימע. די פאָרשטייער פון בלאָק זיינען אין מיטן ציילן די שטימען צוגעלאָפן צום טיש, געכאפט די צעטלען און אנטלאָפן, וועלנדיק אזוי ארום פסלען די וואלן. אָבער מיט דער הילף פון פאָליציי־קאָמיסאר איז אלס פארענדיקט געוואָרן מיטן נצחון פון די מאכט־אָרגאנען. עס זיינען געווייליט געוואָרן חנוך יעקובאָוויטש און אברהם ראָזענצווייג אלס דאָזערס אין שטאָט.

אין 1939 ווען די פולישע רעגירונג האָט זיך באמיט מיט אלע מיטלען פארקלענערן די פארטרעטערשאפט פון די ארבעטער, פון די מינדערהייטן בכלל און פון די יידן בפרט, איז די שטאָט אלעקסאנדער פארטיילט געוואָרן אין פיר וואל־ראיאָנען, אזוי אז עס זאָל נישט געווייליט ווערן קיין יידישער פאָרשטייער אין שטאָט־ראט. דער „אגודה"־דאָזער, חנוך אלתר, האָט צונויפגענומען אלע יידישע פארטייען און זיי פאָרגעשלאָגן זוכן מיטלען אז די פינף יידישע פאָר־שטייער זאָלן נישט פארלירן זייערע מאנדאטן. עס איז באשלאָסן געוואָרן, אז קיין בלאָק ווערט נישט געשאפן, נאָר די ראטמענער ווערן פארטיילט לויט די ראיאָנען. יעדע פארטיי גייט צו די וואלן אליין און די איבריקע יידן, וועלכע ווינען אין דעם ראיאָן, שטימען פארן יידישן קאנדידאט. צווישן די זעקס פארטייען זיינען געווען: „אגודה", אלעקסאנדערער חסידים, „מזרחי", האנדווערקער, בעלי בתים, רעכטע „פועלי־ציון". די פאָרשטייער פון די רעכטע

„פועלי־ציון" האָבן זיך געוועגדעט צו די לינקע „פועלי־ציון" און עס איז געשאפן געוואָרן א בלאָק פון ארבעטנדיקן ארץ־ישראל וואָס האָט ארויס־געשטעלט אין צוויי ראיאָנען זיין ליסטע און באקומען צוויי ראטמענער: יחיאל פליטמאן ז"ל פון די רעכטע „פועלי־ציון", טוביה קוטשינסקי פון די לינקע „פועלי־ציון" חוץ דעם זיינען געווײלט געוואָרן יצחק לעווין פון דער „אגודה", אביגדור האנדעלסמאן פון די אלעקסאנדערער חסידים, אברהם יעקו־באָוויטש — האנדווערקער, בן־ציון גאָלדוואסער — „המזרחי", יעקב גאָלד־בערג פון די בעלי בתים. די זיבן ראטמענער האָבן געוויילט אלס לאוניק דעם שטאָטישן יידישן דאָקטאָר גאָטליב. אזוי זיינען אויפן אָרט פון פינף ראטמענער אריין אכט יידישע פאָרשטייער אין שטאָטישן מאגיסטראט. די בונדישע פארטיי איז געגאנגען צו די וואלן נאָר קיין מאנדאט נישט באקומען.

אויך דער ארבעטער יום טוב, 1־טן מאי, איז אין אלעקסאנדער געפייערט געוואָרן דורך אלע ארבעטער. די פאבריקן זיינען געווען געשלאָסן. די פארטייען האָבן אין די גאסן דעמאָנסטרירט מיט די פענער, לאָזונגען, און אָרקעסטער. די חלוצישע אָרגאניזאציעס — מיט ארץ־ישראל לאָזונגען.

אין די יאָרן 5—1934 האָבן די פוילישע ארבעטער נישט דערלויבט טראָגן קיין ארץ־ישראל לאָזונגען אין 1־טן מאי; האָבן די חברים פון רעכטע „פועלי־ציון" — צוזאמען מיט „פרייהייט", „החלוץ", „גורדוניה", „הפועל" און קיבוץ באָראָאוו — אליין מארשירט מיט זייערע פענער און אָרקעסטער און מיט זייערע ארץ־ישראל לאָזונגען איבער די גאסן פון שטאָט.

אין 9—1938, ווען אין פוילן האָט די היטלער־יוגנט אָנגעהויבן פראוואָצירן די יידישע יוגנט און עטלעכע שבתים זיינען א גרויסע צאָל היטלער־יוגנט אין קורצע הויזן מיט לאנגע שטעקענעס געקומען קיין אלעקסאנדער — ווען דער פאָליציי קאָמיסאר האָט ביים שטאָטישן רב געבעטן, אז די יידן זאָלן זיצן אין שטוב און נישט אַרויסגיין דעם טאָג אין גאס — האָבן זיך די ספאָרט קלובן „מכבי" און „הפועל" צוזאמען מיט האָצלמאן און בוזין געשאפן א זעלבסט־שוץ. דעם דאָזיקן שבת האָבן זיי זיך איינגעטיילט אין גרופעס און ביי דער ערשטער פראָוואָקאציע העלדיש פארטיידיקט דעם יידישן כבוד, און פאריאָגט די היטלער־יוגנט פון שטאָט.

אין 1939, ווען די מלחמה האָט זיך דערנענטערט און עס האָט זיך געשאפן א בירגער־מיליציע און זי האָט אויסגענוצט די סיטואציע און געשלאָגן יידן — זיינען די יידישע ראטמענער יחיאל פליטמאן, אברהם יעקובאָוויטש,

הנוך אלתר און דער שטאַטישער רב איטשע מאיר זינגער, אוועק צום וואיע־ וואדע און באקומען א דערלויבעניש צו עפענען א יידישע בירגער־פאַליציי. בראש האַט זיך געשטעלט דער ראטמאן אברהם יעקובאָוויטש, צוזאמען מיט די חברים איטשע מאיר צאלעק, שמעון מארקאָוויטש, יצחק צענדאָרף, אברהם צאלע און טאַבטשע גאַלדוואסער. זיי האָבן אויפגענומען די יידישע פליטים וועלכע זיינען געקומען צולויפן צו אונדז פון די ארומיקע שטעטלעך. דעם לעצטן טאָג — דינסטיק דעם 5־טן סעפטעמבער — 12 ביינאכט, וועו די מאכט־ אָרגאנען האָבן שוין געהאט דעם שטאַט פארלאָזט, האָט די פינף טויזנט שטאַ־ טישע יידישע באפעלקערונג — צוזאמען מיט די טויזנטער פליטים — זיך געלאָזט אויפן וועג קיין לאָדזש. עס זיינען געגאנגען צו פוס דער רבי מיט זיין משפחה, די קהילה־פאַרשטייער, די שטאַטישע ראטמענער, די פארטיי־ טוער, אלטע און שוואכע טאטעס און מאמעס, און פיצלעך יידישע קינדער אויף די הענט פון זיערע מאמעס. פון לאָדזש האָבן אלע מענער פון 60—18 לויט א פאלשן באפעל געלאָזט זיך אויפן וועג קיין וואַרשע. אויפן וועג האָבן מיר געזען, ווי טויזנטער יידן פאלן פון די באָמבארדירונגען.

נואיר זאנענבערג / די קהילה

אין די צאריש צייטן זיינען די פאַרשטייער פון דער קהילה געווען סוחרים, רייכע מענטשן. די קהילה־מענטשן פלעגן זיך צונופקלויבן ביים רב אין שטוב און דאָרט האָבן זיי באהאנדלט אלע פראָבלעמען. קיין וואלן צו דער קהילה זיינען אין יענע צייטן נישט פאָרגעקומען. דער רב האָט באשטימט די דאָזערס.

אין יענער צייט איז די קהילה באשטאָנען פון פאָלגנדע פערזאָנען:

1. קאָפל האנדעלסמאן,
2. חנה'לע האָכמאן,
3. לייזער־ברוך רובינשטיין,
4. משה קליין (בליאכאזש),
5. דוד גאָלדהאמער,
6. דער רב ר' איטשע־מאירל זינגער.

די קהילה־פארוואלטונג האָט זיך פארנומען אויסשליסלעך מיט רעליגיעזע ענייניסם. מיט קיין קולטורעלער טעטיקייט האָט זיך די קהילה נישט פארנומען. יעדעס יאָר פלעגט דער רב אידערבאשטימען די זעלבע דאָזערס. זיי זיינען קיין מאָל דורך קיין אנדערע נישט פארביטן געוואָרן. אָט דאָס אלץ, ווי געזאָגט, איז געווען פאר די צארישע צייטן.

מיטן באקומען די אומאָפהענגיקייט האָט די פוילישע רעגירונג צווישן אנדערע אויך פאראָרדנט וואלן צו דער קהילה. די וואל־רעזולטאטן זיינען תמיד געווען די זעלבע, ד.ה. די חסידים האָבן ווידער באהערשט די קהילה מיט דער הילף פון דער מאכט. אָבער צווישן די רעליגיעזע גרופן האָט שוין די „מזרחי" אָנגעהויבן שפילן א געוויסע ראָל. די ארבעטער פארטייען זיינען א צייט נישט געגאנגען צו די וואלן, וויל דער פאָרשטייער פון „מזרחי", ברוך שלמה האנדעלסמאן, האָט אויך רעפרעזענטירט כמעט אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג. מיט זיין פשוטער, קאָרעקטער אויפפירונג האָט ער צוגעצויגן כמעט אלע שטימען פון די ארבעטער. קיין ספעציעלע טעטיקייט האָט די קהילה נישט געפירט. ס׳איז אויך נישט געווען אין דעם אינטערעס פון דער קהילה זיך צו פארנעמען מיט נישט קיין רעליגיעזע ענייניסם. די גאנצע יאָרן איז געווען פרעזעס דער פאָרשטייער פון די גערער חסידים דוד גאָלדהאמער. אויסגעטיילט ווי א געזעלשאפטלעכער פאָרשטייער האָט זיך בלויז ברוך שלמה האנדעלסמאן.

די קהילה האָט זיך פארנומען צווישן אנדערע מיט די שוחטים, מקווה, מתן בסתר, הכנסת אורחים.

די שטאָטישע שול איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1908, און אינעווייניק איז עס נישט געווען געפוצט. האָט זיך איין מאָל געגומען א באלעבאטישער ייד, אברהם ראָזענצווייג (דער געלער אברהם), און געשאפן א קאָמיטעט מיטן צווק אָפרעמאָנטירן דעם שול.

נאָכן אדורכפירן די רעמאָנט־ארבעטן פון דער שול איז זיין נאָמען שטארק פאָפולער געוואָרן אין שטאָט און שוין ביי די ערשטע קהילה־וואלן האָט ער ארויסגעשטעלט זיין אייגענע ליסטע און ער איז אדורך. דאָס האָט געמוזט זיין, אויב איך האָב נישט קיין טעות, אין די דרייסיקער יאָרן.

„בונד", פאראייניקט מיט „פועלי־ציון" (לינקע), האָבן אין 1938 געמאכט א פרווו צו גיין צו די קהילה־וואלן. זיי זיינען אָבער דורכגעפאלן צוליב דעם פאראגראף 20, וואָס האָט באדייט, אז דער וואָס איז מחלל שבת און היט

נישט אַפּ קיין מצוות האָט נישט קיין רעכט צו שטימען. היות ווי די באוווסט־זיניקע ארבעטער האָבן נישט געהאָט קיין שטים־רעכט, איז די ליסטע דורכ־געפאלן.*

איין מאָל איז געווייליט געוואָרן אלס ציוניסטישער דאָזער יחיאל ריוואן. די חסידים האָבן געוואָלט פון אים פטור ווערן, האָבן זיי אים דערגאנגען די יאָרן, אז ער איז אליין געצוונגען געווען צו דעמיסיאָנירן.

נאָך א ייד, א פאָרשטייער פון באלעבאטישן שיכט, איז געווען דאָזער — מרדכי גריימאן. ער איז געווייליט געוואָרן פון דער ליסטע בעלי־בתים (השפעה פון „מזרחי"), אָבער ער האָט זיך אָפגעזאָגט פון מאנדאט, מאָטיווירנדיק דאָס מיט דעם, אז ביי געזעלשאפטלעכער ארבעט קען מען נישט זיין ערלעך... גריימאן איז געשטאָרבן אין 1957 אין ישראל, אין עלטער פון 106 יאָר.

די לעצטע יידישע קהילה־מיטגלידער זיינען געווען:

דוד גאָלדהאמער, הנוך אלטער (געראר חסידים); משה־אהרן עסטרייכער, אביגדור האנדעלסמאן (אלעקסאנדערער חסידים); הנוך יעקובאָוויטש (האנד־ווערקער); אברהם ראָזענצווייג (בעלי־בתים); מיכאל ריוואן („מזרחי").

נואיר זאנענבערג / דער שטאָט־ראט

ביזן יאָר 1922 איז אין אלעקסאנדער נישט געווען קיין שטאָט־ראט. אדמיניסט־ראטיוו איז אלעקסאנדער געווען א גמינע, בראש פון וועלכער ס׳זיינען געשטאנען א וואָיט מיט סאלטיסן.

ווען ס׳זיינען פאָרגעקומען די ערשטע וואלן צום שטאָט־ראט זיינען אויס־געווייליט געוואָרן 24 ראטמענער: 11 דייטשן, 6 יידן און 7 פאָליאקן. דער ערשטער בירגערמייסטער איז געווען א פאָליאק: פיסטער.

דער יידישער לאוניק, ברוך־שלמה האנדעלסמאן — וואָס איז אויך געווען דאָזער אין קהילה — צוזאמען מיט די יידישע ראטמענער — האָבן אין לויף פון זייער טעטיקייט קיין ספעציעלע איניציאָטיוו נישט ארויסגעוויזן. זייער

---

* זע וועגן דעם די ארבעט פון יעקב פערלמוטער און יצחק צענדאָרף: „פועלי־ציון" באלכסנדר.

יהודים חברי מוצעצת העיריה: יושבים, שורד ראשונה מימין: ברוך ניסנבוים, יעקב גולדברג (שלישי); שורה שניה: משה אהרן אפטרייבר, יצחק לוזין, הערשל קופרווסר, חבר ההנהלה ברוך־שלמה הנדלסמן (חמישי).

שטאַט ראַדניקעם יידן: 1־טע רייַ, זיצן פון רעכטס: ברוך ניסנבוים, יעקב גאָלדבערג (דריטער); 2־טע רייַ: משה אהרון עפטרייבער, יצחק לעווין, הערשל קופערוואסער, לאוניק בריוד שלמה האנדעלסמאן (פינפטער).

טעטיקייט האָט זיך באגרענעצט צו שתדלנות, אראָפנידערן די פאדאטקעס, צונישט מאכן א פּראָטאָקאָל. אויף דעם געביט האָט זיך שטארק אויסגעצייכנט ברוך־שלמה האנדעלסמאן. א ייד, וועלכער האָט זיך געוויטיקט אין א טובה, איז באלד געגאנגען צו ברוך־שלמהן.

אליין נישט קיין גרויסער גביר — געהאט א פארבעריי צוזאמען מיט זיינע בריידער משה־הערש, אביגדור און לייבל — איז ער אליין געשטאנען ביים פארב־קעסל מיט שווארצע פארקאָפטשעטע הענט, אין א פאר טרעפעס. און ווי נאָר ער האָט באמערקט, אז א ייד קומט צו אים אריין וועגן עפעס אן ענין — האָט ער באלד אלץ איבערגעלאָזט און איז גלייך געגאנגען דעם יידן אויסצוהערן. ער איז נישט געווען פויל אוועקגיין אין מאגיסטראט צו דערלייזדיקן פאר דעם יידן זיין ענין.

ער איז געווען זייער באליבט ביי די יידן אין שטאָט. מ׳דארף צוגעבן, אז ער האָט גערעדט א גוטן פויליש און צו זיינע רייד האָט מען זיך צוגעהערט. זיינע אינטערווענצן האָבן געבראכט געוונטשענע רעזולטאטן. מיטן פויליש ן בירגערמייסטער מאריאן אנדזשעיאק, א מיטגליד פון פ.פ.ס., איז ער געווען אין גוטע באציונגען. ברוך־שלמה איז געווען דער איינציקער ייד, קען מען זאָגן, מיט וועמען די פוילישע שררה (מאגיסטראט, אויספיר־אָרגאן) האָט זיך גערעכנט. אחוץ אים זיינען אין שטאָט־ראט געווען פאָלגנדיקע יידישע ראטמענער:

משה־אהרן עסטרייכער, ברוך ניסנבוים (אלעקסאנדערער חסידים); יצחק לעווין (גערער חסיד); הערשל קופערוואסער (סאכאטשעווער חסיד); יעקב גאָלדבערג (ראדאמסקער חסיד); יחיאל פליטמאן (רעכטע „פועלי־ציון״); בן־ציון גאָלדוואסער („מזרחי״).

אין לעצטן שטאָט־ראט זיינען שוין אויסגעוויילט געוואָרן א ריי יינגערע ראטמענער. ס׳זיינען צוגעקומען: אברהם יעקובאָוויטש פון האנדווערקער־פאריין; טוביה קוטשינסקי פון די לינקע „פועלי־ציון״.

דער לעצטער יידישער לאוניק אין אלעקסאנדער איז געווען דר. גאָטליב.*

---

* דר. גאָטליב אהרן, געבוירן 1901, געענדיקט אויף דאָקטאָר מעדיצין (אינ־טערניסט) אין יאָר 1929, געארבעט קודם אין טורגעלע, שפעטער זיך באזעצט אין אָלעקסאנדער. אומגעקומען אין ווארשעווער געטאָ. זע: The Martyrology of the Jewish Phisicians in Poland, — New York, 1961, p. 630. חוץ דר. גאָטליב איז אין שטאָט געווען נאָך א יידישער דאָקטאָר מיטן נאמען גלאָט, וואס האָט זיך נאך פריער באזעצט אין אלעקסאנדער.

פארטייען

שמואל פערלמוטער /

דער ארבעטער סעקטאר

וועז דאָס האַרץ אין טרערן,
קען געטרייסט נישט ווערן,
וועל איך דורכגיין מיין רעשטל טעג,
מיט א בענקשאפט אייביק, צו יענעם ברעג.

ואלה תולדות — און דאָס איז די נייע געשיכטע פון שטעטל אלעקסאנדער, זינט דעם יאָר 1915, ביז דעם גרויסן קאטאקליזם. יידן האָבן דאָרט געלעבט, געשאפן און — נישטאָ מער.

אלעקסאנדער איז זינט דורות געווען א חסידישער צענטער, ווו דער „הויף" און אנדערע חסידים־שטיבלעך, האָבן געשאפן אן אייגנארטיקע אטמאָס־פער און די גרויסע מערהייט פון דער יוגנט זיינען געווען קלויז־בחורים. הגם דאָס יידישע לעבן אין אלגעמיין איז לעצטנס שוין געווען באדייטנט סעקולאריזירט — האָט אָבער די טראדיציאָנעלע יידישקייט נאָך אלץ געהאט אירע וואָרצלען אינעם לעבן פון אלטן דור, און די גייסטיקע פירער פון אָט דעם דור האָבן אויפגעהאלטן דערציונג־אנשטאלטן און „ישיבות", אין וועלכע זיי האָבן זיך באמיט צו דערציען אין זייער גייסט.

אין היגן רבישן „הויף" האָבן זיך געהאט אָנגעזאמלט אוצרות מיט טייערע חפצים פון א סך דורות. זיי האָבן אויך פארמאָגט ווערטפולע אלטע „פנקסים".

ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס יידישע לעבן דאָ געווען פארגליווערט אין דלת־אמות פון פראצע; פון באגינען ביז אין שפעטער נאכט. די פרומע, קאָנסערוואטיווע עלטערן, האָבן געזען צו האלטן די קינדער דערווייטערט פון אלערליי נישט־געווונטשענע השפעות.

די אַרטאַדאָקסיש־אריסטאָקראטיש־אָפּגעשטאנענע שטוב האָט געגעבן אביסל בילדונג די קינדער, געהאלטן מלמדים און לערער, וועלכע האָבן זיי אין דער היים באזוכט, ביז שדכנים האָבן פאר זיי אָפּגעזוכט א פאסנדן, לויט דער עלטערנס מיינונג, גוטן שידוך. דאָ האָט מען דערצויגן די קינדער פאר ווויל־לערנערס, ווייל זיין א בעל־מלאכה איז געווען א פסול אין דער משפחה.

ס׳קומט דער גראנגל צווישן ארבעטער און ארבעטס־געבער, מ׳מוז ענדערן די ביטול־באציונג צום ארבעטער־קאָלעקטיוו, עס קומט אויך דער קאמף איבער דער דערציונג פונעם נייעם דור.

די השכלה באוועגונג פון פאַריקן יאָרהונדערט, ווי אויך די כוואליעס פון א ציוניסטישער און ציוניסטיש־סאָציאליסטישער מאסן־באוועגונגען אין אָנהויב פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט, האָבן געפונען אן אָפּקלאנג אין אלעקסאנדער, — ערשט ביי דער דייטשער אָקופּאציע אין פוילן אין יאָר 1915. די דייטשע אקופּאַנטן, זיינענדיק פּראַקטיש־אָרגאַניזאַטאָרן, האָבן נישט געשטערט די קולטור־געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין דער יידישער שפראך.

מיר זיינען דעמלט, כמעט אלע, נאָך געווען „גרינע" אין געזעלשאפטלעכע פּראָבלעמען, אונדזערע קענטנישן און דערפארונגען האָבן מיר געלערנט פון די אלגעמיינע דעמלטדיקע רעשיקע פאסירונגען פון לעבן און נישט פון גימנאזיעס און אוניווערזיטעטן, פון וועלכע מיר זיינען נישט געקומען. אונדזער אָריענטאציע איז געקומען אין פארשיידענע געביטן פון אונדזער אינערלעכן געזונטן פאָלקס־אינסטינקט און אינטואיציע. שפעטער־צו איז געקומען דאָס וויסן און קענטנישן.

אין די פאָר יאָר פון דער דייטשער אינוואזיע — 1915—1918 — האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאניזירן אין אלעקסאנדער א יידיש־געזעלשאפטלעך לעבן. אמת, אויך פריער, ס׳זיינען געווען אויפצעלנע סאָציאל־פּאָליטיש אָריענטירטע, וואָס האָבן סימפּאטיזירט מיט דער אָדער אנדערער פארטיי — אָבער דאָס זיינען געווען יחידים. ס׳זיינען שוין אין יאָר 1905 געווען לינק־אויפגעשטעלטע פערזאָנען — זאָגט עדות מיין פאָטער ז״ל — וואָס האָבן פארעפנטלעכט אין די נעכט די אויסרופן קעגן דער צארישער מאכט.

ווינטער פון יאָר 1915 האָט די רוסישע ארמיי, צום צווייטן מאָל, ענד־גילטיק פארלאָזט דעם פּראָנט קעגן די דייטשן און איבערגעלאָזט א האלב־

פארבראכט שטעטל, אַן מיטלען צום לעבן, א הונגעריקע און פון קעלט געפרוירענע באפעלקערונג. אין רעזולטאט פון דעם אלעם האָט געבוטשעוועט דער טיפוס, וואָס האָט געטראָפן א טייל פון דער יידישער אַרעמקייט, דער עיקר — קינדער. צו דעם איז צוגעקומען דאָס אריינצייען פון דער יוגנט אויף ארבעט דורך די דייטשן הינטערן פראָנט. אין אָט דעם אזוי שווערן מצב האָט זיך צונויפגערעדט און אַרגאניזירט א גרופע יידן און אַנגעהויבן קודם־כל זאָרגן פאר די קינדער, די זקנים און די אומבאהאָלפענע. זיי האָבן געגרינדעט דעם „יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין", וועלכער האָט אויפגעשטעלט א ביליקע און טיילווייז אומזיסטע פאָלקס־קיך און א טיי־האלע, ווו די הונגעריקע יידישע באפעלקערונג האָט באקומען א לעפל ווארעמס, א גלאָז טיי און געהאט וווּ צו פארברענגען די פרייע שעהן אין א ווארעמער סביבה.

די „טיי־האלע" איז געווען אין הויז פון יומעלע פליטמאן. שפעטער־צו איז דער „יוגנט אינטערשטיצונג־פאריין" אריבער אין הויז פון אלטער חיים האָפמאן, אויף דער לאָדזשער גאס. צו די גרינדער האָבן געהערט: טענצער, ביעליס, מאָרגענשטערן, יוזעפאָוויטש, דער פעלדשער, יחיאל ריוואן, קיסין, לעווין. די יינגערע געגנראציע איז געווען פארטראָטן דורך הערשל גאָלדבערג, נחום ראָזענבערג, פנחס זשארנאָווסקי, פייוויש שליאם, חיה דרוקער א.א.

מיט דער טעכנישער אויספיר־ארבעט, וואָס איז ביי די דעמלטדיקע שווערע ווירטשאפטס־באדינגונגען, געווען גאָרנישט קיין לייכטע, האָבן זיך מיט פלייס פארנומען פנחס גאָלדקראנץ, יצחק פערלמוטער א.א.

עס איז געשאפן געוואָרן א דראמאטישע און פרעלעגנטן סעקציע, וואָס האָבן איינגעאָרדנט פאָרשטעלונגען, פאָרלעזונגען און אָוונטן פון געזאנג און טאנץ. די הכנסה איז פארוועגדט געוואָרן אויף ווויל־טעטיקע צוועקן. עס זיינען אויפגעפירט געוואָרן די פאָרשטעלונגען: „דער ,ישיבה'־בחור", „גאָט, מענטש און טייוול", א.א. אונטער דער רעזשי פון ניסנבוים און רייכענבערג (לאָדוש).

ווי ס'ווייזט אויס, זיינען די איניציאטאָרן־שאפער פון דעם „יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין" געווען אן ענגע און געשלאָסענע גרופע. א סימן — זיי האָבן נישט צוגעצויגן קיין סך מיט־העלפער. די שטרייט־פראגן צווישן זיי זיינען משמעות געווען מער פון א פערזענלעכן כאראקטער, ווי פון אן אלגעמיינעם אידעאישן.

דער אקטיוו איז מיטאמאל אויפגעוואקסן אין די אויגן פון דער יידישער באפעלקערונג. מען האָט אַנגעהויבן פילן, אז ס׳וועט געלייגט דער גרונט־שטיין פון א ניי קולטור־געזעלשאפטלעך לעבן אין שטעטל.

דער „יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין" האָט געשפילט א פיאַניערישע ראָל אין דער היגער געזעלשאפטלעכקייט. דאָ האָט מען צום ערשטן מאָל געהערט די נעמען: מענדעלע מוכר ספרים, פרץ, ביאליק, רייזן און ווארשאווסקי. צוגלייך האָט מען זיך צוגעהערט צו אזעלכע, ביז דאן כמעט פרעמדע נעמען, ווי לענין, טראָצקי, הערצל און באַראַנאָוו, באלפור־דעקלעראציע און „סאן־רעמאָ".

דאָס האָט געווירקט אויף ברייטע קרייזן און אפילו אוועקגעריסן לערנערס פון קלויז. אין „יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין" האָבן ביי דער ארבעט, אין דער ערשטער צייט, קאָאַרדינירט אלע געזעלשאפטלעכע און פאָליטישע אַרגאניזאציעס, ביז דעם יאָר 1920, וועו ס׳איז בולט געוואָרן דאָס ארץ־ישראל פראָבלעם און פאַרשטייער פון די פארטרעטענע דאָרט פארטייען האָבן געגומען קלאָרע שטעלונגען צו דער פראגע: די ציוניסטישע און פועלי־ציוניסטישע פאַרשטייער פון איין זייט, און די אַרטאַדאָקסישע און בונדישע פאַרשטייער פון דער צווייטער זייט. נאָך 2—3 יאָר געמיינזאמער הילפס־ארבעט לטובת די דורך־דער־מלחמה געליטענע, און א פארצווייגטע קולטור־דערציעריש טעטיקייט האָט זיך דער „יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין" אויפגעלעזט.

פאראלעל האָט עקזיסטירט א טורן־און ספאָרט־קלוב אין זאל „לוטניע" אויף דער לאָדזשער גאס, וווּ א דייטש, אָדער א יידיש־דייטש, שמידט, האָט מושטירט און געאיבט מיט די יידישע יוגנט־גרופן אין דער דייטשער שפראך. צווישן זיי איז געווען אויך דער שרייבער פון די שורות, וועלכער איז אהערגעקומען קאָנספיראטיוו, נאָך א שיעור אין בית־המדרש, טראָגנדיק נאָך א לאנגע, חסידישע קאפאָטע, וועמענס פאלעס זיינען געווען אן ערנסטער שטער בעתן טורנען און די לאנגע פאות אראָפגעהאָנגען, האָבן זיך געשאָקלט, ווי צווייגן־ריטלעך, אויפן ווינט.

אין יידישן לעבן האָבן אין יענער צייט אויפגעוואכט ריזיקע מאסן־כוחות, וואָס האָבן געגומען זיך אויספורמען און אויסגעשטאלטיקן. די סאָצ־יאליסטישע אידייע פון די ארבעטער פארטייען „בונד" און „פועלי־ציון", ווי אויך די נאציאָנאלע רעגעסאנס־באוועגונגען אין יענער צייט, האָבן באווירקט

גרויסע טיילן יידן פון אלעקסאנדער, ספעציעל די יוגנט, וועלכע האָבן דאָס מיט באגייסטערונג אויפגענומען.

עס איז געווען א באמתע מעטאַמאָרפאָזע פונעם יידישן קליינשטעטלדיקן. אידילישן לעבן. מען האָט געזומען אַניאָגן די לאנגע יאָרן פון אָפּגעשטאנענ־קייט, פון לעבן אין מיטלאלטערלעכע עקאָנאָמישע, מאטעריעלע און גייסטיק־קולטורעלע באדינגונגען.

מיר האָבן זיך אויף א נאטירלעכן אופן צונויפגעוועבט מיט די פאָלקס־מענטשן פון דעם שטעטל. מיר האָבן, אין אונדזער גרויער וואָך, געקומען אין קאָנטאקט מיט פארשיידענע טיפן און מענטאליטעטן פון דער באפעלקערונג, מיט פרומע לייט און הפקר־יונגען, וועלכע זיינען געווען א שטער אין אונדזערע מעטאָדן און מיטלען, צו געווינען און משפיע זיין די פאָלקס־מענטשן, פאר דער מאָראלישער דערהויבונג פון יחיד און פערמאנענטער זאָרג פונעם כלל.

יאָ, מיר האָבן געהאט באריר־פונקטן מיט דעם חסידישן און פאָלקס־שאפן; מיר האָבן ארויסגעוויזן א טיף־אינעווייניקסטע באציונג צו חסידות פון „אויב נישט נאָך העכער", וואָס שטאמט פון די טיפענישן פון דער פאָלקס־נשמה.

חסידיזם אין אונדזער לעבן איז געווען אויסגעצייטיקטע היילונג פאר דעם יידישן גייסט, געטראָגן גלויבן, געבערענגט הילף און טרייסטפולע פרייד, וועו ס׳איז שוין געווען „באו מים עד נפש". אזוי ווי בעל־שם־טובס חסידות איז געווען קודם כל פארן פשוטן פאָלק, וואָס האָט זיך געבויגן אין דרייען פאר דעם לערנער אין שול, אזוי האָט דער ציוניזם, דער פראָלעטאריישער ציוניזם, דערהויבן דאָס לעבן, ספעציעל אין די שטעטלעך פון מזרח־איראָפּע.

דאָס האָט פארכאפט אויך די חסידים־שטיבלעך, ווו יונגע־לייט זיינען געזעסן ביי די אָפענע גרויסע גמרות, פון א שפראָך אויף באגינען ביז שפעטן חצות. פון דאנען האָט זיך געטראָגן א טיפער ניגון אין די שווערע ווינטער־דיקע נעכט און געהייטערט דאָס שווערע געמיט פון אן אָרעמער שטוב.

אין קהלס און אין רבינס בית המדרש האָבן בחורימלעך געלערנט דעם טעגלעכן שיעור, ביי די מער דערוואקסענע ווויל־לערנערס, צווישן זיי דער שרייבער פון די שורות. יעדעס מאָל איז געקומען אן אנדער למדן פון די עלטערע יידן, צו פארהערן די 13—18 יעריקע בחורים און אפילו די וואָס לערנען שוין פאר זיך. דאָ האָט מען געלערנט מיט התמדה, מיט ערנסט, ווי מען וואָלט אויף זיך געטראָגן דעם גאנצן עול פון יידישקייט. אָבער די

הילכיקע אָפּרופּן פון די דעמלטדיקע ארומיקע וויכטיקע געשעענישן האָבן געהאט זייער אויסקלאנג אין די הייליקע וועגט פון די בתי מדרשים. א גרויסער טייל האָט אָנגעהויבן לייענען און פּאראינטערעסירן זיך מיט די נייעס אין די צייטונגען און בגניבה געכאפט א קוק אין א ספר־חולין. מ'איז געקומען אין קאָנטאקט מיט דער אויפגעברויזטער גאס.

א היבשער טייל איז אריין אין דער „מזרחי" אָרגאניזאציע, א טייל איז געוואָרן פיזישע ארבעטער, דער עיקר אין זאָקן־פאבריק, און מיט דער צייט געוואָרן טעטיק אין דער „פועלי־ציון" פּארטיי (א קלענערער טייל אין דער אָרגאניזאציע פון „בונד"). פון דאן הייבן זיך אָן די ערנסטע קולטור־געזעלשאפטלעכע און פּאָליטישע פּארטייאישע ארבעטן.

א טייער, הארציקע יוגנט איז דאָס געווען — א צעזונגענע, צוגלייך, ערנסטע יוגנט, באפליגלט צו גרויסע דערגרייכונגען. געפירט א באוווסט־זיניק־לעבן, מיט א חוש פאר קולטור־דערשיינונגען. געהאט פיעטעט פאר א גוט, באלערנדיק ספר. מיט פּארשטאנדקייט אויפגענומען דאָס גוטע אינעם לעבן. געפירט אומבויגזאם דעם קאמף קעגן שונאים פון דרויסן און פון אינעווייניק.

די תקופה פון באנייטן אלעקסאנדער, באזונדערס די ערשטע יאָרן, איז שוין איינגעהילט, ווי אין א ווייטן נעפּל פון פייער און בלוט, און דער נאָכווווקס־דור און אוודאי פאר די יונגע, וואָס זיינען אויפגעוואקסן אין ישראל, האָט דאָס, צום באדויערן, נישט מער קיין באדייטונג.

עס איז באלערנט דער פאקט, וואָס כמעט אלע וואָרט־זאָגער וואָס האָבן רעפּרעזענטירט די פּאָליטיש־געזעלשאפטלעכע פּארטייען און קולטור־דערציערישע אָרגאניזאציעס, האָבן געגומען א טיכטיקן אָנטייל אין די ציוניסטישע און ציוניסטיש־סאָציאליסטישע באוועגונגען, האָבן ביז היינט אין זיך אויפגעהיטן פיעטעט, ליבשאפט און פּארערונג צו זייערע אידייען און אידאלן.

משה הנדלסמן /

התנועה הציונית בהתפתחותה

נולדתי באלכסנדר במשפחה גדולה וענפה. היינו ארבעה אחים ושלוש אחיות, וכמה מאתנו לקחו חלק בפעילות ציונית ופועלית־כללית.

בחיי הושפעתי על־ידי כמה גורמים: בגיל צעיר ע"י סבי מצד אמא — ר' הרשלי חלמר, מחסידי וורקא, ביאלה ואלכסנדר, שבילה הרבה מזמנו בביתנו; וכן ע"י סבי מצד אבי — ר' יעקב קופל הנדלסמן — תעשיין, עסקן־ציבור יהודי וכללי. רוב בניו היו מעורים בתנועה הציונית ובפעילות ציבורית בעירנו.

חייתי את הציונות מגיל צעיר. אבי, יהודה לייב ז"ל, אסף כסף עבור הקרן הקיימת והפיץ שקלים עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בבית חונכתי לקריאת עתון עברי יומי, „הצפירה", והוצאות עבריות אחרות. חונכתי על ידי ר' אפרים מנשה שרמן (חתם את שמו בפסבדונים „אמש"), אשר הייתי תלמידו היחידי ומגיל צעיר למדתי תנ"ך ועברית. למדתי אצלו חמש שנים בערך. עד היום נזכר אני, לפעמים, בטיולי השבת שלו עם חברו ר' אליהו פיין ז"ל, מחוץ לעיר, בהם היו משמיעים שירים עבריים רוויי געגועים לארץ, וכן בקריאה המשותפת בעתונים העבריים שהיו ברשותי. את לימודי המשכתי עד גיל הבגרות.

בשנת 1916 חל מפנה בחיי: עם חברי, יחיאל פרנקל ז"ל, הוזמנתי לאספת היסוד של צעירי „המזרחי" בלודז'. התחלנו בארגון „המזרחי" ו„צעירי המזרחי" בעיירתנו; והתחיל מאבק נגדנו משני צדדים: מבית ה„חצר" של חסידי אלכסנדר ובתי הכנסת של החסידים מצד אחד, וה„בונד", שכבר אז היה מאורגן בעירנו — מצד שני.

פתחנו בפעילות ציבורית ותנועתית מבלי שים לב לקשיים ולסכנות, ובשנת 1917 הקמנו באופן רשמי את תנועת „המזרחי" באלכסנדר.

עלי לציין שהתנועה היכתה גלים בעיירה והצטרפו אל „המזרחי" מכל חוגי התושבים: מחסידי גור ומחוגים רחבים של מתפללי בית הכנסת העירוני ובית המדרש של הקהל. בד בבד עם „המזרחי" הקמנו גם את תנועת „צעירי המזרחי", מטובי הנוער הלומד והעובד בעיירה.

כאן המקום לציין את שמות חברי הועד הראשון של „המזרחי": ר' ברוך־שלמה הנדלסמן ז"ל, ר' אביגדור הנדלסמן ז"ל, ר' יהודה לייב הנדלסמן ז"ל, ר' הירשל ויינברג ז"ל, ר' יצחק שמידט ז"ל, ר' חנוך שמידט ז"ל, ר' מיכל גריימן ז"ל (נפטר בארץ). ב"כ „צעירי המזרחי" בוועד היו: ר' יעקב שלם ז"ל, ר' יחיאל פרנקל ז"ל, ר' הרשל פרנקנטל ז"ל, ר' חנוך גוטרמן ז"ל, ויבל"א יחיאל משה הנדלסמן, כותב שורות אלה.

לוועד הראשון של „צעירי המזרחי" נבחרו החברים: יחיאל פרנקל ז"ל, בן־ציון גולדווסר ז"ל, פנחס ליפשיץ ז"ל, יחיאל ווונטש ז"ל, יחיאל משה ובר ז"ל, ויבל"א יעקב פרלמוטר ויחיאל משה הנדלסמן.

עם הקמת התנועה התחלנו בפעולות שונות ומגוונות כגון: ארגון הנוער בשורות התנועה, הפצת שקלים ואיסוף כסף למען הקרנות הציוניות (קרן הקיימת לישראל, קרן הגאולה, ואח"כ קרן היסוד). כ"כ הקימונו בית כנסת שריכז מאות מתפללים בשבתות, רכשנו כמעט בית שלם עבור לשכת המפלגה ובית־ספר „המזרחי", שהיה בית־הספר העברי היחידי באלכסנדר. רוב בני הנוער שהצטרפו במשך השנים לתנועות ציוניות וציוניות־סוציאליסטיות — „פועלי־ציון" ימין, „פרייהייט", „התאחדות", „גורדוניה" ו„החלוץ הכללי" — קיבלו את החינוך העברי בבית־הספר או בשעורי הערב לעברית שניהלנו.

הנוער החלוצי שעלה לארץ לפני מלחמת העולם, בשנים 1930 עד 1939, ידע עברית קרוא וכתוב. גם חלק לא מבוטל שבאו לארץ אחרי השואה, אפילו השתייכו לארגונים מאד שמאליים, ידעו עברית וזה הקל עליהם להיקלט בחיי עבודה ויצירה בארץ.

תושבי העיר היו ערים לנעשה בשטח הציוני והחינוכי והגישו את עזרתם המוסרית והכספית, למרות החרמות מצד חסידי המקום והפרעות מצד החלק האנטי־ציוני בעיר. לא רק בענייני חינוך דתי וציוני פעלנו — אין שטח־חיים שלא היינו פעילים בו: החל בפעולות הג'וינט בסוף שנת 1917 ועד השתתפות בבחירות לוועד הקהילה ולעיריה (אחד מחברי ה„מזרחי", ר' ברוך־שלמה הנדלסמן, היה סגן ראש העיריה).

היינו פעילים מאוד בתנועה הארצית והשתתפנו בוועידות כלליות־ארציות של הקרן הקיימת, קרן היסוד ובוועידה שאירגן בוואַרשה מי שהיה חבר הסיים בפולין מר גרינבוים, שנקראה בשם „צייטווייליקער יידישער נאציאָנאל־ראט צוזאמענפאר".

בשנת 25—1924 קמה התעוררות לעליה ועלו לארץ כמה משפחות שלמות, ביניהם גם תעשיינים ידועים בעירנו ומחוגי החסידים: משפחת ר' אלתר זילברברג ומשפחת ר' זאב קופלוביץ. משפחות אלה התערו בחיי הישוב. כמו כן עלו אנשי ה„מזרחי" ו„צעירי המזרחי" וחוץ מאחד התערו כולם בחיי הארץ, הקימו משפחות נוספות והרחיבו את השרשרת.

העיקר — הזרע שהתחלנו לזרוע בשנת 1916 נבט וצמח ובשנת 30—1929 עלתה עליה חלוצית גדולה, יחסית לממדים ההם. רובם קיבלו את ההכשרה והידע הראשון של הציונות בבית־ספר „המזרחי" וב„צעירי המזרחי".

ברצוני לציין את היקרים והראשונים לעליה, שנפטרו בארץ:

ר' אלתר זילברברג ואשתו ז"ל, שנפטרו בשיבה טובה וזכו לראות בהתערות ילדיהם בחיי הארץ;

ר' זאב קופלוביץ, שלמרות הכשלונות הראשונים בענף התעשיה, לא בז לכל עבודה. ולאחר שהשיא את ילדיו — עם בואו אל המנוחה ואל הנחלה — נפטר טרם זמנו;

ר' מיכל גריימן ואשתו ז"ל, מראשוני תנועת „המזרחי" בעירנו. ביתם היה בית־ועד לענייני התנועה. נפטרו בהשאירם בנים ובנות ונכדים בהתיישבות העובדת.

אברהם ציאשניאק / דער „בונד"

אין דעם קאמף וואָס האָט זיך געפירט פון דער רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער־באוועגונג קעגן דער דעספּאָטישער צאַרישער מאכט אין רוסלאנד, און שפּעטער אין פוילן, האָבן זיך אויך מיטבאטייליקט די יידישע ארבעטנדיקע מאסן, וואָס האָט ארגאניזירט, אין יאָר 1897, די נאָר־וואָס געגרינדעטע יידישע סאָציאל־דעמאָקראטישע אַרבעטער־פּארטיי, דער „בונד". די קאפּיטאליסטן און די זעלבסט־הערשער האָבן איצט שוין צו טאָן נישט מיט דעם אמאָליקן איינגעהויקערטן יידישן ארבעטס־מענטש, וועלכער איז געווען שוואך און נידערגעשלאָגן און וועלכן מען האָט געקענט אומבאשטראָפט טרעטן מיט די פיס. פאר זיי שטייט שוין איצטער א מעכטיקע אומלעגאלע קאמפּס־

אַרגאניזאציע פון „בונד", צוזאמען מיט אנדערע אַרגאניזאציעס, וואָס האָבן זיך שפעטער אַרגאניזירט אלס פּראָפעסיאָנעלער קלאסן־פאריין, וואָס האָט געקעמפט פאר זיינע פּאָליטישע און סאָציאלע רעכט.

אונדזער זאָקן־שטאָט אלעקסאנדער האָט שוין אין יאָר 1905 אָנטייל גענומען אין דער ראיאָן־קאָנפערענץ וואָס איז פאָרגעקומען אין לאָדזש אויף צו אַרגאניזירן פּראָטעסט־שטרייקן קעגן דער צארישער מאַכט, וואָס האָט געהייסן שיסן אויף די דעמאָנסטרירנדע ארבעטער. דאָס איז געווען דער סיגנאל צו די ווייטערדיקע רעוואָלוציאָנערע קאָמפּן אין יאָר 1905. דער פּראָטעסט־שטרייק איז פאָרגעקומען אין די ארומיקע שטעטלעך נעבן לאָדזש, ווי: זגערזש, פּאביאניץ, אזארקאָוו, און אלעקסאנדער. חוץ דעם האָבן די יידישע האנט־זאָקן־ארבעטער פון אונדזער שטאָט אויך געפירט א קאמף קעגן אונדזערע היימישע יידישע עקספלאָאטאָרן, די יידישע פּאבריקאנטן ווי די גוטערמאנס, הירש צודקאָוויטש (דער שווארצער הירש) און אנדערע. יידישע האנט־זאָקן־ארבעטער האָבן געארבעט פּאר זייערע פון זון־אויפגאנג ביז זון־אונטער־גאנג, ביי נידעריקע לוינען און אָן שום סאָציאלע רעכט.

אויסער דעם, וואָס זיי, די פּאבריקאנטן, האָבן געהאט פּאבריקן, ווו די ארבעטער האָבן געארבעט, האָבן זיי די גרעסטע טייל ארבעטן ארויסגעגעבן צו ארבעטער אין שטוב אריין, ווו דאָס האנט־זאָקן־מאשינדל איז געווען צוגעשרויפט צום טיש אָדער צום פענסטער, און די גאנצע פאמיליע האָט צוגעהאָלפן ביי די פּארשיידענע ארבעט־פּראָצעסן, ווי שפּאלן דעם פּאָדעם, רעפּעריזירן די זאָקן, א.א.וו. די פּארטיקע סחורה איז געווען צוריקגעגעבן דעם פּאבריקאנט, וואָס האָט די סחורה צעשיקט סוחרים קיין לאָדזש, איבער גאנץ פוילן און אויך אין טיף־רוסלאנד.

מיטן טראגישן אומקום פון דער יידישער באפעלקערונג פון אונדזער שטאָט זיינען אויך פּארלוירן געגאנגען אלע דאָקומענטן, וואָס האָבן געקענט אויף א ברייטערן אופן באלייכטן דעם געשיכטלעכן גאנג פון דער בונדישער אַרגאניזאציע ביי אונדז אין שטאָט. איך מוז זיך דעריבער שטיצן נאָר אויף דעם, וואָס איך האָב באוויזן איינצוזאפן אין מיין זכרון, וואָס באגרענעצט זיך צו דער ארבעט וואָס איז געפירט געווארן אין מיין צייט ווי אויך צו דעם וואָס איז צו מיר דערגאנגען דורך די עלטערע חברים בונדיסטן.

די בונדיסטן אין אלעקסאנדער האָבן זיך רעקרוטירט פון די עלעמענטן וואָס האָבן זיך גרופירט אויף די ארבעט־בירזשעס, און פון די „אחדות"־

גרופן, יונגען און מיידן „וואס ווילן אראָפוואַרפן ניקאָלייען דעם קיסר". די „אחדות"־גרופן זיינען געווען אן „עקאָנאָמישע" אָרגאַניזאַציע, וואס האָט געהאט די אויפגאבע צו דערליידיקן ארבעטס־סכסוכים צווישן די יידישע ארבעטער און די ארבעטס־געבער. אזעלכע סכסוכים פלעגן פאָרקומען צווישן די האנט־זאָקן־ארבעטער און זייערע ארבעטס־געבער, ווי אויך ביי די בענדל־מאכער און די האנט־וועבער וואס האָבן שוין געהאט געפירט אזוי גערופענע „קלייניע שטרייקן". נאָר דער גרעסטער טייל שטרייקן און סכסוכים איז פאָר־געקומען ביי די יידישע האנט־זאָקן־ארבעטער. ווייל דער גרעסטער טייל פון דער באפעלקערונג האָט זיך פארנומען מיט אויסארבעטן זאָקן.

די יעניקע וואס זיינען געווען מיטגלידער אין די „הילפס־קאסעס" זיינען שוין געווען א מער אָרגאניזירטער עלעמענט, וואס האָט זיך פארנומען אויך מיט קולטור־ארבעט, געפירט ליי־ביבליאָטעקן, ווו מען האָט פאר א קליינעם אָפצאָל געקענט לייענען און אויסבאָרגן א בוך. דאָס האָט דעם יידישן ארבעט־מענטש געגעבן א מעגלעכקייט, זיך צו באקענען מיטן אלגעמיינעם רעוואָלוצ־יאָנערן שטורמישן לעבן אין דער דעמלטדיקער צייט. עס פלעגן אויך פאָר־קומען ליטעראַרישע שמועסן און פאָליטישע לעקציעס אין די ארומיקע וועלדער און אנדערע ערטער, ווו מ׳האָט זיך געקענט אויסבאהאלטן פאר א פאָליצייאיש אויג. אלץ איז פאָרגעקומען אויף אן אומלעגאלן אופן. דער נאָמען „הילפס־קאסע" איז געווען צוליב קאָנספיראציע־צווקן לגבי דער מאכט.

אָנגעפירט מיט דער ארבעט האָבן די ח"ח שמחה קאָפעל, רפאל שימקע־וויטש, הערשל איזראעלעוויטש (דער שווארצער הערשל), גאָלדע מאלקע וועבער, שרה מירל ברעסלער, שפעטערדיקע פרוי פון שמחה קאָפעל. אין דער צייט פון די מלחמה־יאָרן אונטער דער דייטשער אָקופאציע (16—1915) האָט דער „הילפס־קאסע"־פאריין שוין געטראָגן מער א לעגאלן כאראקטער. די קולטור־ארבעט איז שוין געפירט געווארן אין א לעגאלער פאָרם, און עפנטלעך זיינען שוין פאָרגעקומען ליטעראַרישע און פאָליטישע פארלעזונגען פון די חברים פון אלעקסאנדער און אויך פון לאָדזש. אין דער זעלבער צייט איז אויך אנטשטאנען דער האלב לעגאלער יידישער פראָפעסיאָנעלער פאריין אָנגעפירט דורך די אויבנדערמאנטע חברים. דאָס האָבן אָרגאניזירט די יידישע האנט־זאָקן־ארבעטער.

א קליינער טייל קריסטלעכע האנט־זאָקן־ארבעטער איז מיטגעגאנגען אין דעם יידישן פראָפעסיאָנעלן פאריין, וואס זיין לאָקאל איז געווען אין דער

מילן־גאס ביי קאסטנערן, אין הארץ פון דער יידישער אַרעמקייט. עס דערמאַנט זיך מיר א קוריאָז, וואָס די חברים בונדיסטן פלעגן דערציילן פון אַט דער צייט. די אקטיוויסט טוערין פון „בונד" און אַרגאניזאַטאָרין גאַלדע מאלקע וועבער האָט אויף א פארזאמלונג פון די האנט־זאָקן ארבעטער אין דער־מאַנטן פראַפעסיאָנעלן פאריין, בעת א שטרייק פון יידישע און קריסטלעכע ארבעטער, אַנגעהויבן איר רעדע מיט פאָלגנדע ווערטער: „איך וועל צו די פוילישע ארבעטער שפרעכן אויף דויטש", ווייל קיין פויליש האָט זי נישט געקענט. מיט איר קאמפס־ענערגיע און אַרגאניזאַטאָרישע פעאיקייטן האָט זי באווירקט אז די ארבעטער זאָלן זיך האלטן מוטיק אין שטרייק, און נישט קאפיטולירן פאר די פאבריקאנטן. און בעת די ארבעטער זיינען געווען הונגעריק, איז גאַלדע מאלקע מיט א גרופע ארבעטער און ארבעטערינס, געגאנגען אויף די קארן־פעלדער, געריסן די זאנגען און געגעסן די רייפע קערנער צו שטילן דעם הונגער ביז עס איז זיגרייך פארענדיקט געוואָרן דער שטרייק. אזוי איז געפירט געוואָרן א ברייטע עקאָנאָמישע, פאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט צווישן דער אלעקסאנדערער יידישער ארבעטנדער אַרעמקייט.

ענדע 1918, מיטן אנטשטיין פון דער פוילישער מלוכה, האָט שוין דער „בונד" אין אלעקסאנדער באויזן צו אַרגאניזירן די ארבעט. עס איז אין דער צייט פאַרגעקומען אין לאָדזש א ראיאָן־קאָנפערענץ פון די בונדישע אַרגאניזאציעס פון די ארומיקע שטעטלעך, האָט שוין אלעקסאנדער געשיקט אירע דעלעגאטן די ח"ח משה וואָלף זילבערשטיין, גאַלדקראנץ, שימקעוויטש, און דער פראַפעסיאָנעלער פאריין און די קולטור קאָמיסיע האָבן שוין געפירט זייער טעטיקייט.

אין יאָר 1919 ברעכט אויס די מלחמה צווישן פוילן און רוסלאנד, א גרויסער טייל יוגנט און פארטיי־מיטגלידער ווערן מאָביליזירט אין דער פוי־לישער ארמיי, א טייל בלייבט און ארבעט אומלעגאל. דער לאָקאל ווערט געשלאָסן, אין גאנץ פוילן קומען פאָר מאסן־ארעסטן. עס ענדיקט זיך די מלחמה צווישן פוילן און רוסלאנד, עס קומען צוריק א טייל חברים און דער „בונד" אַרגאניזירט ווידער זיין ארבעט. צום בונדישן קאָמיטעט האָבן דעמלט געהערט: משה וואָלף זילבערשטיין, רפאל שימקעוויטש, פנחס גאַלדקראנץ, שרה מירל ברעסלער, ראובן וואָלף גילעף, גאַלדע מאלקע וועבער, און שמחה קאָפעל.

די פאַליטישע אויפקלערונג־ארבעט וואָס דער „בונד" אין אלעקסאנדער האָט געפירט איז געווען זייער א בריטע און א פארצווייגטע. עס איז אויך געווען א גרויסע אַרטאַדאָקסישע רעליגיעזע פעריפעריע, פון כל מינים חסידים און די בונדיסטן זיינען פארשריגן געוואָרן פון זיי, ווי „שבת גויים", האלטן נישט פון יידישקייט, גייען נישט דאוונען, פארן אום שבת, טראָגן נישט קיין היטלען, און נאָך אזעלכע זאכן. עס זיינען אויך געווען אלערליי ציוניסטישע און פועלי ציוניסטישע אַרגאַניזאציעס, וואָס יעדע איינע האָט געפירט איר געזעלשאפטלעכע ארבעט.

ביים „בונד" אין אלעקסאנדער זיינען פאַרגעקומען סיסטעמאטישע עפנט־לעכע פארלעזונגען, וועגן פאַליטישע אקטועלע געשעענישן, מיטן אַנטייל פון די בעסטע פרעלעגענטן פון וואַרשע־לאָדזש, פון די ח"ח י. ליכטענשטיין, אפרים לאזער זעלמאנאָוויטש, ארטור זיגעלבוים, ש. מילמאן און אנדערע, און אויך פון אַרטיקע רעדנער די ח"ח שמחה קאַפעל, שימקעוויטש, מאיר זאַנענ־בערג, ברוך זאַנענבערג א.א. א וויכטיקע ארבעט האָבן געטון די אַוונט־קורסן פון לערנען לייענען און שרייבן, וואָס איז פאַרגעקומען אין בונדישן לאָקאל, אין דער פוילישער שפראך, אַנגעפירט דורך דעם ח' ראָזענבלום, דעם איינציקן יידישן באאמטן אין דער קראנקן־קאסע ביי אונדז אין שטאָט. די יידישע שפראך האָט געלערנט ח' ברוך זאַנענבערג. די קורסן האָבן געבראכט זייער א גרויסן נוצן פאר די יידישע ארבעטער, וויל אין זייערע יוגנט־יאָרן האָבן זיי נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו לערנען, צוליב דער מלחמה און אונטער דער דייטשער אָקופאציע איז לערנען זיך געווען א שווערע פראָבלעם.

עס האָט עקזיסטירט א כאָר ביי דער בונדישער אַרגאניזאציע אונטער דער אָנפירונג פון דעם זעלבן ח' ראָזענבלום. זיי האָבן געהאט ספעציעלע ארויסטריטן אין פארטיי־לאָקאל און אויך אָנטיילגענומען ביי פארשיידענע בונדישע פייערלעכקייטן. זייער איינדרוקספול און אימפאָזאנט פלעגן אויספאלן די אינטערנאַציאָנאלע און טיילמאָל די באזונדערע 1־טן מאי־דעמאָנסטראציעס, יאָר יערלעך, אַרגאניזירט דורך די פאַליטישע אַרגאנזאציעס פון „בונד", פ.צ. לינקע און רעכטע, פ.פ.ס., דייטשע סאָציאל דעמאָקראטישן ארבעטער־פארטיי, און פראָפעסיאָנעלע קלאסן־פאריינען פון יידישע און קריסטלעכע ארבעטער. אין געמיינזאמען צוג פון 1־טן מאי האָבן מארשירט יידישע, פולישע און דייטשע ארבעטער, דורך די פוילישע און יידישע גאסן, מיט די רויטע פענער, און ארבעטער־לאָזונגען. וועו מען איז צוגעקומען צום מיטן מארק, אַנטקעגנ־

איבער דעם לוסט־גארטן, איז געווען צוגעגרייט א דעקאַרירטע טריבונע, וווּ עס האָבן געוועדט די פאַרשטייער פון אלע פארטייען, וואָס זיינען געקומען פון לאָדזש, און אויך אַרטיקע רעדנער ווי דער ח׳ שמחה קאַפּעל פון „בונד״ און ח׳ טורעק פון פ.פ.ס א.א.

אויב דער 1־טע מאי איז אויסגעפאלן אין א מארק־טאָג, זיינען אויף דעם זעלבן פלאץ געשטאנען פויערים פון די ארומיקע דערפער, און זיי האָבן זיך צוגעהערט צו די אויספירן פון די רעדנער, וואָס האָבן געוועדט פון דער טריבונע. זייער אקטיוו זיינען געווען די בונדישע חברים ביי אונדז אין שטאָט ביים אדורכפירן דעם האלב־טאָגיקן פראָטעסט שטרייק (17.3.1936) קעגן פשיטיקער פאָגראָם, וואָס די ענדעקעס האָבן אדורכגעפירט אין א מארק טאָג. ער איז געווען געלונגען אדורכגעפירט. די פאבריקן האָבן נישט געארבעט, די געשעפטן און געוועלבער זיינען געווען געשלאָסן, די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון שטאָט האָט געשטרייקט.

אויך דער פראָטעסט־שטרייק קעגן דער מאדאם פריסטאראוועס שחיטה־געזעץ איז געווארן אדורכגעפירט מיטן אָנטייל פון דער גאנצער יידישער באפעלקערונג. א גרויסע פאָליטישע אויפקלערונגס־ארבעט האָבן די בונדיסטן אין אלעקסאנדער געפירט בעת די סיים און סענאָט וואלן.

א וויכטיקע פאָליטישע באדייטונג האָבן געהאָט די דיסקוסיעס אין דער פארטיי גופא צווישן די חברים, אזוי געפּופענע „איינסער״ און „צווייער״, צי זיך סאָלידאריזירן מיט די מער ראדיקאלע עלעמענטן, — דאָס וואָס האָבן געוואָלט די אזוי גערופענע „צווייער״, — אָדער גיין מיט די מער רעפאָרמיסטישע סאָציאליסטישע פארטייען, צו וואָס עס האָבן געשטרעבט די „איינסער״.

דער „בונד״ אין אלעקסאנדער האָט געהאט פארטרעטער אין די געזעל־שאפטלעכע אינסטיטוציעס, ווי די שטאָטישע גמילות חסד קאסע, און לינת החולים, — די ח״ח קאָפּעל, הערשל איזראעלעוויטש און גראָסקאָפּ.

א באזונדערע אקטיוויטעט האָבן די חברים ארויסגעוויזן אין די „פרעסע־טעג״ פון דער בונדישער טעגלעכער צייטונג די „נייע פאָלקס־צייטונג״, בעת די „בונדיסטן״, „צוקונפטיסטן״ און די קליינטשינקע „סקיפיסטן״ האָבן נישט אדורגעלאָזט קיין איין גאס און שטוב, וווּ זיי זאָלן נישט קומען און פארקויפן די צייטונג. אין אזא פרעסע־טאָג זיינען געווארן פארקויפט הונדערטער עקזעמפליארן „פאָלקס־צייטונג״.

אין לעצטן פארטיי־קאָמיטעט זיינען געווען די פאָלגנדע חברים: שמחה קאָפעל, מאיר זאָנענבערג, ברוך זאָנענבערג, זאכטשינסקי, הערשל איזרא־עלעוויטש, א. ציאָשניאק, יחיאל מאיר שפיציק.

די וואלן צו די שטאט־ראטן

מיר האָבן זיך געפונען אין א ספעציפישער לאגע, ווייל די מערהייט פון דער באפעלקערונג אין שטאָט זיינען געווען די דייטשן. און כדי די דייטשן זאָלן נישט באהערשן אין גאנצן דעם שטאָט־ראט, זיינען די פאָליאקן געגאנגען מיט א ספעציעלער פאראיניקטער פוילישער ליסטע. עס איז אויך געווען א ספעציעלע ליסטע פון די יידן (בירגערלעכער בלאָק). דער „בונד", וועלנדיק אז אין שטאָט־ראט זאָל זיין אויך א יידישער סאָציאליסט, האָט מסכים געווען צו גיין אין בלאָק פון „בונד", רעכטע „פועלי־ציון" און קאָמוניסטן. דער „בונד" איז אויך מסכים געווען, אז אויף דעם ערשטן אָרט זאָל זיין דער קאנדידאט פון די רעכטע „פועלי־ציון", יחיאל פליטמאן, ווייל ער איז געווען אן ערלעכער מענטש און א סאָציאליסט. ער איז אויסגעוויילט געוואָרן.

א גרויסע און וויכטיקע קולטור־ארבעט איז געפירט געוואָרן דורכן דראמאטישן קרייז ביי דער בונדישער אַרגאניזאציע, אונטער דער אָנפירונג פון ח' מאיר זאָנענבערג א.א. דער דראמאטישער קרייז איז אנטשטאנען אָנהויב פון די 20־קער יאָרן, און די ערשטע רעזשיסאָרן זיינען געווען דער ארטיסט קאלמאנאָוויטש פון לאָדזש (מעגלעך אז ער שטאמט פון אן אָנדער שטאָט, נאָר צו אונדז איז ער געקומען פון לאָדזש) און דער שפעטערדיקער גרויסער ארטיסט און רעזשיסאָר יעקב מאנסדאָרף ז"ל. ער האָט אויפגעפירט פיעסן פון גאָרדין, פרץ הירשביין א.א. דער דראמקרייז האָט שפעטער געארבעט אָן איבערריים אונטער דער רעזשי פון ח' מאיר זאָנענבערג א.א., אויפפירנדיק שייגע קינסטלערישע פאָרשטעלונגען פון די בעסטע דראמאטורגן, ווי „די שחיטה", „דער דאָרפס־יונג", „אוריאל אקאָסטא", „כאסיע די יתומה", „גאָט פון נקמה", „שווער צו זיין א ייד", „הירש לעקערט", „דער ווילנער בעל־הביתל" און אנדערע. די אמאטאָרן ארטיסטן זיינען געווען די „בונדיסטן" און „צוקונפטיסטן". פרויען: שעווע גראָסקאָפ, ייסקע גראָסקאָפ, רחל און פרימעט שיינהאָלץ, פייגע שפיציק, מלכה'לע מארקאָוויטש, הינדע שימקעוויטש (אלע אומגעקומען), און אנדערע. מענער: מאיר זאָנענבערג, הערשל איזרא־

עלעוויטש (דער שווארצער הערשל) (אומגעקומען), ישראל העכט (אויסטראליע), יחיאל מאיר שפיציק, איטשע שיינהאַלץ (אומגעקומען) און אנדערע.

די טעאטער פאַרשטעלונגען זיינען פאַרגעקומען, דער גרעסטער טייל אין בונדישן לאַקאל, פארזשענטשעווסקא 31, אָדער אין די שטאַטישע זאלן ווי „פאליהימיה" און אנדערע. די יידישע באפעלקערונג האָט מיט גרויס אינטערעס באזוכט די טעאטער־פאַרשטעלונגען. דער דראמאטישער קרייז איז נישט בלויז אין אלעקסאנדער געווען באַווסט מיט זיינע שיינע און גוטע פאַרשטעלונגען, נאָר אויך אין די ארומיקע שטעטלעך, ווו ער איז איינגעלאדן געוואָרן דורך די בונדישע אַרגאניזאציעס פון זגערזש, אזארקאָוו, קאַנסטאנטין, און אנדערע שטעט.

אין דער קולטור־ארבעט, וואָס דער „בונד" אין אלעקסאנדער האָט געפירט, האָבן א ספעציעלע אויפמערקזאמקייט צוגעצויגן, פון דער ברייטער געזעל־שאפטלעכקייט, די שטענדיקע ליטעראַרישע פארלעזונגען פון ליטעראטור־קענער און שיינע רעדנער ווי ח' ב. ווירוווסקי (אומגעקומען), ס. נוטקעוויטש (אמעריקע) א.א פון לאַדזש, און ח' ברוך זאַנענבערג (אומגעקומען) פון אלעקסאנדער.

עס האָט עקזיסטירט א ביבליאָטעק, פריער א.נ. פון גראָסער און שפעטער א.נ. פון בייניש מיכאלעוויטש מיט עטלעכע הונדערט ביכער: בעלעטריסטישע און וויסנשאפטלעכע; דער גרעסטער טייל לייענער זיינען געווען מיטגלידער פון דער אַרגאניזאציע. אַנגעפירט מיט דער ביבליאָטעק האָט דער ח' שימקע־וויטש (אומגעקומען אין רוסלאנד), און די לעצטע יאָרן דער ח' ציאָשניאק, היינט אין ישראל.

דער יוגנט „בונד" „צוקונפט"

די בונדישע יוגנט האָט געפירט א ברייט פארצווייגטע טעטיקייט צווישן דער יידישער ארבעטנדיקער יוגנט. עס זיינען פאַרגעקומען סיסטעמאטישע פאַליטישע לעקציעס דורך די ח"ה ברוך זאַנענבערג, שמחה קאַפּעל, אפרים קליין (היינט אין פוילן) א.א. די שטענדיקע פרייטאָג־צונאכטיקע קעסטל־שמועסן אויף פארשיידענע אקטועלע טעמעס, האָבן צוגעצויגן א ברייטן קרייז, וואָס האָט מיט גרויס אויפמערקזאמקייט זיך צוגעהערט צו אלע גע־שטעלטע פראגן און ענטפערס וואָס זיינען געגעבן געוואָרן דורך די ח"ה וואָס האָבן אַנגעפירט מיט דעם „קעסטל־אָוונט".

די יוגנט האָט אַנטיילגענומען אין פארשיידענע יוגנט־צוזאמענפליען, איינגעאָרדנט דורך די „צוקונפט"־ראיאָן־אַרגאניזאציעס, און אַרגאניזירט אליין אויספלוגן אין די שכנותדיקע שטעט. באוונדערס האָט דער „צוקונפט"־קאָמיטעט געמאכט אַרטיקע אויספלוגן ארום דעם שטאָט ווי אויך די „זיבן בערג", צום טייך ביי נאזדראוויטשן, און די ארומיקע וועלדער אויסער דער שטאָט. די אויספלוגן זיינען אויסגעפילט געוואָרן מיט אקטועלע שמועסן, ספעציעלע שמועסן וועגן יוגנט־פראָבלעמען און מיט פארשיידענע געזעלשאפטלעכע יוגנט־שפילעריין.

דער קאָמיטעט פון „ציקונפט"

זעד ה„צוקונפט"

די „צוקונפט" האָט איינגעאָרדנט ספעציעלע יוגנט־פאָרלעזונגען. אלס רעפערענטן זיינען געקומען די ח"ח גאָטאיינער, שטיבעל און נירענבערג פון לאָדזש, און ח' ברוך זאָנענבערג פון אלעקסאנדער. עס איז געוואָרן פאר־

שפרייט דער „יוגנט־וועקער", דער ספעציעלער אָרגאַן פון יוגנטלעכע ארבעטער ארויסגעגעבן דורכן צ.ק. פון יוגנט „בונד" „צוקונפט" אין ווארשע. אָנגעפירט מיט דער „צוקונפט"־ארבעט האָבן די ח"ח ב. זאָנענבערג, אפרים קליין, א. ציאַשניאק, שיע זעליקאָוויטש (אומגעקומען), פינטשע איזראעלעוויטש (א זון פון הערשל איזראעלעוויטש, אומגעקומען). די „צוקונפט"־אָרגאניזאציע איז געווען דער רעזוואוּאָר פאר דער פארטיי־אָרגאניזאציע „בונד".

ביי דער בונדישער אָרגאניזאציע אין אלעקסאנדער האָט אויך עקזיסטירט די יידישע קינדער־אָרגאניזאציע — יידישער סאָציאליסטישער קינדער פאר־באנד „סקיף". די פאָליטישע אויפקלערונגס־ארבעט איז געווען געפירט פון די קינדער־יאָרן אין דער פאָרם פון זייער לייכטע פאָליטישע און נאַטור־וויסנשאפטלעכע שמועסן. פון די שול־קלאסן איז מען גלייך געקומען אין פארטיי לאָקאל, ווו מען האָט געהאָלפן מאכן די שול־אויפגאבן און פארבראכט מיט ספאָרט און געזעלשאפטלעכע קינדער־שפילעריין אין א חבריישער גוטער איינגענעמער אַטמאָספער. געלונגען אָנגעפירט מיט דער סקיף־ארבעט האָבן דער ח' שיע זעלקאָוויטש, געווען שילער פון דער לאָדזשער „מעדעם־שול", און דער ח' פינטשע איזראעלעוויטש.

אזוי גוט ווי אין אלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן, האָט ביי אונדז אויך עקזיסטירט די יידישע ארבעטנדיקע פרויען אָרגאניזאציע „יאפ". איר אויפגאבע איז געווען צו פירן א טעטיקייט צווישן די יידישע ארבעטנדיקע פרויען, אויפקלערן און העלפן זיי אריינציען אין פאָליטישן געזעלשאפטלעכן לעבן. די „יאפ" אָרגאניזאציע האָט געפירט איר ספעציפישע ארבעט, ווי קאמף פאר גלייכבארעכטיקונג פון דער פרוי. זיי פלעגן איינאָרדנען ספעציעלע פארלעזונגען געווידמעט דער ארבעטנדיקער פרוי, איינאָרדנען דעם ספעציעלן טאָג 8־טער מערץ, געווידמעט דער ארבעטנדיקער פרוי.

צו די עפנטלעכע ארויסטרעטן פלעגן קומען די באוווסטע „יאפ"־טויער פון לאָדזש די ח"ח ראָזא אייכנער, גאָלדע יאקובאָוויטש, און אנדערע. אָנגעפירט מיט דער „יאפ"־ארבעט האָבן די ח"ח ייסקע גראָסקאָפּ־העכט, שעווע גראָסקאָפּ־ציצינאָוויטש, רבקה רחל זאָנענבערג־גימפראָוויטש, שיינדל אוונער־גראָסקאָפּ (אלע אומגעקומען). א זייער וויכטיקער און אקטיווער צווייג איז געווען דער בונדישער גימנאסטישער ספאָרט קלוב פאר פיזישער דערציונג „מאָרגנשטערן". אין דער געזעלשאפט פאר פיזישער דערציונג האָבן די יידישע ארבעטער יוגנטלעכע נאָך א שווערן ארבעטס־טאָג געקומען אין אָוונט אויף א גימנאס־

טישע ספאָרט־לעקציע, ווו ער האָט געקענט אויסגלייכן זיינע מידע און שוואר פארמאטערטע גלידער.

די צום גליק לעבנגעבליבענע אלעקסאנדערער יידן געדענקען נאָך די יאָר־יערלעכע טורן־פעסטן און שיינע ספאָרט־דעפילאדעס, איבער די אלעק־סאנדערער גאסן: פארשענטשעווסקא, מילן־גאס, יידישע גאס, מארק, אגרא־דאווא ביז צום „פאליהימיא" זאל. די אויסגעמוסקולירטע יינגלעך און מיידלעך און קינדער האָבן אין ריטמישן מארש אונטער די קלאנגען פון בלאָז־אָרקעסטער פון דער לאָדזשער „קולטור־ליגע" אדורכמארשירט איבער די גאסן פון שטאָט אין באגלייטונג פון שטארקע און הארציקע אפלאָדיסמענטן פון דער באפעל־קערונג. אין א פול געפאקטן זאל זיינען אויף דער שיינער דעקאָרירטער בינע אויסגעפירט געוואָרן אונטער די קלאנגען פון בלאָז־אָרקעסטער דורך די ספאָרטלער און ספאָרטלערינס אין פארשיידענע פארביקע ספאָרט־קאָסטיומען, און אויף ספעציעלע ספאָרט־מכשירים ווי הילצערנע פלעשער, רייפן, פענדלעך, שפרונג־מכשירים און שטורם פענער, די פראכטפולע ספאָרט־נומערן, ריטמישע טענץ און שיינע גרויסע פיראמידן־איבונגען. א באוונדערן אייגדרוק אויף די באזוכער האָט געמאכט יעדעס מאָל דער ארויסטריט פון די קינדער פון 8 ביז 11 יאָר. מיט זייערע ווייכע עלאסטישע קערפערלעך האָבן זיי אויס־געפירט שיינע גימנאסטישע ספאָרט־נומערן און קינדער־טענץ.

אָנגעפירט מיט דער ספאָרט־ארבעט און טורן־פעסטן האָבן די אינסטרוק־טאָרן פון לאָדזשער אינסטרוקטאָרן־קאָלעגיום ביים „מאָרגנשטערן" די ח"ח לייבל פרידמאן, יאקובאָוויטש, הילער, נאָרמאנאָוויטש, גרונדמאן, קושמיערסקי א.א. ביי דער מיטהילף פון די אלעקסאנדערער ספאָרט אינסטרוקטאָרן ח"ח אפרים קליין (פוילן), אברהם ציאָשניאק (ישראל) און די חברטע אלטע אוונער (ראטנפארבאנד). די לעצטע פארוואלטונג פון „מאָרגנשטערן" איז געווען: שמחה קאָפעל, אפרים קליין, אברהם ציאָשניאק, יונה פלוים און מענדל דעמבאָווסקי.

כבוד זייער אלעמענס אָנדענק!

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פארגעסן!

יעקב פרלמוטר, יצחק צנדורף /

„פועלי־ציון" צ"ס

בשנות מלחמת העולם הראשונה — 17—1916 — היו תושבי אלכסנדר תחת שלטון הגרמנים. רוב רובם של פועלי העיר בכלל והפועלים היהודים בפרט, הסתובבו בלי עבודה ובלי לחם. קמו אז בעיר כמה עסקנים וייסדו ארגון לעזרת היהודים. לקבוצת המבוגרים הצטרפו גם צעירים, בחורים ובחורות, אספו כסף והקימו מטבח ציבורי, בו חילקו לכל יהודי רעב ארוחה חמה ופת לחם. בפגישותיהם ראו המארגנים במו עיניהם את מצב היהודים בכלל והפועל היהודי בפרט והתחילו לחשוב איך לתקן את המצב כדי שגם היהודי יהיה שווה לכל בני העמים האחרים ושגם לעם היהודי יהיה מקום־ריכוז משלו. הם התעניינו במפלגות הקיימות כבר בעיר ולא מצאו בהן את מקומם.

תמונת פרידה של „פועלי־ציון" צ"ס, עם עלייתו של הח' א. הרשקוביץ ארצה.

א געזעגענונגס־בילד פון א גרופע „פועלי־ציון" חברים פארן אפפאר פון א. הערשקאוויטש קיין ישראל

אז החליט חלק מן המשתתפים להקים באלכסנדר תנועה פוליטית חדשה: „צעירי ציון".

התנועה חרתה על דגלה, בין יתר הדרישות לטובת הפועל, גם את הדרישה להקים לעם היהודי מדינה יהודית סוציאליסטית בארץ־ישראל. באין מועדון למפלגה, העמידה לרשותם החברה חיה צפורה זלמן את דירתה הקטנה. פה התאספו המארגנים כל ערב. עם איחודם של „צעירי־ציון" עם „פועלי־ציון" בפולין, הוקם גם באלכסנדר סניף המפלגה בשם „פועלי־ציון צ״ס". בתחילת פעולתם הצטרפו אליהם הרבה חברים וחברות מכל שכבות האוכלוסיה ובעיקר מקרב הדתיים — משפחות שלמות, אשר עד אז ישבו על ספסל הגמרא בבית המדרש.

הודות לחברה שרה מירל זלמן, אשר התמסרה לפעולה, השיגה המפלגה מועדון במרכז העיר. המועדון היה תמיד מלא חברים אשר הצטרפו לפעולה. מפלגת „פועלי־ציון צ״ס" הכריזה, שביחד עם יתר המפלגות הסוציאליסטיות תעמוד במאבק לטובת הפועל במקום מגוריו וביחד עם כל המפלגות הציוניות תעמוד במאבק להקמת מדינה יהודית חפשית סוציאליסטית בארץ־ישראל.

המפלגה עשתה מהפכה שלמה בעיר: היא אירגנה שעורי ערב בהדרכת המורים פנחס גולדקרנץ (לאידיש) ואברהמ׳ל כהן (לעברית). המועדון נהפך לבית־ספר ערב ועשרות צעירים אשר השתתפו בשעורים הצטרפו במשך הזמן כחברים פעילים למפלגה.

כנס חברי תנועת הנוער „פרייהייט" („דרור") מחוז לודז׳

א צוזאמענפאָר פון „פרייהייט" חברים פון לאָדזשער קרייז

בשנת 1926 החליטו חברי מזכירות המפלגה להקים סניף נוער בשם „פרייהייט", אשר גם חבריו באו מבתים דתיים. היו ביניהם נערים בלבוש דתי וגם גומרי בית־ספר. היו מקרים שחברי „הפועל המזרחי" עזבו את מפלגתם והצטרפו ל„פרייהייט". חברי „פרייהייט" השתתפו ביחד עם הנוער הפולני והגרמני בוועד־נוער משותף לשלושת הלאומים בעיר, שיושב הראש שלו היה ראש העיר הסוציאליסטי מר אנדזשעיאק. ביחד הקימו חוג לדרמה והציגו בכל ליל שבת.

בשנת 1928 הוקמה על ידי המפלגה ספריה על שם בר בורוכוב. כל חבר תרם שבוע ממשכורתו כדי לקנות ספרים. בין התורמים היתה החברה בילה שניאטובסקי, אשר חתמה צ'ק על 50 ספרים בשביל הספריה. כך הצליחה המפלגה לפתוח ספריה גדולה שהכילה אלפי ספרים. עם פתיחת הספריה נרשמו הרבה בנים ובנות ואמהות אשר עד אז פחדו להיכנס למועדון המפלגה. בספריה נפגשו עם הרבה ממכריהם ונשארו שם כדי לשמוע הרצאה או שיעור. במשך הזמן הצטרפו למפלגה חלק מהבנות הדתיות, — ביניהן החברות ברכה שראזקה, פיגה מאירפלד ושבע יעקובוביץ', והחברות שראזקה ויעקובוביץ' נבחרו כספרניות ועמדו בראש הספריה עד ההשמדה.

בשנת 1926 הוכרז באלכסנדר בפעם הראשונה על בחירות לעיריה. למפלגות היהודיות בעיר לא היתה שום אפשרות ללכת לבחירות כל אחת בנפרד ולהצליח. אז הוקם בעזרת ראש הסניף של המפלגה הקומוניסטית, החבר מוניק, בלוק של שלוש מפלגות: הקומוניסטים, „בונד", ו„פועלי־ציון צ"ס". כמפלגה הגדולה ביותר בעיר קיבלה „פועלי־ציון צ"ס" את המקום הראשון ברשימה. הבלוק ניהל אסיפות הסברה בעזרתו של חברנו המנהיג האהוב החבר לייזר לווין, אשר במשך כל ימי הבחירות ישב אתנו ועזר לנו בנצחון. בשם הבלוק נבחר חברנו יחיאל פליטמן כנציג ציבור הפועלים היהודים בעיר. אחרי הנצחון בבחירות רכשה המפלגה שלנו עשרות חברים ואוהדים.

עם בחירת החבר יחיאל פליטמן כחבר מועצת העיריה הועמד בראש הסניף החבר יעקב פרלמוטר. שלחנו נציגים שלנו לכל המוסדות הציבוריים היהודיים, כגון: קרן קיימת, קרן היסוד, הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, לינת החולים, „החלוץ", האגוד המקצועי.

בשנת 1929 הוקם על ידי תנועת „פרייהייט" תנועת ילדים בגיל 10—14, בשם „הסקאוט האדום". הילדים למדו, רקדו ושרו. הם התחנכו לאהבת ציון

ולאהבת מעמד הפועלים, למדו וידעו שרק הפועל היהודי אשר ביד אחת מחזיק את האֶת וביד השניה את הרובה, הוא הוא אשר יבנה מדינה יהודית בארץ־ישראל. כשגדלו — הם היו בין הפעילים הראשונים בתנועת „פרייהייט".

נציגי המפלגה התחילו לרכוש אהדת הציבור היהודי הבלתי־מפלגתי. בכל המוסדות נבחרו חברינו כראשי המוסדות, אשר בהשתתפותם הפעילה היו הם מביאים הצלחה לכל פעולה. למשל — בארגון ה„קולטור־הויז", בחוג לדרמה וכו'. יחיאל פליטמן, הלל ריוואן, גרשון יונה זונגנברג ושמואל חלמר עמדו בראש הארגון. החברים הלל ריוואן, לייזר אופטובסקי ושמואל חלמר עמדו בראש הבנק. בראש הוועד של „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת" עמדו החברים יעקב פרלמוטר ומשה חיים צנדורף. בלינת החולים — החברים אברהם וילינסקי ויצחק צנדורף. שום ישיבה בקהילה או בעיריה לא התקיימה בלי נציג „פועלי־ציון צ"ס".

הכשרה

במשך הזמן גדלה הדרישה של הנוער היהודי לעלות ארצה והרבה חברים נרשמו להכשרה. בסניף המפלגה הוחלט לדרוש ממרכז „החלוץ" להקים סניף הכשרה בעירנו, ובשנת 1932 הגיעו ראשוני החלוצים העירה. הם נתקבלו על ידי חברי המפלגה „פרייהייט" ו„החלוץ", אשר עזרו להם להסתדר בעבודה, וגם חברי הקיבוץ השתתפו בכל פעולה מפלגתית. בכל שבת השכם בבוקר היו חברי „פרייהייט", „החלוץ" וחברי הקיבוץ בורוכוב יוצאים ליער הסמוך והיו מבלים שם את יום השבת בשיחות ובמשחקים.

„הפועל"

בשנת 1930 הוחלט להקים על יד המפלגה סניף „הפועל". עם היווסדו — הצטרפה ל„הפועל" קבוצת הכדורגל שהיתה קיימת כבר זמן רב קודם לכן ול„הפועל" הגיע נוער מכל השכבות. התחילו גם לשחק פינג־פונג. בכל יום ראשון עזבו מאות מתושבי אלכסנדר את עבודתם ויצאו למגרש (שיצן־פלץ) לחזות וליהנות מהנוער החלוצי. חברי „הפועל" במשחקם היפה הביאו כבוד ליהודים בכלל ולחברי המפלגה בפרט. הם לא הסתפקו אך ורק בספורט, אלא עזרו הרבה בכל פעולות המפלגה וחלק לא קטן מהם הצטרף למפלגה. ראש

קבוצת הכדורגל „הפועל" פוטבאָל מאנשאפט „הפועל"

„הפועל" החבר ישראל פיטרוקובסקי, נבחר גם כיו"ר תנועת „פרייהייט". חברי „הפועל" שמרו על רכוש המפלגה, שמרו על נציגי המרכז שהגיעו העירה, על דגל המפלגה ובכל ההרצאות והנשפים שמרו על הסדר במקום.

בשנת 1932, אחרי שנים של פעילות כחבר שעמד בראש הסניף החליט החבר יעקב פרלמוטר לעלות ארצה והוא לקח אתו את אשתו שרה מירל, ובתם, מראשונות החברות במפלגה בעיר.

באותה שנה נבחר כיושב ראש הסניף החבר משה חיים צנדורף, אשר הקים מזכירות מצומצמת מהחברים אברהם הרשקוביץ, נחה זלמן, שמעון חלמר, יונתן ניסקר, ברכה שראדזקה ויצחק צנדורף. הם ארגנו את העבודה מחדש, הפעילו את כל המוסדות במפלגה. ראשית פעולתו של החבר צנדורף היתה להחליף את המועדון, מאחר שהמועדון הקיים לא יכול היה להכיל את כל המוסדות וכל החברים. בעזרתו האישית ובעזרת המזכירות נרכשה דירה

בת ארבעה חדרים במרכז העיר. בדירה הזאת עשו אולם גדול עם חדר למזכירות, חדר ל„פרייהייט", חדר ל„הפועל"; מי שנכנס למועדון הסניף החדש ראה בכל החדרים יושבים ולומדים. בספריה עומדות החברות ומחליפות ספרים, בנים ובנות יושבים וקוראים עתונים.

בליל שבת היו מארגנים „עונג שבת" בהשתתפות כל החברים. בשבת בבוקר — אסיפת חברים או שיחת חברים. מוצאי שבת — הרצאה פומבית בהשתתפות חברינו לייזר לווין, אנשל רייס, אברהם ביאלופולסקי, לייבל שפיזמן, יוחנן מורגנשטרן, יצחק גולדין, נייגולדברגר, ד"ר שווייג, ד"ר מזרטקובר, הרש לייב קרוי, פנחס לווין, פישל הרצברג, סט. לנדאו, יוסף חלודנוביץ', יחזקאל רבינוביץ', יוסף רוזין ואחרים.

בהרצאות השתתפו החברים: ישעיהו שפיגל, חיים לייב פוקס, יעקב לשצ'ינסקי ויאן פראבדה.

באמנות — קיפניס, זליגפלד, אברהם ברייזבלט ואחרים.

בכל שנה, בהתקרב האחד במאי, התקיימו אסיפות חברים כדי לארגן את התהלוכה. במשך השבועות האחרונים הכינו החברים את הכרזות, קישטו את הדגלים. חברי „הפועל" הכינו את האופניים. ביום האחד במאי, השכם בבוקר, עברו חברי „הפועל" על אופניהם בין בתי החברים והזכירו להם להתייצב לתהלוכה. ב־8 בבוקר התייצבו כל חברי המפלגה בבגדי חג — חברי „פרייהייט" בחולצות כחולות עם עניבות אדומות, חברי „החלוץ", חברי „גורדוניה" — כולם כאחד התייצבו. אחרי שחבר המזכירות נתן את ההוראות האחרונות, התחילה התזמורת לנגן את ה„אינטרנציונל" ו„תחזקנה". חברי המזכירות ליד הדגל ובשורה אחריהם כל החברים, ולבסוף — חברי „הפועל" בתלבושותיהם על האופניים סגרו את התהלוכה. כמה שנים השתתפנו בתהלוכה המשותפת עם כל המפלגות הפועליות, אבל בשנים 35—1934, תחת לחץ של מתנגדי ארץ־ישראל, אסרו עלינו פפ"ס ללכת עם כרזות ארץ־ישראליות. החלטנו, על כן, ללכת בתהלוכה נפרדת. יהודים ולא־יהודים קיבלו אותנו באהדה ובמחיאות כפיים בראותם את גודל התהלוכה שלנו ואת הסדר המופתי.

בשנת 1930 פנו למזכירות המפלגה כמה חברים אשר במשך שנים עבדו במכונות יד של גרביים ודרשו מהמפלגה ללחום שחברינו יעברו לעבוד בבתי חרושת ממוכני חשמל, בהם העבודה יותר קלה, מרוויחים יותר ומקבלים את כל הזכויות הסוציאליות. המזכירות קיבלה את הדרישה והחליטה להקים

ועדת פעולה. כאן יש להזכיר שבעלי בתי החרושת (היהודים) לא נתנו לפועלים יהודים דריסת רגל בבתי החרושת שלהם בגלל השבת, מאחר שהם היו דתיים ולא התירו לפועל היהודי לעבוד בשבת. ואם לא יעבוד בשבת, הרי בעל בית החרושת יפסיד!

הוועד שלח מכתב לסוחרים ולבעלי בתי החרושת בדרישה לחתום על ההסכם החדש. אבל בעלי בתי החרושת לא ענו ולא באו לישיבה שזומנה. חברי הוועד החליטו להופיע בקהילה היהודית ולדרוש את עזרתה. קבוצה גדולה של חברינו בלוויית קבוצה גדולה של בני נוער וטובי חברי „הפועל" הופיעה בקהילה. בראותם אותנו הבינו חברי הקהילה שאנו לא נחזור בנו בלי החלטה חיובית. ובאמת, ראש הסיעה של חסידי גור, מר חנוך אלתר, הצטרף לדרישתנו והזמין את בעלי בתי החרושת, אשר הופיעו מיד והודיעו שהם חותמים על ההסכם. בין ראשוני החותמים היו ה"ה גרשון הימן, בונם הימן, יחיאל משה ובר, זליג גוטרמן, חנוך שמידט, יצחק משה גוטשינסקי. במשך שנת 1931 עברו 150 פועלים יהודים מעבודה במכונות ידיים לבתי החרושת מונעי החשמל. עובדים אלה הצטרפו לאיגוד המקצועי, ובבחירות הצביעו כולם בעד נציגי המפלגה באיגוד. מבין שלושה יהודים אשר נבחרו לוועד היו שנים מחברינו — שמעון מרקוביץ' ויצחק צנדורף, שניהם עבדו בבית החרושת הגדול ביותר בעיר — של גרשון הימן.

בחירות לקהילה היהודית

בשנת 1938, שנת הבחירות האחרונות לקהילה היהודית בעיר, החליטה מפלגת „פועלי־ציון צ"ס" להקים בלוק עם בעלי המלאכה ובעלי הבתים, ובראש הרשימה העמידו את חבר „פועלי־ציון צ"ס", החבר הלל ריוואן. נציגי החסידים ראו בבלוק זה ובמועמד זה כוח אשר היה מסוגל להפוך את השלטון בקהילה. הם חיפשו עצה איך לפסול את הרשימה, חיפשו ומצאו: לחבר הלל היה אח, מיכאל, חבר „המזרחי". החסידים הבטיחו למפלגת „המזרחי" משהו והאחרונים העמידו בראש רשימתם את מיכאל ריוואן. לפי החוק לא יכלו שני אחים להיבחר, ואם ישנם שני מועמדים אחים, הצעיר נפסל. וככה פסלו את חברנו הלל ריוואן מהרשימה והחלישו את כוח הבלוק. בעזרת „המזרחי" נשאר השלטון בקהילה בידי החסידים.

עיריית אלכסנדר

ממשלת פולין השתדלה מאד להקטין את מספר נציגי המיעוטים הלאומיים ואת כוח הפועלים בעיריות. באלכסנדר הם חילקו את העיר לארבעה איזורים ולפי החלוקה אי־אפשר היה לבחור בנציג המפלגה ובנציג יהודי. ראש הקהילה אירגן פגישה של כל המפלגות והציע לטכס עצה. הוחלט שאי־אפשר לעשות בלוק של כל המפלגות, אבל מכיוון שישנם סיכויים לששה מנדטים, צריכות שש המפלגות להופיע כל אחת באיזור אחד ועל כל היהודים באיזור להצביע בשביל יהודי האיזור. הוחלט שמתוך שש המפלגות, אשר זכותן להופיע בבחירות, יהיו 3 נציגי החסידים, 1 „מזרחי", 1 בעלי מלאכה, 1 „פועלי־ציון צ"ס". החברים שלנו: משה חיים צנדורף, שמעון חלמר ויצחק צנדורף, פנו לחברים בן־ציון חילביץ' וליביש גרשונוביץ' מ„פועלי־ציון" שמאל וביקשום להקים בלוק של שתי המפלגות. הבלוק הוקם וזכה בבחירות. החבר יחיאל פליטמן מ„פועלי־ציון צ"ס" וטוביה קוטשינסקי מ„פועלי־ציון" שמאל — נבחרו. ובמקום חמישה יהודים נבחרו שבעה יהודים. להנהלת העיריה נבחר הד"ר גוטליב, וביחד היו 8 חברי העיריה מטעם היהודים.

בשנת 1939, כשבעיר כבר הורגשה אווירת המלחמה המתקרבת, הקימו הפולנים באלכסנדר משטרת אזרחים לזמן המלחמה. אבל במקום לשמור על רכוש תושבי העיר, ניצלו המגוייסים את ההזדמנות כדי להתנקם בתושבים היהודים בעיר. לא נתנו ליהודי לעזוב את הבית ולהסתובב בעיר. חבר מועצת העיריה יחיאל פליטמן, יחד עם נציג בעלי המלאכה אברהם יעקובוביץ', פנו לקהילה היהודית ובעזרת רב העיר, ר' איטשה מאיר זינגר, נסעו למושל המחוז בלודז' וקיבלו רשיון להקים במשטרה האזרחית סניף יהודי. ב־3.9.39 בבוקר נפתח במשרד של „לינת החולים" סניף של המשטרה היהודית. בראש הסניף עמד החבר אברהם יעקובוביץ', חבר מועצת העיריה, וכסגנים נבחרו החברים יצחק צנדורף, שמעון מרקוביץ', איטשה מאיר צלק ואברהם צולע. הם אירגנו את הנוער מ„פרייהייט", „הנוער הציוני" ו„גורדוניה". ראשוני השוטרים יצאו לשערי העיר לקבל את פני הפליטים היהודים אשר באו מן הגבול הגרמני. קיבלנו אותם וסידרנו אותם בדירות. בזה עבדנו עד ה־5 בספטמבר 1939 ב־12 בלילה, כשכל תושבי העיר היהודים עזבו את העיר בבהלה ובמשך כל הלילה הלכו כולם ברגל ללודז'. ראינו בדרך את ראשי הקהילה, חברי הנהלת העיריה, הרבי עם משפחתו, רב העיר, ראשי המפלגות.

כולם הלכו. חברי המשטרה האזרחית ליוו אותם עד לודז'. בלודז', על־ידי הרדיו, קיבלנו פקודה שעל כל הגברים להמשיך בדרך לווארשה ולהתייצב לחזית. נפרדנו מההורים ומהילדים והמשכנו דרך בז'ז'ין לווארשה. באמצע הדרך נפלנו בשבי הנאצים, שהחזירו אותנו לבז'ז'ין. אחרי שלודז' נכבשה על ידי הגרמנים, חזרו הביתה רבים מתושבי אלכסנדר היהודים. הראשונים שחזרו העירה נורו למוות על ידי הפולקס־דויטשה. במשך כמה חדשים עבדו היהודים בעיר עבודת פרך, לקחו מהם את כל כספם ומזמן לזמן גם הרגו בהם. הגרמנים גם שרפו את בית הכנסת הגדול. מצב זה נמשך עד 27 בדצמבר 1939. ביום מר זה באה פקודת הגירוש. בבוקר קר זה הוציאו את כל היהודים מבתיהם, העמידו אותם בככר השוק, לקחו מהם את מפתחות בתיהם, וכל הקהל נאלץ ללכת תחת משמר ולצאת את העיר. אף אחד לא בכה, בשקט ובתפילה עזבו יהודי אלכסנדר בפעם האחרונה את העיר...

שנואל פערלמוטער / „פועלי־ציון" לינקע

ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914——1918 איז דאָס יידישע לעבן געווען מאָנאָליטיש, פאטריאַרכאליש. אויפן אויסערלעכן לעבן האָט א שיין געווארפן די חסידיש־רביאישע דינאסטיע פון היגן „הויף", וועמענס חסידים אין די ימים־טובים־טעג, האָבן מיט זייער זיידן־שימער געגלאנצט איבער די גראָע גאסן און זייער התלהבותדיקער געזאנג און טאנץ האָבן אויפגעלעבט דאָס האלב דרעמלדיקע שטעטל.

כמעט אלע האָבן זיך דערצויגן פרום, לויט די טראדיציעס פון זייערע עלטערן. א טייל שטאָלצירט מיט זייער מיוחסדיקער פאמיליע־אָפּשטאמקייט.

נאָך דריי חדשים, ווי ס'איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, האָבן דייטשע מיליטער־שטיוול שוין געטראָטן אויף אונדזער באָדן, האָבן ביי אונדז, ווי אין אנדערע שטעט, אויסגערויבט דורות־אָנגעזאמלטע פּאר־מעגנס און עס אריבערגעפירט אין דייטשלאנד: מאשינען, שטאָפן — פּארטיקע און רויע, — אפילו קלאמקעס פון טירן אראָפּגענומען. נישט דערלויבט קיין מסחר, קיין פּראָדוקציע. די יידישע באפעלקערונג, אין גרעסטן טייל, האָט בוכשטעבלעך געהונגערט. די קליינע צוטיילונג פון ברויט איז געווען א חוזק

פון די הונגעריקע, אויסגעדארטע קינדערלעך. דאָס ביסל, אין שוועריקייט איינגעשאפענע, קאָרן און ווייץ, צעמאָלן אין געהיים אויף די אומלעגאלע האנט־מאשינדלער, איז דורך די אָפּטע בייטאָגיקע און ביינאכטיקע אבלאווע, צוגענומען געוואָרן, דורך די פלוצים אָנפאלנדיקע דייטשע אגענטן. אין די שוועד דורכגעלעבטע 3־4 יאָר פון דייטשער אינוואזיע האָט דער ייד דאָ געמאכט הערָאישע אָנשטרענגונגען פארן פשוטן ביסן ברויט. אלטע לייט, יונגע און קינדער נאָך, האָבן פון ווייטע וועלדער, געקאָלערט אָדער אויף די שוואכע אקסלען געטראָגן האָלץ, בכדי דערווארעמען אין ווינטער די אזוי קאלטע אָרעמע היימען.

קבוצת חברי „פועלי־ציון" שמאל א גרופע לינקע „פועלי־ציון" חבֿרים

א צווייטער טייל פון דער יוגנט, האָט זיך געלאָזט אויף די וועגן — אומווועגן נאָך זגיערזש, אָזערקאָוו, פאדעמביץ און לענטשיץ, פון דאָרט אויף

אן אומלעגאלן אופן געבראכט רוי־שטאָפן פאר דער היגער, דאן קליינער זאָקן־און האנט־ווערקער אינדוסטרי. דער גרעסטער טייל פון דעם רוי־מאטעריאל איז געגאנגען פאר די דייטשע פאבריקאנטן.

סוף מלחמה

ס׳איז ערב פרילינג אויפן פאָליטיש־געזעלשאפטלעכן האָריזאָנט. די פויערים האָבן זיך געריסן פון מיליטער אהיים, אויפאקערן זייער פארלאָזט פעלד. די ארבעטער האָבן רעוואָלטירט, געוואָלט ארבעטן און פירן זייער באשיידן, אָרגנטלעך לעבן אין זייערע היימען, פון וועלכע זיי זיינען צוליב דער מלחמה געווען דערווייטערט.

עס איז געווען א ווונדערלעכער צייט פון געראנגל, אויפשטייג, פארמעסט אין דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט. דער יידישער אויפגעוואכטער מאסן־מענטש איז ארויס מיט פאָדערונגען צו דער דרויסנדיקער וועלט און מיט טענות צו דער אייגענער סביבה.

די יידישע פאָרשטייער האָבן געהערט צו פארשיידענע קולטור־געזעל־שאפטלעכע און פאָליטישע קרייזן און ריכטונגען, וואָס זיינען איינגעגאנגען אין דער יידישער וועלט.

אינעם שטעטל רייסן זיך אריין וועלטלעכע השפעות: עס עפנען זיך טיר און טויער פון דער יידישער גאס. עס קומט דער צעפאל פון דער פאטריאר־כאלישקייט. מיר הויבן זיך אָן דיפערענצירן, סיי סאָציאל, סיי גייסטיק. עס קומען אויף נייע מענטשן און נישט געאנטע פראָבלעמען. אָט די אלע מענטשן האָבן זיך באוווסטזיניק אָפגעטיילט פון פארעוועך געזעלשאפטלעכער טעטי־קייט און סתם פראגרעסיווע לאָזונגען און זיך פארנומען מיט רעאלע, אקטועלע קולטור־געזעלשאפטלעכע פראָבלעמען. די אויפגייענדיקע יוגנט האָט זיך מאסנווייז פראָלעטאריזירט און אריינגעדרונגען אין דער ראשיק־אנטוויקלטער טעקסטיל־פראָדוקציע.

אונטער דער השפעה פון די גרויסע פאָליטישע ענדערונגען איז פאָר־געקומען אויך ביי אונדז אין שטעטל אן איבערשאץ פון ביז דאן אייגעשטעלטע ווערטן. דער רעוואָלוציאָנערער אויפברויז ארום אונדז האָט מיטגעריסן די יוגנט, וועלכע האָט געזומען בויען די פאָליטיש־פארטייישע אָרגאניזאציעס

אין פּראָפעסיאָנעלע פאריינען. מיר האָבן געלעבט אין א מערקווירדיקן שעפּע־רישן עקסטאז.

***

אין יאָר 1917 האָבן אָנגעהויבן זייער טעטיקייט די ערשטע פּיאָניערן־גרופּן פון „פּועלי־ציון", „בונד" און „צעירי־ציון", וועלכע האָבן זיך אָרגאַניזירט אין דער „יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין" — „טיי האלע". צו די איניצ־יאטאָרן האָבן געהערט: נתן און הערשל גאָלדבערג, יחיאל משה וועבער, אלטע גריימאן, עליע קראוז, אברהם הערשקאָוויטש פון „פּועלי־ציון"; מלך און פייגע רובינשטיין, שמחה קאָפּעל, גאָלדע מלכה וועבער, שימקעוויטש פון „בונד". אביסל שפּעטער איז אנטשטאנען „צעירי־ציון" אין דער אָנפירונג פון לייזער אָפּאָטאָווסקי, יעקב פערלמוטער, חנה פוזנער, נוטע שליאם און הלל ריוואן. יעדע פון די פּארטייען האָט געפּירט א קולטור און פּארטיי־אויפקלערישע ארבעט צווישן אירע מיטגלידער, און זיך באמיט צו געווינען אָנהענגער פּאר זייער אידעע. אין דער זעלבער צייט האָט דאָ געווירקט א קלענערע פּארטיי פון „התאחדות", וועלכע האָט זיך פאריניקט מיט „צעירי־ציון" און נאָך שפּע־טער — אין יאָר 1925 — מיט „פּועלי־ציון" (רעכטע).

פון סאמע אָנהויב האָט די „פּועלי־ציון" אָרגאַניזאציע געלייגט אכט אויף דער אגיטאציע צווישן דער אָרעמער און ארבעטנדיקער באפעלקערונג, פּארן ציוניסטישן געדאנק, פּאר וועלטלעכקייט, און געפּירט אן אינטענסיווע קולטור־דערציערישע ארבעט. אין די פּרייטיק צונאכטן, שבתים און יום־טובים זיינען סטאביל פאָרגעקומען פּארלעזונגען אויף סאָציאלע־נאציאָנאלע פראָבלעמען, פאָליטיש־געזעלשאפטלעכע פראגן, וועגן קונסט, ליטעראטור, ציוניזם און אנדערע. אויך די אָוונטן פון א גאנצער וואָך זיינען אויסגעפילט געוואָרן מיט קרייזן פּאר פאָליטישע־עקאָנאָמישע־סאָציאלישע וויסנשאפטן, באָראָכאָוויזם און חבריש שמועסן איבער פּארשיידענע אקטועלע פראגן. דורך דער פּאר־צווייגטער דערציערישער און בילדונגס־ארבעט זיינען דערצויגן געוואָרן יונגע קאדערן פּאר פּראָלעטאריש ציוניזם, באָווסטזיניקע „פּועלי־ציון" חברים.

ווי פרעלעגענטן האָבן זיך באטייליקט די אָרטיקע חברים: עליע קראוז, הערשל און מענדל גאָלדבערג און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות; און פון צענטער די אראָפגעבראכטע חברים: בוקסבוים, זאגאן, פּעטערזייל, קענער (וואַרשע), שווארצבארד, מאניעלאק, זילבערבערג, חיים בראנד (מיעטעק), טורנער (לאָדזש), א.א. פון שרייבערס — יואל מאסטבוים, סעגאלאָוויטש,

ח. ל. פוקס, מישא העלמאן, לייב מאלעך א.א. מיר האָבן געהאט די זכיה דאָ צו הערן צוויי מאָל דעם באליבטן חבר זרובבל ז״ל, וועמענס ארויסטריטן זיינען געווען א גרויס געזעלשאפטלעך געשעעניש. אים האָט דאָ אַפגעווארט און מיט באגייסטערונג אויפגענומען די יידישע ארבעטערשאפט. הונדערטער, הונדערטער האָבן אים באגלייט צום גרויסן שטאָט־זאל וואָס איז געווען פול געפאקט. זיינע קלאָרע רייד האָבן באגייסטערט און מיטגעריסן דעם געשפאנטן צוהערער. מיר האבן אין זרובבלען געזען דעם נייעם ייד — סאָציאליסט־קעמפער, וואָס טראָגט אויף זיך דעם שווערן עול פון קאמף פאַרן יידישן ארבעטער־פאָלק אין פוילן און אַלט־נייעם ארץ־ישראל.

אין די פיס־טריט פון דער פארטיי איז געגאנגען די יוגנט. אגב, א טייל פון זיי האָט זיך אין דער אָרגאניזאציע אויסגעלערנט לייענען און שרייבן, און די פארטיי־ביבליאָטעק איז געווען זייערע אוניווערסיטעט. די יוגנט האָט זיך ערנסט געלערנט און באקענט מיט די פארשיידענע פאָליטישע און אקטועלע ארבעטער־פראָבלעמען און געזונדען שטעלונג צו זיי. מיר זיינען געווען די ערשטע און געבליבן די טעטיקסטע ביים אויפשטעלן א יוגנט־סעקציע ביים אלגעמיינעם היגן פראָפעסיאָנעלן פאריין, וואָס האָט געקעמפט און אויסגעקעמפט גלייכע רעכטלעכע באדינגונגען אין די ארבעטער וואָרשטאטן פאר די יוגנטלעכע. די פ.צ. יוגנט אָרגאניזאציע אין אלעקסאנדער האָט מיט איר אנטשטיין און מיט איר טעטיקייט ארויסגעוואָרפן דרך־ארץ צו זיך. די יוגנט האָט דאָ געפונען א וואָרעמע סביבה.

מיר האָבן דורכגעפירט געמיינזאמע אַדער באזונדערע ערשטע מאי־דערמאָנסטראציעס, לעגאַלע און אומלעגאלע, אויף וועלכע מיר האָבן אַרויסגע־טראָטן, אין יאָר 1928, מיט ספעציפיש יידישע לאזונגען. דאָס באשטימען אלס בירגערמייסטער דעם פ. פ. ס. טוער אנדזשעיאק, האָט אונדז לייכטער געמאכט צו גיין צו די שטאָט־ראט וואלן מיט אן אייגענער ליסטע מיט אלטע גריימאן בראש.

צו די לעצטע קהילה־וואלן, אין יאָר 1938, זיינען מיר געגאנגען צוזאמען מיטן „בונד״. בראש פון דער רשימה זיינען געווען: יחיאל משה וועבער — פ. צ.; קאָפעל — „בונד״.

באזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט אונדזער טעטיקייט אויפן ספאָרט געביט. מיר זיינען געווען די ערשטע און אקטיווסטע אין איינאָרדנען טורן־פעסטן, אונטער דער אָנפירונג פון חבר אבא (לאָדזש), אין וועלכע ס׳האָבן

זיך אויסגעשולט א סך צענדליקער יוגנטלעכע. א שיין־צעבליטער צווייג פון „פועלי־ציון" שטאם איז געווען דער גערַאָטענער יונגיטשקער נאָכווקס, וואָס האָט געהייסן: יונג־באָר (יונגע באָראָבוצעס). די יינגסטע אין דער אָרגא־ניזאציע זיינען געקומען פון פארשיידענע שיכטן, און האָבן מיט זיך געבראכט פרייד, מונטערע שטימונג אין אונדזער פארזאַמלונג. זיי האָבן אויך פון דאנען אהיימגעטראָגן די נייע געזאנג־מאָטיוון פון יידישע דיכטער, וואָס האָבן אויסגעזונגען די פרייד און זאָרגן פון זייערע היימען.

זייער ליכטיקער אָנדענק קאָן נישט און טאָר נישט פארגעסן ווערן.

די טעטיקייט אונדזערע, פועלי־ציוניסטיש, איז געווען אן אלזייטיקע. מיר האָבן, אחוץ די פריער דערמאָנטע ארבעטן, אָרגאניזירט אויספלוגן, גימ־נאסטישע איבונגען, א גוט פונקציאָנירנדן פוטבאָל־קלוב, זיך באטייליקט אין אלע אקציעס, וואָס די פארטיי האָט פראָקלאמירט. אָפגעהיטן און געהאָלפן אנטוויקלען די גרעסטע און רייכסטע ביבליאָטעק אין שטאָט, זיך באטייליקט אין די זאמלונגען פארן פאָלעסטינער ארבעטער־פאנד. מיט דער צייט אויס־געבילדעט אייגענע יוגנט־רעפערענטן, אויף פארטייאישע, פראָפעסיאָנעלע, קולטורעלע טעמען.

אין דער שפיץ פון די ראשונים זיינען געשטאנען: הירשל, יחיאל און מענדל גאָלדבערג, יחיאל אשר ליס, זכריה וואָלף ליס, יחיאל טענענבוים, עזריאל צודקעוויטש, גאָלדע ריוואן, בונים גליצנשטיין, שיינדל איזראעלעוויטש און שמואל פערלמוטער א.א. די חברים־פיאָניערן האָבן זיך גייסטיק אנטויקלט צוזאמען מיט דער אָרגאניזאציע, און נישט קוקנדיק אויף די שווערע עקאָנא־מישע באדינגונגען זיך כסדר געלערנט און געלערנט אנדערע, שלא על מנת לקבל פרס. מענטשן געקומענע פון פארשיידענע סביבות לעבן דאָ אין ענגסטער חבערישקייט. מיר האָבן פרייוויליק אוועקגעגעבן די שענסטע יאָרן פון אונדזער לעבן פאר געזעלשאפטלעכער טעטיקייט בכלל און באזונדערס פאר דער קולטור־דערציעריישער ארבעט צווישן די ברייטסטע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג אין אלעקסאנדער. אין דער ערשטער צייט האָבן מיר געווידמעט א סך צייט, ענערגיע און איניציאטיוו, די אָוונט־קורסן. געפירט די ארבעט ביי שווערע באדינגונגען, מיט אייגענע, באשיידענע כוחות. אָן פאך־אויסגעביל־דעטע מענטשן, אן א בודזשעט, האָבן מיר באוויזן געבן א סך צענדליקער חברים און נאָענט־שטייענדיקע עלעמענטארע בילדונג און אזוי ארום געשאפן פיל לייענער פון גוטן יידישן בוך. הונדערטער לייענערס האָבן זיך אין אונדזער

ביבליאָטעק פארפולקאמט. מיר האָבן אנטוויקלט דעם ספּאָרט־קלוב נישט לשם ספּאָרט — נייערט אז אין מאָמענטן פון סכנה זאָלן זיין גרייט קאדערן צו שטעלן א געהעריקן ווידערשטאנד. די דאָזיקע טעטיקייטן זיינען געווען בלויז א טייל פון דעם אלגעמיינעם קאמף, וואָס די ארבעטערשאפט האָט געפירט פאר איר באפרייונג.

מיר האָבן געשטעלט אלע אונדזערע פעאיקייטן, וויסן, ענערגיע, אינעם דינסט פון יידישן ארבעטער־קלאס, אינעם רשות פון דער באוועגונג — „פועלי־ציון".

**
*

נאָך עטלעכע יאָר, ווי די דייטשן האָבן רעגירט אין פוילן, און געמוזט דאן אָפּטרעטן, איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דער צוריק אויפגעלעבטער פוילישער מדינה און ראטן־פארבאנד. אונדזער פארטיי און „יוגנט"־ארבעט איז דורך דער מאכט דערקלערט געוואָרן פאר אומלעגאל; אָבער מיר האָבן אונדזער ארבעט נישט איבערגעריסן. ביי א חלב־ליכטל הינטער־פאָרהאנגענע פענסטער, האָבן מיר אָפּגעהאלטן אונדזערע קאָמיטעט־זיצונגען. אויף וויפיל מיר האָבן ערנסט געגומען די דעמלטדיקע געשעענישן, וועט באווייזן דער פאָלגנדיקער עפיזאָד: אויף א קאָמיטעט־זיצונג פון דער פארטיי, צו וועלכער איך בין געווען צוגאָפּטירט אלס פאָרשטייער פון יוגנט־קאָמיטעט, איז צווישן אנדערע ארומגערעדט געוואָרן די פאָליטישע און מיליטעריש לאגע אין לאנד. חברים האָבן געמאכט אויספירן. א חבר האָט לגבי מיר געמאכט פאָלגנדן פאָרשלאג, דהיינו: איך דארף אין א געוויסן מאָמענט שטיין אין פארהויז פון דער אָרטיקער פאָליציי־קאָמאנדאנטור, מיט אויפרייס־מאטעריאל, און זיין גרייט אין פאל, ווען ס'וועט קומען א באפעל צו פארנעמען מיט כוח די פאָליצייאישע־סטאנציע און די מאכט־האָבער וועלן פראָבירן ארויסגיין פון זייער לאָקאָל...

ביז היינט איז פאר מיר פארבאָרגן דער מיין פון דעם פאָרשלאג: צי האָט מען דערמיט געמיינט די באמת ערנסטע פאָליטישע סיטואציע דאן (1920) אָדער: ס'איז בלויז געווען א פרווו פון מיין פסיכישער שטאנד־האפטיקייט.

ווען די מלחמה־אָפּעראציעס האָבן זיך אָפּגעשטעלט, האָט די „פועלי־ציון" פארטיי אויפסניי אָנגעהויבן פירן א ברייט־פארצווייגטע ארבעט צווישן דער יוגנט, וועלכע האָט מאסנווייז געשטראָמט אין אירע רייען.

דער צופאל האָט געוואָלט, אז דער דעמלט שוין פאָפולערער און אינטעלי־
גענטער דרוקער־ארבעטער פון לאָדזש — חבר טורנער, חיים דער געלער,
ווי מ׳האָט אים גערופן, —— איז געקומען אין אלעקסאנדער ארבעטן ביי זיין
פאך. אלס דערפארענער יוגנט־טוער האָט ער זיך איבערגעגעבן מיט התלהבות
צו דער דערציערישער ארבעט, א 2־3 יאָר, ביז זיין אָפּפאָר אין אויסלאנד.

ס׳איז געווען די רוישיקסטע צייט פון צווישנפארטייאישן קאמף, פון אַר־
גאניזירן פראָפעסיאָנעלע פאריינען, עפנען ווירטשאפטלעכע אינסטיטוציעס,
פון וואלן צום סיים, צום שטאָט־ראט און צו דער קהילה.

געוואלדיקע טרוימען זיינען ווער געווען. אויסגעבענקטע שטרעבונגען —
ווירקלעכקייט.

ס׳קומען אויף אידעאליסטישע קולטור־טרעגער, א ברויזנדיק געזעלשאפט־
לעך לעבן פון א באגייסטערער יוגנט, ממשותדיקע ארבעט פארן אויפבוי פון
ארץ־ישראל, ווי די קרנות, הכשרה, חלוציזם און עליה.

די פארטיי „פועלי־ציון״ און איר שפרודלדיקע „יוגנט״ נעמט שטעלונג
און רעאגירט אויף אלע צייט־דערשיינונגען. פון זייערע לאָקאלן הערן זיך
פריידיקע געזאנגען, קולות פון הייסע דיסקוסיעס, איבער וועלט און מענטש,
גוי און ייד, איבער קלאסן און שיכטן אין דער געזעלשאפט.

א סך מי און צייט פאר דער אנטוויקלונג פון דער ביבליאָטעק און אריינ־
ציען לייענער, האָבן געווידמעט די חברים: הערשל און מענדל גאָלדבערג,
אלטע גריימאן, יחיאל אשר ליס, הלל קוטשינסקי, שמואל פערלמוטער, בן־ציון
כילעוויטש, ישראל קוטשינסקי, לייביש געשאָנאָוויטש, איטע ראָזענצווייג,
ירחמיאל כילעוויטש, ליפע צודקעוויטש, ברכה צענדאָרף, לאה בראנד, משה
פארבער, הענדל קראוז. די לעצטע יאָרן איז ביי דער ביבליאָטעק געעפנט
געוואָרן אויך א פולישע אָפּטיילונג. געקומען פלעגן אין לייען־זאל פון דער
ביבליאָטעק מערסטנס יונגע מיידלעך און יינגלעך, ווער — טוישן א בוך,
ווער — פירן א פרייען שמועס מיט אייגענע און ניי באגעגנטע יוגנטלעכע
פון כמעט אלע שיכטן און קרייזן. אָט קומט די טאָכטער פון א בעל־עגלה
אויף אונדזערע אָוונט־קורסן, זיך געלערנט לייענען־שרייבן. אָט קומט א יינגל
נאָך דער ארבעט, וואָס ביי דעם ארבעט־טיש, שטייט ער נאָך אויף א פלאטע
פון אונטערגעלייגטע ציגל. ער זוכט אין דער ביבליאָטעק א יידישע כרעסטא־
מאטיע, ער וויל אליין זיך לערנען שרייבן. אָט קומט מיט דרייסטקייט א יונג־
באָראָכאָוויץ און פארלאנגט „די קלאסן־מאָמענטן אין דער נאַציאָנאָלער פראגע״

פון בער באַראַכאַוו. אַט שלייכט זיך שעמעוודיק אריין די טאַכטער פון א חסיד, שטרענגן פאַטער — — — בעט שטיל א ראַמאַן, נעמט מיט ציטערדיקע הענט און שטעלט זיך אויף א מינוט איןווינקל אריינקוקן אינעם בוך, לייגט אים אונטערן מאנטל און ווערט גיך פארשוווונדן. ס׳טרעפט, אז א חסידישער בחור פון בית מדרש — נאַכן דורכלייענען א בוך — קערט זיך מער נישט צוריק אין בית המדרש. אויך א פרומע טאַכטער ווערט נאַכן לייענען אן אנדערע־ ווערט אן ארבעטאַרין און דערנאַך אן אקטיוויסטקע אין דער „יוגנט״־ אַרגאניזאציע. נאַענט צו דער לעצטער מלחמה — האַט דער לאַדזשער סטא־ראַסטווא קאַנפיסקירט די מיט אזוי פיל מי אויפגעשטעלטע, רייכע ביבליאַטעק.

א קליינער שיפוע פון דער הויפט־גאס האַט געפירט צום גרויסן הויף, מיט א שיין פארפלאנצטן גאַרטן, צום אריינגאנג אין פארטיי לאַקאל. פון דער צווייטער זייט, זיינען שטענדיק געווען אויסגעשטעלט א סך פולע און ליידיקע בלעכענע פעסער פון פארב, פאר דער פארבעריי פון די האנדעלסמאנס.

א הויז פון פינף חדרים, האַט געהערט צו דער פ. צ. פארטיי און „יוגנט״. דער אונטערשטן עטאַזש, פון צוויי צימערן, האַט פארנומען די „יוגנט״. אויפן צווייטן שטאַק האַט די פארטיי און די „יוגנט״ פארנומען 3 צימערן. דאַס מיטלדיקע צימער האַט געדינט פאר זיצונגען, פרייע־שמועסן. דאַ זיינען ארום די וועגט און טישן געווען אויסגעשטעלט קורצע און לאנגע בענק. אויף די וועגט זיינען געהאַנגען בילדער פון יידישע און אלגעמיינע ארבעטער־ פירער, אין מיטן — דאַס בילד פון באַראַכאַוו.

דאַס דריטע, גרויסע צימער, האַט אַפט געדינט פאר פארלעזונגען, פאר־ זאמלונגען און טעאטער־פאַרשטעלונגען. פאר דער ביבליאַטעק איז געווען א באזונדער חדר, ביים אריינגאנג אין הויז. דאַ זיינען געשטעלט געוואַרן אין א דלת די ביכער־שאפעס. די לעצטע צען יאָר האַט זיך דער פארטיי־לאַקאל געפונען אויף דער „פארבער״־גאס, אין א באקוועמען זאל, וואַס האַט אריינ־ געגנומען א פאַר הונדערט מענטשן, אין צענטער פון דער יידישער אַרעמקייט.

ביי דער פארטיי האַט עקזיסטירט א דראמאטישער־קרייז, פון יינגלעך און מיידלעך, ליבהאַבער פון טעאַטער; מיט אייגענע כוחות האַט מען אויפגעפירט שאפונגען פון א סך יידישע און נישט־יידישע אויטאַרן. דער דראם־קרייז האַט אויך געשפילט אין די ארומיקע שטעטלעך. פון צייט צו צייט האַט די פ. צ. „יוגנט״ קאַאַפעריירט מיט דער בונדישער יוגנט אַרגאניזאציע „צוקונפט״ אויפן

קולטור־וויסנשאפטלעכן געביט. אין יאָר 1919 זיינען אוועלכע געמיינזאמע לעקציעס פאָרגעקומען מיט פרעלעגענטן: שווארצבארד, מאניעלאק, פון דער „יוגנט", און יאסני, גוטמאן — „צוקונפט" (לאָדזש). אויך האָט אונדזער אמאטאָרן־קריין מיטגעארבעט מיטן אומפארטייאישן „קולטור־הויז" און אויפ־גענפירט אויף דער סצענע: „כאסיע די יתומה" — גאָרדין, „דער דאָרפס־יונג" — קאברין, „ווילנער באלעבעסל" — מיימאן, „גנבים" — בימקא, „קעניג ליר" — גאָרדין, „ישיבה־בחור". אין דעם אנסאמבל האָבן זיך באטייליקט: אלטע גריימאן, הלל קוטשינסקי, גאָלדע און פערל ריוואן א.א.

ווען אין יאָר 1918 איז אין וואַרשע פאָרגעקומען דער ערשטער לעגאלער פארטיי־צוזאמענפאר, איז אין אלעקסאנדער שוין געווען א גוט אָרגאניזירטע פארטיי. די ערשטע באָראָכאָוו־יאָרצייט־אקאדעמיע אין דעצעמבער 1918 אין זאל לוטניע איז געווען איבערפולט, ממש א ריזיקע דעמאָנסטראציע פאר „פועלי־ציון". אגב, איז דאָס די דאטע, ווען איך בין אריין אין דער „פועלי־ציון" „יוגנט". באלד ווי ס'איז אנטשטאנען דער „יוגנט"־פארבאנד אין פוילן אין יאָר 1918, איז שוין ביי אונדז געווען א „יוגנט"־אָרגאניזאציע מיט א סך צענדליקער חברים, וועלכע האָבן זיך גלייך איינגעשלאָסן אינעם פארבאנד און פון דאָרט באקומען אינסטרוקציעס פאר ווייטערדיקער ארבעט.

מיר האָבן נישט געלעבט סתם. מיר האָבן פארמאָגט אידעאלן, וויזיע, שיינקייט. מיר האָבן טיילמאָל אין בלאָטע זיך איינגעטונקט, בכדי אנדערע פון דאָרט אריסהייבן — ריינער און געלויטערט.

די פירער פון דער פארטיי האָבן געוועקט די בענקשאפטן נאָך ארץ־ישראל, דעם געדאנק פון עליה. אין די יאָרן 1938—1939 האָט די פארטיי אין אלעקסאנדער, אין איינקלאנג מיט די באשלוסן פון דער צענטער וועלט־קאָנפערענץ אין תל־אביב, אָנגעהויבן זיך צובאטייליקן אין די זאמלונגען פאָרן קרן־קיימת, קרן־היסוד און קרן כופר־הישוב, באטייליקט זיך אין די וואלן צום 21־סטן ציוניסטישן קאָנגרעס און פארשפרייט שקלים.

ביי די לעצטע שטאָט־ראט וואלן, אין יאָר 1939, האָט די פארטיי אָפ־געהאלטן א נצחון און דורכגעפירט דעם יונגן רירעוודיקן חבר טוביה קוטשינסקי (איצט אין ישראל).

די טעטיקייט פון לינקע „פועלי־ציון" אין אלעקסאנדער — אין די יאָרן 1917—1939, איז איינס פון די פארבנרייכסטע און שענסטע קאפיטלעך אינעם יידישן לעבן פון אלעקסאנדער ביז דער היטלער־מלחמה.

מנחם ווינטער / בית״ר אין אלעקסנדער

כמעט סוף ווארשאווסקא־גאס, אַדער ווי מען פלעגט זי רופן יידישע־גאס — ווייל דאָרט האָבן געווינט אויסשליסלעך יידן — האָט דער בית״ר געדונגען א גרויסן לאָקאל אין א שטילן גרויסן פארפלאנצטן הויף.

דרך אגב, נישט ווייט פון דאָרט איז געווען א הכשרה פון בית״ר, וואָס אירע חברים האָבן אויסגעפירט אלע ארבעטן: — נאַכט־וועכטערס, האָלץ־האקערס, וואסער־טרעגערס — אפילו אין קאלטן ווינטער — ביז געבן לעקציעס קינדער און דערוואקסענע.

דער בית״ר האָט פארמאָגט א ביבליאָטעק, וואָס איז געווען אָפן טאָג־טעגלעך, און ס׳זיינען דאָרט פאָרגעקומען רעפעראטן, ארטיסטישע פאָרשטעלונגען, מיליטעריישע איבונגען, לויטן (ענגלישן) ארץ־ישראלדיקן סיסטעם, וואָס פלעגט זיך פארענדיקן מיט טאנצן הורה.

דער גרעסטער טייל מיטגלידער, יינגלעך ווי מיידלעך, האָבן געטראָגן ברוינע מונדירן, און אין די גלאנצנדיקע קנעפ איז געווען אויסגעפרעסט די מנורה.

ערשט שפעט ביי נאכט איז דער לאָקאל געשלאָסן געווָארן מיטן זינגען „בשוב השם", הימנון בית״ר און „התקוה".

די אָנפירער (מפקדים) זיינען געווען: ישראליק קאָפלאָוויטש (דוד מוהלס זון) און יחזקאל פשעדבאָרסקי (מתתיהו׳ס זון).

פון בית״ר זיינען א טייל יונגטלעכע געשיקט געווָארן זיך לערנען אויף די מיליטעריישע (פוילישע) צוגרייטונגען. לכל הפחות צוויי פון זיי — מרדכי מאָשקאָוויטש און יעקב האנדעלסמאן — געפינען זיך איצט אין ישראל. זיי האָבן אקטיוו אָנטייל געגומען אין מלחמת השחרור. דער ערשטער איז שווער פארוווּנדעט געווָארן. נאָך איינער — יעקב הענין יעקובאָוויטש הי״ד — איז געפאלן אין באפרייונגס־קריג.

אין יאָר 1939 זיינען אומלעגאל, כמעט אָן מיטלען, אוועק דריי בחורים פון בית״ר — יעקב האנדעלסמאן, יעקב הענין יעקובאָוויטש ז״ל און פייוול גומפריך — קיין ארץ־ישראל, נישט קענענדיק די באדינגונגען און שטרויכלונגען וואָס עס דערוואָרט זיי ביז צום דערגרייכן דעם ציל.

זיי האָבן נאָכגעטאָן דעם ביישפיל פון בית״ריסט משה לעווין (יוסל לעווינס זון, היינט אין ישראל), וועלכער איז נאָך פריער אוועק, און מיט גרויס מי גליקלעך אָנגעקומען צום אויסגעבענקטן לאנד.

יעקב האנדעלסמאן און יעקב הניך יעקובאָוויטש האָבן אזוי ארום אויסגעמיטן דעם דייטשן גהינום און סוף סוף אָנגעקומען נאָך ארץ־ישראל. דער דריטער, פייוול גומפריך, איז אומבאקאנט פארשוווונדן.

וועג די דייטשן זיינען אריין אין שטאָט, איז די פאָן — וועלכע איז מיט גרויס פייערלעכקייט־אנטהילט געוואָרן — באהאלטן געוואָרן אין א געהיימען פלאץ.

פיל ווערטפולע חפצים, ווי אויך דאָקומענטן, סטעמפלען, בילדער, א.ד.ג. זיינען גוט פארפאקט, באגראָבן געוואָרן אין א ספעציעל אָרט פון דעם זעלבן הויף.

נואיר אלעק / דער קבוץ בית״ר

דער קבוץ בית״ר איז אנטשטאנען אָנהויב 1932. די ערשטע חברים פון קבוץ בית״ר זיינען געקומען פון העלענוווועק (א יתומים־הויז, 5 ק״מ בערך פון לאָדזש), וווּ זיי האָבן געארבעט ביי לאנד־ווירטשאפט און ביי פארשיידענע אנדערע ארבעטן. זיי האָבן נישט געקענט אויסקומען מיטן לייטער פון יתומים־הויז, מרדכי חיים רומקאָווסקי, דער שפעטערדיקן „עלטסטן״ פון די יידן אין לאָדזש בימי היטלער.

דער ערשטער וואָס איז געקומען נאָך אלעקסאנדער איז געווען דער מפקד פון דער גרופע — בראון, פון לאָדזש.

מ׳האָט באשלאָסן צו שאפן דעם קבוץ בית״ר אין אלעקסאנדער. די ערשטע גרופע איז באשטאנען פון 8 מאן — 7 בחורים און 1 בחורה. קיין לאָקאל פאר זיי האָבן מיר נישט געהאט, האָבן מיר זיך איינגעטיילט אזוי אז ביי מיר זיינען געווען צוויי בחורים מיט דער בחורה, און די איבריקע — ביי אנדערע חברים. מיר האָבן זיך באמיט צו שאפן ארבעט פאר דער גרופע און כמעט פאר אלע האָבן מיר באקומען ארבעט: ווער ביי שמירה און ווער אלס פאכמאן

(איינער איז געווען א בוכהאלטער), און עס זיינען אויך געווען אזעלכע וואס האָבן געגעבן עברית־לעקציעס ווי צ.ב.ש. יצחק המאירי (שוועצקי), פון בריסק א.א.וו.

קעגנערס פון בית״ר האָבן דעם קבוץ בית״ר נישט געוואָלט אנערקענען אין מרכז. א נישט־אנערקענטער קבוץ דורכן סוכנות האָט נישט געהאָט קיין אויסזיכט צו באקומען סערטיפיקאטן.

דער בית״רישער קבוץ האָט זיך מיט דער צייט פֿארשטארקט, האָט געפֿירט אַסיפות, געהאט א דראמאטישן קרייז, וואָס האָט אויסגעפֿירט פֿאַרשטעלונגען פון ארץ־ישראל לעבן א.א.וו.

די ערשטע צייט האָט יעקב בראנד (דער ערשטער ייד וואָס די היט־לעריסטן האָבן אומגעבראכט) באשאנקען אונדזער קבוץ מיט אייניקע זעק קארטאָפל און א חבר פון זגיערזש האָט געגעבן א זאָק מעל. אנדערע חברים האָבן געגעבן אנדערע זאכן כדי די חברים זאָלן האָבן פון וואָס צו לעבן.

שפעטער איז דער קבוץ מאטעריעל גוט געשטאנען, האָט דער מפקד פון קבוץ, אפֿרים ראָגאָווין (וועלכער איז היינט אין לאנד א קבלן בנין) אפילו פֿאַרגעלייגט צו בויען אן אייגן הויז פארן קבוץ. ס׳האָט זיך אייגנגעשטעלט א שלום: דער קבוץ בית״ר איז געוואָרן אנערקענט דורך דער סוכנות און די חברים פון קבוץ בית״ר און פון קבוץ באָראָכאָוו זיינען געוואָרן בא־פרייַנדעט.

דער קבוץ בית״ר האָט עקזיסטירט בערך 5 יאָר און דאן האָט ער זיך ליקווידירט, ווייל סערטיפיקאטן האָבן זיי סיי ווי נישט באקומען און א סך חברים זיינען געפאָרן מיט עליה ב׳.

פיל פון די חברים פון קבוץ בית״ר פון אלעקסאנדער געפינען זיך אין ישראל און האָבן געהאָלפן צום באפרייַען אונדזער לאנד. מרדכי ניסנבוים איז געווען ארעסטירט פאר בלאָזן שופר ביים כותל המערבי, וואָס איז געווען פֿארבאָטן פון די ענגלענדער. יחיאל זאלץ, היינט מזכיר אין הסתדרות אין נמל חיפה, איז געווען שעף־פאָליציי אין לאנד און פיל געלייסטעט ביי מלחמת השחרור.

כבוד די לעבעדיקע און אן אייביק אָנדענק די געפאלענע!

נואיר אלעק /

די רעוויזיאניסטישע ארגאניזאציע

אַנהויב יאָר 1928 האָב איך געקויפט א בראָשור פון זאב זשאבאָטינסקי וועגן „דאָס זיכערהייטסוועזן אין ארץ־ישראל". אויף מיר האָט די בראָשור געהאט א גרויסע ווירקונג, בפרט ווען שפעטער, אין יאָר 1929, זיינען אויסגעבראָכן די ארץ־ישראל געשעענישן.

די בראָשור איז געגאנגען פון האנט צו האנט און עס האָבן זיך געשאפן אַנהענגער פון רעוויזיאָניסטישן געדאנק.

בעת די וואלן צו 17־טן ציוניסטישן קאָנגרעס האָבן זיך געפונען פיל ווועלכע האָבן אָפגעגעבן זייערע שטימען פאר דער רעוויזיאָניסטישער באוועגונג.

אין יאָר 1931 האָבן מיר געשאפן די רעוויזיאָניסטישע באוועגונג און דעם בית"ר. פון לאָדזש איז געקומען דער חבר אשר ווייַנבערגער — וועלכער איז געווארן באשטימט אלס מפקד פון בית"ר — און עס איז געשאפן געווארן א הנהלה אין פאָלגענדן צוזאמענשטעל: יושב ראש — מאיר אַלעק, מזכיר — צבי מאָשקאָוויטש, גזבר — לייביש לעווין, מפקד בית"ר — אשר ווייַנבערגער, סגן מפקד — ישראל קאָפלאָוויטש, חבר מפקדה — אברהם זאמלונג. שפעטער איז מפקד געווארן לייביש לעווין און איך בין געווארן חבר המפקדה.

נאָך שפעטער האָב איך זיך צוריקגעצויגן פון אקטיווער טעטיקייט צוליב פאָלגנדע סיבות: איך האָב באשלאָסן אין יאָר 1932 עולה צו זיין און מיינע עלטערן האָבן זיך נישט אנטקעגן געשטעלט, נאָר פארקערט: זיי האָבן געוואָלט אז מיר אלע זאָלן צוזאמען פאָרן נאָך ארץ־ישראל. אין לעצטן מאָמענט האָט דער הויך־קאָמיסאר פון ארץ־ישראל אונדז די דרישה אָפגעווארפן. מיר האָבן זיך געווואנדן אין סוכנות. דערווייל אָבער אין יאָר 1933 איז געווארן באפאר־צוגט דאָס דייטשע יידנטום. מיר זיינען געבליבן אן א הויז און אָן א ווויינונג. אין 22.10.1933 האָבן מיר געקויפט א הויז אויף ליסטאפאדא 13.

איך האָב דאן געוואָלט אליין פאָרן אומלעגאל, בין איך און נאָך מיינע באקאנטע יעקב פראנקענטאל און יחיאל ווונטש, געווארן קרבנות פון א שווינדלער: מיר האָבן אָנגעווויזירן געלט און געבליבן ווי אויפן וואסער.

טראַצדעם האָב איך געזומען אַנטייל אין דער רעוויזיאַניסטישער ארבעט, אָבער נישט מיט דער אקטיוויטעט וואָס פריער.

די רעוויזיאַניסטישע אָרגאַנזאַציע האָט זיך צעוואקסן און האָט ארומגע־נומען פארשיידענע קרייזן פון דער אלעקסאַנדערער יידישער באפעלקערונג.

עס האָבן זיך געשאפן אַפּטיילונגען און קרייזן, אזוי ווי ברית הצה״ר, בית״ר, ברית החייל, ברית חהשמונאים. עס איז אויך געשאפן געוואָרן א דראמאטישער קרייז וועלכער האָט מענטשן מאָל צוזאמען מיטן דראמאטישן קרייז פון „מכבי״ אויפגעפירט פארשיידענע זאכן.

עס זיינען געפאָרן פון אונדז חברים אומלעגאל נאָך ארץ־ישראל ווי יוסף מעלַניק, משה לעווין, אפרים אַלעק, אהרן האָכמאן ז״ל, יעקב העניך יעקובאָוויטש הי״ד און אנדערע חברים וואָס איך געדענק נישט.

נישט ווייניק האָט בייגעשטייערט צו דער אנטוויקלונג פון דער רעוויזיאַניס־טישער אָרגאניזאציע די אנטעסימיטישע כוואליע, ווי די „אָושעם־פאָליטיק״ ד.ה. דאָס שטערן דעם יידישן האנדל און באַיקאָטירן יידישע געשעפטן און אויך דער פשיטיקער פאָגראָם.

עס זיינען צו אונדז געקומען אזעלכע חברים ווי דער סעקרעטאר פון דער יידישער קהילה ראָזענבלום און אברהם ביעלאס און דר. גלאט, דער רעליגיעזער עברית־לערער און משכיל מרדכי ווידאווסקי.

עס זיינען געווען יידישע הייזער אין אלעקסאַנדער וואָס דער רעוויזיאַ־ניסטישער געדאנק האָט אין זיי געלעבט; צ.ב.ש. ביי יצחק לעווין זיינען 4 בחורים — לייביש, יעקב, יוסף און יהושע — געווען אקטיוו. ביי יוסף לעווין זיינען געווען אקטיוו 3 בחורים. זייערע נעמען: ישׂשכר, ראובן, משה.

זייער אקטיוו זיינען געווען ישראל קאַפלאָוויטש און יחזקאל פשעדבאָר־סקי — ממש א ביישפיל און מוסטער פאר אלע. אקטיוו זיינען אויך געווען מאקס גוזא און אברהם שאול יעקובאָוויטש, אברהם קריזמן, חנה און דבורה זשאַרנאָווסקי. אין ברית החייל: אשר בוזין און עקיבא געטשינסקי.

העניך יעקובאָוויטש האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן און געקעמפט אין דער יידישער בריגאדע און דאן געפאלן אלס העלד פאר דער באפרייונג פון אונדזער לאנד.

אהרן יצחק פליישמן /

הסתדרות „המזרחי"

לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה היו החיים הכלכליים משותקים מחמת חורבן התעשיה והמלאכה. אבל רצון החיים חזק מהכל, ולאט־לאט התחיל הכל לחזור למסלול הרגיל. היהודים, בעלי התעשיה בעירנו, פיתחו שוב את מפעליהם, וכן גם בעלי המלאכה והמסחר והתחילה שוב ההתעוררות של החיים הצבוריים בכל גווניהם וצורותיהם.

רק חלק מהבנות השתלב בבתי הספר העממיים הממשלתיים. הנערים לעומת זאת למדו חלקם ב„חדרים", אצל המלמדים, וחלקם ב„ישיבות". רק חלק קטן מאד למד בקבוצות אצל מלמד זה או אחר למודי קודש ומעט מאד פולנית ויידיש או עברית. באותו זמן הוקמה הסתדרות „המזרחי" — וכן „צעירי־המזרחי".

האחים הנדלסמן, האחים שמידט, יעקב שלם, ל. לנדאו, הרשל וינברג, הרשל פרנקנטל ואחרים ראו צורך לייסד את בית הספר „המזרחי" — כי הם רצו לחנך את בניהם ברוחם, ברוח ציונית. הם שכרו לשם זה בנין מיוחד שהיה בקצה העיר — על הקצנדורף — אשר בחצרו של הרשל פרנקנטל, חתנו של מרדכי גריימן. היו שם 5—6 חדרים לא מרווחים ביותר וחצר גדולה. בבית ספר זה למדו עברית, תנ"ך, דקדוק, אגדה, חשבון, גיאוגרפיה, התעמלות, והמשיכו גם ללמוד את לימודי הקודש — חומש, רש"י, גמרא, משניות. לשם כך גויסו מורים מיוחדים, מקומיים ומלודז'. גם כותב שורות אלה היה אחד מאלה שהצטרפו לבית ספר זה. נוסף ללימודים קיבלו התלמידים גם חנוך לאומי והרבה ידיעות על הארץ ועל בעיותיה.

בבית ספר זה היתה המשמעת חזקה והקפידו על הכנת השעורים ונקיון הספרים, המחברות והבגדים. מזמן לזמן היו מזמינים מרצים לספרות, לפרוזה ולשירה והיו עורכים ערבי הרצאות מעניני דיומא.

שירה בציבור: השירים הראשונים שלמדונו היו „על־חלון", „אל הצפור" ועוד כיוצא באלה.

במשך הזמן נרשמו עוד הרבה עשרות תלמידים חדשים, והמבנה הישן של בית הספר היה צר מהכיל את כל מאות התלמידים. עברנו, על כן, למבנה

חדש, ברחוב וויאטראצ'נה, שהיה יותר קרוב למרכז העיר, לביתו המרווח של נחום פולקובסקי, שהוא עצמו היה חבר „המזרחי" ותמך כל הזמן בבית הספר.

הפעילים העיקריים מבין הכוחות הצעירים שבתנועת „המזרחי" היו משה הנדלסמן, יחיאל פרנקל, האחים פרלמוטר, האחים יהושע, ומשה חיים צנדורף ובן־ציון גולדוסר. רובם של התלמידים מהכיתות הגבוהות השתתפו עם החברים הנ"ל בכל מיני פעולות — תרבותיות, תנועתיות וגם בקרנות הלאומיות: קרן היסוד, קרן הישוב, בחלוקתן של קופסאות הקרן הקיימת לישראל ובהרקתן בכל חודש וחודש. כמו כן היו מתרימים בכל מיני כנוסים ומסיבות שסודרו ע"י המוסדות הנ"ל. היינו פעילים גם בוועדי הקרנות האלה. ייסדנו גם תנועת „פרחי המזרחי" שהיתה כעין פרוזדור לפני היותנו חברים ב„צעירי המזרחי". היינו פעילים במשך הזמן גם בתוך „החלוץ המזרחי", שנוצר באותו זמן שנוצרו שאר תנועות „החלוץ": הכללי, „גורדוניה", „פרייהייט", והיו לנו פעולות משותפות עם התנועות הללו. בין הפעולות השונות היתה העיקר ארגון קבוצות חברים שהתכוננו להכשרה ולעליה מבין חברי „המזרחי".

ואמנם במשך הזמן נסעו כמה חברים וחברות להכשרה. הראשונים שבהם היו בן־ציון פלום, שרה פרנקנטל ואחותה פרימט, בנותיו של המורה ליטווין המנוח, ונתן פוזנר שנסעו לקבוץ הכשרה בסקוצ'קובה ומקומות אחרים. מחברי „המזרחי" עלו ארצה הראשונים הח"ח ל. לנדאו, אליהו פיין ומשה הנדלסמן.

במשך הזמן התהווה פילוג בתוך שורות „החלוץ המזרחי" וחלק גדול מהחברים השתלב בתוך „החלוץ הכללי", שניהל פעולות ענפות ורחבות בכל השטחים — הרצאות, כנוסים, מושבות קיץ. ההשתתפות היתה ערה בכל פעולות הקרנות, וכן בפעולת ההסברה — שהיתה קשורה בעניני הכשרה ועליה. בתחילת שנת 1929, לפני מאורעות תרפ"ט, נסעו הראשונים לקבוצי הכשרה של „החלוץ" ו„גורדוניה". הנחשונים הראשונים היו הח"ח יצחק ווונטש, שלמה קולסקי וכותב שורות אלה, ולהכשרה בקבוצת „גורדוניה" יצאו שמחה ושרה שרמן. הראשונים שיצאו לקבוץ הכשרה בסוכדניוב ש"י קילצה יסדו את הקבוץ ע"ש בורוכוב — שהיה מקיבוצי ההכשרה הגדולים בפולין והכשיר הרבה מאות ואלפים חלוצים לעליה. ואמנם הראשונים להכשרה היו גם הראשונים לעליה ואם כי עלייתם התעכבה קצת לרגלי גזירות פסקילד בזמנן — עלו בשנת 1930 ארצה, נקלטו בקבוצה בארץ והכו שורשים, הקימו משפחות והשתלבו בחיי הארץ.

נתן פוזנר / „החלוץ המזרחי"

אחרי שפולין קיבלה את עצמאותה, בתום מלחמת העולם הראשונה ב־1918, עדיין היתה נטושה מערכה כבדה בגבולותיה המזרחיים של המדינה. דם יהודי רב נשפך על ידי כנופיות באוקראינה והרבה יהודים הצליחו להתחמק בעוד מועד ולהציל את עצמם רק על ידי מנוסתם ובריחתם אל מערב־פולין, לאיזורים שלווים ושקטים באופן יחסי, לגליל לודז׳ על עיירותיו הקטנות. כאן עזרו להם היהודים־התושבים להשתקע במקום.

חברי ועד „החלוץ המזרחי"

דער פארוואלטונג פון „החלוץ המזרחי"

בין הפליטים האלה היו צעירים חסוני גוף ונפש, חלוצים, שהתחנכו על ברכי התרבות העברית והשפה העברית היתה שגורה בפיהם בשימוש בחיי יום־יום; חלוצים אלה היו עמוסי כמיהה לציון ועליה. גם לעיירתנו הם באו ונאחזו בצפורניהם בקרקע. העיירה אירחה ואיכסנה אותם ושירשתם בעבודה עד עלייתם ארצה.

דאגת קליטתם נפתרה מיד במקומות עבודה שונים. כ־20 איש נקלטו במצבעת ב. ש. הנדלסמן, ברחוב אוגרודובה, בחצר. 22 איש — במצבעת גולדברג. היתר הועסקו במקומות עבודה שונים. המעבידים היו שבעי רצון ממסירותם ונאמנותם לעבודה. חלוצים אלה לא הסתפקו בעבודה, התערו היטב בתוך הישוב בעיירה, בעיקר בסקטור הציוני; הפעילו והתסיסו נוער על ידי הסברה תרבותית, עיונית וחלוצית. משכו אליהם דרך ארץ והערכה רבה בהתנהגותם המופלאה. גם בחגיגות, במצעדים שונים ברחובות, במדי הירוק החלוציים, בשירה ובזמר השאירו רושם כביר על הנוער בכלל ועל הנוער הציוני בפרט. כאשר נערכה לכבודם מסיבת פרידה גדולה, בשנת 1920, לרגל עלייתם, בהשתתפות מאות אורחים, דיברו כולם בשבחם תוך הבעת אהדתם וחיבתם לחלוצים.

בהשפעת החלוצים הוקמה הסתדרות „החלוץ המזרחי". אחד מחדרי בית הספר „המזרחי", שהוקם בשנת 1921 בבית פולקובסקי ברחוב וויאַטרצ'נה, שימש משכן ל„החלוץ המזרחי". הסניף מנה 100 איש. בשנת 1923 נבחר ועד בן חמישה חברים פעילים: מ. הנדלסמן, בן־ציון גולדוסר, בן־ציון פומרנץ, שרה ליטווין ושמחה שרמן. בכל שבת בבוקר — תפילה בצוותא. בערבי שבתות — עיתונות דתית תנועתית והרצאות על נושאים תורניים ויישוב הארץ. באופן מיוחד הושם הדגש על הקניית השפה העברית לחברים בזמני הכינוסים והאספות. ביחוד התמסר לפעולה תרבותית — לפני עלייתו ארצה בשנת 1923, — י. מ. הנדלסמן, שהשקיע בעבודה זו את כל מרצו ותנופתו. עם עלייתו נערכה לכבודו מסיבת פרידה המונית. עם עזיבתו נערך הסניף מחדש לקראת פעולה מכופלת ומשולשת. בן־ציון גולדוסר נטל על עצמו את הטיפול במשימות ארגון וייצוג. בקרנות טיפל שמחה שרמן אשר שימש גם מזכיר הסניף וביצע פעולות שונות. הוא היה, למעשה, לב הסניף.

בשנת 1924 נוספו חברים חדשים. תודעת „החלוץ המזרחי" חדרה־פשתה בכל שכבות העם וכבשה לבבות. הוכנו עתודות לקראת עליה והכשרה; ואמנם הצלחנו לקצור יבול רב כפי שזרענו. אחד מטובי חברינו, שהגשים בנפשו

ובגופו את רעיון העליה, היה הח' מיעלניק. אחרי נדודים ורוב סבל במשך ירחים רוויי עינויים בדרכו ארצה, הגיע לבסוף לחוף מבטחים חולה ורצוץ. אך אחרי כן החלים והוא בארץ מושרש בעבודה יצירתית.

בשנת 1925 מנה הסניף 120 חבר. הח' שפירא מווארשה, ממרכז „החלוץ", אישר ארבעה חברים להכשרה חקלאית בסקוצ'קובה ע"י שרפץ: בן־ציון פלאום, נתן פוזנר והאחיות שרה ופרימט ליטווין, בנות המורה ליטווין של בית הספר „המזרחי". בגמר ההכשרה, בשנת 1925, עלה בן־ציון פלאום לארץ. נתן פוזנר לא עלה בגלל סירוב שלטונות פולין לתת לו היתר יציאה בשל הצורך לשרת בצבא. הוא עלה בשנת 1935. האחיות ליטווין לא עלו בגלל סיבות שונות ורק אחרי השואה הגדולה, ב־1947, באו ארצה, נשואות שתיהן: שרה ליעקב פרנקנטל ופרימט לגולדשמידט. בנותיהן נשואות ומושרשות בקרקע המולדת, במדינת ישראל.

ב. צ. פומרנץ / „החלוץ" הכללי

העיירה אלכסנדר הצטיינה בכך, שרוב בני הנוער בה היו חדורים ברעיון הציוני. רחובות העיירה היו הומים תמיד בני נוער, אשר באו מכל שכבות הציבור, החל בימין הקיצוני — תנועת בית"ר, וכלה בשמאל הקיצוני — „פועלי־ציון" שמאל. איש איש מצא לו מסגרת נאותה בהתאם להשקפותיו, והיה מוצא את סיפוקו בתנועה משלו, תחת דגל וסיסמה משלו. הצד השוה שבכל תנועות הנוער הללו היה הרעיון הציוני.

בסוף שנות העשרים של המאה הנוכחית, ימי מאבקה של יהדות פולין בשטח הכלכלי, נגד מדיניות המסים של הממשלה שהיתה מכוונת בעיקר נגד הסוחר ובעל־המלאכה היהודי, נגד תנועת החרם הכלכלי, האנטישמיות וחסימת ענפי המשק העיקריים בפני הנוער היהודי — נוצר הלך־רוח של חוסר מוצא וסיכוי לעתיד. לא יפלא איפוא שהנוער, על כל חוגיו, חיפש לו דרך להימלט מן הספינה המיטרפת בלב ים סוער ולמצוא לו חוף מבטחים, שם יוכל להשתחרר מעול הדיכוי הנפשי והחומרי, להפיח רוח חדשה בחייו המסתאבים, ולמצוא קרקע מוצקה לרגליו.

בשנת 1928 הגיעה לעיירתנו משלחת בת שני חברים, ברוק ופבריקנט, חברי „פועלי־ציון" צ"ס מלודז', ואחרי התייעצות עם הוועד המקומי של המפלגה סוכם להקים ליד המפלגה תנועת נוער בשם „החלוץ הכללי", אשר מטרתה — להכשיר צעירים לעליה ארצה.

קבוצת חברי „החלוץ" הכללי — א. גרופע חברים פון „החלוץ" הכללי

מניחי היסוד של תנועה זו היו בוגרי וחניכי בית־הספר „המזרחי". בני נוער אלה, אשר בשנות לימודיהם רכשו את השפה העברית, ושירים עבריים — שירי געגועים לארץ הנכספת, — היו שגורים בפיהם, היוו את הגרעין הראשון שגשתל, צמח וגדל, ולאחר שנים היו בין הפעילים בכל סניפי התנועה הציונית וקיימו הלכה למעשה את הרעיון הנשגב של שיבת ציון ובנין הארץ.

סניף „החלוץ" התארגן עד מהרה. הצטרפו אליו חברי „פרייהייט" ו„גורדוניה" והתנהלה פעולה משותפת נרחבת. מדי ערב ישבו נערים ונערות ושקדו על לימודיהם, רכשו את השפה העברית וקראו ספרות עברית. שליחים ממרכז „החלוץ" ומארץ־ישראל ביקרו בסניפנו והביאו דרישת שלום חיה מהארץ

הגבנית ועודדו את חברי „החלוץ" להתכונן ולחזק את שורות הבונים. מיום ליום ניכרה התקדמות לקראת המטרה: קם „חיל חלוץ" חדש, חי ותוסס, השואף לחיי דרור, ומגשים חלום של דורות.

כינוסים ומושבות־קיץ נערכו בחיק הטבע; נתקיימו ויכוחים על הציונות, על מהותה של ההסתדרות הכללית, על משמעותם ותוכנם של חיי הקיבוץ והקבוצה, ובסיום יצאו כל המשתתפים בריקודי הורה, שלובי זרוע, בליווי השיר הידוע (יחי ביסטריצקי עם ההורה שלו). שעות ארוכות נמשכו הריקודים הנלהבים. המעגל הלך והתרחב והקולות הלכו וגבהו. עוברים ושבים, שהסתכלו ברוקדים משתאים ותמהים, הצטרפו לבסוף גם הם אל המעגל...

סניף „החלוץ" התרחב והסתפחו אליו חברים חדשים, אפילו מחברי „בונד" ו„פועלי ציון" שמאל. התנהלה פעולת הסברה נרחבת ונאספו כספים למען „הקרן הקיימת לישראל", „קרן היסוד", וקפא"י.

עתה החלו החברים להתכונן לצאת להכשרה. ראשונים יצאו החברים א. פליישמן וי. ווונטש. שנים אלה, שעברו ראשונים לפני המחנה, נפרדו מן החברים במסיבת פרידה מיוחדת שנערכה להם ליד שולחנות ערוכים. הושמעו נאומים נלהבים. כל החבר׳ה הצטלמו יחד, ולבסוף יצאו הכל בריקודי הורה עד אור הבוקר.

ברכת אחים ליוותה את היוצאים לדרך החדשה. הם תקעו יתד בעיר סוכדניוב, שליד קילצה. יסדו שם את הקיבוץ על שם ב. בורוכוב, וכעבור זמן קצר נוסדו קבוצים גם בקילצה ובסקרזיסקה.

המכתבים שהגיעו מהם היו מלאי עידוד ותקוה. הם עבדו בכל מיני עבודות, ועד מהרה הסתגלו לתנאי החיים החדשים בשטח הכלכלי והחברתי.

אחריהם יצאו להכשרה קבוצות קטנות נוספות. הראשונים עלו ארצה והבאים אחריהם מילאו את מקומם.

בינתיים פרצו מאורעות־הדמים בארץ. הימים ימי גזירות פסקילד. שערי הארץ היו נעולים. הרבה חברים שאושרו לעליה מטעם מרכז „החלוץ" נשארו תקועים על מזוודותיהם הארוזות, באין ישע ובאין מוצא. קשה מאד היתה מצוקתם הנפשית והחומרית של החברים, אשר שרפו את כל הגשרים שלהם עם חיי הגלות, עזבו את מקום עבודתם, את פרנסתם, ומגת חלקם היתה סבל ויאוש. ממרכז „החלוץ" נתקבלו מכתבים וחוזרים המבקשים להתאזר בסבלנות

ולעשות הכל כדי להגביר ולחשל את התנועה החלוצית, להקים נקודות־הכשרה חדשות. „מחובתנו להתמודד עם ההתנכלות האנגלית לישוב העברי ולהילחם בנעילת שערי העליה ולא להכנע", נאמר במכתבים.

תמונת פרידה לחברים וונטש ופליישמן, לפני עלייתם ארצה

א געזעגענונגס־בילד מיט די חברים וונטש און פלייישמאן פאר זייער פאָרן קיין ישראל

איתנים ברוחם ומסורים לרעיון הנשגב, גרתמו החברים מחדש לפעולה נרחבת ומילאו את צו השעה. הם עזרו להקים נקודת־הכשרה חדשה במקומנו, ואחר־כך גם בעיר לודז'. שוב יצאו חברים למרחקים והגיעו עד סביבות וילנה, לקבוץ „שחריה". שם התקיימה פעילות נרחבת והוקמו נקודות ההכשרה בלידה, נימן, אושמינה ועוד. כך, תוך שקידה על תפקידם בלי ליאות ובלי רפיון, המתינו החברים באורך רוח ובציפיה ליום בו ייפתחו שוב שערי הארץ.

יש לציין כי הודות לאורך רוחם, שאיפתם האיתנה ומאמציהם הכבירים של החברים בתנועת „החלוץ" שבעיירתנו, לעלות בכל מחיר ובכל הדרכים — הצליחו הרבה חברים לעלות ארצה, להכות כאן שורש ועד היום הם פעילים בהרבה שטחים חברתיים וארגוניים.

שרה ברמי (שרמן) / „גורדוניה"

אחרי מלחמת העולם הראשונה התעוררה יהדות פולין לאהבת ציון, וכמו ברוב הערים והעיירות החל אף בעיירתנו הנוער להתארגן ולזרום למפלגות: מי לימין ומי לשמאל. באותה תקופה קם גם בית־ספר עברי־דתי „המזרחי", שרוב התלמידים אשר למדו בו עלו ארצה. בין בוגרי בית הספר הזה היה שמחה שרמן.

קבוצת חברי „גורדוניה" א גרופע חברים פון „גורדוניה"

באחת השבתות הזמין אותי שמחה שרמן להרצאה, שהתקיימה בהסתדרות „התאחדות" ובה הרצה פנחס לוביאניקר (לבון). באותה שבת, בשנת 1927, נוסדה הסתדרות הנוער הציוני „גורדוניה". היתה זו הסתדרות נוער חלוצי שנתארגנה על יסודות עבודה, כפי שבאו לידי ביטוי בקבוצת „דגניה" ע"י

אהרון דוד גורדון. בין מייסדי סניף התנועה בעיירתנו היו דוד בורנשטיין, פייביש שלם, חיים דוד צודקוביץ', שמחה שרמן ואחרים.

הנוער התחיל לזרום לתנועתנו: בחורים ובחורות מכל הגילים, החל בגיל 8; אולם היו לנו מדריכים מעטים מאד. לכן אירגנה ההנהגה הראשית של תנועתנו מושבת מדריכים. לשם נשלחתי גם אני. בשובי חילקנו את החברים לקבוצות, ולכל קבוצה נקבע מדריך משלה.

מטרתנו היתה ללמד את החברים את תורת הציונות ואת השפה העברית. המורה היה אברהם כהן. התקיימו הרצאות על נושאים שונים, בעיקר על בעיות הספרות העברית, פוליטיקה. הקימונו גם ספריה.

כדי לקרב את הנוער לטבע התקיימו פעולות מחוץ לכותלי הסניף. התקשרנו עם „החלוץ", וניהלנו פעולות משותפות. היינו מארגנים, למשל, „יום פרח" למען הקרן־הקיימת; רוב תושבי העיר תרמו בעין יפה.

בשנת 1929 נסע חלק מן החברים להכשרה. ב־1930 הם עלו ארצה.

בשנת 33—1932 הגיע סניף תנועתנו לשיא גדולתה.

ב־1933 נסעתי להכשרה ואחרי ניהלו את העבודה משה ואהרון צודקביץ', ודבורה וגדליהו פרנקנטל.

כשפרצה מלחמת העולם השניה היו חברינו פעילים בגיטו לודז'. אחת מהם, חוה הנדלסמן, בלונדית ויפה, היתה בצד ה„ארי". פעם, בעת שהעבירה נשק לתוך הגיטו, בווארשה, תפסו אותה עם עוד חברים והעלו אותם לגרדום.

אליעזר כהן / פועלי אגודת ישראל

בין יתר המפלגות והארגונים שהיו פעילים בעיירתנו בשטחים פוליטיים, סוציא־ליים וחברתיים, נמנתה גם מפלגת „פועלי אגודת ישראל", אשר תרמה תרומה נכבדה בשטחים שונים ואשר פעלה הן בקרב הנוער הדתי והן בקרב האוכלוסיה היהודית כולה.

ראוי על כן לעמוד על כמה מפרטי פעולתה.

כידוע היתה עיירתנו מפורסמת בתעשיית הגרביים שלה. רוב בתי־החרושת לגרביים היו בידי יהודים, ואילו הפועלים היו נוצריים. לפועלים יהודים לא ניתנה דריסת רגל במפעלים הללו, והתעשיינים היהודים הצדיקו את נוהגם זה בטענה,

שהמפעל צריך לעבוד גם בשבתות (בשטר מכר כמובן), ואם יקבלו פועלים יהודים, אשר לא יוכלו להתיר להם לעבוד בשבתות, יפסידו יום עבודה. אבל מאחר שהיה מדובר כאן בשאלת קיומן של מאות משפחות יהודיות, מצאנו לנכון לעמוד על זכות הפועלים היהודים ולהתארגן בין כתלי בית־התפילה, שכן חלק ניכר מן המתפללים היו בין תעשייני הגרביים. ניהלנו משא־ומתן ממושך שלא הביא כל תוצאות. לבסוף החלטנו להפגין את מחאתנו נגד נותני העבודה בתוך כתלי בית־התפילה. בשבת השבתנו את קריאת התורה, כדי להביע את מחאתנו. התחוללה סערה גדולה וניטש מאבק בין שני הצדדים. לבסוף היתה ידנו על העליונה ונותני־העבודה היהודים הסכימו להעסיק במפעליהם גם פועלים יהודים. כותב השורות הללו עמד בראש הקבוצה המנצחת. קראו לי אז מהפכן. לאחר פעולה מוצלחת זו קבלתי מכתבי עידוד מכל ארגוני הפועלים היהודיים שבעירנו.

תלמידות בית הספר „בית יעקב"

די קינדער פון „בית יעקב" שולע

היינו פעילים גם בשטח הסוציאלי: יסדנו קופת גמ"ח, במטרה לתת לנצרכים חלוואות בלי ריבית. כמו כן יסדנו קופת סעד, שמטרתה היתה לתמוך בנזקקים על־ידי מתן בסתר. הרבה יהודים נהנו מתמיכה זו גם מבלי שהשתייכו לתנועתנו.

פעלנו גם בשטחי החינוך והתרבות: קיימנו שיעורי קודש ושיעורי חול, בהם השתתפו רבים מבני הנוער הדתי, אשר לא היו להם האמצעים להשתלם בבתי־ספר, וכך עזרנו להם להתקדם ולהשתלם בלימודיהם.

קיימנו גם מסיבות חגיגיות בשבתות ובחגים, בהן הושמעו הרצאות על נושאים שונים, במגמה להחדיר בקרב הנוער הדתי ערכים יהודיים רוחניים.

גם בחיים הפוליטיים והחברתיים לקחנו חלק פעיל והיינו עירנים לכל הנעשה בחיים הציבוריים היומיומיים. היה לנו נציג בעיריה — משה פשטיצקי ז"ל; וכן נציג בקהילה — חנוך אלתר ז"ל. שניהם לחמו בעוז למען צביון התנועה, ויחד עם זאת שקדו על טובת הציבור כולו.

ראוי לציין שבשנים האחרונות היינו פעילים למען ישוב ארץ־ישראל. יסדנו נקודות הכשרה, וכותב שורות אלה היה בין מייסדיו ומנהליו של קיבוץ פא"י בלודז', ואחר־כך של קיבוץ ב„סטאַרצ'ייב". קבלנו סרטיפיקט אחד לעליה ארצה ובעזרת השם זכיתי בו אני.

קולטור און ספארט

שבתי פראנקענטאל / ספארט־קלובן

די מאסן־ספאָרט־באוועגונג ביים יידישן פאָלק, באזונדערס ביי אונדז אין שטאָט, האָט זיך אָנגעהויבן מיט א גרויסער פארשפעטיקונג. אונדזערע עלטערן האָבן געהאלטן, אז אזא באוועגונג דערפירט צום אראָפגיין פון דרך הישר וכדומה. נישט קוקנדיק אויף די שטערונגען און שווערישקייטן איז אין יאָר 1915 אנטשטאנען די ערשטע יידישע ספאָרט־אָרגאניזאציע, דער „טורן־פאריין". די פיאָניערן און גרינדער זיינען געווען: אליהו גריימאן, יחיאל מענקאלסקי, פנחס זשארנאָווסקי, הערש גאָלדבערג, ש. פליטמאן א.א.

די צאָל חברים איז דערגאַנגען ביז 40. אינונגען האָט מען געמאכט אין זאל פון דייטשן „שיצן־צוג", ביים דייטש פרוכאווסקי אויף לענטשיצקא גאס. מ׳האָט אַרגאַניזירט אויספלוגן און איינגעאַרדנט פאַרשטעלונגען, אָבער צוליב טעכנישע און פינאַנסיעלע שוועריקייטן האָט זיך דער „טורן־פאַריין" טיילוויז אויפגעלעזט. אָבער דער רוף צו דער יוגנט „אין געזונטן גוף א געזונטער גייסט" האָט זיך אָפגערופן ביי דער יוגנט און עטלעכע יאָר שפעטער, אין יאָר 1923, איז געשאפן געוואָרן א פוטבאָל־מאַנשאפט, „הכח".

די ערשטע חברים און גרינדער: חיים דוד צודקאָוויטש, אברהם וואלד־מאן, יעקב אהרון לעווקאָוויטש, יחיאל פלאָם, אליהו לאמסקי, ברידער גאָלד־וואסער — ברוך און מרדכי, משה פליטמאן, לייב איזראעלעוויטש, בן־ציון בלאנקעט, באָלעק פוקס און אנדערע.

די אויבן דערמאַנטע חברים זיינען געווען די שפילער אין דער פוטבאָל־מאנשאפט, וועלכע האָט זיך צום ערשטן מאָל פארמאסטן מיט א פוילישער מאנשאפט „סאָקול" און אויך מיט דער דייטשער פוטבאָל־מאנשאפט פון „יוגנט־פאריין".

חברי הסתדרות „המכבי"

ספאָרט קלוב „מכבי"

היות ווי ביי אונדז איז דער גרעסטער טייל פון דער יוגנט געווען באשעפטיקט אין דער זאָקן־אינדוסטרי, וועלכע איז אין דער ערשטער העלפט פון 20־סטן יאָרהונדערט נישט געווען שטארק מעכאניזירט — געארבעט די זאָקן אויף האנט־מאשינען — איז נאָך א טאָג ארבעט, וועלכער האָט געדויערט מער ווי 8 שעה, האָט זיך די יוגנט געווויקט אין א ביסל גימנאסטיק, כדי זיך אויסצוגלייכן די ביינער נאָך א טאָג זיצן אייגעבויגן ביי דער מאשין. צו הילף זיינען געקומען די פאָליטישע אָרגאניזאציעס וועלכע האָבן געשאפן ביי זיך אָפטיילונגען פון ספאָרט־פאריינען פון זייער באווּעגונג.

אזוי האָט:

„התאחדות" און „גורדוניה" געשאפן דעם „מכבי";

„פועלי־ציון" צ. ס. — דעם „הפועל";

„פועלי־ציון" לינקע — דעם „שטערן";

„בונד" — דעם „מאָרגנשטערן".

ס׳איז כדאי אויך צו באמערקן אז דער אלגעמיינער פראָפעסיאָנעלער פאריין אין שטאָט האָט געשאפן א ספאָרט־אָפטיילונג, אין וועלכער ס׳האָבן אָנטייל גענומען אויך יידישע ספאָרטלער.

די אלע אויבנדערמאָנטע ספאָרט־קלובן האָבן אָרגאניזירט אין דער ערשטער ריי גימנאסטיק־מאנשאפטן. די איבונגען זיינען פאָרגעקומען אין שבת; ווינטער האָט מען געאיבט אין פאָרטיי־זאל, זומער — אין דער אומגעגנט אויף פרייער לופט. צו דעם צווועק האָט יעדער קלוב אייגעלאדן אינסטרוקטאָרן פון זייערע צענטראלע קלובן אין לאָדזש. די אינסטרוקטאָרן האָבן רעגולער באזוכט די קלובן, צוגעגרייט טורנפעסטן, וועלכע זיינען פון צייט צו צייט איינגעאָרדנט געווּאָרן אין די שטאָטישע קינאָס און טעאָטער־זאלן. א סך פון זיי זיינען אויסגעפאָלן זייער אימפאָזאנט.

עס האָבן אויך עקזיסטירט פוטבאָל־מאנשאפטן ביי די אלע קלובן, אָבער נישט האָבנדיק קיין אייגענעם פוטבאָל־פלאץ זיינען זיי אָנגעווויזן געווען אויפן יושר פון די צוויי קלובן, „שטשעלעץ" און „סאָקול". זיי זיינען צו קיין הויכער מדרגה נישט דערגאנגען, אָבער זיי האָבן דורכגעפירט פאר־מעסטונגען מיט די אָרטיקע מאנשאפטן, צווישן אייגענע יידישע מאנשאפטן און טיילמאָל פארבעטן מאנשאפטן פון לאָדזש און ארומיקע שטעטלעך, ווי אויך רעוואנזשירט זיך אין יענע שטעטלעך.

צו די בעסערע פוטבאַליסטן האָבן געהערט: ברוך גאָלדוואַסער, משה מיניעקס זון, מיין ברודער און משה קאוא (היינט אין אמעריקע) א. א.

אזוי האָבן די קלובן זיך אנטוויקלט ביז עס איז געקומען דער 1 סעפּטעמבער 1939, און די אלע אַנפירער, אקטיווע ספאָרטלער, האָבן געטיילט זייער גורל מיט אלע אומגעקומענע פון אונדזער פאָלק.

זאָל זייער אַנדענק בלייבן אויף אייביק.

נתן פוזנר / ספורט בעיירה: כדורגל

בשנות העשרים נתגלה לראשונה הכדורגל בעיירה, אך לא בין קבוצות רשמיות, או בנוכחות צופים. התחרויות נערכו בין תלמידים בשעות הפנאי. בככרות הריקות התלכדו נערים בני 9—12; כל אחד מהם השתתף בקניית הכדור, שהיה משותף לכולם. קיסמו היה חזק ואדיר. הלהיטות הרבה אחר המשחק גרמה לא מעט לפיגור בהכנת השיעורים. אולם הכדורגל חדר ללבות התלמידים שלא שמעו ולא שעו לאזהרות ולנזיפות מידי המלמדים. הנה עקיבא געטשינסקי, תלמיד בית הספר „המזרחי", ואתו פליישמן אהרן וגולדברג מנחם, בנו של בעל המצבעה. אגלי זיעה ניגרים מפניהם והם רצים אחרי הכדור עד כלות רוחם.

שנים עוברות והכדורגל נהפך לנחלת הציבור. בכל חברה ומפלגה מתארגנת קבוצת משחק. נערכו אף תחרויות בין־עירוניות ובין הלאומים השונים שחיו בעיר. הקבוצה היהודית הראשונה של הנוער הציוני נקראה „שומריה". מדיה היו כחולים־לבנים בפסים מאוזנים. מכנסים קצרים ונעלי קרפ. היא עוררה פליאה ותמיהה גם יחד. זאטוטים היו מסתכלים עליהם בקנאה ובגאווה. העיירה היתה כמרקחה: קבוצה ספורטיבית לאומית ראשונה, המופיעה בפרהסיה בתחרות עם קבוצה נוצרית פולנית או גרמנית מקומית, בככר שוץ־פלאץ! מקום זה היה בדרך ללוטומירסק, שלושה קילומטרים מהעיר, בין שיחים, עצים ודשא. היה זה מקום רחב, מגודר ובו שתי „ערים", זו מול זו. שיחקו גם בככר גדולה יותר, בדרך לפודמביץ, בין חורשות וניר.

הכדורגל חדר עמוק בין המוני הפועלים בבתי החרושת לגרביים. בהגיע השעה המדויקת הקיף שבתון את הכל והוקדמה הפסקת העבודה (קוצר יום העבודה). צפופים ומצוחצחים למשעי, הפנים קורנות, יוצאות עגלות בזו אחרי זו, בשיר ובזמר, בדרך המשובשת אבנים לפודמביץ או ללוטומירסק. הקהל צוהל ומוחא כפיים, מתמוגג משמחה — „גול!"

הכדורגל גרם לא מעט דאגה ועצבנות. בקרב החסידים והדתיים עורר הדבר מורת רוח רבה, בשל קיום משחקים בשבתות.

קבוצת הכדורגל „הכח", הראשונה באלכסנדר

דער ערשטער פוטבאל מאנשאפט אין אלעקסאנדער, „הכח"

אברהם לערנער ז״ל /

דער דראמאטישער קרייז

כאַטש איך ווייס, אז פון מיין שטעטל זיינען אפילו קיין פארשניטענע קברים נישט פארבליבן, ווייל די דייטשע מערדערישע הענט, צוזאמען מיט אונדזערע פוילישע שכנים, האָבן מיין שטעטל אויסגעריסן מיטן ווארצל, קען איך דיך, מיין שטעטל, נישט פארגעסן.

***

געלעגן איז אלעקסאנדער ווי א קינד אין דער מאמעס שויס, אין דעם שויס פון דער גרויסער שטאָט לאָדזש; און ווי א ברילאנט, אריינגעפאסט אין א רינג פון פעלדער און וועלדער. געהאט האָט דאָס שטעטל טייערע יידן און א גאַלדענע יוגנט. וואָלט איך ווילן שטעלן א מצבה לזכרון נצח דער אלעקסאנדערער יוגנט, אן אבר פון דעם אומברחמנותדיקן פארטיליקטן גוף פון מיין שטעטל.

***

דער אידעאל פון א טייל יוגנט איז געווען צו ברענגען פרייד אין די הערצער פון די יידן פון זייער אייגענער שטאָט ווי אויך פון די שטעטלעך ארום אלעקסאנדער, און זיי האָבן געגרינדעט אן אמאטאָרן־טעאַטער.

דאָס טעאַטער איז אנטשטאנען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. יעדע פארטיי האָט געהאט איר אייגענעם דראמאטישן קרייז. זיי פלעגן שפילן מיט אייגענע כוחות אָדער מיט דער הילף פון לאָדזשער ארטיסטן אָדער אמאטאָרן. א סך פאַרשטעלונגען זיינען רעזשיסירט געוואָרן פון גרשון יונה זאַנענבערג. אליין א ייד וואָס איז טאָג און נאכט געווען פארהאָרעוועט אין דאגות פרנסה פאר ווייב און קינדערלעך, א גאנצן טאָג קלאפנדיק די בלעכענע רערן אָדער זומער־צייט אויף די ברענענדיקע דעכער שמירנדיק דעם שווארצן פעך, פארחושכט, פארדאגהט; האָט איר דאָך געדארפט זען דעם זעלבן גרשון יונה אויף דער נאכט ביי א פראָבע, ווי זיינע אויגן האָבן קינדעריש געשיינט. ווי פיל הארץ און נשמה האָט ער אריינגעלייגט שפילנדיק די ראָל פון ר׳ צלאל ראפאָפארט אין „דער שחיטה״, ר׳ זלמן אין דער „סדר־נאכט״, ר׳ סענדער בריניצער אין „דבוק״, ר׳ הירש בער אין „דאָרפס־יונג״. וואָס פאר א קרבן

האָט דער ייד געמוזט ברענגען פאר זיין שפילן... ווייל נאָך יערער רעפע־
טיציע, וועט מיר יונגווארג פלעגן אהיים גיין צוויי אָדער דריי ביינאכט —
האָבן מיר געהערט גרשון יונהן קלאפן די בלעך כדי אָפצוארבעטן די פּאָר
שעה, וואָס עס האָט אים פארנומען די פּראָבע.

חברי „בית התרבות" א גרופע חברים פון „קולטור חויז"

געהערט האָט גרשון יונה צו דער אלטער גווארדיע, ווי יחיאל לערנער, אלטע גריימאן, הילל ריוואן. זיי אלע האָבן געהערט צו פארשיידענע פאר־
טייען; איז טאקע דאָס טעאָטער געלעגן אין די ד׳ אמות פון יעדער פארטיי.

אין די פריע צוואנציקער יאָרן איז אונטערגעוואקסן א יוגנט, וואָס דער גרעסטער טייל פון זיי איז אויפגעוואקסן אין דעם מזרחיסטישן „חדר". איז געוואקסן די אמביציע צו פאראייניקן די אלע טאלאנטן אין א אומפארטיי־
אישן דראמאטישן קרייז. איינמאָל וועט מיר זיינען געזעסן אין לוסט־גארטן, רופט זיך אָן הלל ריוואן: „לאָמיר גרינדן אן אומפארטייאישן דראמאטישן

קרייז!" און באלד איז באשטימט געוואָרן, אז הלל ריוואן וועט באזאָרגן וווּ זיך צו טרעפן; אלטע גריימאן זאָל אויסשרייבן איינלאדונגען און מיר די יוגנטלעכע זאָלן זיי צעטיילן. אין נעקסטן אויפֿדערנאכט האָבן מיר זיך געטראָפֿן אין הויז פון נחום פולקאָווסקי (באקאנט ווי נוחים שווייגער) אויפן ערשטן שטאָק אין א צימער פון דער „מזרחי"-שול.

איך געדענק נישט גענוי אלע נעמען פון די אנוועזנדיקע. עס זיינען אָבער געווען אומגעפער ביי 20—25 פערזאָן; צווישן זיי: הלל ריוואן, אלטע גריימאן, יחיאל פליטמאן, גרשון יונה זאָנענבערג, הערשל זיסמאן און זיינע צוויי זין משה און אליעזר, רחל שערקאָווסקי, רבקה לעווקאָוויטש, שרה פערל ריוואן (די שפעטערדיקע צודקאָוויטש), אסתר מלכה ריוואן, רייזל שיכור און דער שרייבער פון די שורות.

זומער 1926 האָבן מיר געגרינדעט דעם אלעקסאנדערן „הזמיר".

דאָ טאָרן מיר נישט אויסלאָזן נאָך א נאָמען פון איינעם, וואָס האָט מיט טעאָטער קיין שייכות נישט געהאט אוּן דאָך איז ער געווען גרייט זיך מוסר־נפש צו זיין פאר דעם „הזמיר". זיין נאָמען איז געווען שימעלע גאָלדשטיין (באקאנט ווי שימעלע בעקער).

פון אָנפאנג האָבן די פארטייען געדראט אויסצושליסן זייערע מיטגלידער. אָבער נאָך דעם ווי מיר האָבן אויפגעפירט די ערשטע פאָרשטעלונג מיט דעם גאנצן פראכט, רעזשיסירט פון דעם באוווסטן אקטיאָר פון לאָדזשער פילהאר־מאָניע־טעאָטער דוד האמבורגער, גרימירט דורך לאָלעק יעלין, דער בעסטער כאראקטעריזאטאָר פון יידישן טעאָטער אין פוילן און אין קאָסטיומען פון דעם באוווסטן גארדעראָביסט ציפל, — האָבן די פארטייען נישט געקענט אָפּהאלטן זייערע מיטגלידער און אראָפגענומען דעם באיקאָט. מיט די פילע מיטגלידער וואָס „הזמיר" האָט אריינבאקומען איז עס געווען אייניע פון די שענסטע אינסטיטוציעס אין אלעקסאנדער. באשטעטיקן קען דאָס דער פאקט, וואָס אזא בעל־הבית ווי ברוך שלמה האנדעלסמאן האָט אונטערגעשריבן די סטאטוטן. און ווען עס איז געווען אין מארק אויפגעבויט דאָס ראדאמינסקי טעאָטער (פון נישט קיין יידן), איז ביי דער דערעפנונג דער „הזמיר" געווען פאר־טראָטן צוזאמען מיט די פוילישע און דייטשע אמאטאָרן, און מיט זייער כאָר און פאָרשטעלונג געברענגט כבוד די אלעקסאנדערער יידן.

דער „הזמיר" האָט געדונגען אן אייגענעם לאָקאל אויף דער אגראדאווא גאס און אויפגעפירט די שענסטע פיעסן, ווי דעם „דבוק" פון ש. אנסקי,

„די סדר נאכט", „לייבקע קוילן־ברענער אַדער יזכור", „יעקל דער שמיד", „כאסיע די יתומה", „חורבן ירושלים", „אשה רעה", „פארברעכן און שטראָף" פון דאָסטאָיעווסקי, רעזשיסירט דורך גרינבערגן, וועלכער האָט דעם ראָמאַן סצענירט און נאָר ער אליין האָט געהאט די רעכט אויף דער פיעסע אין יידיש. שטענדיק א בייזער, א שטרענגער, האָט ער אָבער נאָך דער פאָרשטע־לונג מיט זיין טיפער שטימע און א קוים באמערקבארן שמייכל אויף די ליפן ענטוזיאסטיש אויסגערופן „אָט דאָס הייסט געשפילט טעאַטער", און יעדן אויפגעפרעסט א קוש.

דער „הזמיר" האָט אויך געהאט א מוזיקאלישע סעקציע: א גרופע האָט זיך געלערנט שפילן פידל, אונטער דער לייטונג פון גראָסמאנען, וואָס האָט געארבעט אין דער יידישער גמינע.

דער „הזמיר" האָט אויך געגרינדעט אן אייגענע ביבליאָטעק און אָרגא־ניזירט ליטעראַרישע פאָרלעזונגען, ווי אויך קעסטל־אָוונטן.

א שַׂך פאָרשטעלונגען האָבן מיר געגעבן אויף ווויילטעטיקע צוועקן: „לינת־הצדק", „הכנסת־כלה" א.א.וו.

עס איז אויך געגרינדעט געוואָרן דער ספאָרט קלוב „הפועל", וועלכער איז שפעטער איבערגעגאנגען צו די רעכטע „פועלי־ציון" צוזאמען מיט דעם פינג־פאָנג־קלוב.

**
*

מיט אמאָל האָט א מערדערישע האנט אזוי לייכט אָפגעמעקט אלעס — און עס איז נאָר פארבליבן א שווארצער טרויער אין אונדזערע הערצער.

אלעקסאנדער, איך האָב דיך געזען אין דיין גרויסקייט און הארציקייט. דאָס איז געווען אין דער נאכט בעפאָר די דייטשע האָרדעס זיינען אריין נאָך אלעקסאנדער און אלע יידן זיינען אנטלאָפן נאָך לאָדוש — האָב איך געזען ווי דער שטארקערער האָט אונטערגעשטעלט זיין פלייצע כדי צו העלפן דעם שוואכערן...

און אָט זע איך, ווי ר' שמחה שוחט מיט זיין הדרתדיקער געשטאלט מיט די הענט צום הימל, — ווי ביים עמוד, ביי וועלכן ער האָט יאָרן־לאנג אויס־געגאָסן זיין ביטער הארץ אויף אויסצובעטן א גוט יאָר פאר דער עדה יידן, — גיט א געשריי ווי א רעוואָלט: רבונו של עולם עד מתי, עד מתי? און דער גאנצער עולם האָט אויסגעבראָכן מיט א געוויין.

שפעטער אין ביאָליסטאָק, ווו די אלעקסאנדערער האָבן זיך אין די שולן

געטוליעט איינער צום אנדערן; און אין די געטאָס, אין די לאגערן ווי זייערע יונגע לעבנס זיינען פארשניטן געוואָרן...

וועו איך מיט מיין ברודער מרדכי האָבן — אין 1945 — געראטעוועט געוואָרן פון א שיף, וועלכע די דייטשן האָבן פארזונקען, און 1000 העפט־לינגען האָבן געפונען זייער קבר אין דער טיפעניש פונעם ים, האָב איך געטראָפן נאָך אן אָפּגעראטעוועטן פון אלעקסאנדער. דאָס איז געווען יעקוב־באָוויטש (שמעיה יעקובאָוויטשעס זון) און ער האָט מיר געזאָגט, אז אויף דער זעלבער שיף זיינען צוויי אלעקסאנדערער לעבנס אויסגעלאָשן געוואָרן: דאָס זיינען געווען שימשעלע יוזעפאָווסקי און אידל האָכמאן.

תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים.

די פראפעסיאנעלע באווענגונג

שמואל פערלמוטער /

דער ארבעטער סעקטאר

כדאי אָנצוווייזן אויפן פאקט, אז די יידישע האנטווערקער און די יידישע לוין־ארבעטער זיינען געווען באשעפטיקט, כמעט אויסשליסלעך, אין קליינע ווארשטאטן אָדער אין קליינע פאבריקלעך, און מען האָט זיי כמעט נישט געטראָפן אין די מעכאנישע, גרויסע טעקסטיל־פאבריקן, פונקט ווי מען האָט זיי נישט צוגעלאָזט צו די מלוכהשע און קאָמונאלע אמטן.

אָבער נישט געקוקט דערויף זיינען די יידן געווען א דורכאויס פראָדוק־טיווער עלעמענט. אפילו די יעניקע וואָס האָבן געצויגן זייער חיונה פון מסחר און האנדל, האָבן אויך, בלי־שום־ספק, דערפילט א פאָזיטיווע פונקציע אינעם ווירטשאפטלעכן אָרגאניזם. די יידישע סוחרים און זייערע האנדלס־אגענטן האָבן פארזאָרגט די באפעלקערונג מיט אלעמען, אין וואָס זי האָט זיך געניטיקט. זיי האָבן פארזאָרגט די ארומיקע דערפער מיט לאנדווירט־

שאפטלעכע ארבעטס־מכשירים און מיט פּארזיי־פּראָדוקטן, מיט שיך און קליידער, מיט בוי־מאטעריאל א. א. וו.

אויב אלעקסאנדער האָט זיך אין אינדוסטריעלן זינען אזוי גיך אנט־וויקלט, — אז ס׳איז אין דער זאָקן־פּראָדוקציע געווען אויפן צווייטן אָרט, נאָך לאָדזש, וואָס האָט געשם׳ט אלץ דער „פּוילישער מאַנטשעסטער", — איז דאָס, אין דער ערשטער ריי, געשען א דאנק דער אומדערמידלעכער מי, פּלייס און ענערגיע פון דער יידישער באפעלקערונג וואָס האָט געשפּילט א פּיאָניערן־ראָל, וועו די ערשטע דייטשן, מיט 80—90 יאָר צוריק, זיינען געקומען אין שטאָט און מיט דער פּינאנסיעלער און ראט־געבערישער הילף פון די שטעטלשע יידן, האָבן זיי דאָ אויסגעארבעט זאָקן, וועלכע זיינען עקספּאָרטירט געוואָרן איבער די רוסישע גרענעצן.

מיט דער צייט זיינען די דייטשן דאָ דערגאנגען ביז 40 פּראָצענט פון דער באפעלקערונג. די גרעסטע זאָקן־ און טעקסטיל־פּאבריקן זיינען געווען אין זייערע הענט. נישט קיין פּוילישע און נישט קיין יידישע ארבעטער האָט מען אריינגעלאָזט אין זייערע פּאבריקן. זיי האָבן באשעפּטיקט ביי זיך, אויס־שליסלעך, „פּאָלקס־דייטשן", זיי זיינען אלע יאָרן פּינאנסיעל געשטיצט געוואָרן פון דייטשלאנדס מלוכה־קאסע. און ווי ס׳האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, זיינען כמעט אלע אין געהיים געווען דייטשע אגענטן. וועו די היטלער־דייטשן זיינען אריין אין אלעקסאנדער זיינען דורך די אָרטיקע פּאָלקס־דייטשן שוין געווען צוגעגרייט געווייע אינפּאָרמאציעס וועגן די יידן און זייער פּאר־מעגן. די גאנצע לאָדזשער געגנט, צוזאמען מיט אלעקסאנדער, איז גלייך צוקאָפּטירט געוואָרן צום דייטשן רייך.

**
*

ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז דער צאָל יידישע ארבעטער אין אלעקסאנדער געווען פּראָלעטעניזמעסיק א קליינע. א חוץ די לערנערס אין די בתי־מדרשים און „שטיבלעך", איז די ווייט גרעסטע מערהייט פון די יידן דאָ געווען סאדאוויקעס, דאָרפּס־גייער, דאָרפּס־ארענדארן, שענקערס, הענד־לער, מעקלער און קליינע קרעמער. תחילה זיינען געווען בלויז יידישע בעלי־מלאכהס, — ווי שניידערס, שוסטערס, סטאָליארעס, בלעכערס, פּארבערס, בענדל־מאכערס, שערערס אויף ראמען, וועבערס אויף האנט־שטולן און דער עיקר — האנט־זאָקן־ארבעטער, וואָס האָבן געארבעט אין שטוב ביי זיך, אהיימגענומען ארבעט, ווי כאלופּניקעס, אלס לוין־ארבעטער. דאָס האָט באדייט

טאָפּלט עקספּלאָאטירט ווערן. דאָ האָט מען געארבעט פון א שפּראָך אויף באגינען ביז שפּעט אין דער נאכט. זאָקן־ארבעטער זיינען שוין דאָן געווען אין די הונדערטער. אויסגעארבעט גראָבע, איינפאכע ביליקע זאָקן, וואָס דער פויער איז געווען זייער הויפט־אָפּנעמער.

ביי אלע פאכן זיינען לרוב געווען באשעפטיקט אלטע לייט, פרומע, גאטס־פארכטיקע יידן פון דער אלטער־וועלט. פונדעסטוועגן האָבן זיי, נאָך מיט א סך יאָרן פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, פארשטאנען די נויטוועג־דיקייט פון אָרגאניזירן זיך, לויט זייערע דעמלטדיקע באגריפן — אויף א פרימיטיוון אופן. פארן גיין צו דער ארבעט, געקומען דאוועגען בציבור און ביי דער געלעגנהייט האָבן זיי אויך ארומגערעדט זייערע פאך־ענינים. ביי דעם אָפּענעם ארון־קודש געגעבן זיך תקיעת־כף, דאָס קיינער וועט נישט אהיים נעמען קיין ארבעט פון מייסטער, דעם ארבעטס־געבער. אָבער די זעלבע נויט וואָס האָט זיי געטריבן צו א געוואגטן שריט, די זעלבע נויט האָט געצוווונגען איינצוגיין אויף די אלטע באדינגונגען, נישט האָבנדיק קיין מאָדער־נעם פראָפעסיאָנעלן פארריין, וואָס זאָל פעאיק זיין פארטיידיקן זייערע עקאָ־נאָמישע אינטערעסן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו ס׳איז געווארן א גרויסע נאָכ־פראגע אויף דער זאָקן־פראָדוקציע און ס׳האָבן זיך געשאפן ג׳נסטיקע באדינגונגען און א גוטע קאָניונקטור, האָט זיך דאָס אלגעמיינע בילד אָנגעהויבן ענדערן. ס׳האָט זיך אנטוויקלט א ברייט־פארצווייגטע טעקסטיל־אינדוסטרי. פון די קליינע, היימישע זאָקן־ווארשטאטן איז אין א קורצער צייט אויסגעוואקסן א מעכאנישע זאָקן־אינדוסטרי, וועלכע האָט אריינגעצויגן טויזנטער ארבעטער. אָבער דער ווייט־גרעסטער טייל פון די יידישע ארבעטער איז ווייטער פאר־בליבן אין די קלענערע פאבריקלעך פון האנט־זאָקן־ארבעט. שוין דאן האָבן געבלאָזן געוג שטארקע ווינטן פון עקאָנאָמישן אנטיסעמיטיזם. אויך די יידישע פאבריקאנטן, פון מעכאנישע פאבריקן, האָבן נישט געזן צוגעלאָזן א יידישן ארבעטאָר. ס׳איז אָנגעגאנגען א פארביטערטער קאמף צוצולאָזן א יידישן ארבעטאָר אין די מעכאנישע זאָקן־פאבריקן, אָבער מיט ווייניק דער־פאלג. אין רעזולטאט זיינען הונדערטער יידישע ארבעטער און בעלי־מלאכה געווארן ארבעטסלאָזע. דאָ איז נאָך צוגעקומען די דיסקרימינאציע פון די שטייער־אמטן און מלוכה־אדמיניסטראציע, פון וועלכע ס׳האָבן שווער געליטן דער יידישער מיטל־ און קליין־שיכט, די גרויסע מערהייט פון די שטעטלשע

יידן וואָס האָט ממש פארצווייפלט געקעמפט פאר זייער באשיידענער עקזאַ־
מישער עקזיסטענץ.

אלס פועל־יוצא האָבן ארבעטס־מענטשן, נישט האָבנדיק פאר זיך קיין
פערספעקטיוו אויף קענען בלייבן אויפן אָרט, עמיגרירט קיין אויסלאנד, אין
די גרויסע שטעט און א קליינער טייל קיין ארץ־ישראל, אויף וויפיל די
יידישע אגענץ האָט געקענט אנטקעגנקומען מיט איינוואנדערונגס־סערטיפי־
קאטן. דער גרעסטער טייל יידן איז אָבער געבליבן אין אלעקסאנדער.

ביי די־אָ שוועריקייטן באדינגונגען און נישט סטאבילע עקזאַ־
מישע פארהעלטנישן האָט מען געלעבט מיט דער פערספעקטיוו אויף א ניי
שיין לעבן, וואָס וועט דאָך קומען.

מ׳דארף אונטערשטרייכן, דאָס ביי אזעלכע עקזאַמישע פארהעלטנישן,
האָט גלייכצייטיק דער אָרגאניזירטער יידישער ארבעטער געפירט שטרייקן
פאר לוין־העכערונג און פארבעסערטע סאָציאלע באדינגונגען, וועלכע זיינען
אין א היבשער מאָס דערגרייכט געוואָרן.

אקטועל און בולט איז געוואָרן דאָס שארפע פראָבלעם פון אָרגאניזירן
פראָפעסיאָנעלע פאך־פאריינען אין די יאָרן 1918—1920.

דער פראָפעסיאָנעלער יידישער ארבעטער פאריין אין אלעקסאנדער איז
אויפגעקומען כמעט צוגלייך מיטן אנטשטיין פון די יידישע ארבעטער־
פארטייען, געבויט לויט א פארטייאישער ליניע. צווישן די טויער זיינען געווען
באקאנט די זעלבע מענטשן וואָס זיינען געווען טעטיק פארטייאיש. גוט
אָרגאניזירט איז געווען דאָס זאָקן־פאך. די אנדערע צווייגן פון שערערס,
בענדל־מאכערס, קעטלערס און פארבערס, ביים טעקסטיל־פאריין, האָבן אום־
דירעקט געווינען פיל בעסערע ארבעטס־באדינגונגען: העכערע לויינען, א
קורצערער ארבעטס־טאָג, קראנקן־פארזיכערונג א.א.וו. יאָרן שפעטער, האָט
זיך אָרגאניזירט דאָס שאכטל־מאכערס־פאך. שפעטער־צו זיך איינגעשלאָסן
אין דעם אלגעמיינעם פראָפעסיאָנעלן קלאסן פאריין, צו וועלכער דער יידישער
פראָפעסיאָנעלער טעקסטיל־פאריין האָט יאָרן־לאנג געהערט. אין די אלע
אויסגערעכנטע פאכן, האָבן געהאט אן השפעה בלויז „פועלי־ציון״ לינקע און
„בונד״; אין די שפעטערע יאָרן — אויך „פועלי־ציון״ צ. ס.

עס זיינען געווען יאָרן פון גרויסע עקזאַמישע דערגרייכונגען און צייטן
פון גרויסער ארבעטס־לאָזיקייט. קאָנפליקטן, שטרייקן, וואָס מיר האָבן געווינען.
געווען אויך דורכפאלן. די בעסטע צייטן פאר דעם עקזאַמישן אויפשטייג

און פרוכטבארער אנטוויקלונג פון דער פראָפעסיאָנעלער באוועגונג, זיינען געווען די יאָרן 1921—1925, בעת א סך יוגנטלעכע ארבעטער, וואָס זיינען אלט געוואָרן 18 יאָר, האָבן אָנגעהויבן מאסנהאפט אריינצושטראמען אין די עקזיסטירנדיקע פאכן. הונדערטער יוגנטלעכע פועלי־ציוניסטן און סימפאטיקער, זיינען געוואָרן אקטיוו ביים שאפן די יוגנט־סעקציעס ביים פראָפעסיאָנעלן פאריין. דאָ זיינען געווען אקטיוו די טרייַע חברים פון דער „יוגנט" „פועלי־ציון", ווי: יחיאל אשר ליס, יחיאל טענענבוים, בונעם גליצנשטיין, עזריאל צודקעוויטש, שיינדל איזראעלעוויטש, הענדל קראוז, ליפא פלודווינסקי און דער שרייבער פון די שורות. מיר האָבן א לאנגע צייט קאאפערירט מיט דער בונדישער יוגנט אָרגאניזאציע „צוקונפט", כאָטש די פ.צ. „יוגנט" האָט דאָ געבילדעט א מערהייט.

דאָ האָט מען ערנסט פארטיידיקט די ספעציפישע אינטערעסן פונעם יוגנט־ארבעטער און „לערן־יינגל", נישט דערלאָזט דאָס די קינדער פון אָרעמע היימען און קליינבירגערלעכע שיכטן זאָלן אויסגענוצט ווערן דורך די ארבעטס־געבער ווי אויך דורכן עלטערן ארבעטער, וואָס האָט אים געדארפט לערנען און אריינפירן אין דער ארבעט.

ס׳פארגעדענקט זיך די מערקווירקדיקע צייט פון די יאָרן 1924—1925, ווען פוילן האָט געליטן פון אינפלאציע און קריזיס אין דער אינדוסטרי, ס׳איז לויטן עקאָנאָמישן סטאטיסטישן מלוכה־אָמט פעסטגעשטעלט געוואָרן די פרייַז שטייגערונג, נאָך יעדע צוויי וואָכן. דער היגער פראָפעסיאָנעלער פאריין איז, נאטירלעך, אריינגעצויגן געוואָרן אין א פערמאנענטער פאר־אינטערעסירונג און זאָרג פון דעם ארבעטער־סעקטאָר. אויך די יידישע ארבעטער־פאָרשטייער האָבן געפאָדערט פון די יידישע פאבריקאנטן א לוין־העכערונג, לויט די אָנגאבן פון סטאטיסטישן־אמט, פארלאנגט פעסטגעשטעלטע נייע לוינען, וואָס איז טיילמאָל דערגאנגען ביז 200 פראָצענט... געהעכערטע שטייגערונג. אויף א זיצונג וועגן דעם ענין איז פלוצים אויפגעשפרונגען א פאבריקאנטן־פאָרשטייער און אין כעס צעריסן עטלעכע פאָר אין באנדראָל־פארפאקטע זאָקן, אויסרופנדיק אין פארצווייפלונג: „די דאָזיקע ביליקע זאָקן זאָלן קענען געבן צוויי הונדערט פראָצענט העכערונג?!" און די פאבריקאנטן האָבן מיט א קלאפ אין טיר פארלאָזט די אונטערהאנדלונגען מיט די פאָרשטייער פון די ארבעטער, לייבל וואלד, הערשל איזראעלעוויטש און שמואל פערל־מוטער. א צווייט מאָל, ווען מיר זיינען געווען צודרינגלעך מיט אונדזערע

געוועכטע פאַדערונגען און געדראט מיט א שטרייק, האָט א פאבריקאַנטן־פאַרשטייער א קלאפ געטאָן אין טיש, ארויס פון חדר, אויסרופנדיק: איר זיינט באַלשעוויקעס — איך גיי רופן פאַליציי... אָבער דאָס כסדרדיקער שטייגן פון לעבנס־מיטלען־פרייז איז דערמיט נישט קלענער געוואָרן. ס׳זיינען דערביי געווען נישט ווייניק, כמעט פיינלעכע, עפּיזאָדן, דהיינו: דער זעלבער יידישער קליין־פאבריקאנט, וואָס איז געצוווּנגען געווען נאָכצוקומען דעם סטאַטיסטישן־אמט, האָט אָפט נישט געהאט קיין פרוטה אין קעשענע אויף צרכי שבת פאר זיין משפחה. ווי שווער און נישט־באקווּעם איז געווען אונדזערע פראָפעסיאָנעלע ארבעט ביי אזא ספעציפישער קלאסן־צעטיילונג, ווו אָפט איז אויס־געקומען ארויסצוטרעטן מיט עקאָנאָמישע פאַדערונגען קעגן א פּעטער, א שוואָגער אָדער אפילו קעגן אן אייגענעם ברודער.

דער פּראָפעסיאָנעלער טעקסטיל־פאריין איז געווען א באשטאנד־טייל פון דער אלגעמיינעם ארבעטער־קאָנפעדעראציע אין דער פּוילישער רעפובליק, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון דער אזוי־גערופענער צענטראל־קאָמיסיע פון די פראָפעסיאָנעלע פאריינען. יאָרן שפּעטער האָבן מיר געהערט צו דעם אלגעמיינעם קלאסן־פאריין, ווי אן אָפּטיילונג פון דער לאָדזשער פראָפעסיאָנע־לער אָרגאניזאציע.

דער יידישער פראָפעסיאָנעלער פאריין, ביי אלע שווערקייטן, האָט א דאנק די ערשטע יאָרן פון אינטענסיווער טעטיקייט געהאט צו פארצייכענען פיל דערגרייכטע סאָציאל־עקאָנאָמישע פאָזיציעס.

די לעצטע יאָרן פאר דער מלחמה, וועו די סאָציאל־פאָליטישע פארהעלט־נישן האָבן זיך שטארק דיפערענצירט און ס׳זיינען געקומען שארפע אנטיסע־מיטישע ארויסטריטן קעגן דער אָרטיקער יידישער באפעלקערונג וואָס באדראט די פּיזישע עקזיסטענץ פון דער יידישער באפעלקערונג, איז אויך דער יידישער ארבעטער און בעל־מלאכה געשטאנען פאר א מוראדיקער קאטאסטראָפע — פארן תהום פון אבסאָלוטער ארבעטסלאָזיקייט; די יידישע ארבעטער האָבן זיך געקלאמערט אין אלערליי מעגלעכע־נישט־מעגלעכע מיטלען, פון נישט לאָזן זיך ארויסשטויסן פון זייערע פארנומענע ארבעטס־פאָזיציעס.

נואיר זאנענבערג /

די אנטשטייונג און אנטוויקלונג פון די פראפעסיאנעלע באוועגונג

די פראַפעסיאַנעלע באוועגונג ביי אונדז אין שטאַט זיך אַנגעהויבן אויספּיקן אין די יאָרן 1903—1904. אין יענער צייט זיינען די ארבעטס־באדינגונגען פון די ארבעטער אין אלעקסאנדער, ווי אין גאנץ פוילן און רוסלאנד, געווען זייער שווערע. די אייניציקע ארבעטס־פלאצווקעס (שטעלן) אין אלעקסאנדער זיינען געווען אין די זאַקן־פראַדוקציע, וואָס איז געלעגן ס׳רוב אין יידישע הענט.

די ארבעטער האָבן געארבעט 14, 15, 16 שעה א טאָג, פון 6 אין דער פרי ביז 9—10 אין אָוונט. דער אייניציקער רו־טאָג — שבת. דער לוין איז געווען א נישטיקער, די עקספלאָאטאציע — גרויס. געארבעט האָט מען אויסשליסלעך ביי ליכט (קיין עלעקטרישע באלויכטונג איז נאָך דאָן נישט געווען). אין פראַצעס פון דער ארבעט פלעגן זיך ברעכן די נאָדלען, זיינען די ארבעטער געווען געצווונגען צו קויפן די נאָדלען פאר זייער אייגן געלט.

אין יענע יאָרן האָבן זיך אַנגעהויבן שאפן חברות. מען האָט אַרגאניזירט פארשיידענע ליי־קאסעס, נדבה־קאסעס (מתן בסתר). ס׳איז איינגעשטעלט געוואָרן א וועכנטלעכער לוין, ד.ה. יעדער ארבעטער האָט געמוזט געבן א געוויסן סכום געלט יעדע וואָך צו די ליי־קאסעס. יעדן פרייטיק פלעגן צוויי ארבעטער אריסגיין אויפמאָנען דעם בייטראָג. ס׳זיינען אויך אַנגענומען געוואָרן פארשיידענע צוואנגס־מיטלען, צ.ב.ש. אויב א מאן האָט נישט געוואָלט געבן דאָס צוגעזאָגטע געלט און אין דער צייט האָט זיין וויב געבענטשט ליכט — האָט מען אויסגעלאָשן די ליכט.

אין יאָר 1904 האָט זיך קיין אלעקסאנדער אריבערגעצויגן א ייד פון גראדזיסק, ר׳ ברוך בן־ציון רובינשטיין. א פרומער ייד, א חסיד, יעדן טאָג איז ער געגאנגען אין מקווה. זיין פרוי האָט געהייסן טויבע („די טיקערין"). רובינשטיין האָט זיך אריבערגעצויגן קיין אלעקסאנדער, כדי צו זיין נאָענט

צום רבין. ער האָט געהאט פינף זין און דריי טעכטער. די יינגסטע טאָכטער איז שוין געבוירן אין אלעקסאנדער. די זין זיינען געווען הויכע, פעסטע יונגען. אָט די משפחה האָט געענדערט דעם גאנצן לעבנס־שטייגער אין שטעטל.

דער עלטסטער זון האָט געהייסן „דער ווייסער משה". אלע זין זיינען געווען געבענטשט מיט א רעדנער־טאלאנט. משה האָט פארלאָזט די „ישיבה" און איז געוואָרן א זאָקן־ארבעטער, ווייל אין שטוב איז נישט געווען קיין פרנסה.

אין 1906 האָט משה זיך פארבונדן מיט לאָדזש. און אין שיינעם א שבת נאָך מיטאָג האָט ער אראָפגעבראכט פון לאָדזש א גוטן רעדנער — אפרים־לאזער זאלמאנאָוויטש, א פירער פון „בונד" — און מען האָט געוראפן די ערשטע פארזאמלונג הינטערן בית־עולם. פאר א פיל־פארזאמלטן עולם האָט דער רעדנער דערקלערט: „כדי אויסצובעסערן די עקאָנאָמישע לאגע פון די אונטערגעדריקטע ארבעטער, דארף מען אומווארפן דעם פאָליטישן גדר".

איינער פון די פארזאמלטע איז געלאָפן צום רב זיך באקלאָגן, אז דער רעדנער הייסט איינלייגן דעם גדר פון בית־עולם.

זונטיק פרי, ווען דער רעדנער האָט געוואָלט אויף א וואגן אוועקפאָרן פון אלעקסאנדער (א טראמווי קיין לאָדזש איז נאָך נישט געגאנגען), איז ער פארהאלטן געוואָרן פון א רוסישן סטראזשניק און איז אָפגעפירט געוואָרן אין פאָליצייאישן אוטשאסטאק. פאר כוליגאניזם איז ער באשטראפט געוואָרן מיט א... רובל. דער מאָטיוו: דער רעדנער האָט געראפן דעם עולם אייגצו־לייגן דעם גדר פון בית־עולם.

אין 14 טעג שפעטער איז אויסגעבראָכן א שטרייק פון אלע זאָקן־ארבעטער. די אָנפירער פון שטרייק זיינען געווען די ברידער: „משה דער ווייסער", מאיר־יחיאל, ישעיהלע, משה פאדעמביצערס און דער הויכער נה (זיין פאמיליע נאָמען געדענק איך נישט).

ווען דער שטרייק איז אויסגעבראָכן, זיינען אָנגענומען געוואָרן סאנקציעס קעגן די בעלי־בתים: כדי די גבירים זאָלן שבת נישט עסן קיין פיש, זיינען די שטרייקנדע ארבעטער אוועק אין מארק און מען האָט די פיש באגאָסן מיט נאפט; ביי די בעקערס האָט מען מיט וואסער אויסגעלאָשן די אויוונס, כדי מען זאָל נישט באקן קיין חלות; אין בית־המדרש האָט מען אוועקגע־שטעלט „פיקעטן", כדי נישט דערלאָזן די גבירים צו דאוונען. דער רעזולטאט:

די ארבעטער האָבן געוווּנען. דער ארבעטס־טאָג איז באשטימט געוואָרן פון 16 שעה אויף 12. צו יעדע טוץ זאָקן וואָס דער זאָקן־מאכער האָט פראָדוצירט, האָט דער פאבריקאנט געמוזט צוגעבן א נאָדל. (די דורכשניטלעכע פראָדוקציע פון א זאָקן־ארבעטער — דריי טוץ זאָקן א טאָג). ס׳הייסט אויב דער ארבעטער האָט ביים פראָדוצירן דריי טוץ זאָקן צעבראָכן דריי נאָדלען — איז עס געגאנגען אויפן חשבון פון פאבריקאנט און דער ארבעטער האָט נישט געהאט קיין היזק. אויב דער ארבעטער האָט צעבראָכן פינף נאָדלען, האָט ער געמוזט בלויז אָפּקויפן פאר זיין אייגן געלט צוויי.

פאר אָט די „רעוואָלוציאָנערע דערגרייכונגען" האָבן די ארבעטער טייער באצאָלט: מען האָט געמסרט פאר דער צאריזשער מאכט, אז „דער ווייסער משה" בונטעווועט דעם עולם און משה איז געווען געצוווּנגען צו אנטלויפן קיין אמעריקע. אין לעצטן מאָמענט, ווען די „סישטשיקעס" זיינען געקומען אים ארעסטירן, איז ער אריסגעשפרונגען דורכן פענצטער און איז אנטלאָפן. די ארבעטער האָבן פארלוירן זייער פירער, און די פאבריקאנטן האָבן פאר־מסרט פאר דער צאריזשער מאכט, אז אלע ארבעטער זיינען בונטאָווושטשיקעס און די צאריזשע אָכראנע האָט זיי געהאלטן „אויפן אויג".

נאָך דעם פאל איז אריינגעקומען א געוויסער שטילשטאנד אין דער פראָפּעסיאָנעלער באוועגונג, צוזאמען מיטן פאָליטישן שטילשטאנד, וואָס איז געקומען ווי א פועל יוצא נאָך דער דורכגעפאלענער רעוואָלוציע פון 1905.

אין די יאָרן 1907—1908 האָט זיך אָנגעהויבן א כוואליע פון פּאָגראָמען, וועלכע האָבן אויך דערגרייכט קיין אלעקסאנדער. אין 1909 האָט זיך ווידער אָנגעהויבן צו אָרגאניזירן א געזעלשאפטלעכע טעטיקייט. קיין אלעקסאנדער איז אראָפּגעקומען א „ליטוואק" — א ביאליסטאָקער. אין שטעטל האָט מען אָנגעהויבן שמועסן, אז ער גייט זיך שמדן, ווייל ער איז געוואָרן אן אריינ־גייער צום דייטשן פאסטער. דער אמת איז, אז ער איז געגאנגען צום פאסטער, כדי צו נעמען ביי אים ביכער צום לייענען, ווייל קיין ביבליאָטעקן זיינען דאָך דאן אין אלעקסאנדער נישט געווען און קיין צווייטן מקור פון ביכער, ביי וועמען מען האָט געקענט נעמען צום לייענען, איז נישט געווען. אין שטעטל איז געוואָרן א בהלה, מ׳האָט אויף דעם ליטוואק געקוקט קרום.

דער דאָזיקער שלמהלע ביאליסטאָקער האָט אין 1909 געוואָלט אָרגאניזירן אן עפּנטלעכע גאסן־דעמאָנסטראציע פון די זאָקן־ארבעטער. דאָ דאָרף מען צוגעבן, אז די זאָקן־ארבעטער זיינען געווען דער באוווסטזיניקער עלעמענט

פון דעם דעמלטדיקן פראַלעטאריאט. די איבריקע פאכן: שניידערס, שוסטערס א.א. זיינען נישט געווען אַרגאניזירט.

דער צוואמענטרעף איז פאַרגעקומען ביי „חנה קאטשקעס", די שפעטערדיקע פרוי פון אייזיק גאַלדבערג. אלץ איז שוין געווען צוגעגרייט. מען האַט זיך געקליבן ארויסצוגיין מיט א רויטער פאַן אין גאס דעמאַנסטרירן.

וועז דער רב האַט זיך דערוווסט וועגן דעם, האַט ער צונויפגערופן אלע דאַזערס און כלי־קודש. מען האַט אויך מאַביליזירט צום קאמף קעגן די דעמאַנסטראַנטן „די שטארקע": באלעגאַלעס, קצבים. זיי האַבן זיך אריינגעריסן צו חנה „קאטשקעס" אין שטוב. די פאַן צעריסן און די פארזאמלטע געשלאַגן מכות רצח.

איין מאַל א שבת איז מיין פאַטער געזעסן ביים טיש אין א זיידענער זשופיצע, האַט ער געזען, אז פארן פענצטער איז פארביי־געגאנגען שלמהלע דער ביאליסטאקער. מיין פאַטער האַט אַנגעקלאפט אין פענצטער און האַט אים פארבעטן אין שטוב. די כוונה פון מיין פאַטער איז געווען: א ייד גייט זיך שמדן, דארף מען אים ראטעווען. וועז שלמהלע האַט זיך געזעצט צום טיש, האַט מיין פאַטער אַנגעהויבן אים מוסר זאַגן:

וועז א ייד גייט אין א מאַרינארקע, נישט אין א קאפאַטע, איז נאַך נישט קיין גרויסע עבירה. אז מען וויל דאוועגען — טוט מען אַן א גאַרטל. האַט אים שלמהלע געענטפערט, אז פריער באדארף מען אראַפוואַרפן דעם רוסישן קיסר. מער האַט מיין פאַטער מיט אים נישט געוואַלט רעדן. וועז שלמהלע האַט פארלאַזט אונדזער שטוב, האַט מיין פאַטער אַנגעוויזן מיטן פינגער אויפן שטערן. ס׳הייסט: דער האַט זיך גערירט פון זינען. אין א קורצער צייט נאַך דעם, איז שלמהלע פארשוווונדן.

אין דער שפעטערדיקער תקופה ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען קיין וועזנטלעכע ענדערונגען אין געזעלשאפטלעכן לעבן אוז אין דער פראַפעסיאַנעלער באוועגונג נישט פאַרגעקומען. א טייל ארבעטער זיינען מאַביליזירט געוואַרן ביים דייטש אויף ארבעט; א טייל יידן האַבן זיך אוועקגעלאַזט אין דער וועלט.

***

אין 1917 האַט זיך אין אלעקסאנדער אַרגאניזירט א יוגנט־אונטער־שטיצונג פאריין. די טעטיקייט האַט זיך אַנגעהויבן מיט א טיי־האלע: יעדן

פארנאכט האָבן אַרעמע קינדער באקומען א שטיקל ברויט מיט א גלאָז טיי (איין בין איך אויך געגאנגען אין דער טיי־האלע).

אויף פסח האָט מען געטיילט אנצוגן, שיך און זאָקן. דער שניידער וואָס האָט געגייט די אנצוגלעך פאר די קינדער איז געווען נאָטע גאָלדבערג, דער פאָטער פון הערשל גאָלדבערג, איינער פון די גרינדער פון די לינקע „פועלי־ציון" אין אלעקסאנדער. נאָטע גאָלדבערג איז געווען א מאָדערנער שניידער און האָט געגייט קורצע הייזלעך ביז די קני. דאָס האָט ארויסגערופן דעם צאָרן פון די פרומע יידן. זיי האָבן פּראָטעסטירט: סטייטש! יידישע קינדער זאָלן טראָגן א „גויאישן אָנטועכטס"?

דער איניציאטאָר פון דער אקציע איז געווען דער פאבריקאנט טענצער. ער איז אויך געווען דער ערשטער פרעזעס פון דעם יוגנט אונטערשטיצונג־פאריין. אים צו הילף זיינען געקומען: יחיאל פליטמאן, יחיאל ריוואן, גרשון־יונה זאָנענבערג (מיין טאטנס א ברודער), דער פעלדשער אברהם יוזעפאָוויטש און אנדערע.

די אָנפירער פון דעם יוגנט־אונטערשטיצונגס פאריין האָבן מאָביליזירט געלט פון די שטאָטישע גבירים: ביי יידן און ביי דייטשן. אויך די דייטשע אָרטיקע מאכט האָט פינאנסירט די אקציע צו העלפן אָרעמע קינדער.

***

אין יענער צייט איז אנטשטאנען א געדאנק צו אָרגאניזירן א דראמאטישן קרייז. צו דעם צווועק האָט מען אראָפגעבראכט פון לאָדזש א רעזשיסאָר, חיים ניסנצווייג (לעבט איצט אין ישראל). ער איז געווען פול מיט ענערגיע און לעבן. ער האָט געשטעלט די פיעסע „דער תלמיד־חכם", וואָס איז אדורך מיט גרויס דערפאלג (ער אליין האָט געשפילט די ראָל פון אלתרל). נאָך ניסנ־צווייגן איז געקומען דער רעזשיסאָר רייכענבערג.

צוגלייך מיט דער קולטור־טעטיקייט האָבן זיך אָנגעהויבן אנטוויקלען ביי דעם אונטערשטיצונגס פאריין פאָליטישע ריכטונגען: אלגעמיינע ציוניסטן; „פועלי־ציון", „בונד". בעת דער אָפּשטימונג, ווער ס'זאָל פארנעמען דעם לאָקאל, האָבן די אלגעמיינע ציוניסטן באקומען א מערהייט. די ציוניסטן זיינען פארבליבן. „בונד" און „פועלי־ציון" זיינען אוועק.

דער „בונד" האָט אָרגאניזירט דעם טעקסטיל־פאריין אויף דער מיל־גאס. די „פועלי־ציון" האָט אָרגאניזירט אן ארבעטער־היים אויף דער אגראָ־דאווא גאס.

טעקסטיל-פאריין

דער טעקסטיל פאריין איז אַרגאניזירט געוואָרן אין יאָר 1918. די גרינדער זיינען געווען: מלך רובינשטיין (דער יינגסטער ברודער), רפאל שימקעוויטש, שמחה קאַפּעל, פנחס גאַלדקראַנץ, הערשל איזראעלעוויטש (דער שווארצער הערשל), גאַלדע־מלכה וועבער (שפּעטערדיקער מיטגליד פון צ.ק. פון דער אוקראַיניישער קאָמוניסטישער פּארטיי; לעבט נאָך היינט אין ראטנפארבאנד).

אויף דער ערשטער גרינדונגס־פארזאַמלונג, באלד נאָכן אנטשטיין פון דער פּוילישער מלוכה, איז אויסגעווייולט געוואָרן א פארוואלטונג פון זיבן מאַן: מלך רובינשטיין; שמחה קאַפּעל (סעקרעטאָר); רפאל שימקעוויטש (פאָר־זיצער); גאַלדע־מלכה וועבער, פנחס גאַלדקראַנץ, אליהו קראוז, אלטע גריימאן (די לעצטע צוויי — ביידע פון די לינקע פ.צ.).

צוליב דער פּוילישׁ־באַלשעוויסטישער מלחמה איז די טעטיקייט פון דעם טעקסטיל־פאריין איבערגעריסן געוואָרן ביז 1921. נאָך דעם יאָר איז די ארבעט פונעם טעקסטיל־פאריין באנייט געוואָרן.

אין די יאָרן 24—1921 זיינען פאָרגעקומען פארשיידענע שטרייקן, כדי צו פֿארבעסערן די ארבעטס־באדינגונגען, העכערן דעם לוין א.א.וו. אחוץ דעם זיינען אַרגאניזירט געוואָרן פארשיידענע אקציעס. ביים באקן מצות צ.ב.ש., האָט דער פאריין געשיקט זיינע מענטשן צו דער ארבעט. מען האָט געוועלגערט, געזעצט אין אויוון א.א.וו.

דער יידישער פראָפעסיאָנעלער פאריין האָט עקזיסטירט ביז 1929. היות ווי די צאָל האנט־זאָקן־מאכערס האָט זיך פארקלענערט, זיינען אריין די איבריקע אלס יידישע סעקציע אין קלאסן־פאריין פון דער פּוילישער פראָ־פעסיאָנעלער באוועגונג. אין דעם אלגעמיינעם קלאסן־פאריין זיינען געווען פארשיידענע אָפּצווייגן ווי: בוי־ארבעטער, קראפט־זאָקן־ארבעטער, שאכטל־מאכערס.

א באזונדער קאפיטל אין דער געשיכטע פון דער פראָפעסיאָנעלער באַ־וועגונג האָבן אריינגעשריבן די שאכטל־ארבעטער. זיי זיינען געווען זייער גוט אַרגאניזירט. זיי האָבן געגומען א פאך, ווו מען האָט פריער פארדינט גראָשנס און עס דערהויבן צו א פאך פון גוט סיטואירטע.

דער סעקרעטאר פון פראַפעסיאַנעלן פאריין איז געווען וולאדארטשיק, א פוילישער קאָמוניסט. דער פאַרזיצער — לאבודזינסקי. אין דער פארוואל־טונג פון דעם פאריין איז אויך געווען א ייד, פייוול האנדעלסמאן (לעבט אין בת־ים). דער פאַרזיצער פון דער יידישער סעקציע איז געווען אברהם שוועגד־זשעיעוויטש.

טעטיק אין דער פראַפעסיאַנעלער באוועגונג אין פארשיידענע צייטן זיינען געווען די פאַלגנדע חברים:

„בונד"

שלמה־מענדל זאַנענבערג (לעבט אין ראטנפארבאנד), הערשל איזרא־עלעוויטש (אומגעקומען), הערשל גראַסקאַפ (אומגעקומען), הערשל גראַסקאַפס שוועסטער (אומגעקומען), ברוך זאַנענבערג (אומגעקומען), מאיר זאַנענבערג (בת־ים), שעווע קריסקי (אומגעקומען), ראובן־וואַלף גילעף (אומגעקומען), און אנדערע.

לינקע „פועלי־ציון"

אליהו קראוז, אלטע גריימאן, שמואל פערלמוטער, בן־ציון כילעוויטש, סימא אוונער, איטע ראַזענצווייג, יחיאל־משה וועבער, און אנדערע.

רעכטע „פועלי־ציון"

שמעון מארקאַוויטש, יצחק צענדאַרף.

די אויבן אויסגערעכנטע זיינען געווען די פערמאנענטע אקטיוע טוער אין דער פראַפעסיאַנעלער באוועגונג אין אלעקסאנדער.

קולטור־טעטיקייט

די קולטור־טעטיקייט פון דעם פראַפעסיאַנעלער פאריין האָט זיך געפירט אויף פארשיידענע געביטן. די אימפרעזעס זיינען געווען צוגעגרייט דורך פארשיידענע גרופן פון יעדער פארטיי באזונדער.

יעדע פארטיי האָט געהאט א קערן פון אקטיוע, איבערגעגעבענע קולטור־טוער, וועלכע האָבן נישט געזשאלעוועט קיין מי און ענערגיע, כדי דאָס קולטורעלע לעבן זאָל פולסירן.

צו די וויכטיקסטע קולטור־פאַזיציעס אין שטאָט זיינען בלי ספק געווען די ביבליאָטעקן. יעדע פארטיי האָט געהאט איר ביבליאָטעק ארום וועלכער ס׳האָבן זיך גרופירט פארשיידענע קולטור־קרייזן. די גרעסטע יידישע ביב־ליאָטעק איז געווען ביי דער ארבעטער־היים פון די לינקע „פועלי־ציון".

די צווייטע ביבליאָטעק, לויט איר גרויס, איז געווען ביים גראָסער־קלוב (א.נ. פון בראָניסלאוו גראָסער) — „בונד". דער גרעסטער דראמאטישער קרייז האָט אויך געהערט צום גראָסער־קלוב.

די ליטעראַרישע אָוונטן פלעגן אדורכגיין מיט גרויס דערפאלג און די פרעקווענץ איז תמיד געווען א הויכע. יעדער ליטעראַרישער אָוונט איז געווען צוגעגרייט מיט געשמאק און געהאט א רייכן אינהאלט. באזונדערס האָבן נושא חן געווען די רעציטאציעס פון יעקב קאלמאנאָוויטש און ארטיסט מאנסדאָרף.

די ערשטע פאָרשטעלונג איז געשטעלט געוואָרן פרץ הירשביינס „דער אינטעליגענט". שפעטער זיינען געקומען די פאָרשטעלונגען: „קאָנספיראַטיווע דירה", „די שחיטה" א.א.

דער דאָזיקער דראמאטישער קרייז ביים גראָסער קלוב האָט געפירט זיין טעטיקייט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. א פאָר יאָר האָט דער דראמאטישער קרייז געשטעלט פאָרשטעלונגען צוזאמען מיט דעם דראמאטישער קרייז פון די לינקע „פועלי־ציון". דער פאראיניקטער קרייז, — אָנגעפירט פון מאיר זאָנענבערג און אלטע גריימאן, — האָט אויפגעפירט די פאָלגנדע פאָרשטעלונגען:

„שוער צו זיין א יד", „אוריאל אקאָסטא", „דער בלינדער מאלער", „גאָט פון נקמה", „די ברידער לוריע" א.א.

מען דאַרף צוגעבן, אז אין שטאָט האָט עקזיסטירט און איז געווען טעטיק נאָך א דראמאטישער קרייז א.נ קולטור־הויז.* מיט דעם קרייז האָט אָנגעפירט און די פיעסן האָט רעזשיסירט דער ארטיסט פון לאָדזש דוד האמבורגער. דער דאָזיקער קרייז האָט אויפגעפירט די פיעסן:

„דער דבוק", „טאָג און נאכט", „חורבן ירושלים", „אשה רעה", „פאר־ברעכן און שטראָף".

אָט דער דראמאטישער קרייז האָט זיך נוהג געווען, אז פאר יעדער פאָרשטעלונג פלעגט פאָרקומען א רעפעראט אויף דער טעמע פון דער פיעסע, וואָס האָט געדארפט געשפילט ווערן. זיי האָבן אויך אראָפגעבראכט אויף א רעפעראט דעם דיכטער ז. סעגאַלאָוויטש, דעם רעזשיסער דר. מיכאל ווייכערט און אנדערע.

---

* זע די זכרונות פון אברהם לערנער.

דער פאראייניקטער דראמאטישער קרייז פון „בונד" און „פועלי־ציון" (לינקע) האָט צום לעצטן מאָל אויפגעפירט די פיעסע „שווער צו זיין א ייִד". די הכנסה פון דער פאָרשטעלונג איז געגאנגען לטובת די פליטים פון זבאנשין. מיט וועלכע ס׳האָט זיך פארנומען א שטאָטישער קאָמיטעט, אין וועלכן ס׳זיינען געווען פארטרעטן אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג.

דערציונג און הילפס־אינסטיטוציעס

בן־ציון פומרנץ /
בית־הספר „המזרחי" ומחנכיו

שנת 1918. רעם התותחים נפסק, נגמרה מלחמת העולם הראשונה. יהודי אלכסנדר התחילו לשוב ולהקים מחדש את הריסותיה של העיר שנחרבה כמעט לחלוטין בחזית לודז׳—קאליש.

דאגת פרנסי העיר היתה להקים מוסדות סוציאליים ורוחניים, לדאוג למעוטי יכולת שנשארו בלא גג ובלא פרנסה — לעזור להם בסדור ראשון.

בבית ימילה פליטמן הוקם בית־תה (טיי־האלע) בשביל ילדים עניים, בהנהלתם של הח״ח חיה דרוקר, פנחס ז׳רנובסקי, פייביש שלם, שמחה קופל, חיה בוטצ׳ן ואליהו גריימן. כל ערב היו מתאספים בבית זה ילדים עניים רעבים והיו מקבלים כוס תה חם ממותק עם כמה פרוסות לחם.

הוקמו מוסדות עזרה נוספים: לינת הצדק, קופת גמילות חסדים, ובקור חולים, וכן מוסדות חינוך — „חדרים" ובתי־ספר, — כדי לא לבטל חס וחלילה שעה אחת מלימוד התורה.

כעבור כמה שנים הגיעו לעיירה שני אברכים — צימברקנופ ואָס — כדי לארגן ולהקים בעיר בית־ספר „המזרחי", והתקשרו עם האחים הנדלסמן,

הרשל ויינברג ועוד כמה יהודים אוהדי הרעיון הציוני. הם יסדו את בית־הספר „המזרחי" הראשון והמודרני לילדי אלכסנדר. הלימודים ומגמת החינוך היו לחנך דור צעיר שישאף לחיים חדשים, לחיי חופש ודרור. מטרת המייסדים היתה להפיח בילדים האלה רוח התעוררות, להחיות את שפת עבר ולעודד את הנוער לשיבת ציון.

שיטת החינוך ולימוד שירת הגעגועים לארץ הנכספת עוררו הד בלבות התלמידים, ובמשך הזמן קם דור צעיר שהיה מן המבשרים הראשונים לגאולת הארץ. מבית־ספר זה יצאו, אמנם, החלוצים הראשונים, שהכשירו עצמם להגשמת הרעיון הציוני, נסעו להכשרה ואחר כך עלו ארצה.

מורי בית־הספר „המזרחי":

הראשון במעלה המורה ליטווין ז"ל, יהודי מקושט, מבריק ומטופח בחליפה יפה, שחורה, מודרנית ונקיה; תמיד מגוהץ (קצת מוזר לפי מנהגי הימים ההם), שעון עם שרשרת זהב היה בולט בחזיה של חליפתו, כובע מודרני, קשה ושחור לראשו. נעליים יפות ומצוחצחות, זקנו השחור עם קצת שערות השיבה שהתבלטו בתוכו היה תמיד גזוז ומטופח יפה. עם מקלו בידו היה צועד

ילדי ביה"ס העממי עם המורה קורכין ז"ל (נפטר בארץ)

קינדער פון די יידישע פאלקס שולע מיטן לערער קורכין ז"ל (געשטאַרבן אין ישראל)

צעדים מדודים לעבר בית־הספר. הופעתו עוררה רגש של כבוד והערצה. דיקן וקפדן היה, ובשעת הלימודים היה שורר בכיתתו שקט מוחלט. דרש נקיון הכתב, דיוק בדקדוק וביטוי נכון בהברה הספרדית. השתדל להחדיר ללבות תלמידיו את האהבה לשפה העברית, ואת הצורך בשיבת ציון, ובחיים עצמאיים, חיי עבודה ויצירה בארץ־ישראל. הוא לא רק שידל את האחרים אלא אף שלח את בנותיו להכשרה: את פרומה בתו לקבוץ הכשרה בביאליסטוק ואת שרה בתו לסקוצ׳קובה, כדי שתתכוננה לעליה ארצה.

בכל שבת לפני שקיעת החמה היינו מתאספים בביתו ומקיימים תכנית עונג שבת: קריאה בתנ״ך, שיחה חפשית, שירה בציבור. טעמנו מהדברים הטובים שאשתו מרת רחל לאה היתה מגישה, והיינו נהנים מזיוו ומחכמתו בשיחת הרעים עמו ומרעיונותיו הפקחיים.

מאוחר יותר פקד אותו אסון: בנו יחידו מת אחרי מחלה קשה שפקדה אותו בעקבות מכת רעם. קדרות עטתה את פניו וגבו השתוחח והוא לא יכול היה להתאושש.

המורה וולמן היה יהודי חביב ונעים, עדין נפש, מחונן בכשרון מוסיקלי ובכשרון תיאטרלי. הוא התייחס לתלמידיו כמו לחברים. זוכרני שהיה מזמין אותנו לביקורים בשבתות ובחגים, למרות משכנו המצומצם: עם משפחתו הוא גר בדירה קטנה. בשמחה היה מקבל אותנו, בחיבה אבהית, והיה משמיע לפנינו קטעי נגינה וזמרה, ומי אינו זוכר את ההצגות שהיה עורך ומשתף בהן אך ורק את תלמידי בית־הספר „המזרחי״?! ובאיזו הצלחה אמנותית החדיר בנפש הילד המשתתף בהצגה כזו את תפקידו, עד שהמבקרים היו מוקסמים מכושרו וידיעתו בשטח זה.

המורה שפירא, שהיה גם המנהל של בית־הספר, יהודי צעיר היה ורציני מאד. הנהיג סדר בכיתות וסדר בלימודים, דאג לסגל מורים מוכשרים. עמד בקשר שוטף עם ההורים ומסר להם דו״חות מתמידים על מצבם של הילדים בשטחי הלימודים וההתנהגות. הצטיין במיוחד בהוראת דקדוק ושירים.

המורה משה פנחס, שנחשב בעיר כמלמד ממדרגה יותר גבוהה, לא היה מלמד דרדקי אלא מלמד גמרא. הוא הצטרף לסגל המורים בבית־הספר „המזרחי״ לא לשם הוראה בלבד, אלא היתה לו משיכה לארץ הקודש: אביו מת בארץ־ישראל במסיבות לא ברורות. תמיד דיבר בחיבה ובהתענינות על ארץ־ישראל וחיפש כל דרך כדי לקבל אינפורמציה על סיבת מותו של אביו. מורה טוב

היה ונוסף לזה הנהיג שעורי התעמלות. זאת היתה חוויה בזמן ההוא: יהודי דתי, במעיל ארוך (קפוטה) שידע את תורת ההתעמלות בשיטה מודרנית. הרעיון לעבור משיטת הלימודים המיושנת לשיטת לימודים מודרנית — היה רעיונו של משה פנחס. הוא חולל ממש מהפכה בשטח זה.

יפה וראויה לציון מיוחד היתה ההופעה בחגיגת ל"ג בעומר: תלמידי בית־הספר „המזרחי" צעדו לאורך רחובות העיר עם דגלי תכלת־לבן מונפים ברמה. שירי ציון שפרצו מפיותיהם הדהדו למרחקים. משני צידי הדרך עמדו אנשים ומחו כפיים לתהלוכה מרהיבת עין זו. משה פנחס, ה„מלמד", היה „מפקד" התהלוכה, נותן פקודות, ו„חיל הרגלים" צועד לפי הקצב: שמאל־ימין, שמאל־ימין. התהלוכה פונה לכיוון הגשר שמאחורי העיר לחיק הטבע. שם בילינו יום שלם בתכנית מגוונת.

אפרים (פישל) אולק / בית־הספר „המזרחי"

בית־הספר „המזרחי" שברחוב ויאטרצ'נה (מילן גאס) היה בבית בן שתי קומות, בקומה השניה. לבית הספר היו ארבעה חדרים מפוארים, וחדר חמישי, קטן, בו היתה המזכירות של המוסד. לכל כיתה היה חדר לחוד, ובחדר, בכל כיתה וכיתה, היו כתובות על הקיר, ממול לכניסה, באותיות קידוש לבנה, המלים: „מורא רבך כמורא שמים". ואמנם — התלמידים ישבו והקשיבו בדרך ארץ רב לשיעור של המורה.

בל"ג בעומר שנת תר"פ (1920), הלכנו כל בית־הספר כאחד, בתהלוכה המסורתית, וכל הילדים היו לבושים בגדי־חג ונשאו דגלי לאום כחולים־לבנים. הלכנו בתהלוכה עד לפרברי העיר, בילינו שם על דשא ענק והצטלמנו.

ברוך שלמה הנדלסמן ז"ל, אחד מנציגי הקהילה וגם נציג בית־הספר „המזרחי", שאל את הילדים: מי מכם יכול לתת הסבר לשם מה אנו חוגגים את החג הלאומי ל"ג בעומר? אחרי דומיה הרים אחד הילדים — התלמיד בן־ציון גריימן — את ידו, התרגש קצת, אבל ענה תשובה נכונה, וקיבל שי — חפיסת שוקולד.

מן המורים בזמני ראוי לציון מיוחד המורה ליטווין ז״ל, שהיה מסור לכל תלמידיו. הוא היה רואה בחוש את כשרונותיו של כל ילד וילד. היה דואג גם לבריאותו של הילד והיה חביב ביחסים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו.

יהיה זכרו ברוך.

בן־ציון בילעוויטש /

די גמילות־חסדים קאסע

אין יאָר 1935 איז געגרינדעט געוואָרן אין שטאָט די אַנפראָצענטיקע ליי־קאסע, וועלכע האָט זיך איינגעשלאָסן אין דער צענטראלע — „צעקאבע״.

די איניציאטאָרן און די ערשטע פארוואלטונג פון דער ליי־קאסע זיינען געווען: הלל ריווקין, לייזער אַפּאַטאָווסקי, גבריאל גריימאן, הערשל זיסמאן, שלמה ראחמילעוויטש, בערל קליין, גראָסמאן, און דער שרייבער פון די שורות.

מיט דעם גרינדן די גמילות־חסדים־קאסע האָבן מיר זיך געשטעלט צוויי אויפגאבן: א) געבן אַנפראָצענטיקע הלוואות בעל־מלאכהס און קליינהענדלער; ב) אָרגאניזירן א קאָאָפּעראטיוו מעכאניש פאבריק פון וועבערייַ און זאָקן.

גלייך אין ערשטן יאָר פון אונדזער טעטיקייט האָבן מיר באוויזן צו שאפן פאר דער ליי־קאסע באדייטנדיקע סומעס געלט, א דאנק דעם ווארעמען אָפרוף פון אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג אין שטאָט. די „צעקאבע״ האָט אונדז געהאָלפן דערמיט, וואָס זי האָט פארטאָפּלט די סומע, וואָס איז געשטאנען צו אונדזער דיספּאָזיציע מיט אירע פאנדן. אזוי ארום איז דערמעגלעכט געוואָרן אונדזער פארצווייגטע הילף־ארבעט פאר די נויטבאדערפטיקע פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאָט, געהאָלפן זיי אין זייער געראנגל פארן קיום. אין א קורצער צייט איז די גמילות־חסדים־קאסע געוואָרן איינע פון די וויכטיקסטע הילף־אינסטיטוציעס אין שטאָט; מיט איר טעטיקייט האָט זי געהויבן נישט בלויז דעם מאטעריעלן, נאָר אויך דעם מאָראלישן מצב פון פיל־פיל מענטשן.

אונדזער הויפט־הילף איז באשטאנען אין קורצטערמיניקע, בלויז אויף עטלעכע טעג, הלוואות, וואָס זיינען געווען ממש א נויטווענדיקייט פאר די קליינהענדלער און האנטווערקער. די דאָזיקע מענטשן האָבן זיך געוויטיקט אין געלט אויפן פרייטיקדיקן מארק־טאָג, כדי צו קענען אינקויפן סחורה און פארדינען אויף חיונה. פריער פלעגן זיי זיין געצוווונגען ארומצולויפן דאָנער־שטיק צו די שטאָטישע גבירים און בעטן פריוואטע גמילות־חסדים; דאָס איז זייער אָפט געווען פארבונדן מיט דערנידעריקונגען, דערביי האָבן די גבירים, די בעלי־טובות, אויסגעאיבט א געוויסן דרוק אויף די הלוואה־נעמערס. איצט האָבן זיי די הלוואות אָן שוועריקייטן יעדן דאָנערשטיק באקומען אין דער ליי־קאסע, און מיט דאנק זיי זונטיק צוריקגעצאָלט. דערביי האָבן מיר אויך געגעבן לאנג־טערמיניקע הלוואות פון 200—500 זלאָטעס, אויסצוצאָלן אויף באקוועמע ראטעס, אָן פראָצענט. דאָס האָט געהאָלפן פיל קליינהענדלער און האנטווערקער צו פארפעסטיקן זייערע קראָמען אָדער ווארשטאטן.

אונדזער צווייטע אויפגאבע איז געווען: אַרגאניזירן א קאָאָפעראטיווע פאבריק. דאָס איז געווען א ברייט־פארמאסטענער פלאן צו דערמעגלעכן די איבערשיכטונג פון גרויסע טיילן יידישע ארבעטער און האנטווערקער, וועלכע זיינען ארויסגעשטויסן געוואָרן פון זייערע ארבעט־צווייגן, פארלוירן זייערע ארבעטס־פלעצער און פרנסות.

דאָס פאָך פון האנטווערעריי איז אין די לעצטע יאָרן פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה כמעט ווי אונטערגעגאנגען. די מעכאנישע וועבשטולן האָבן פארנומען דאָס אָרט פון די האנט־וועבשטולן און עס זיינען געגרינדעט געוואָרן גרויסע מעכאנישע פאבריקן. די יידישע ארבעטער זיינען נישט צוגעלאָזט געוואָרן צו דער ארבעט אין די דאָזיקע פאבריקן און צוליב דעם זיינען צענדליקער יידישע משפחות געבליבן אָן פרנסה.

דער זעלבער פראָבלעם איז פאָרגעקומען ביים זאָקן־פאָך. די ווערקשטעלן פון האנט־זאָקן זיינען אין די לעצטע יאָרן כמעט ווי גענצלעך אונטערגע־גאנגען. א טייל פון די יידישע ארבעטער אין דאָזיקן פאָך אין אלעקסאנדער האָט זיך טאקע איבערגעשיכטעט און אריבער אין די מעכאנישע פאבריקן (קראפט־פאבריקן), אָבער דער גרעסטער טייל פון די יידישע זאָקן־ארבעטער אין שטאָט האָט זיך נישט געקענט איבערשיכטן און איז געווען געצווונגען צו נעמען די ארבעט צו זיך אהיים, ווו זיי האָבן פאָרטגעזעצט די אלטע האנט־ארבעט; דער דאָזיקער סאָרט ארבעט האָט באפרייט דעם ארבעטס־

געבער פון יעדער סאציאלער פארפליכטונג לגבי די היים־ארבעטער און אויך די לוינען און פארדינסטן זיינען געווען זייער קליינע.

אין שטאט האט עקזיסטירט דאס שווערע פראבלעם פון דער אונטער־וואקסנדיקער יוגנט, וועלכע האט געדארפט אנהויבן ארבעטן און מ׳האט געדארפט זארגן פאר איר פאך־אויסבילדונג און עקזיסטענץ אין דער צוקונפט.

די ביידע פראבלעמען, דאס אויסבילדן פראפעסיאנעל די יוגנט און באזארגן מיט ארבעט די דערוואקסענע, וועלכע זיינען ארויסגעשטויסן געווארן פון זייערע נארמאלע ארבעט־פלעצער צוליב דער מעכאניזאציע, האבן געבוירן דעם פלאן צו גרינדן א קאפעראטיוו מעכאנישע וועבעריי־פאבריק. די צענטראלע „ארט״־געזעלשאפט האט אונדז צוגעזאגט איר הילף און פארזיכערט אונדז צו געבן 5 מעכאנישע וועבשטולן. מיר אין שטאט האבן זיך אינטענסיוו געגרייט צו פארווירקלעכן דעם פלאן און אנגעגאנגען מיטן שאפן אלע נויטיקע מיטלען צו ארגאניזירן און עפענען די פאבריק.

ליידער האבן מיר נישט זוכה געווען צו פארווירקלעכן אונדזער פלאן. דער בלוטיקער איבערפאל פון דער דייטשער ארמיי אין 1939 האט צעשטערט אלע אונדזערע פלענער. די מערדערישע נאצישע האנט האט אומגעבראכט די איניציאטארן, צוזאמען מיט די, וועלכע די איניציאטיוו האט געדארפט דינען. אויסער דעם שרייבער פון די דאזיקע שורות, וועלכער האט זיך על פי נס געראטעוועט, איז קיינער פון די אויבנדערמאנטע איניציאטארן, בויער און פארוואלטונג־מיטגלידער פון דער גמילות־חסדים קאסע נישט געבליבן לעבן.

זאלן די שורות וועגן זייער איבערגעבענער געזעלשאפטלעכער ארבעט זיין א מצבה פאר זייער אנדענק.

יעקב פערלמוטער / „הכנסת כלה"

זי איז אפשר נישט געווען אזוי פאָפולער פאר אונדז יונגנט, אָבער פאר די נויטבאדערפטיקע איז עס געווען ביז גאָר א נוצלעכע אינסטיטוציע. טיילמאָל איז דעם שרייבער פון די שורות אויסגעקומען בייצווויינען א זיצונג (אלס זייטיקער צושויער), פון דער פארוואלטונג פון „הכנסת כלה". ווי ערשטוינט בין איך געווען, זעענדיק, ווי מענטשן וועגדן זיך נאָך הילף, ווי דאָס לעצטע מיטל אויף צו קענען אדורכפירן די חתונה: צי דאָס זאָל זיין אויף א חופה־קלייד פאר דער כלה אָדער אויף דעם מאלצייט. עס פלעגן זיך וועגדן צום קאָמיטעט אזעלכע, וואָס פלעגן אָנגיין אין שטאָט ווי מענטשן וואָס האָבן פרנסה. אָבער אין אמתן האָט קיינער נישט געווסט, ווי די לאגע ביי זיי זעט אויס, בפרט וועו מען דארף חתונה מאכן א קינד.

כ׳וויל אויך פון צווישן די אלע צענדליקער און אפשר הונדערטער וואָס האָבן זיך געווענדן נאָך הילף, פארצייכנען איניקע נישט איינגענעמע קוריאָזן:

אָט קומט א פרוי און וועגדט זיך צום קאָמיטעט, מען זאָל איר ביי־הילפיק זיין מיט דריי הונדערט זלאָטעס אויסצופירן די חתונה. דער קאָמיטעט פרווט זיך דינגען. מען זאָגט איר, אז זי קען באקומען בלויז 200 זלאָטעס. די פרוי זאָגט אָבער, אז אויך מיט דריי הונדערט קומט זי נישט דורך, און ווי זי זעט אז מען גיט איר נישט, ברעכט זי אויס מיט א ביטער געוויין. דאָס הארץ איז שוין זיכער געווען איבערפולט פון דעם אליין, וואָס זי דארף זיך וועגדן נאָך הילף, און זי גיט א געשריי: וואָס ווילט איר, עס זאָל זיין פריער דער ברית ווי די חופה!...

דער פאָרזיצער, דער גרויסער למדן און פרומער ייד, לאָזט אראָפּ דעם קאָפּ און גיט א זאָג: נו, נו, נו, גייט אהיים און קומט מאָרגן און זאָל זיין מיט גאָטס הילף א פריילעכע חתונה.

זי האָט די דריי־הונדערט זלאָטעס באקומען...

**

א צווייטער פאל.

א פרוי קומט און פארלאנגט אזוי פיל און אזוי פיל. דער קאָמיטעט ווייסט, אז אין דער ווינונג וווּ דאָס יונגע פּאָר דארף אריינגיין, אין שוין אלץ פארהאן. אָבער די מאָמע זאָגט, אז זי דארף נאָך פיל פיל זאכן אויף אויסצוריכטן די חתונה. דער קאָמיטעט וויל נישט געבן; ער זאָגט, אז עס זיינען פארהאנען פיל מער נויטבאדערפטיקע. די מאמע בויגט זיך צו צום טיש און זאָגט גאנץ שטיל צום קאָמיטעט, וואָס מיין אויער קען נישט אויפ־כאפן. זי האָט דאָס געלט באקומען.

ווי מיר איז באקאנט, איז נישט געווען קיין איין פאל פון אָפּזאָגן איינעם, וואָס האָט זיך געוואָגדן: איינער האָט באקומען מער, דער צווייטער — אביסל ווייניקער.

ס׳איז אויך ווערט צו באצייכנען, אז פיל מאָל, ווען ס׳איז אין דער קאסע קיין געלט נישט געווען האָט דער קאָמיטעט פון זיין טאש דערווייל אויסגע־באָרגט. אויך איז געווען איינגעפירט און פון קאָמיטעט אליין זיינען יעדע צווי וואָכן אנדערע צווייי געגאנגען איינמאָנען דעם אָפּצאָל ביי די שטאָטישע בעלי־בתים.

אברהם וויעלינסקי / „לינת החולים"

אין יאָר 1926 זיינען זיך צונויפגעקומען די פאָלגנדע פערזאָנען ביי נטע קאמינער אין ווינונג: יחיאל־משה האנדעלסמאן, יחיאל וונטש, מענדל מארקאָוויטש, פייוול יוזעפאָווסקי, שמחה שערמאן.

דער ציל פון דער ישיבה איז געווען צו שאפן א פילאנטראָפישע אינסטי־טוציע אין שטעטל, וואָס זאָל העלפן די אָרעמע שיכט יידן, וואָס האָבן נישט געהאט צו באצאָלן די פאָר זלאָטעס פאר א דאָקטאָר אָדער קויפן די רפואה אין אפטייק.

איינשטימיק איז באשלאָסן געווארן עפענען א „לינת החולים", וואָס זאָל באדינען די אָרעמע יידישע באפעלקערונג אין אלעקסאנדער.

אלס יושב־ראש איז געווײלט געוואָרן נטע קאמינער; אלס מזכיר — שמחה שערמאן; גזבר — פייוול יוזעפאָוסקי. נאָך דעם ערשטן רוף צו דער יידישער באפעלקערונג האָבן זיך איינגעשלאָסן 20 יוגנטלעכע, ווי אויך ברוך־שלמה האנדעלסמאן. ער איז גלייך געוואָרן ערן־פאָרזיצער. מיט דער דער־לויבעניש פון סטאראסטוועָ האָט דער קאָמיטעט פון „לינת החולים" אדורכ־געפירט א בילמל־טאָג און דאָס אין א זונטיק, און א סך פוילישע איינוווינער פון שטעטל האָבן געשפענדעט געלט פאר דעם צוועק.

ועד „לינת החולים" דער קאָמיטעט פון „לינת החולים"

גלייך זיינען געקויפט געוואָרן די נויטיקסטע מעדיצינישע כלים. דר. גלאט האָט זיך אויך געשטעלט גרייט צו ערטיילן ווייזטן אומזיסט אין א סך פאלן.

אין יאָר 1929 האָבן זיך איינגעשלאָסן מענטשן פון „אגודת ישראל", און זיי האָבן גלייך פארכאפט און באהערשט די אינסטיטוציע. עס זיינען

אנטשטאנען חילוקי־דעות. א גרויסער טייל האָט פארלאָזט דעם קאָמיטעט. געגאסן האָבן נישט אלע, וואָס האָבן זיך געגויטיקט אין הילף.

אין יאָר 1936 האָבן אלע פארטייען פון אלעקסאנדער — האנטווערקער, געווער־שטיבל, אלעקסאנדערער חסידים, רעכטע „פועלי־ציון", לינקע „פועלי־ציון", „בונד" און ציוניסטן, געשיקט צו 2 פאָרשטייער, און דער קאָמיטעט האָט שוין רעפרעזענטירט די גאנצע יידישע באפעלקערונג. דער „לינת החולים" האָט געדונגען א לאָקאל אין צענטער־שטאָט און צו יענער צייט האָט זי שוין באדינט 900 ראשי־משפחות. די בעלי־בתים האָבן געצאָלט פאר דער „לינת החולים" א וואָכנטלעכן אָפצאָל דעם גובה, וואָס האָט באזוכט יעדע וואָך אין דיוינונגען.

צו דער צייט איז שוין „לינת החולים" געוואָרן אן עפנטלעכע אינסטיטוציע וואהין עס האָבן זיך געקענט וועגדן בייטאָג און ביינאכט אלע נויטבאדערפטיקע. דער בודזשעט האָט זיך פון חודש צו חודש פארגרעסערט. אויסער העלפן אָרעמע קראנקע מיט אן אומזיסטן דאָקטאָר און אן אומזיסטער רפואה, האָט דער נייער קאָמיטעט דורך דער איניציאטיוו פון דעם יושב־ראש יעקובאָוויטש אָרגאניזירט א קינדער־קאָלאָניע אין א דאָרף, ווו אָרעמע קינדער האָבן פאר־בראכט אויף ריינער לופט.

עס זיינען פאָרגעזען געווען נאָך פיל אנדערע ארבעטן־געביטן פון דער אינסטיטוציע.

**
*

אין יאָר 1939 איז מיטן אריינקומען פון די דייטשן אלץ חורב געוואָרן.

פארשיידנס

שין־פע /

א געזעלשאפטלעבע דערשיינונג

פון גרויס פאַליטיש־געזעלשאפטלעכער חשיבות פאר דער אַרטיקער אלגעמיינער ארבעטערשאפט און יידישער באפעלקערונג בכלל איז געווען דאָס אָפגעבן כבוד דעם יידישן רעוואָלוציאָנערן קעמפער הייאן, וועלכער איז אין יאָר 1905 געפאלן אין קאמף מיט די צארישע סאטראפן ארום אלעקסאנדער און געקומען צו קבר ישראל אויפן היגן בית הקברות.

דורך א באשלוס פון די צענטראלע אינסטאנצן פון די לאָדזשער סאָציאליסטישע ארבעטער פארטייען איז אין יאָר 1930, 25־טן יאָר־טאָג פון די געפאלענע רעוואָלוציאָנערע קעמפער אין דער לאָדזשער סביבה, באשלאָסן געוואָרן איינאָרדנען א פייערלעכע צערעמאָניע. איז קיין וווּנדער נישט, וואָס צענדליקער טויזנטער ארבעטער, פאַלקס־מענטשן און פויערים פון דער ארומיקער סביבה, האָבן זיך, מיט זייערע פאָרשטייער, קאָנצענטרירט אין אלעקסאנדער צו דעפילירן אונטער אָ ים אויפגעוויקלטע רויטע פרייהייטס־פענער, וועלכע האָבן הויך געפלאטערט אין די אויפגעלעבטע גאסן פון אלעקסאנדער און איבער די, מיט שטאָלץ געהויבענע קעפ, פון פיל טויזנטער מענטשן, וועלכע האָבן מיט שטיל איינגעהאלטענע טרויער־טריט, מארשירט מיט פיעטעט צום בית־עולם, אָפגעבן כבוד און אויסדריקן אנערקענונג דעם פרייהייטס־קעמפער הייאן.

דער דאָזיקער ערנסטער און פייערלעכער אקט האָט צוגעגעבן אָנזען דעם שטעטל און געהויבן דעם פרעסטיזש און ווערדע פון די יידן אין אלעקסאנדער אין די אויגן פון דער אלגעמיינער אַרטיקער באפעלקערונג.

ב. צ. פומרנץ / קאלמוס החזן

פני המתפללים שיצאו היום מבית־הכנסת הגדול הפיקו קורת־רוח מרובה. הם מילאו את רחוב בית־הכנסת ואת הסימטאות הסמוכות בהמוניהם. היתה זו שבת־מברכין, בה ברכו על חודש תמוז, והחזן קאלמוס עם להקת משורריו השמיעו „יהי רצון" נאה, שהקסים את שומעיו ושבה את הלבבות בנעימותו. הכל שוחחו על התפילה הנאה שזמן רב לא נשמעה כמותה. רבים מבין

הגן הציבורי אשר בו חיו יהודים נפגשים
דער לוסט גאַרטן (אין צענטער — קאַשטשוישקאַם דענקמאַל)

המתפללים הביעו את הדעה, כי אין זה אלא בזכותו של האורח מאמריקה, שהתפלל היום בית־הכנסת. אחד מבעלי־הבתים אפילו ראה במו עיניו כיצד האורח האמריקני ממתיק סוד עם החזן.

האווירה היתה עליזה, חגיגית ומרוממת. שנים רבות לא יכלו גבאי הקהילה וה„מבינים" הרבים בחזנות, למצוא להם חזן מתאים לבית־הכנסת הגדול המפואר, אשר יניח את דעתם של המתפללים. עתה, בעזרת השם, הנה זכתה אלכסנדר לחזן נאות, בעל קול נעים, ומכל בתי־המדרש והקלויזים שבעיר נהרו המונים, מיד לאחר התפילה, בכיוון לבית הכנסת הגדול, כדי להספיק ליהנות מזימרתם הערבה של החזן ומשורריו, בניצוחו של המנגן והמנצח המוכשר פרנקל.

חום של סיון שורר בחוץ. זה ימים רבים לא ירדו גשמים. יהודי אלכסנדר נהנים משינה דשבת, אך האוויר הלוהט מכביד על הנשימה.

ברחוב נראים ראשוני היהודים היוצאים לשוח בגן העיר, מקום שם עצים גבוהים וענפים נותנים צל וריח נעים.

מתיישבים משני צדי השדרה ומגלגלים שיחה ערה בנושאים שונים, העומדים ברומו של עולם, כגון: המצב הכלכלי, עול המסים המכבידים על יהודי פולין, יבול השדה והגנים (סעדער בלע"ז), פוליטיקה ומלחמה, אנטישמיות ורדיפות יהודים בכל אתר ואתר.

לבסוף מתגלגלת השיחה לענייני ציבור במקום, ובמרכז שיחת היום — הנושא: „החזן קאלמוס, שליח הציבור המוצלח והמחונן". זכות גדולה היא לקהילתנו שזכינו בכך.

מרדכ'לה גריימן מ„כפר החתולים" (כך נקרא כפר מושבו: קאצנדורף) התאחר קמעה היום. בגן כבר היה הקהל ממתין לבואו בקוצר־רוח, כאשר קם פתאום פישל בורוכוביץ והודיע:

„רבותי! ר' מרדכ'לה הולך ובא!"

כדרכו לא תפס לו מרדכ'לה מקום ישיבה. אוהב היה מאז ומתמיד לעמוד עמידה מאוששת ולהשמיע בקול חזק את דעותיו ורעיונותיו, והקהל היה מקשיב לו קשב רב ובולע בצמא כל מלה היוצאת מפיו.

„רבותי!" פתח ואמר, „זה שנים על שנים שקהילת אלכסנדר היתה מחפשת אחרי חזן טוב לבית־הכנסת הגדול. והנה סוף־כל־סוף זכינו לכך. אבל לבי מנבא לי, כי לא לאורך ימים נזכה ליהנות ממנו".

שומעיו הסתכלו זה בזה בעיניים תמהות ושואלות: דברים אלה מה פשרם?

הוסיף מרדכי־לה ואמר:

„ידוע בכל רחבי פולין, כי אלכסנדר נתברכה במבינים מובהקים בחזנות, והשמועה על קולו היפה של קאלמוס החזן הגיעה כבר למקומות הרחוקים ביותר, ואולי אפילו עד לאמריקה, שם החזנות משגשגת לעילא ולעילא. יש לשער איפוא, שכבר עכשיו ישנן קהילות מסויימות המקנאות בנו בשל החזן שעלה בחלקנו".

קהל השומעים ניענע לו בראש לאות הסכמה ומרדכי־לה המשיך:

„אני מציע, אם כן, כי עלינו לעמוד על המשמר ולעשות הכל כדי שחזן זה יישאר אצלנו. יש להוסיף לו תוספת לשכרו המוקצב. כי בלאו הכי הנהו גם מטופל באשה ושש ילדים שיחיו. כמו כן יש להקפיד על כך שתמיד יעמדו לרשותו משוררים טובים ומוכשרים".

דברי מרדכי־לה נתקבלו על דעת כל השומעים.

חלפו שבועות אחדים, ואותה שיחה שבתית בגן העיר כמעט כבר נשתכחה מלב הכל. עד שפנו כה וכה כבר ברכו על חודש אב, וגם הפעם הצטיין החזן קאלמוס בתפילתו המקסימה.

הכל היו מרוצים ולא היה ספק בלב איש, כי ל„ימים הנוראים" הממשמשים ובאים כבר מובטח להם החזן האהוב עליהם.

יום־רביעי אחד, כאשר מרדכי־יוסף הבלן קם לפנות בוקר להסיק את הדוד בבית המרחץ — ראה ברחוב דמות אדם הולכת ומתרחקת בצעדים מהירים בכיוון לדרך זגירש. באפלולית הדמדומים של טרם־בוקר נדמה היה לו, שזהו החזן קאלמוס, ולבו ניתר בקרבו. אימץ את כוח ראייתו והסתכל היטב, והנה: אוי לעיניים שכך רואות! אכן, קאלמוס החזן הוא...

חיש־מהר נפוצה השמועה על־פני כל העיר, כי קאלמוס החזן נטש את אלכסנדר. העיר כולה היתה כמרקחה. פרנסי הקהילה התרוצצו הנה והנה מבולבלים ונסערים. התקיימו התייעצויות קדחתניות על האמצעים שיש לנקוט.

בני הנעורים נשאו רגליים ורצו בעקבותיו, אולי עוד יצליחו להדביק את החזן הבורח. ואכן, שיחק להם מזלם ובעוד מועד השיגו את קאלמוס. הלה

היה נבוך מאד, וניסה להתחמק מפניהם, אך לא הועיל לו עוד מאומה. הצעירים תפסוהו והחזירוהו העירה בכבוד גדול.

ואולם, גזר־הדין כבר נחרץ!

החזן קאלמוס נטש את אלכסנדר ונסע לאמריקה...

נסתבר אחר־כך, כי אכן היה זה אותו אורח מאמריקה ש„הדיחו" לנסוע אחריו...

קהילת אלכסנדר נותרה ל„ימים הנוראים" בלי חזן...

מנחם ווינטער / העלדישע רחמנות

נאָכן טויט פון רבקה סענדיק (1928) האָבן די פיר יונגע יתומים, אונטער דער אפוטרופסות פון אהרון בירקע, געפירט דאָס געשעפט, א רעסטאָראן מיט פארשיידענע געטראנקען און צובייס און דערצו א „האָטעל" מיט אייניקע בעטן פאר חסידים וואָס קומען צום רבין און אנדערע דורכרייזנדיקע.

זייער שנעל איז דאָס געשעפט שטארק פאראָרעמט געוואָרן, און די הויפט־לאסט פון אויסהאלטן די משפחה איז געפאלן אויף דער 16 יעריקער טאָכטער טובה. עס האָט זיך אָנגענומען א גרויסער חוב פאר דער ווייז־פירמע ליבערמאן פון לאָדזש.

אין איינעם א נאָכמיטאָג איז פארפארן צו דער קרעטשמע אויף דער יידישער גאס ביים רינעק א לאָסט־אויטאָ. אין דער קרעטשמע זיינען אריין אן עקזעקוטאָר („קאָמאָרניק") מיט א רעגירונגס־באאמטן, ווי אויך א פארטרע־טער מצד ליבערמאנען, און אָנגעהויבן פארשרייבן דעם גאנצן אינוועניטאר. איך האָב דאָס אלס געזען און אנשטאט גיין צוריק אין „חדר" (עס איז געווען פאר פיר אזייגער) — שנעל געלאָפן דאָס דערציילן אין שטוב. מיין ברודער שמחה הי"ד איז שנעל אוועק צו ליבערמאנס פארטרעטער און אָנגעהויבן אים בעטן רחמנות האָבן פאר די קיילעכדיקע יתומים, און אויך געוואָלט עפעס געבן געלט, און פארלאנגט פון אים אָפלאָזן דאָס צושטערן דאָס אומגליקלעכע געשעפט.

דער עלעגאנטער הער האָט דערקלערט, אז זיי האָבן שוין דעם אורטייל פון געריכט און אז דער עקזעקוטאָר איז אויך דאָ, און ער קען דעריבער נישט מסכים זיין. דערווייל האָט זיך פארזאמלט א גרויסער עולם און באשלאָסן צונישט מאכן די שלעכטע גזירה.

מיין ברודער ירחמיאל הי"ד מיט נאָך אנדערע האָבן שנעל אויסגעזוכט דעם בארימטן אלעקסאנדערער גיבור יעקב שלמה האָלצמאן. אין דער שענק האָבן די אומגעוונטשענע געסט פארמאכט די טירן און פענצטער, און אָנגע־הויבן פאקן אין ספעציעלע קאסטנס די פלעשער, בכדי זיי צו לאָדן אויף דעם לאסט־אויטאָ.

מיין ברודער שמחה הי"ד איז דורכן הויף אריין אין געשעפט און ארויס־געגארט דעם פארשטייער פון ליבערמאנען, כדי אונטערצוהאנדלען. דער לעצ־טער איז ארויס אין הויף. צו אים האָט זיך דערנענטערט האָלצמאן און אָנגעהויבן רעדן צום געוויסן.

דער ענטפער איז געווען: „עס קומט נישט אין באטראכט". דעמלט האָט אונדזער גיבור מיטן שטעקן געגעבן א שטארקן קלאפ דעם מאנער אין די פיס־בייגער. די פארזאמלטע יינגעלייט האָבן צוגעהאָלפן קלאפן ווי אין א שמוציקן שטרויזאק, בעת יעקב שלמה האָט אים פעסט געהאָלטן, ער זאָל נישט עוקר ווערן. זיינע קליידער זיינען געוואָרן טיילווייז צעריסן און פאר־בלוטיקט. דערווייל זיינען די גומי־רעדער פון וואגן געוואָרן צעשניטן מיט א שוסטער־מעסער. ווען די פאָליציי איז אָנגעקומען, האָט זי נישט מיט גרויס חשק געגומען זוכן די שולדיקע. צום גליק האָבן די אָרדנונגסהיטער געטראָפן בלויז קינדער און פריש צונויפגעזאמלטע, וואָס קיינער פון זיי האָט גאָרנישט געוווסט פון דער אוואנטורע.

אזוי זיינען אָפגעראטעוועט געוואָרן קיילעכדיקע יתומים פון הונגער און נויט, און די עקזעקוטאָרן, צוזאמען מיטן חוב, זיינען נעלם געוואָרן.

בן־ציון פומרנץ / בפרוץ פרעות בישראל התנדבו ראשי העם!

שנת 1929. מארץ ישראל הגיעו ידיעות המבשרות על פרעות ביהודים. ביפו, בירושלים ובחיפה התנפל אספסוף ערבי עם סכינים, בוזז ורוצח נפשות. בחברון התנפלו ערבים על בחורי ה„ישיבה" ושחטו אותם בלי רחמים. המצב הבטחוני והכלכלי בישוב נעשה משעה לשעה מסוכן יותר, והממונים על החוק והסדר הם אדישים ובלתי יעילים: לעיני האנגלים נרצחים ונשחטים מאות גברים, נשים וטף ואין מושיע.

טלגרמות נשלחות לכל חלקי העולם, בדרישה לעזרה דחופה. בכל מדינה, עיר ועיירה, שבהם חי קיבוץ יהודי, קמה סערה גדולה והתעורר רגש אהדה לישוב היהודי בארץ־ישראל, המתגונן בכל כוחותיו נגד המון המתפרעים.

טלגרמה דחופה כזו, הגיעה גם לעיירתנו אלכסנדר, וכהרף עין התפשטה השמועה בין יהודי העיירה. ביחוד הזדעזעו והתעוררו תנועות הנוער הציוני. מהרחובות, ומהסימטאות ומהבתים החלו לזרום בני נוער יהודי לאסיפות מחאה שהתקיימו בכל ההסתדרויות הציוניות.

באולם „גורדוניה" ברחוב אוגרדובה התאספו כמה ארגונים: „פועלי־ציון" ימין, „החלוץ" ו„גורדוניה". הנואם הראשי, שמעון חלמר ז"ל, פתח את האסיפה במלים נרגשות ואמר: „חברים! יהדות ארץ־ישראל עומדת בחרוף נפש נגד הרוצחים הערבים. יום יום נהרגים ונשחטים מאות יהודים, ודם יהודי נשפך בחוצות ירושלים, חיפה, יפו וחברון. הבה נרים צעקה גדולה וחזקה לכל העולם התרבותי, העומדים מרחוק בחוסר מעש ואין מושיע!"

סיסמתו של הח' חלמר ז"ל באותו ערב היתה — תכריכים למתים ולחם לחיים. ז"א תנו לקבור את מתינו בכבוד ולאלה שנשארו בחיים — אפשרו להם להמשיך בבנין הארץ. ולנוער פנה: התאזרו בכוח והתארגנו למען עליה ארצה לעמוד שכם אחד עם אחיכם במלחמתם הנועזה למען כבוד ישראל.

למחרת התקיימה אסיפת עם גדולה בבית־הכנסת הגדול. התאספה כמעט כל יהדות אלכסנדר: יהודים מכל השכבות, ציונים ולא־ציונים, חסידים, אנשים ממפלגות שונות וארגונים שונים, עשירים ועניים, גברים, נשים ונוער — דרוכים ומלאי חרדה. בפיות פעורים שמעו את הנאומים והתאורים הנוראים

ואת הרעה העוברת על קומץ היהודים בארץ־ישראל, העומדים על נפשם נגד עם רב ופראי, ועל דם ישראל הנשפך כמים. שיא ההתרגשות הגיע כאשר באה הקריאה מעל במת בית־הכנסת: יהודים!... תנו כסף כדי לתמוך בקהילה היהודית בארץ־ישראל. כדי לבנות מחדש את הריסות ארצנו!

יהודים התחילו להתפרק ממצלצלים, מטבעות כסף וזהב, תכשיטים, טבעות קידושין, עגילים ושטרות כסף שונים, למען הצלת הישוב.

שבח ותהילה לזכר הקהילה היהודית הזו, על כל שכבותיה, שידעה לעמוד איתן ובמאוחד לימין אחיה בפרוע פרעות בישראל.

השואה

דער אומקום

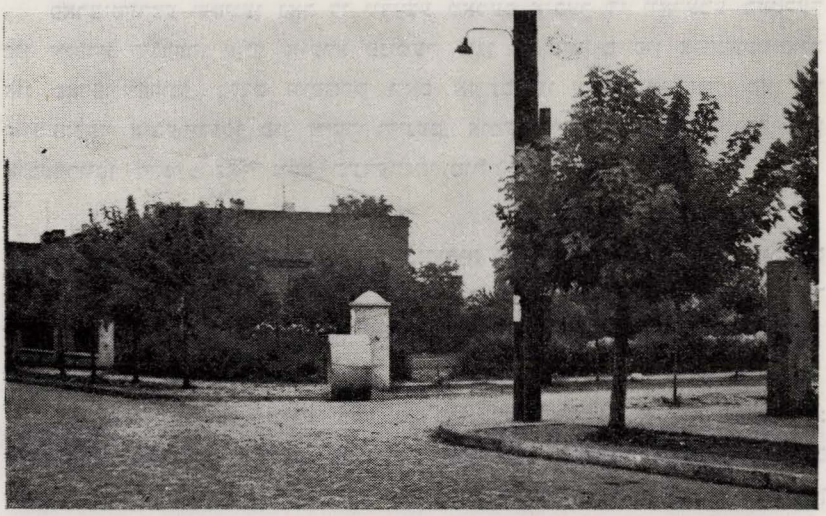
בן־ציון פאמעראנץ /

א טרער איבער נויין שטעטעלע...

ווי אזוי זאָל איך דעם לעצטן כבוד
אונדזערע קדושים אָפּגעבן ? !
ווי אזוי זאָל איך פארהיליקן זייער אָנדענק,
ווען פון זייערע קערפערס איז אַש געוואָרן
און א מצבה אויף זייערע קברים איז נישט געשטעלט ? !

אין דער מארטיראָלאָגיע פון פוילישן יידנטום וועט מיט בלוט און טרערן אויך פארשריבן ווערן יענער פראָסטיקער פוילישער ווינטער־טאָג פון ט״ו בטבת ת״ש — 27־סטער דעצעמבער 1939. דאָס איז די טרויעריקע דאַטע פון יענעם ווייטן און דאָך אזוי נאָענטן גורלדיקן טאָג, ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס טראָגישע אומקום־קאפיטל פון דער יידישער קהילה אין אלעקסאנדער.

לאָמיר צוריקגיין אין זכרון צו יענעם מוראדיקן טאָג, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אזוי אכזריותדיק פארשניטן ווערן א שיין און רייך קאפיטל פון יידישקייט — א קאפיטל, וואָס וועט זיך שוין קיינמאָל נישט אומקערן — — —

מקום שעמד בית הכנסת הגדול
דער פלאַץ וווּ ס׳איז געשטאַנען דער גרויסער שול

ס׳איז נאָך גאָר פרי אין דרויסן. דורך די פארפרוירענע און מיט פראָסט־בלומען באַדעקטע פענצטער־שויבן הויבט שוין אָן ביסלעכווייז אריינצודרינגען די ערשטע פרימאָרגן־גראָקייט. צי האָט אין יענע שעהן עמעצער פאָרויסגעפילט אז דאָס וועט זיין דער הארבסטער גזר־דין פאר אונדזער שטעטל?

אין דרויסן הערן זיך שוועריע, אייליקע טריט. דאָס זיינען די קהילה־עסקנים, וואָס האָבן באקומען דעם באפעל פון דער דייטשער מאכט מודיע צו זיין דער יידישער באפעלקערונג די גרויזאמע בשורה: ביז 8 פרי מוזן אלע יידן פארלאָזן דאָס שטעטל.

בליציק־גיך האָט זיך געטראָגן פון הויז צו הויז די דאָזיקע איוב־בשורה. זי האָט אין אלעמענס הערצער ארויסגערופן שוועריע און פארצווייפלטע געפילן. אלע יידישע איינווינער זיינען פלוצים איינגעהילט געוואָרן אין גרענעצלאָזן און הילפלאָזן טרויער. אן איינאונאיינציקע מחשבה האָט אלעמען געפייניקט: ווואהין ווערן מיר ארויסגעשיקט? וואָס אזוינס דערווארט די אלעקסאנדערער יידן אויפן אומבאקאנטן וואָגל־וועג? וואָס האָט דער גורל פאר זיי אָנגעגרייט?

פארציטערטע שטייען נאָך די יידישע מאמעס איבער די ווארעמע בעטלעך פון זייערע קינדער. אויף זייערע פנימער ליגן די סימנים פון אוממעכטיקייט און פארצווייפלונג, נישט וויסנדיק וואָס אזוינס צו טאָן: צי זאָל מען די קינדערלעך איבערוועקן פון זייער ריינעם, אומשולדיקן שלאָף? צי זאָל מען איבערריסן זייערע נאָך זיסע קינדער־חלומות?

דאָס לעצטע מאָל דאוועגען יידן ביחידות אין דער אלטער היים. איילנדיק פאקט מען די פעקלעך. מען גרייט זיך אין א לאנגן וועג... און אפשר, ווער ווייסט, צי וועט נישט דער וועג זיין גאָר א קורצער?!...

עס לויפן פרויען, יונגע מאמעס, כדי צו באזאָרגן א ווארעם־פלאש: צוצוגרייטן פאר די קליינע, נאָרוואָס געבוירענע עופלעך א ביסל ווארעם וואסער, כדי זייערע נשמות צו דערהאלטן אויפן אומבאקאנטן, פראָסטיקן וועג... אין קיך קאָכט זיך דאָס לעצטע ביסל ווארעמס. מען עסט איילנדיק די סעודה המפסקת...

דערווייל פארזאמלען זיך די פארצוויגטע משפחות אין די הייזער פון די עלטערן. פון אומעטום הערן זיך ספאזמירנדיקע הארץ־געשרייען. מען פאלט זיך מיט א געכליפ אויף די העלדזער. א ים פון יידישע טרערן ווערט פאר־גאָסן אין די געציילטע מינוטן...

דער זייגער גייט דערווייל אכזריותדיק. מיט יעדער מינוט פארשטארקט זיך די פאניק. מען ווייסט נישט אז אָט ווערן אויף אייביק אָפגעריסן דורות פון א שפרודלדיק יידיש לעבן. משפחות ווערן צעפערטלט און צעשפליטערט און גרייטן זיך אויפן אומבאקאנטן גורל...

די געפאקטע פעקלעך לאָדנט מען אויף קליינע שליטעלעך, וואָס ווערן גיך צונויפגעקלאפט אין בהלה. די קליינע קינדער ווערן פארווויקלט אין ווארעמע פאטשיילעס און מלבושים, כדי זיי צו שיצן פון שארפן אייזיקן פראָסט...

אין גאס זעען זיך שוין די ערשטע יידן מיט די פלעצאקעס אויף זייערע געבויגענע פלייצעס און אין די הענט טראָגן זיי שטעקנס. פרויען און קינדער שלעפן זיך נאָך זיי מיט פארציטערטע הערצער, מיט אויגן פולע מיט בהלה און שרעק...

אלע ציען זיך אין דער ריכטונג פון זאמלפונקט...

און אָט איז מען שוין אויפן פלאץ.

דער זייגער האָט שוין אויסגעשלאָגן 8 פרי. אלץ איז גרייט. אן עדה פון בערך דריי טויזנט נפשות האָט זיך פארזאמלט אונטערן פרייען הימל אין יענעם קאלטן ווינטער־טאָג. נאָך זיך האָט מען איבערגעלאָזט דאָס גאנצע האָב און גוטס. די שליסלעך פון די פארשלאָסענע שטובן מיט די נעמען פון יעדן אייגווינער ווערן איבערגעגעבן אין דעם הענט פון די היטלער־תליינים, לויט זייער באפעל.

אויפן זאמלפלאץ הערשט א שטילקייט ווי פאר א שטורעם. אלע טויזנטער יידן האָבן איינגעהאלטן אין זיך דעם אָטעם. אלץ שווייגט און אין ערגעץ איז נישט צו זען קיין סימן פון היסטעריע. די ביטערע נסיונות און שווער־געפרווועטע תקופות פון יידישן פאָלק שטייען אלעמען פאר די אויגן. טיף אין

הארצן טליעט נאָך ביי יעדן פארבאָרגן אַ פונק פון גלויבן. אפשר וועט דאָך געשען אַ נס? אפשר וועט אין דער לעצטער רגע דער גזר־דין בטל־ווערן?!

קיין שום נס איז אָבער אין יענעם ווינטער־טאָג נישט געשען. די הימלען ויינען פארקאָוועט מיט שווערע וואָלקנס.

פלוצים הערט זיך אַ שארפער פייף־סיגנאל. פון שרעק האָט די גאנצע מחנה אויפגעציטערט. אַ פארקראמפטער, טיפער זיפץ האָט זיך קוים, קוים ארויסגעריסן פון די צעבראָכענע יידישע הערצער. עס פאלן פון די מחבלימס באפעלן ווי דאָס ווילד געשריי פון אַ סטאדע וועלף. פאוואָליע הייבט זיך אָן רירן פון אָרט דער טרויער־צוג. שווער ווי אונטערגעבראָכן שלעפן זיך די מידע פיס אין דער ריכטונג צום שאָסיי. פון דאנען פירט דער וועג קיין גלאָוונע, דאָס גלאָוונער געטאָ דארף אויפנעמען ביי זיך די פארטריבענע יידן פון אלעקסאנדער...

אָבער איידער די מחנה ווערט פארשוונדן אויפן שאָסיי, ווייטער פון שטעטל — ווארפט מען נאָך די לעצטע געזעגענונג־בליקן צו דער אלטער היים, צום באליבטן שטעטל, ווו דורות יידן, פרומע און וועלטלעכע, זיינען געווען פארוואָרצלט, געארבעט און געשאפן. פאריתומט בלייבט דאָס יידישע געסל. די הילצערנע הייזלעך, איינגעבויגענע — גיבן־אַפּ די פארבייגיינדיקע יידן דעם לעצטן כבוד, צו די אלע, וואָס האָבן לאנגע יאָרן אין זייערע ד׳ אמות געשפינט זייער לעבן, א לעבן פול מיט יידישע חלומות און אידעאלן.

אָט איז דעם רבינס „הויף", דער צענטראל־פונקט פונעם אמאָל אזוי רעשנדיקן און פולסירנדיקן לעבן. עס דוכט זיך, אז מען הערט נאָך דאָס לערנען פון די „ישיבה"־בחורים, אויסגעזונגען מיט אזוי פיל דבקות און מתיקות. צוזאמען מיט זייער לערנען מישן זיך אויס די ווארעמע תפילות פון שבת און יום־טוב פון רבינס בית מדרש, פון יידן־חסידים, וואָס פלעגן אהער שטראָמען פון די ווייטסטע מקומות, כדי צו באקומען א ברכה, אָדער איבער־געבן א קוויטל. איצטער הערשט ארום א טויטע שטילקייט. פארשוונדן איז דער הייסער תפילה־געמורמל, פארזונקן זיינען די פריילעכע זמירות פון די „ישיבה"־בחורים, וואָס שלעפן זיך איצט אויפן לעצטן וועג... דער רבי מיט

זיין פֿארצווייגטער משפחה האָט שוין געהאט פֿריער פֿארלאָזט דעם „הויף". דאָס גרויסע בית־מדרש איז פֿונאנדערגענומען, די ספֿרים און ספֿרי־תורות — באגראָבן, אָדער טיילווייז פֿארברענט.

און אָט זעט מען:

די פֿארברענטע שול — אונטערגעצונדן דורך די טמאדיקע הענט פֿון די היטלער־רוצחים; צעטראָטענע און פֿארשעמטע ליגן די הייליקע רעשטלעך פֿונעם כתר, וואָס האָט אזוי פֿארביק און רייך באפוצט דעם ארון־קודש. אומעטום ליגן צעווארפן גלאָז־ברעקלעך פֿון די קאָליריקע שול־שייבלעך, באצירטע מיט א יידיש געמעל פֿון די צוועלף שבטים. אמאָל האָבן זיי אראָפּגעלויכטן מיט אזא פֿראכט און גלאַנץ אין די פֿרימאָרגן־שעהן, בעת די זון איז נאָרווואָס אויפֿגעגאנגען, צעשפֿרייטנדיק איר ליכט איבער די תפֿילות פֿון די השכמה־דאוונער. און אָט זיינען די רעשטלעך פֿון די קיילעכדיקע און פֿעסט־געבויטע פֿיליארן, וואָס האָבן אונטערגעהאלטן די עזרת־נשים, פֿון וואנען עס פֿלעגן זיך הערן די אָפּטע וויינענדיקע קרעכצן פֿון באָבעס, מאמעס און טעכטער, בעת דער חזן פֿלעגט אויסווייגען זיין „אב הרחמים", אָדער א ראש־חודש בענטשן. אָט קלינגען נאָך אין די אויערן די ווערטער: „חיים שאין בהם בושה וכלימה, חיים של עושר וכבוד..."

א ביטערער שפּאָט פֿון גורל!

דער מענטשן־צוג באוועגט זיך פֿאָרויס אינעם פּראָסטיקן ווינטער־פּרי־מאָרגן. אָט דערגרייכן זיי שוין דעם סוף פֿון שטאָט. מען זעט שוין די פּעלדער, און די לעצטע בליקן פֿאלן אויף ביבלס טייך... אָט קומט אויף דעם געדאנק דאָס טייכל, ווו יידן פֿלעגן זיך ארום רינגלען ראש השנה ביי „תשליך", און ביי אָפּענע „מחזורים" געבעטן רחמים... וויפֿיל תחנונים און הארציקע תפֿילות, פֿאר געזונט, א ביסל פּרנסה, נחת פֿון קינדער און פֿאר א באשיידענעם רואיקן לעבן! וויפֿיל פּערלדיקע טרערן פֿלעגן זיך אראָפּקייקלען, בשעת די תפֿילות! וויפֿיל הארץ־ און מוראדיקע געפֿילן פֿאר דעם „יום הדין", פֿאר דעם גזר־דין טאָג?!

ליידער איז דער גזר־דין דאָס מאָל געווען א פֿאטאלער...

אזוי שפּאנט זיך אויסן די פֿארטריבענע יידישע קהילה פֿון איר איינ־געוואָרצלטער היים. די מענטשן־רייען ציען זיך ווי א קייט, צונויפֿגעגלידערט ווי איין גרויסע, אומגליקלעכע משפחה. עס גייען קראנקע און שוואכע, מענער

מיט פארשעמטע בליקן מחמת זייערע אַפּגעהאקטע פּיצלעך בערד, וואָס די רוצחישע הענט האָבן געשׂענדט. עס שפּאנען די עסקנים פון „לינת החולים", און „הכנסת כלה", יידן פּשוטע און תּמימים, יידן לערנערס און גאונים, וואָס אויף זייערע ליפּן האָט תּמיד געשוועבט: שמע ישׂראל!... עס גייען צוזאמען די גרופּעס פון פּארשיידענע פּארטייען — די רעשטלעך פון די ציוניסטישע און סאָציאָליסטישע אַרגאַניזאַציעס. אָט די אלע, וועלכע האָבן געזאָרגט פּאַרן רוחניותדיקן לעבן אין אונדזער שטעטל: די גרינדער פון די ביבליאָטעקן, די אַפּהיטער פּונעם העברעאישן און יידישן ספּר, די קולטור־טרעגער און פּרייהייט־קעמפּער, וואָס האָבן אין די לעצטע מינוטן נאָך באוויזן אויסצוהאלטן די נאַציאָנאַלע און אויך רויטע פענער; די, וואָס האָבן פּארגראָבן די ווערטפּולע ביכער מיט דער מחשבה, אז מען וועט זיי נאָך אין גיכן ווידער ברענגען אין דער עפּנטלעכקייט...

דער גורל האָט אלעמען פּארוואנדלט אין איין גרויסער אומגליקלעכער משפּחה. עס גייען אלמנות, יתומים, קינדער אַפּגעשוואכטע און קראנקע. נישט איין קינד פרעגט ביי דער מאמען, „ווי לאנג ס'וועט זיך נאָך ציען דער דאָזיקער וועג..." „צי איז נאָך, מאמע, ווייט דער וועג?" און נישט איין מאמע פּארבייסט דעמלט די ליפּן און פּארבאהאלט די טרערן: „נישט לאנג שוין, מיין קינד, אָט אָט — און מיר וועלן אָנקומען..."

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן אויך דער נאָמען פון ר' הנוך אלתר, וועלכער האָט באגלייט די מחנה מיט איבערגעבנקייט און מיט ממש פּאָטערלעכער ליבע. ער העלפט די קראנקע און שוואכע און טרייסט יעדן מיט א גוט וואָרט. פון זיינע רייד גליט־אויף אין יעדנס הארץ א פונק פון האָפּנונג, אז די מפּלה פון די רוצחים וועט קומען פריער צי שפּעטער, אז נצח ישׂראל לא ישׁקר!...

מידע און צעבראָכענע פון וועג, מיט הערצער פּארגאָסענע מיט טרערן, זיינען די געפּירטע אלעקסאנדערער יידן אָנגעקומען דורך זגיערזש קיין גלאָוונע. עס האָט זיך געוואָלט גלויבן, אז אָט איז דער סוף פונעם גלות־וועג און דער סוף פון די יסורים. אָבער ניין — דאָס איז געווען בלויז דער אָנהויב, דער ערשטער שטאפּל צום גיהנום, וואָס דער היטלער־משחית האָט געהאט צו־געגרייט מיט אזוי פיל פערפידיע און אכזריות פאר די יידן פון אונדזער שטעטלע אלעקסאנדער ווי אויך פּארן גאנצן פּוילישן יידנטום...

(פּרטים פון די לעצטע שעהן איבערגעגעבן פון א. וויעלינסקי)

בן־ציון פומרנץ / דמעות יגון על עיירתי

איכה אוכל תת כבוד אחרון לקדושינו ?!
קדש זכרם איך אוכל ואפרם פוזר לכל רוח
ומצבה על קברם לא הושמה?!

בתולדותיה רוויות הסבל והעינויים של יהדות פולין יצויין בדם ודמעות אותו יום סגריר קר — ט"ו בטבת ת"ש, 27 בדצמבר 1939. ביום מר זה, הרחוק כל כך ועם זאת כה קרוב, נחרץ גורלה של קהילת אלכסנדר לשבט.

נעלה־נא שוב בזכרוננו את מוראות היום ההוא, יום בו נסתיים בצורה כה אכזרית פרק עשיר ומפואר בחיי היהדות, אשר שוב לא יהיה כמוהו.

מוקדם מאד עדיין. דרך השמשות הקפואות, המכוסות פרחי כפור, חודרת אט־אט אפרוריות הבוקר. האם היתה אפרוריות זו סמל? האם שיער מי, שאותו בוקר נגזר דינה של עיירתנו?

מבחוץ נשמעים צעדים כבדים, חפוזים. אלה הם עסקני הקהילה שקיבלו מן הגרמנים את הצו המורה להם לפרסם באוכלוסיה היהודית את ההודעה המרה: עד שעה 8 בבוקר על כל היהודים לעזוב את העיירה.

כברק פשתה־עברה בין בתי העיר בשורת איוב זו, ועוררה בלבבות כל ספקות כבדים וקשים ביחס לעתיד. נטולי כל עזרה או יכולת להגיב — נתמלאו לפתע לבבותיהם של תושבי העיירה היהודים חרדה עמוקה ללא גבול. מחשבה אחת בלבד הציקה לכולם: להיכן עומדים אנו להיות משולחים? מה מצפה ליהודי אלכסנדר באותה דרך נדודים ארוכה ובלתי ידועה? מה עוד הכין להם הגורל כדי למלא את כוס המרורים?

נפחדות עומדות עדיין האמהות ליד מיטות בניהן החמות; על פניהן — אותות חוסר אונים וחרדה. מה יעשו? האם יעוררו את ילדיהן משנתם השלווה והתמימה? הינתקו באמצע את חוט חלומותיהם — חלומות הילדות המתוקים?

בפעם האחרונה מתפללים יהודים ביחידות בביתם מדורות. נחפזים לארוז את החבילות. יהודים מתכוננים לדרך ארוכה ארוכה... ואולי — מי יודע — אולי תהא הדרך דווקא קצרה מאד מאד?!

נשים, אמהות צעירות, מתרוצצות להכין משקה חם; להכין לפעוטות שאך זה נולדו קצת מים חמים, כדי להחיות נפשם בדרך־הקור־והרוח הארוכה והבלתי ידועה... במטבח רותחת כוס החמין האחרונה. בהחפז אוכלים את הסעודה המפסקת...

בינתיים מתכנסות בבתי הזקנים המשפחות הענפות. מכל עבר נשמעות זעקות קורעות לב. נופלים איש על צוואר רעהו ונפרדים... אוקיינוס של דמעות צער ויסורים נשפך באותם רגעים ספורים.

השעון, אכזר עד אימה, אינו עומד מלכת. כל דקה עוברת אך מגבירה את הפאניקה. עדיין אין יודעים — או, אולי, אין רוצים לחשוב על כך — שהנה הנה עומדים דורות בפני ניתוק וקרע מחיים יהודיים פורחים.
המשפחות מתפזרות שוב לכל פנה. מתכוננים לקראת הבלתי ידוע.

את החבילות מעמיסים על מגררות קטנות שאך זה הוכנו בחופזה רבה. את הפעוטות עוטפים בגדים חמים ובשמיכות, כדי לגונן עליהם מפני הקור החד והחריף.

ברחוב כבר נראים ראשוני היהודים: צרורותיהם על הגב השחוח ובידיהם — מקל הנדודים. נשים וילדים משתרכים אחריהם בלב רועד, ומעיניהם נשקפים הפחד והחרדה.
כולם צועדים אל נקודת האיסוף.
הנה הגם במקום.
השעה 8...

הכל מוכן. עדה בת כ־3000 נפש לערך נאספה כאן תחת השמים הגלויים באותו בוקר־כפור של חורף. מאחוריהם השאירו את כל שהיה להם. המפתחות מן הבתים הנעולים, עם שמות הדיירים אחד לאחד, נמסרים לידיהם של התליינים, לפי פקודתם המפורשת.

בככר — שקט שלפני הסערה. כל אלפי היהודים שנאספו כאן עוצרים את נשימתם. עתה שורר שקט מסביב ואין אף סימן כלשהו להיסטריה. דממה בכל. הנסיונות המרים והקשים ותקופות השחור והצער בתולדות העם היהודי עולות ומתייצבות לפני העיניים... בכל זאת, עמוק עמוק בלב פנימה, מקננת עדיין התקוה: שמא בכל זאת יקרה נס?! אפשר יבוטל ברגע האחרון גזר הדין המר והנמהר?!

אך לא... שום נס לא אירע. השמים נתכסו עננים כבדים.

לפתע החרידה את כולם שריקה חדה. רעד עבר בקהל; ולאחריו, בקושי בקושי, מעומק הלבבות השבורים — אנחה־גניחה כבדה. פקודה רודפת פקודה מפי הרוצחים, ואט־אט מתחילה לנוע שיירת הצער והכאב. כבדות, שבורות־כאילו, נגררות הרגליים העייפות בכיוון לדרך. הדרך המוליכה מכאן לגלובנה. גיטו גלובנה נועד לאכלס את היהודים המגורשים מאלכסנדר.

לפני שהשיירה נעלמת בדרך, הרחק מן העיר, מעיפים מבטי פרידה אחרונים מן הבית, מן העיר האהובה. דורות של יהודים חיו כאן, מושרשים, עבדו ויצרו. עתה נשאר הרחוב היהודי יתום. בתי העץ הנמוכים והכפופים־כמו, מרכינים ראשיהם בחלקם כבוד אחרון לעוברים־חולפים על פניהם לבלי שוב. לאלה אשר שנים ארוכות חיו חייהם ורקמו חלומותיהם בין ד' אמותיהם.

הנה־הנה „חצר" הרבי. מרכז־של־פעם שהיה תמיד הומה חיים רעשניים ועליזים. דומה שעדיין מתנגנים קולותיהם של בחורי ה„ישיבה" השרים את שעורם בדביקות כה רבה. עוד אלה נשמעים־כאילו והנה מתערבות־חודרות תפילות שבת ויום־טוב מבית מדרשו של הרבי; תפילותיהם של חסידים שנקהלו הנה ממקומות מרוחקים כדי לזכות בברכה או לבקש בקשה.

דממת מות שורה עתה מסביב.

נעלם רחש־התפילה החם. דממו הזמירות העליזות של בחורי ה„ישיבה". הם נגררים עתה עם כולם בדרכם האחרונה...

הרבי ומשפחתו הענפה עזבו את ה„חצר" כבר קודם לכן. בית המדרש הגדול התפרק מכל וכל: הספרים וספרי התורה — נקברו ובחלקם נשרפו...

והנה — בית הכנסת הגדול השרוף, שידיהם הטמאות של הרוצחים הציתוהו. מבויישות פזורות סביב שאריותיו המקודשות של הכתר אשר קישט את ארון־הקודש בעושר כה רב... בכל אשר תפנה העין מושלכים שברי זכוכית

צבעוניים אשר יצרו פעם בשמשות בית הכנסת את סמלי שנים עשר השבטים. פעם היו שמשות אלה מנצנצות בעושר־גוונים רב בשעות השחר, בעת הזריחה. נצנוצי אורה היו מפזזים אז על תפילותיהם של משכימי קום. הנה שאריותיהם של העמודים העגולים שבאונם תמכו והחזיקו את עזרת הנשים. כשהיה החזן זועק מעומק־לב את „אב הרחמים" או בעת ברכת ראש חודש היו נשמעים מעזרה זו אנקות בכי של דורות נשים — בנות, אמהות וסבתות. ועדיין מהדהדות באזניים המלים: „חיים שאין בהם בושה וכלימה, חיים של עושר וכבוד..." הו, גורל מר ואכזר!

טור האדם נע ומתקדם בבוקר־חורף קר. הנה מתקרבים לקצה העיר. כבר רואים את השדות ומבטים אחרונים נזרקים לעבר ה„ביבלס טייך"... צפה ועולה בזכרון תמונת האגם בראש־השנה: איך היו יהודים מקיפים אותו ב„תשליך", ואיך, ב„מחזורים" פתוחים, היו מתפללים לרחמי שמים... כמה תחנונים ותפילות מעומקא דליבא לבריאות, למעט פרנסה, לנחת מן הילדים ולשנה שקטה ומכובדת! כמה דמעות־פנינים היו ניגרות עם תחנונים אלה! וכמה יראת־לב לקראת יום־הדין, וגזר־הדין?!

ואכן, היה הפעם גזר־הדין נורא וגורלי!

וכך הולכת וניתקת קהילה יהודית מכור מחצבתה. שורות האנשים נגררות כשרשרת, כמשפחה אומללה אחת. צועדים חולים וחלשים, גברים מבויישי מבט בשל הזקנים שקוצצו בידי הטמאים. הנה העסקנים מ„לינת הצדק" ומ„הכנסת כלה" ולצדם אחרים — יהודים פשוטים ותמימים, למדנים וגאונים. על שפתי כולם נישאה תמיד התפילה: שמע ישראל... צועדים כתף אל כתף יהודים ממפלגות שונות, קבוצות קטנות מן הציונים והסוציאליסטים... כאן גם כל אלה שתמיד דאגו לצד הרוחני של חיי הקהילה: מייסדי הספריה, נוטרי השפה והספר העברי; נושאי התרבות ולוחמי החופש אשר לא שכחו ברגעי אימה אחרונים להטמין במקום בטוח את דגלי הלאום והמעמד, ואת ספרי ההגות — במחשבה שעוד יוציאום מחושך לאור...

הגורל איחד את כולם למשפחה אומללה גדולה אחת. צועדות אלמנות ויתומים, ילדים חלשים וחולים, ולא ילד אחד שואל מאמו: „האם עוד רבה הדרך, אמא?" ולא אם אחת נושכת שפתיה אז ובולעת דמעותיה, בענותה: „לא, בני, לא. הנה הנה מגיעים אנו..."

ייזכר נא כאן ולעד לא יישכח שמו של ר׳ הנוך אלתר שליווה את המחנה הצועד במסירות אין קץ ובאהבה אבהית. עזר לחולים ולחלשים ועודד כל אחד במלה טובה. מדבריו שאבו כולם תקוה שבוא תבוא מפלת הרוצחים, במוקדם או במאוחר, וכי נצח ישראל לא ישקר...

עייפים ושבורים מן הדרך, לבבותיהם יבשים מדמעות, הגיעו יהודי אלכסנדר המגורשים, דרך זגירש, לגלובנה. עדיין רצה הלב להאמין שאכן כאן מסתיימת דרך הנדודים והיסורים. אך לא! היתה זו רק ההתחלה, צעד ראשון בדרך לגיהנום אשר המשחית ההיטלריסטי תכנן באכזריות כה רבה ליהודי אלכסנדר עיירתנו, כמו גם לכל יהדות פולין.

(פרטים על שעותיה האחרונות של הקהילה, לפי עדות א. ויילינסקי)

די געשעענישן אין אלעקסאנדער

דעם 16־טן אויגוסט 1939 זיינען אין דער שטאָט פאַרגעקומען מאסן־ארעסטן צווישן אַנגעזעענע בירגער פון דער דייטשער באפעלקערונג. עס שאפט זיך א געדריקטע שטימונג ביי דער דייטשער באפעלקערונג, אַבער נישט קיין פעסימיסטישע, ווייל מיט פיבער האָבן זיי דערווארט דעם אויסברוך פון דער מלחמה, זיינענדיק פולקאָם זיכער, אז די דייטשע ארמיי וועט שנעל פארנעמען די פוילישע טעריטאָריע און פאר זיי וועט זיך שאפן א גינסטיקע געלעגנהייט נקמה צו נעמען פאר דעם אלעם.

דעם 1־טן סעפטעמבער האָט זיך די דייטשע באפעלקערונג, וועלכע האָט געבילדעט א מערהייט אין שטאָט, אויפגעהערט צו ווייזן אין גאס, ווייל דער דייטשער ראדיאָ האָט כסדר געמאָלדן וועגן מאסן־דערמאָרדונגען פון דייטשן דורך פאָליאקן.

דעם 3.9.1939 האָבן אַנגעהויבן שטראמען מאסן מענטשן פון די ישובים, וואָס אויף דער פויליש־דייטשער גרענעץ, ווי פויזן, פאָמאָרזשע און אנדערע. די מאסן זיינען געגאנגען ווי א לאווינע אין א בהלה־שטימונג. די יידישע פליטים אזויווי די נישט יידישע האָבן געטראָגן פעקלעך און ס׳האָט געמאכט

דעם אײנדרוק פון אנטלאָפענע, וואָס ראטעוועז זיך פון א שרפה; אײנער באַרוועס אין א פעלץ, דער צווייטער מיט א בלומענטאָפ אין האנט, אן עלעגאנטע דאמע לויפט אין שרעק, מיט א הינטל אויף דער האנט. די בילדלעך האָבן ארויסגערופן זייער א געדריקטער שטימונג ביי דער יידישער באפעל־קערונג פון אונדזער שטאָט. און וועז מ׳האָט זיך דערוווסט פון די אָנגע־קומענע, וואָס ס׳איז געשען, איז דער שרעק נאָך מער געוואקסן. באזונדערס האָבן געשראָקן די דראָאונגען פון דער אָרטיקער דייטשער באפעלקערונג.

דעם 4־טן האָבן זיך אָנגעהויבן באווייזן איינצעלנע און קלענערע גרופן פון זעלנער פון דער פוילישער ארמיי. ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן, זיינען דאָס געווען רעשטלעך פון דער פוילישער ארמיי, וואָס האָט געקעמפט ביי דער וואַרטע. דאָס האָט געשטארקט די האָפנונג פון דער דייטשער באפעלקע־רונג אויף א שנעלן אריינקום פון דער דייטשער ארמיי.

דעם 5.9, ארום עלף אָוונט, האָט זיך אָנגעהויבן די עוואקואציע פון דער פאָסט און פאָליציי. ספאָנטאן האָט די יידישע באפעלקערונג מאסנווייז אָנ־געהויבן פארלאָזן דאָס שטעטל און דער וועג קיין לאָדזש איז געוואָרן פאר־פלייצט פון מאסן מענטשן מיט געפעק אויף די פלייצעס און קליינע קינדער אויף וועגעלעך און אויף די הענט.

דעם 7־טן, 10 פרי, האָבן אריינמארשירט די ערשטע פאָרפאָסטנס פון דער דייטשער ארמיי. אין דער צווישנצייט האָט מען אויסראבירט יידישע געוועלבער, מאגאזינען און אויך פריוואט ווינונגען. דער דייטשער פאָרפאָסטן איז אויפגענומען געוואָרן דורך דער אָרטיקער דייטשער באפעלקערונג מיט קוישן בלומען, קוכן און קאווע און מיט אויסגעשרייען: „אונדזערע רעטער זינד דאָ!" ———עס איז געפאלן דער ערשטער קרבן, א זדונסקע־וואָלער פאר אונדז אן אומבאקאנטער ייד. די שטאָט איז געוואָרן פארפלייצט פון א ים מיליטער.

דעם 8.9 האָבן די דייטשן פארברענט די יידישע שול.

דעם 11.9 זיינען דערשאָסן געוואָרן דריי יידן, צווישן זיי — איינער אן אָרטיקער, און צווי לאָדזשער, וואָס זיינען געקומען קויפן א ביסל פרוכטן. דער ערשטער האָט פאריתומט א פרוי מיט צווי קליינע קינדער.

מיט א 14 טעג שפעטער האָט מען ארעסטירט א גרופע יידן און פאָליאקן (36 מענטשן), צווישן זיי איין ייד פון אלעקסאנדער, אייניקע פון קאליש, בלאשקי און שעראדז.

צוויי טעג שפעטער זיינען דערשאַסן געוואָרן צוויי ברידער, די זין פון אַרטיקן שוחט, איינער פון 23 יאָר און דער צווייטער פון 20 יאָר.

אויף צומאָרגנס איז דערשאַסן געוואָרן א ייד פון 24 יאָר, וועלכער האָט געהאט מאטורע און היתר הוראה, און א פאַטער פון 4 קינדער.

נאָך א געוויסער צייט האָט זיך אביסל די לאגע בארואיקט און די באפעלקערונג האָט אַנגעהויבן צוריקקומען אין שטאָט. יעדער האָט אַנגעהויבן זוכן מיטלען צום לעבן. אָבער עס איז ארויס א געזעץ, אז יידן איז נישט דערלויבט גאָרנישט צו פארקויפן. אומעטום האָבן זיך באוויזן אויפשריפטן „איינגאנג פאר יודען פערבאָטן". עס איז איינגעשטעלט געוואָרן א פאַליציי־שעה פאר יידן: פון 8 ביז 5 אַוונט. מען האָט אַנגעהויבן שלעפן אויף ארבעט דערביי מערדערלעך געשלאָגן.

דעם 10־טן אָקטאָבער האָט מען גערופן אלע יידישע זאָקן־פאבריקאנטן און זיי פארארדנט צו לאָזן אין גאנג די פאבריקן. סחורה איז געשטיגן, ווייל מען האָט אַנגעהויבן אנטלויפן פון דעם פוילישן זלאָטי און איינגעפירט די מארק־וואלוטע. אין א קורצער צייט ארום זיינען איבער אלע פאבריקן באַשטימט געוואָרן קאָמיסארן, און וועו די פאבריקן זיינען פול געוואָרן מיט פארטיקע סחורות און רוי־שטאָפן, האָט מען די יידישע אונטערנעמער אינגאנצן באזייטיקט און די פאבריקן אינגאנצן אָפגעשטעלט.

דעם יודן־ראט האָט מען געצוונגען דורכן ארויפלייגן קאָנטריבוציעס, איינצוקאסירן יעדע פאָר טעג גרעסערע סומעס. עס זיינען רעקוויזירט געוואָרן ווינונגען, מעבל, בעטגעוואנט.

צו גיין אין גאס איז געוואָרן פאר א ייד אוממעגלעך. מען האָט געהרגט און געשלאָגן.

דעם 11־טן חודש האָט מען ארעסטירט אייניקע יידן און פאָליאקן, וועלכע זיינען איינגעזעצט געוואָרן אין אַרטיקן ארעסט און דאָרט באקומען בעסטיאליש געשלאָגן. צומאָרגנס זיינען זיי עסקאָרטירט געוואָרן קיין ראָדאָגאָשטש ביי לאָדזש. דער ארעסט האָט געמאכט א דערשיטערלעכן איינדרוק אויף דער יידישער און פוילישער באפעלקערונג.

דעם 11.11 זיינען ווידער פאָרגעקומען ארעסטן צווישן דער פוילישער באפעלקערונג. איינער פון די ארעסטירטע איז צומאָרגנס איבערגעשיקט געוואָרן צו דער פאמיליע אין א פארמאכטער טרונע מיט דער מעלדונג

וועגן זעלבסטמאָרד. דאָס ארויספרעסן פארשיידענע געלטער ביי דער יידי־שער באפעלקערונג איז כסדר געוואקסן. מען האָט אויך ארויפגעלייגט א קאָנ־טריבוציע אויף דער פוילישער באפעלקערונג.

דעם 11־טן דעצעמבער האָבן זיך אָנגעהויבן פארשפרייטן צווישן דער יידישער באפעלקערונג קלאנגען, אז מען וועט טרייבן פון שטאָט. די אָפּיציעלע אמטן האָבן עס אָפּגעלייקנט.

דעם 24.12 האָט מען ווידער אריינגעטראָגן א סומע פון פיר טויזנט מארק, צוליב וואָס מען האָט פארזיכערט, אז מען וועט די יידן פון שטאָט נישט טרייבן. און ווען די קלאנגען האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט, האָט דער יודן־ראט זיך משתדל געווען, מען זאָל שאפן א יידן־געטאָ, וואָס איז אָפּגע־זאָגט געווארן.

דעם 27־טן דעצעמבער 7.50 פרי האָט מען געמאָלדן דעם יודן־ראט, אז 8 א זייגער מוזן אלע יידן פארלאָזן די שטאָט. די מיטגלידער פון יודן־ראט זיינען געלאָפן איבער דער שטאָט צוויסן געבן דער יידישער באפעלקערונג: און פונקט 8 א זייגער נאָכן פארזאמלען זיך פון אלע יידן, אלט און יונג, פרויען און קליינע קינדער, ביי א פראָסט פון 27 גראד, זיינען אלע יידן אין א צאָל פון 3 טויזנט אריסגעפירט געווארן אונטער א שטארקער עסקאָרט נישט וויסנדיק, וואהין זיי ווערן געטריבן.

אויסגעמאטערטע, פארפיניקטע, באריבטע פון אלעם, זיינען אלע 10 בייגאכט אָנגעקומען קיין גלאָוונע. אזוי איז פארענדיקט געווארן דער יידישער קיבוץ אין אלעקסאנדער ביי לאָדזש.

אין שטעטל זיינען פארבליבן דריי יידן, וועלכע זיינען פאר די רוצחים געווען נויטיק.

וואַרשע, 25 אפריל 1941

(פון אונטערערדישן געטאָ־ארכיוו, געזאמלט: רינגעלבלום־ארכיוו, ארכיוו פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, נר. 1/788).

הרב שמעון הובערבאנד הי״ד /

אלעקסאנדער (ביי לאדזש)

דאָס ערשטע בית המדרש אין אלעקסאנדער איז אויפגעשטעלט געוואָרן דורכן רבין ר׳ העניך, דער גייסטיקער יורש פון „חידושי הרי״מ״.

נאָך דער פטירה פון „חידושי הרי״מ״ האָט אָנגעהויבן פירן און פראָוועז רבישקייט ר׳ העניך זיין תלמיד מובהק. אין יאָר תרכ״ז האָט ער זיך באזעצט אין אלעקסאנדער. אין דעם זעלבן יאָר האָט ער אויפגעשטעלט א גרויס הילצערן בית המדרש, וואָס איז פאראייניקט געוואָרן מיט זיין ווינונג.

נאָך דער פטירה פון רבי העניך האָט דאָרט אָנגעהויבן פראָוועז רבישקייט דער תלמיד פון ביאלער רבין — רבי יחיאל דאנציגער, דער באגרינדער פון דער בארימטער אלעקסאנדערער דינאסטיע. נאָך דער פטירה פון רבי יחיאל, געפֿונען דורך די חסידים מיטן נאָמען „דער אלטער רבי״, האָט אויף זיין אָרט געזומען פראָוועז חסידות זיין זון רבי ישראל יצחק, באקאנט מיטן נאָמען פון זיין ספר „ישמח ישראל״. נאָך זיין פטירה האָט איבערגענומען די פירערשאפט פון זיינע חסידים דער ברודער פון דערמאָנטן רבין, רבי שמואל צבי, באקאנט מיטן נאָמען „תפארת שמואל״. אים האָט ממלא מקום געוועז זיין זון רבי יצחק מענדל. יעדער פון די רבי׳ים האָט צוגעבויט א פלי׳גל פון נייע ווינונגען צום פריערדיקן בנין, אזוי אז במשך דער צייט האָבן זיך די געביידעס צעוואקסן אין א גאנצן לאבירינט פון הייזער און סוכות, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט ארום דעם מיטל־פונקט — דעם בית המדרש.

אין יאָר תרס״ט, ווען דאָס אלעקסאנדער חסידות האָט זיך געפונען אויף דער העכסטער מדרגה פון אויפשטייג, ווען בעת א יום־טוב זיינען זיך צונויפגעפֿאָרן טויזנטער חסידים און דערצו האָט זיך פארגרעסערט די צאָל אָרטיקע יידישע איינווינער, אזוי אז דאָס בית המדרש פונעם רבין איז נישט געוועז בכח אלעמען אריינצונעמען, און פילע הונדערטער מענטשן זיינען געווען געצוווּנגען צו דאוונען אויפן הויף — דעמלט האָט דער רבי ר׳ ישראל

---

* א פראגמענט פון הרב ש. הובערבאנדס ארבעט: „דער חורבן פון שולן, בתי־מדרשים און בית־החיימס״, געשריבן אין וואַרשעווער געטאָ פאַרן רינגעלבלום־ארכיוו.

יצחק אויפגעמויערט אין צענטער שטאָט א גרויס געמויערטע שול מיט א ווייבער־שול צוזאמען.

זונטיק, 1־טע סליחות פון יאָר תרצ״ט, אין מיטן טאָג, האָט אן אפטיילונג מיליטער צוזאמען מיט אָרטיקע פאָלקס־דייטשן אונטערגעצונדן די שול, וואָס איז פארברענט געוואָרן צוזאמען מיט די ספרי־תורות. בעת דער שרפה פון דער שול זיינען מיליטער־לייט צוזאמען מיט אָרטיקע פאָלקס־דייטשן, וואָס קענען גוט די אלעקסאנדערער יידן, ארומגעגאנגען צו אלע יידן, וואָס האָבן געהאט ספרי תורות, און זיי געצוווונגען, אז זיי זאָלן ברענגען די ספרי תורות און זיי פארברענען נעבן דער שול.

איין יידן, מאָטל האָכמאן, האָט זיך קאטעגאָריש אָפּגעזאָגט פון צוגעבן זיין ספר־תורה צום פארברענען. די מיליטער־לייט האָבן דעריבער באשלאָסן דעם יידן צו דערשיסן פאר סאבאָטאזש. מען האָט דעם יידן ארויסגעפירט אין גאס צו דערשיסן אים. האָכמאן האָט געבעטן דערלויבן אים פארן שיסן צו זאָגן ווידוי. במשך דער צייט איז גראָד נעבן דעם אָרט אדורכגעגאנגען אן אָרטיקער דייטש, אגב א גרויסער שונא ישראל, מיטן נאָמען קאָך; דערוויסנדיק זיך אין וואָס עס האנדלט זיך, האָט ער געבעטן די מיליטער־לייט דעם יידן צו באפרייען. זיין אינטערוועניע האָט געהאט די געהעריקע ווירקונג און דער יידן איז באפרייט געוואָרן פון א זיכערן טויט.

א צווייטער יידן, מיטן נאָמען אברהם לייביש לעווין, האָט געוואָלט מציל זיין פון פייער א ספר תורה, האָבן אים די דייטשן גוט צעשלאָגן, נאָך עטלעכע וואָכן איז ער געשטאָרבן.

די ספרי תורות פון רבינס בית המדרש האָט מען באהאלטן נאָך בעת דער באָמבארדירונג אין א טיפן קעלער. בעת זייער אָנקומען אין שטאָט האָבן זיי באלד פארנומען דעם בית המדרש מיט אלע דירות און ווינונגען פונעם רבין און קינדער. מיט א פאָר וואָכן שפעטער איז דורך דער פארמיטלונג פון די יידן, וואָס האָבן געארבעט אין בית המדרש און אין רבינס הויף — געלונגען פאר 500 זלאָטעס ארויסצונעמען די ספרי תורות פונעם קעלער; עטלעכע ספרי תורות זיינען געווען געשענדעט.

אין דריי חדשים נאָך זייער אריינקומען, ד.ה. פאר ניי יאָר 1940, האָט מען דעם רבינס בית המדרש צענומען צוזאמען מיט די הילצערנע דירות, סוכות און „ישיבה״. דאָס האָלץ האָבן זיי פארקויפט אלס ברענן־מאטעריאל.

די גרעסטע צאָל קריסטן האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון קויפן דאָס האָלץ פון בית־המדרש, ווייל עס שטאמט פון הייליקטום, אָבער פונדעסטוועגן האָבן זיך אָפּגעזוכט קריסטלעכע קונים, וואָס האָבן דעם גאנצן מאטעריאל אָפּגעקויפט. די ציגל פון די פונדאמענטן, אויף וועלכע עס זיינען געשטאנען די הילצערנע בנינים זיינען צענומען געוואָרן, די גאנצע ערד איז דאן צעאקערט געוואָרן, אזוי ארום אָפּצוווישן יעדן זכר פון רבינס "הויף". די אַרטיקע פאָלקס־דייטשן האָבן דערקלערט, אז דעריבער איז דעם רבינס בית המדרש נישט געוואָרן אונטערגעצונדן ווי די שול — נאָר איז צענומען געוואָרן, ווייל אונטערצינדן וואָלט געווען א גרויסע סכנה פאר די נעבן שטייענדיקע קריסטלעכע הייזער.

די ספרי תורות, וואָס מען האָט מציל געווען פון קעלער אויפן רבינס „הויף", האָט מען ב' שמות ת"ש באהאלטן אין אוהל פון רבי העניך אויפן דאָרטיקן בית־החיים.

אין רבישן „הויף" איז געווען א ריזיקע ביבליאָטעק מיט פארשיידענע ספרים, דעראונטער א גרויסע צאָל יקרי המציאות און כתב־ידן, דעראונטער דער 1־טער געדרוקטער תנ"ך אין וועלט, דער דרוקערייי פון דניאל באמבערגער פון יאָר רע"ח, א כתב־יד פון רבי שלום שרעבי, דער „ספר הגילגולים לר"י", און אנדערע. אלע שיין און גוטגעבונדענע ספרים האָבן זיי אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד. די איבריקע ספרים האָבן זיי פארברענט.

לבסוף זיינען אלע יידן ווינטער 1939 ארויסגעטריבן געוואָרן פונעם שטעטל. ווי עס זיינען געווען קלאנגען, איז דער אַרטיקער בית־החיים צעאקערט געוואָרן און פארוואנדלט געוואָרן אין א שטאָטישן גאָרטן. אויפן בית־החיים האָבן געהאט געפונען זייער אייביקע רו: רבי יעקב אהרן, דער מחבר פון ספר „בית יעקב", געווען רב אין אלעקסאנדער; רבי העניך, רבי יחיאל דאנציגער, רבי ישראל יצחק, דער מחבר פונעם ספר „ישמח ישראל", רבי שמואל צבי דער מחבר פון ספר „תפארת שמואל". א פנים, אז אפילו נאָכן טויט איז זיי אויך נישט באשערט געווען צו האָבן זייער אייביקע רו.

אָנהייב יאנואר 1940 איז דערשינען א ספעציעלער נומער „שטירמער" געווידמעט דעם היינטיקן אלעקסאנדער רבין דאנציגער. עס איז געווען דאָרט זיין בילד, די בילדער פון בית־המדרש, ווינונג און מקווה און א גאנצע ריי פאנטאסטישע אנטיסעמיטישע מעשיות.

הרב שמעון הובערבאנד הי"ד /

דער אלעקסאנדערער רבי
רבי יצחק מנחם דאנציגער

אינעם יאָר תרפ"ד (1924) האָט דער לעצטער אלעקסאנדערער רבי, רבי יצחק מנחם דאנציגער, איבערגענומען די רבישאפט איבערן עולם פון אלעקסאנדערער חסידים נאָך זיין פאָטער רבי שמואל צבי, מחבר פון ספר „תפארת שמואל".

דער לעצטער בילד פון אלעקסאנדערער רבי, רבי יצחק מנחם מנדל דאנציגער תצלומו האחרון של הרבי מאלכסנדר

א גרויסער אנטאגאָניזם הערשט פון אייביק אָן צווישן די רביאישע „הויפן" פון גער מיט אלעקסאנדער, דער אנטאגאָניזם שטאמט פון די צייטן קאָצק־ווורקע.

דער אלעקסאנדערער „הויף" באשטייט פון א גרויסער צאָל בנינים. קודם כל דער גרויסער הילצערנער בית המדרש, וואָס שטאמט נאָך פון אלטן אלעקסאנדערער רבי ר' העניך; דער בנין פון האָלץ אין וועלכן ס'האָט

---

* פון ריגגעלבלום־ארכיוו.

געווינט דער ערשטער אלעקסאנדערער רבי ר׳ יחיאל; דער הילצערנער בנין, אין וועלכן ס׳האָט געווינט דער „ישמח ישראל״; ווידער א בנין, אין וועלכן ס׳האָט געווינט דער „תפארת שמואל״; די גרויסע הילצערנע סוכות.

אויפן „הויף״, אינעם שיינעם פראכטפולן גאָרטן, האָט זיך געפונען דער פרעכטיקער און אולטרא־מאָדערנער בנין, וואָס די חסידים האָבן אויפ־געשטעלט נישט לאנג פאר דער מלחמה פארן הייניטיקן אלעקסאנדערער רבי ר׳ יצחק מנחם.

דער בנין איז געווען א דריי־שטאָקיקער, מיט אלע באקוועמלעכקייטן: מיט באלקאָנען און טעראסן, שיינע ווארענדעס זיינען געווען ארום דעם בנין. אינעם בנין זיינען אויך געווען א מקוהלע פארן רבין און א הערלעך אייג־געאָרדנט סוכהלע.

בעת די קריגס־אָפעראציעס איז דער רבי אנטלאָפן פון אלעקסאנדער קיין לאָדזש.

וועו לאָדזש איז אָקופירט געוואָרן דורך די דייטשן, האָט דער רבי זיך אָנגעהויבן אויסצובאהאלטן. ער האָט אָנגעטון א פוילישׁ היטל, זיך ארומ־געבונדן די באָרד מיט א פאטשיילע און זיך אויסבאהאלטן אויף א בוידעם־שטיבל, ביי איינעם א חסיד אויף פיעטריקאָווער גאס.

צוליב א מסירה פון אלעקסאנדערער פאָלקס־דייטשן האָט מען דעם רבין אָנגעהויבן זוכן אין לאָדזש. די לאגע פון יידן אין לאָדזש איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער. עס איז באשלאָסן געוואָרן, אז דער רבי מוז פארלאָזן לאָדזש. פאר א ריזיקע סומע געלט האָט מען דעם רבין אריבערגעפירט פון לאָדזש קיין ווארשע אונטער דער שמירה פון צוויי געסטאָפאָווצעס, וואָס האָבן באקומען מתן שכרו בצדו.

א גאנצן ווינטער 40—1939 האָט דער רבי זיך אויסבאהאלטן אין ווארשע. ער האָט נישט געפראוועט קיין חסידות, נישט געפירט קיין טישן, נישט געזאָגט קיין תורות. עס האָט אפילו קיינער נישט געווסט, ווו דער רבי ווינט. דער רבי האָט געדאוונט מיט מנין פון בלויז קינדער און אייניקלעך. קיין שום זייטיקן מענטש — אויסער געציילטע מקורבים — האָט מען צום רבין נישט צוגעלאָזן.

זומער 1940 האָט דער רבי זיך באועצט אין אָטוואָצק. די אָטמאָספערע איז נישט געווען קיין זייער אָנגעצויגענע. דער רבי האָט אָנגעהויבן „פירן

טיש", זאָגן תורות, פראוועז חסידות, און אַנגעהויבן צוריק נעמען קוויטלעך מיט פּדיונות.

אין א געוויסן טאָג זיינען צום רבין אין ווינונג געקומען דריי געסטאָ־פאָווצעס. זיי האָבן זיך געפרעגט, צי דאָ ווויינט דער גרויסער רבי דאנציגער פון אלעקסאנדער. ווען מען האָט זיי געענטפערט, אז יאָ, האָבן זיי דאן אדורכ־געפירט א שטאַרקע רעוויזיע. זיי האָבן ביי דער רעוויזיע גאָרנישט געפונען. ביים רבין האָבן זיי געפונען א גאָלדן זייגערל, דער רבי האָט זיי דערקלערט, אז דאָס איז זיין לעצט פארמעגן און געבעטן ביי אים איבערלאָזן דאָס זייגערל. זיי האָבן צוליב געטאָן דעם רבין, דערפולט זיין ביטע און ביי אים איבער־געלאָזט דאָס זייגערל.

נאָכן פארענדיקן די רעוויזיע זיינען זיי אוועק.

ידיעות וועגן חורבן אלעקסאנדער

30 דעצעמבער 1939

...די „דייטשע לאָדזשער צייטונג" איז מודיע, אז א ווייטערדיקע שטאָט איז אָפּגעריניקט געוואָרן פון יידן, נעמלעך אלעקסאנדער (דער נאָמען געענדערט אויף „אלעקסאנדערהאָף") ביי לאָדזש; דעם 27־טן דעצעמבער האָבן יידן געדארפט פארלאָזן די שטאָט.

די שטאָט ווערט באצייכנט ווי א „פעסטונג פון יידישקייט", צוליב דעם באריטן „וונדער־רבי", וועלכער איז, לויט דער זעלבער צייטונג, נאָך מיט איניקע וואָכן פריער אנטלאָפן. די ירושה נאָך אים איז איבערגעשיקט געוואָרן צום „שטירמער", אויף אויספאָרשן זי.

5 פעברואר, 1940

אין פאַרשטענדיקונג מיט די לייטער פון די פאָוויאטן לאָדזש און לאסק איז אויסגעבראכט געוואָרן אויף דאָפּלט דער שטח פון לאָדזשער פאָוויאט, אזוי אז די גרענעץ פון לאָדזש דערגרייכט ביז פאביאניץ, קאָנסטאנטין, אלעקסאנדער און זגיערזש.

די דאָזיקע ענדערונג איז אריין אין קראפט דעם 1־טן יאנואר 1940.

13 אפריל, 1940

די סטאטיסטישע דאטן וועגן אלעקסאנדער ווייזן, אז די שטאָט האָט פארן קריג געציילט 13 טויזנט איינווווינער. אין צוזאמענהאנג מיט דער „יידנרייני־קונג" איז די צאָל פון דער באפעלקערונג געפאלן אויף 8,500 איינווווינער, דערפון 4,740 דייטשן און 3,744 פאָליאקן; פון דער צייט האָט זיך די דייטשע באפעלקערונג פארמערט צוליב דעם „צוריקקער" פון „רעעמיגראנטן" (געמיינט זיכער, באלטישע דייטשן).

8 אוגוסט, 1940

לויט די געגעבענע פון סטאטיסטישן אָפטייל ביי דער יידישער קהילה אין ווארשע, זיינען אין די חדשים יאנואר, פעברואר 1940 אָנגעקומען קיין ווארשע 200 פליטים פון אלעקסאנדער.

(פון לודוויק לאנדאוס טאָג־בוך, דערשינען אונטערן נאָמען „כראָניק פון די מלחמה־ און אָקופאציע־יאָרן", באנד 1, ווארשע, 1961)

גדליה פ. / אלכסנדר

גדליה פ., תושב העיירה, מעיד:

אחרי כיבוש העיר הציתו הגרמנים את בית הכנסת. כמו כן הרסו את בית התפילה של הרבי מאלכסנדר ואת העצים מכרו לצרכי הסקה.

עם כניסתם לעיר אסרו הגרמנים 60 יהודים וסגרו אותם בבית מעצר. ב־14 בספטמבר נלקחו משם 25 יהודים והובלו לחצר בית העיריה. שם נקשרו יחדיו והוכו מכות אכזריות. אחר כך נלקחו לבית הקברות ושם הומתו ביריות. שאר העצורים נלקחו מבית המעצר הזמני והוכרחו לקבור את ההרוגים. לאחר שגמרו את מלאכת הקבורה הוכו אף הם.

בין ההרוגים היה יהושע זיארנובסקי בן ה־70, ושני בניו של השוחט המקומי, ויינברג. הגרמנים דרשו מוויינברג שיחתום על הצהרה, לפיה מתו בניו מיתה טבעית, ואם לאו יומת אף הוא. ויינברג סירב, באמרו, כי אחרי מות בניו אין הוא מפחד מפני המוות.

ב־16 בספטמבר הוציאו הגרמנים מבית המעצר אל מחוץ לעיר עוד 16 איש והרגו אותם ביריות. בין אלה היו ישראל יהושע וסרמן, סאַוויצקי ולייב שמואלביץ.

אלה שנשארו במחנה עונו בכל מיני עינויים. הכריחו אותם לעשות צרכיהם בבית פנימה, עד שעלתה צחנה ללא נשוא. בגזם את זקני העצורים היו הגרמנים גורמים חבלות קשות בפנים וכדי להתעלל עוד יותר בקרבנותיהם ולעשותם מגוחכים היו נוהגים לגזוז רק מחצית זקן.

שני בניו של ברוך בר השוחט ביידע זין פון ברוך בער דער שוחט

הגרמנים שדדו מהיהודים את כל סחורותיהם, את כספם ותכשיטיהם ולבסוף אף גירשו את היהודים מהעיר לגמרי.

(„ספר הזוועות", ירושלים, תש"ה, ע' 80)

גדליה פרנקנטל ז"ל / מהווי ראשית הכיבוש

כבר חלפו כ־25 שנה מאז הוכרחו בני עירנו לנטוש את מקום מגוריהם, מבלי שתינתן להם הרשות לקחת עמהם מרכושם אפילו את המינימום, כגון: ריהוט, כלי־בית, כלי־עבודה ומזון. במקרה לא נמניתי אנוכי עמהם משום שעזבתי את אלכסנדר כחודש ימים לפני הגירוש. אך הורי, אחי ואחותי — כיתר התושבים היהודיים — נאלצו לנדוד מבלי שיידעו לאן.

עוד לפני כן התהלכו כל מיני שמועות על הגירוש. אך דבר אחד ידענו אל נכון: איזורנו סופח אל הרייך השלישי, ודבר זה התחיל לתת את אותותיו מיד.

בשעות הלילה, משעה 5.00 אחר־הצהרים עד למחרת בשעה 9.00 בבוקר, אסור היה ליהודי להימצא מחוץ לביתו. את הטלאי הצהוב נתחייבו לשאת אפילו פעוטות. הנגישות מטעם שלטונות הכיבוש יצרו מצוקה כלכלית גדולה (כידוע הכניסו הגרמנים קומיסארים משלהם, מאנשי המקום, לבתי חרושת יהודיים והם שניהלו אותם). שלטונות הכיבוש העבירו את האוכלוסיה היהודית בעבודות־אונס שונות, באמצעות עסקנים יהודיים מקומיים, אך לא נמנעו גם מתפיסת יהודים סתם בחוצות העיר, לשם ביצוע כל מיני עבודות כפיה.

למרות שנתמזל לי מזלי לחיות תחת עול הנאצים רק כ־3 חדשים, הספקתי, בתקופה קצרה זו, להרגיש את אכזריות ידם ולבלוע אף אני כמה טיפות מרורים. כיון שהייתי צפוי למוות, נאלצתי לחמוק מתחת ידיהם, וכך ניצלתי, היחידי ממשפחתי הגדולה שמנתה 9 נפשות.

ב־3 בספטמבר 1939 התחילו להגיע לעירנו פליטים יהודיים מהאיזורים המערביים של פולין. ב־5 בחודש זה נפוצה השמועה שמפקד המשטרה ציוה על כל יוצאי צבא לעזוב את העיר בעקבות הצבא הפולני. אותו ערב לקחנו אני ואחי הצעיר את מטלטלינו ויצאנו לדרך באופניים. הפרידה מבית ההורים קשתה עלי מאד. אבי ז"ל, שהיה ידוע כגברתן, פרץ בבכי. הדבר עשה עלי רושם חזק שכן תמיד היה בעיני אדם חזק.

ביום שהגענו לעיר זֶאֶרדוב שבסביבות וארשה, נכנס אליה הצבא הגרמני. כמו כן נודע לנו שממזרח לווארשה נמצאים כבר הגרמנים. על כן העדפנו לחזור הביתה. כשזכינו להגיע למבואות העיר בז'זין נתקלנו במשמר מיליציה

עם קצין צבא בראש. הם שדדו מאתנו את הכל: המטען והבגדים שלבשנו. בחוסר כל הגענו לעיר לודז'. הפעם השתדלנו לעקוף את המשמר הגרמני. אחרי מנוחה קצרה ניסיתי ללכת לעיר אלכסנדר ברגל. בלכתי ברחוב לימנובסקה, שפעם נקרא אלכסנדרובסקה, חשבתי שלבי עומד להתפלץ בקרבי למראה הדגלים הענקיים עם צלבי הקרס השחורים שהתנוססו מעל לקומות העליונות וירדו עד לקומות התחתונות של הבתים. ברחובות סובבו משמרות צבא, ברכב וברגל. למרות כל זאת שמחתי לחזור. עייף מהנדידה שנמשכה שבוע ימים, קיוויתי להגיע מהר אל חיק משפחתי לחג. היה זה בערב ראש השנה.

בדרך נזדמנה לי עגלה עם יהודים, והצטרפתי אליהם. הואיל והייתי למוד נסיון בכל הנוגע למארבי המשמרות הגרמניים, ירדתי מהעגלה כשקרבנו אל מבואות העיר, במגמה להגיע הביתה דרך השדרה שבשדה. והנה שומע אנוכי: „האלט, יודע!" שני צעירים גרמניים מתושבי המקום הובילוני לאיש מיליציה גרמני מקומי שסייר ברחובות העיר. הלה העבירני אל קצין צבא גרמני וזה שאל כמה שאלות, בדק את תעודת הזיהוי שלי ואחר פנה אלי: „חפשי!" הכל שמחו לבואי הביתה. אחרי סעודה קלה ומנוחה קצרה באה רעיתי היקרה לבקרני. יצאנו אם אמא ז"ל לשאוף קצת אויר צח בגינת החצר, כשלפתע ניצבו לפנינו אנשי המיליציה הגרמנית ושאלו מי זה ג. פ. לאחר שעניתי להם שאני הוא זה, שלף אחד מהם אקדוחו, כיוונו מול פני ואמר: אתה בא אתנו, אבל מיד! הם הובילו אותי למשרד העיריה, שם חקרוני קצת ומיד הושלכתי אל בית הסוהר, שבו נמצאו הרבה אסירים. פולנים לחוד, — ואלה היו משתחררים יום יום, אחרי חקירה קצרה; ויהודים לחוד — שלא היו משתחררים כמעט בכלל. ירד ערב והצפיפות היתה גדולה. במשך כל הלילה עלה בידי בקושי למצוא לעצמי מקום ישיבה. היה זה ליל ראש השנה והרהורי נסבו על דבר יום הדין הצפוי לנו: מי לשבט ומי לחסד. וכן היה למחרת. בשעות הבוקר נקראו האסירים למסדר. קצין ס"ס אחד הוציא אחדים מן המסדר לשורה נפרדת. רבים מאתנו חשבו שהמוצאים עומדים להשתחרר ומשום כך ניסו לשדל את אנשי המיליציה — ששימשו עזר כנגד לאנשי הצבא והס"ס — שיעשו משהו למען שחרורנו. אולם הם ענו שאין ביכולתם לפעול בענין זה. בין היתר הוצא נער אחד, צעיר כבן 15, נכדו של יאמעלע פריזיער (הספר) והקצין שאלו לגילו. כשקיבל את התשובה צעק אליו: צעיר מדי, חזור למקומך! מרוב פחד נפגע כושר דיבורו של הנער עד בלי יכולת להוציא מלה מן הפה. לאחר המיון הוחזר חלק מן האסירים למאסרם והנבדלים הועברו לחצר שניה של העיריה.

כעבור כמה דקות שמענו צעקות איומות של המעונים. אנו לא ראינו דבר אך מפי עדי ראיה נודע לי לאחר מעשה שקשרו את הנידונים איש אל רעהו ובמכות אילצום לעלות על מכונית גדולה שהובילתם לבית הקברות היהודי ושם הוציאו אותם להורג. מספרם היה כ־30. ביניהם היו י. ז'רנובסקי, שני בניו של השוחט ויינברג, לייבל שמולביץ ז"ל ורבים אחרים, שלא מאנשי המקום.

אחרי הרצח באו הגרמנים למקום מאסרנו כדי לבחור מבינינו קברנים להעסיקם בקבורת ההרוגים. הרוצחים רצו לחסל אף אותם, את הקברנים, אך ברגע האחרון נמנעו מכך. באחד הלילות, בשוכבנו על הארץ, נכנסו שני קציני ס"ס, הקימו אותנו והחלו להתעלל בנו. האירו בפניו של כל אחד בפנס כיס, הגישו בפנינו פגיונות וציוו להראות איך הורגים גרמנים. מובן שכל אחד היה חייב להגיד משהו. אני עניתי שמימי לא החזקתי דבר כזה בידי. הקצין רטן: מפחד הוא!

אחרי ה„משחק" אמרו לילה טוב ויצאו. אחד האסירים ענה להם באדיבות לילה טוב. חזר אחד הקצינים ושאל: מי זה ענה לברכתי? ה„חוטא" התייצב בפניו וספג סטירת לחי מצלצלת.

ביושבנו ככה — אחים לצרה — ניסיתי לעודד מעט את חברי. עדיין זוכר אני את הדברים שאמרתי להם: חבר'ה, ברצוני להגיד לכם שהפחד מן המוות גרוע כמה מונים מן המוות עצמו.

ביקשתי מרעייתי שתביא לי ספר תנ"ך והפרקים הנפלאים שבספר זכריה רוממו את רוחי.

רעייתי הצליחה להכניס מוט ברזל למקום מעצרנו, וזה שימש לנו כמכשיר לחפירה מתחת לחומה, כדי שנוכל להתחמק. אחדים מאתנו אמנם הצליחו בכך, ביניהם היה אחיו של מאיר אולק. אבל כעבור זמן קצר גילה שכן אחד את החור והלשין בפני השלטונות. בכך נסתתמה האפשרות בפני האחרים.

יום יום היו מוציאים אותנו לכל מיני עבודות וכך נתאפשר לנו להתאוורר מעט ולשוחח עם עוברים ושבים. היה ביניינו יהודי אחד בשם רביצקי, איש משכיל וחכם. הוא הציע שאם נצא בשלום מהמאסר נקבע שני ימי צום: יום ב' ויום ה'. הוריו רצו לתרום לצלב האדום הגרמני 30—50 אלף זלוטי למען שחרורו, אך הנאצים סירבו. פעם אחת, בשבת, אחרי שקיעת החמה, נשמעה פקודה צעקנית שנחוצים ששה יהודים לעבודה עם מטאטאים ואתים. גרמני אחד צעק אלי: „היי, יודע!" לא היה לי חשק לצאת החוצה בחשכה

והתעלמתי מקריאתו. אך הצצתי החוצה מבעד לחלון. ראיתי איך הכניסו את הששה עם כלי עבודתם למכונית קטנה, והובילום עד לקרבת ה„שוצן־פלאץ". שם ירו בהם. ביניהם היה גם אותו רביצקי.

למחרת אחרי הצהרים הוציאו את יתר האסירים ובחיפוי משמר מזוין הובילו אותם ברחוב וארשאווסקה. פחד מוות נפל עלינו, שכן הדרך הובילה אל בית הקברות היהודי. צילמו אותנו מעל גג גבוה. כשעברנו את צומת רחוב ויאטרטשנה והמשכנו דרכנו ישר — נמוג הפחד. מכוניות גדולות הביאו חומרים לסלילת כבישים וכלי עבודה ואותנו העסיקו בעבודה זו שעות אחדות, עד שקיעת החמה.

פעם, בשוכבי על הארץ, שמעתי לפתע מישהו קורא בשמי. היה זה מנהל־עבודה (מייסטער) גרמני מקומי, שלפנים עבד אתי בבית חרושת אחד ועתה שירת במיליציה. הוא אמר לי: עתה חזור למקומך, אך כשאקרא לך, התייצב פה, לפני השולחן הזה, שעל ידו יושב החוקר „מטעם" ומטפל רק בפולנים. כמעט את כולם הוא משחרר.

כשהגיע תורי נקראתי והתייצבתי. נשאלתי שאלות אחדות, הגוי הידיד המליץ עלי ובו ברגע באה ההחלטה לשחררני. אך את תעודת הזהות לא החזירו לי.

א. ויילינסקי / פרעות באלכסנדר

באחד הימים, בתמוז תרצ"ד (1934), הורגשה בעיר תנועה בלתי רגילה של נוער גרמני לא־מקומי. הם נקראו לבוא על־ידי הגרמנים המקומיים והוצע להם „להשתעשע" קצת עם היהודים...

הם התאספו במסעדה הגרמנית של בנקה, הנמצאת מול הגן הציבורי, ולאחר ששבעו דיים והשתכרו — באו אל תוך הגן והתחילו להכות כל יהודי שנזדמן להם בדרכם.

צעירים אחדים מאחינו בני ישראל החליטו שלא לסבול עוד את המצב ולא לשתוק. יעקב הולצמן, שלמה בוזין, אברהם ויילינסקי ועוד כמה צעירים קראו לאסיפה במסעדה של הרשל יוזפובסקי, ברחוב וארשאווסקה. בשעה

שלוש אחר הצהרים באותו יום התכנסו כל פעילי הנוער והחליטו לגייס לשעה חמש באותו יום כל צעיר יהודי ולהשיב מכה ניצחת למתנפלים. כמקום המפגש הועידו את חצרו של יהושע זירנובסקי. חצר זו נקבעה משום שהיתה מול הגן הציבורי ושימשה על כן עמדה אסטרטגית מצוינת. בשעה שש בערך נמצאו בחצר זו כ־400 צעירי ישראל, איש איש ודבר מה בידו למלחמה העתידה. יעקב שלמה הולצמן נתן לנו שיעור איך להכות בשונאי ישראל אם יהיה צורך בכך, ולהיות מוכנים לזינוק עם הינתן האות.

כאשר היינו כבר דרוכים ומוכנים — שלחנו צעירים אחדים למסעדת בנקה עם אולטימטום לנוער הגרמני בזו הלשון: אם רוצים אתם לצאת חיים מאלכסנדר, עליכם לעזוב את העיר עד שעה שבע. אחרי שעה זו כל זר שישאר באלכסנדר דמו בראשו... הגיבורים שהשתוללו קודם לכן נדהמו מתקיפות היהודים וכולם כאחד עלו בבהלה על עגלותיהם וברחו לכיוון לודז'. כדי שנהיה בטוחים שבאמת יוצאים המה, ליווינו אותם עד קצה העיר. בזה נסתיימה הפעילות ההיטלריסטית באלכסנדר עד פרוץ המלחמה.

באחד בספטמבר 1939, ביום בו פרצה המלחמה, כבר הסתובבו הגרמנים המקומיים בראש מורם והזהירו אותנו שינקמו בנו.

ביום השלישי, 5 בספטמבר, הגיעו לעירנו פליטים יהודים מן השטחים שנכבשו על ידי הגרמנים. באותו יום, בתשע בערב, עזבו את אלכסנדר, בבהלה, המשטרה הפולנית וחברי העיריה. בשעה עשר עזבו בעקבותיהם רוב האוכלוסים היהודים, אנשים, נשים וטף — עזבו את העיר אפילו בלי לנעול את בתיהם — כה גדול היה הפחד והחרדה.

ביום החמישי, 7 בספטמבר, בשעה 10 לפני הצהרים, כבשו הגרמנים את העיר בלי יריה אחת אפילו.

למחרת, בדיוק אחרי 24 שעות של כיבוש, הציתו הגרמנים את בית הכנסת הגדול. זקנים אחדים שנשארו בעיר, בשמעם את ההתפוצצויות החזקות שליוו את השריפה, השקיפו דרך החלונות ובראותם כי להבות אש עולות מבית הכנסת, יצאו מבתיהם לשם. אחד מביניהם, ברל וייס, פרץ לתוך בית הכנסת הבוער בנסותו להציל את ספרי־התורה. הוא הצליח אמנם להציל כמה ספרים, אבל צעירים גרמנים באו, תפסו את הספרים והשליכום על הארץ ועוד הכריחו — בזילזולים ובמכות — את ברל וייס, שחירף נפשו להציל את הספרים הקדושים, לדרוס ולרמוס אותם.

בשבת הראשונה לישיבתם בעיר הוציאו הגרמנים לרחובות את כל היהודים הגברים ותוך זילזולים ויריקות בפנים — גזזו את זקניהם.

אחרי כיבוש לודז׳ ע״י הגרמנים התחילו היהודים, שיצאו לשם בליל שלישי המבוהל, לחזור לאלכסנדר. הרוצחים הציבו במבואות העיר את הנוער הגרמני המקומי, שכבר למד את תורת הרדיפות, ואלה, אשר הכירו כל יהודי בעיר, אספו כל אחד שחזר כמרגל והושיבוהו בבנין הגדול שהיתה בו פעם תחנת החשמל.

ביום הראשון של ראש השנה הוציאו לבית הקברות היהודי קבוצה בת למעלה מעשרים איש ורצחום שם. ביניהם היה יהושע ז׳רנובסקי ושני האחים ויינברג, בניו של השוחט ויינברג. למחרתו, ביום השני של החג, שוב הוציאו קבוצת יהודים והרגום. ביניהם יהושע וסרמן.

אחרי הרציחות התפרצו אל הבתים — בתואנה שהסתרנו נשק... — ובזזו ושדדו מכל הבא ביד: בגדים, שמיכות, כרים — עד שלא נשאר כלום. הם טענו, שאת כל זה גנבנו אנו מהם.

בהתנדבות, ותוך חירוף נפש, קיבל על עצמו חנוך אלטר להיות ראש הקהילה היהודית (יודנראט).

כל כמה ימים באו הגרמנים בתאונה חדשה ודרשו כסף, החרימו בתי חרושת וחנויות. לבסוף דרש הנוער היטלריסטי לגרש את היהודים מן העיר. ה„יודנראט״ הציע סכום כסף גדול כדי לדחות לזמן מה את רוע־הגזירה, לכל הפחות עד לאביב, עת יהיה מזג האוויר יותר נוח, ושירשו עד אז ליהודים לשבת בגיטו קטן, — רק שני רחובות. אבל ה„היטלר־יוגנד״ לא הסכים — הם עמדו בתוקף על כך שעד חג הסילווסטר תהיה אלכסנדר „יודן־ריין״.

ביום הרביעי, חמישה־עשר בטבת, בשעה שבע בבוקר, נשמעה הקריאה הגורלית, שעל כל היהודים הנמצאים בעיר, אנשים, נשים וטף, להתייצב בככר העיר ולהביא אתם את מפתחות הבתים. בככר כבר עמדו הגרמנים וקיבלו את המפתחות. הדהדה שריקה חזקה וחדה שחתכה את האויר החורפי, הספוג שלג דק, ובגוש חי אחד התחילו כל היהודים לנוע בצעדים אטיים לכיוון העיר זגירש.

היה שקט. נשמעו רק אנחות כבדות, קורעות לב, שליוו אותנו בדרך. עברנו את רחוב וארשאווסקה, הגענו ל„ביבלס וואסער״, לזגיערזשער בריק (גשר). כל אחד מפנה את ראשו אחורה לראות עוד פעם — אולי בפעם

האחרונה — את העיר בה היה קשור מדורות. חנוך אלטר מתרוצץ ממקום למקום — משקיט ומעודד את הרוחות: בעזרת השם נחזור בקרוב הביתה...

הגרמנים השתוממו. אין שומעים צעקות ואף לא בכיות. על מנת לקרוע את הדממה התחילו הם לירות, סתם ככה באוויר, כדי להפחיד אותנו ואולי לזרז את הליכתנו.

עברנו את זגירש, בכיוון לעיר גלובנה. בא הלילה והשחיר את השמים וגם את דרכנו. הכפור שלא נראה כל החורף מצא לו דווקא עתה שעת כושר נאותה להופיע והשתרר עלינו בכל עוזו, ועת הגענו לעיר גלובנה, אחרי חצות הלילה, כבר שמענו על שני תינוקות שקפאו למות.

בגלובנה לא היה לנו אל מי לפנות וכל אחד ואחד דפק על איזו דלת שהיא בתקוה למצוא לו קורת־גג למשך הלילה. אני ועוד עשרים איש מצאנו, תמורת תשלום הגון, מקום על הרצפה אצל נוצרים, עד הבוקר.

יעקב הירש, אשר כפי הנראה לא מצא לו מקום בשום בית, נשאר בחוץ ונרדם מרוב עייפות. בבוקר מצאנוהו קפוא ומת.

א. ווילינסקי / חורבן אלעקסאנדער

פרייטיק, עשרה בטבת (דעם 22.12.39), איז געווען באשטימט ארויסצוואַגן די יידישע קהילה פון אלעקסאנדער, אַבער צוליב די ווינאכטן האָבן די דייטשע רוצחים איבערגערוקט דעם טערמין אויף מיטוואָך, ט״ו בטבת ת״ש.

זונטיק האָבן די יידישע ראשי־העיר ריזיקירט מיטן לעבן און געפרווט בעטן די דייטשע רייכע אַנגעזעענע פני־העיר, זיי זאָלן משפיע זיין אויף דעם ראש העיר (ענגעל) אַפצולייגן דעם גירוש ביז איבער פסח. די דעלעגאציע איז באשטאַנען פון ר׳ העניך אלטער ז״ל (בראש), משה פשעטיצקי, מנשה פריימאן ז״ל. זיי האָבן אינטערווענירט ביי די ציווילע דייטשן קנאפע און שולץ. די האָבן געענטפערט, אז זיי געהערן נישט צו דער היטלער־פארטיי און האָבן נישט קיין רעכט זיך אריינצומישן אין ענין גירוש און אז עס איז נשטאָ קיין שום האָפנונג אויף רחמים ביי דער היטלער־יוגנט.

מיר האָבן געהאט פאַרגעלייגט א גרויסע סומע געלט, כדי אריינצוגיין אין צווייַ גאסן, — דאָס הייסט זיך צוזאמענפאקן אין א קליין געטאָ, — מחמת דאָס בילד וואָס מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט, אין אזעלכע גרויסע פרעסט צו ווערן אריסגעיאָגט מיט פיצלעך קינדער אין פעלד, ווו קיין ביסל ווארעמע טיי וועט נישט זיין צו געבן, איז געווען צו שרעקלעך.

בדרכם האחרונה . . . דער לעצטער ווען . . .

דינסטיק, איין טאָג פארן גירוש, האָבן מיר אלע ספרי־תורה פון דער שטאָט אריסגעפירט אין געהיים אויפן בית־הקברות און זיי קובר געווען. יעדער ייד האָט באזונדער ביי זיך אויפן הויף איינגעגראָבן אלע ספרי־קודש, אז די בלוטיקע רוצחישע הענט זאָלן זיי נישט מטמא מאכן.

א פאָר טעג פארן גירוש שוין די אלעקסאנדערער דייטשן קיין יידן נישט אריסגעלאָזט פון דער שטאָט. זיי האָבן ארומגערינגלט אלע זייטן, עס זאָל קיין ייד נישט קענען אריספירן פון די ווינונגען זאכן, כדי אלץ זאָל בלייבן פאר די רוצחים.

מיטוואך, ט״ו בטבת (27.12.39), 7 אזייגער פרי, הערט מען שוין רופן אין אלע גאסן, אז די יידן זאלן זיך גרייטן צו פארלאזן די הייזער. 8 פרי דארפן זיך אלע געפינען אין מארק. וועט עס וועט בלייבן אין דער ווינונג נאך 8, וועלן די דייטשן שיסן.

די שוידערלעכסטע טראגעדיעס שפילן זיך אפ אין די יידישע ווינונגען, ווו ס׳זיינען פאראן קליינע קינדער.

אין דרויסן איז נאך כמעט נאכט, פינצטער, קאלט און א שניי. די יונגע מאמעס מיט די צעווייטיקטע הערצער גייען וועקן די קינדער אין די בעטלעך, דאס לעצטע מאל אין די ווארעמע שטובן.

מען האט זיך געזעגנט מיט די אלטע באבעס און זיידעס און ארויס אין מארק אריין, שטיל אן געשרייען.

נאך א סיגנאל האט יעדער מיט א שטילן זיפץ אנגעהויבן גיין צום זגערזשער וועג. מיר גייען אדורך דער יידישער גאס און ווארפן די לעצטע בליקן אויף דער רעכטער זייט, ווו עס שטייט די פארברענטע שול.

מיר גייען פארביי די לעצטע יידישע הייזער, — ס׳איז שוין דאס לעצטע יידישע הויז פון אליהו שטוסעלס, מיר דרייען זיך אריין רעכטס קיין זגערזש.

פון דער בריק קענען מיר נאך זען די שטאט וואס איז געבליבן הינטער. אונדז. די שטילע קאלטע שטיינערנע מצבות אויף דעם בית־הקברות קענען זיין די אייניציקע עדות, אז דאס האט געלעבט אמאל א יידישע קהילה.

פון דער אנדערער זייט בריק (מזרח־זייט) האט זיך אנגעהויבן די תקופה פון גסיסה פאר די יידן פון אלעקסאנדער. דער לעצטער ייד וואס האט איבער־געטראטן די בריק, ר׳ הנוך אלטער ז״ל, איז געווען יושב־ראש פון יודנראט. ער איז געווען דער ערשטער דארט ווו מען האט נאר עפעס געקענט אויסבעטן ביי די דייטשע רוצחים לטובת די יידן. ער איז אויך געווען דער לעצטער פון דער מחנה און געוואלט באשיצן יעדן ייד, ווייל עס איז נאך געווען פארבאהרגן א פונק פון האפנונג, אפשר וועט נאך זיין א וועג אויף צוריק אין דער שטאט.

מיר זיינען געגאנגען פארטראכט, יעדער פארזונקען אין זיינע מחשבות. ווו די ערשטע נאכט אוועקצולייגן די ביינער, כדי אויף דעם פרייען פעלד חלילה נישט געפרוירן צו ווערן. פארנאכט האט זיך אנגעהויבן אראפלאזן א נאסער געפרוירענער שניי, וואס האט געשניטן אין די פנימער.

איך האָב געזען דעם געשטאלט פון ר׳ הנוך אלטער ז״ל, ער האָט גאָרנישט געפילט קיין מידקייט. ער האָט זיך באוויזן ביי יעדן אײנעם און געטרייסט יעדעס קינד, געמוטיקט יעדע פרוי און אריסגעוויזן גבורה. די דייטשן האָבן געשאָסן אין דער לופטן, געוואָלט איבערשרעקן. דערווייל הערט מען, אז 3 קינדער זיינען געפרוירן געוואָרן צום טויט. צוויי קינדער, א צווילינג פון דער משפחה בראנד, און איין קינד פון גיטל יענקעלעוויטש.

אריינגעקומען קיין גלאָווגע, איז נישט געווען קיין שטוב אריינצוגיין. מיד פון א גאנצן טאָג גיין און אדורכגעפרוירן, האָט זיך אוועקגעזעצט יעקב הערש און איז געפרוירן געוואָרן צום טויט.

א טייל יידן זיינען אריין קיין לאָדזש, ווו עס האָט זיך אַנגעהויבן דאָס אומדערטראָגלעכע לעבן. חיים סלוטקעוויטש (חיים קצב) האָט געמוזט שלעפן א וועגעלע מיט צואה, וואָס ער מיט זיין ברודער זלמן האָבן אויסגעשעפט פון די אוביקאציעס. וועז מ׳האָט דאָרט באדארפט צושטעלן יידן פאר די דייטשע רוצחים אויף טראנספאָרטן קיין כלעמנאָ, האָט מען געזומען צוערשט די פליטים.

צעזייט און צעשפרייט זיינען די קברים פון די אלעקסאנדערער יידן. דער ערשטער קרבן פון א דייטשער קויל איז געווען אברהם שמואל צאלעק ז״ל (הענער כהו״ס א זון).

די לעצטע צוויי קרבנות, וואָס זיינען געפאלן גייענדיק מיט דער פוילישער ארמיי פון רוסלאנד מיט די ביקסן אין די הענט, זיינען געווען לייביש געראָשאָ־נאָוויטש און יהושע לעווין.

אין צווייטן האלבן יאָר 1944 און אַנהויב 1945 האָט זיך נאָך געראנגלט א קליינער טייל נפשות פון דער פארטיליקטער אלעקסאנדערער קהילה אין לאָדזשער געטאָ.

יעדן טאָג זיינען געפאלן קרבנות אין די געטאָס, ארבעטס־לאגערן, קאָנ־צעטראציע־לאגערן, טויטן־לאגערן און אויף דער אַרישער זייט. מיטן אַנהייב פון דער ליקווידאציע פון לאָדזשער געטאָ זיינען אריסגעשיקט געוואָרן טראנ־ספאָרטן קיין אוישוויץ; און צווישן די לאָדזשער זיינען אויך געווען אלעק־סאנדערער יידן.

יעדן טאָג האָט מען אריינגעוואָרפן די יידישע קערפערס אין די ברענע־דיקע אויוונס אריין.

אין איינעם פון די בראקן האָבן זיך געפינען צביה, מיט איר שוועסטער צפורה מאַרגענשטערן, און איר קוזינע פערל גרינשפאַן מיט איר טעכטערל חנה'לע. זיי זיינען געווען די לעצטע רעשטלעך פון דער פארצווייגטער גרויסער משפחה. 11 אזייגער פארמיטאג קומט אריין אין בראק א קאפּאַ און כאפט צביהן מיט נאַך עטלעכע פרויען צו ברענגען די קעסלען זופ פאר די 1000 פרויען וואָס זיינען אין בראק. עס האָט געדויערט בערך 1 שעה ביז צביה קומט צוריק מיט די קעסלען זופ. טרעפט זי א ליידיקן בראק. זי לויפט זוכן, פרעגן ווו די פרויען זיינען, עס איז נישט געבליבן קיין איינע, וואָס זאָל אויף דעם ענטפערן. אין דעם טאָג זיינען דערמאָרדעט געוואָרן די 20 טויזנט פרויען וואָס האָבן זיך געפונען אין 20 בראקן. יעדע לעבן־געבליבענער ייד האָט געוווסט, דאָס די רייע ווארט אויף אים, מאָרגן אָדער איבערמאָרגן.

די, אין לעבן געבליבענע האָבן זיך אוועקגעשטעלט אין א ווינקל און געזאָגט קדיש. די זאָרג איז געווען, אז דער לעצטער ייד וועט פארניכטעט ווערן, וועט שוין נישט זיין קיין קדיש־זאָגער.

ביז דעם לעצטן טאָג פון דער מלחמה האָב איך געטראָפן אין א סך שטעט און לאגערן אין דייטשלאנד אינציקע יידן פון דער אלעקסאנדערער קהילה. דער סך־הכל פון די אין לעבן געבליבענע אלעקסאנדערער נפשות נאָך דעם גרויסן חורבן איז א טרויעריקער. אין גאנצן 2—3 פראָצענט פון די 5000 נפשות, וואָס זיינען געווען אין שטאָט אין יאָר 1939, וועלן די דייטשע מערדער זיינען אריין.

ישראל פארבער /
אלעקסאנדערער דייטשן בעתן קריג

ווי עס איז יעדן באוווסט, האָט אלעקסאנדער געצוילט 60 פראָצענט דייטשן; די גרעסערע פאבריקן זיינען איינגעשטאנען אין דייטשע הענט. די דייטשן זיינען געווען גרויסע אנטיסעמיטן, אָבער זייער אנטיסעמיטישקייט האָבן זיי קיינמאָל נישט ארויסגעוויזן, ווייל זיי האָבן שטענדיק געמוזט אָנקומען צו יידן. די אָפּנעמערס פון זייער פראָדוקציע זיינען געווען יידן. יעדער דייטש האָט ביי זיך געהאלטן א ייד; אָן אים וואָלט די פאבריק נישט עקזיסטירט.

אַבער זייער אנטיסעמיטישקייט האָבן זיי ארויסגעוויזן פון דעם ערשטן טאָג אָן ווי די נאציס האָבן פארנומען אלעקסאנדער.

אָט זיינען פאקטן:

דער דייטש בישאָף האָט געערעדט יידיש ווי א ייד, זאָגאר געקענט אביסל לערנען, און זיינע געשעפטן געפירט נאָר מיט דער הילף פון יידן. דעם ערשטן טאָג פון פארנעמען אלעקסאנדער האָט ער געפאָדערט פון זעליק גוטערמאן א גרויסע סומע געלט, ווען נישט — האָט ער אים געסטראשעט מיט שיסן. זעליק האָט געמוזט צושטעלן די סומע.

דער רב האָט איינמאָל געוואנדן זיך צו בישאָפן, ער זאָל עפעס טאָן פאר די יידן און זיי העלפן, האָט ער דעם רב געענטפערט: איך וועל גאָרנישט טאָן; און מיט ליצנות צוגעגעבן: זאָגט אייערע יידן זיי זאָלן זאָגן תהילים.

ווען די דייטשן זיינען אריין קיין לאָדוש, האָט מען דאָרט ארעסטירט מיין זון; בין איך געלאָפן נאָך אלעקסאנדער צו מיינע דייטשן, מיט וועלכע איך האָב געהאנדלט בערך 20 יאָר, זיי זאָלן מיר עפעס העלפן. האָבן זיי זיך אויסגעלאכט פון מיר. דער דייטש גוסטאוו הירש, מיט אים האָב איך געמאכט גרויסע געשעפטן פאר צוויי צענדליק יאָר, האָט מיר געזאָגט, ער קען זאָגן, אז ער קען מיין זון ביז איצט גוט, און אז ער איז געווען אן אָרנטלעכער מענטש, אָבער היינט ווייסט ער נישט, צי ער איז אן אָרנטלעכער מענטש. אזוי האָבן זיך אלע דייטשן פון אלעקסאנדער אויפגעפירט. דעם ערשטן טאָג האָבן זיי געכאפט מלך פיראנקע און דעם טויטן־גרעבער אברהם יאָסלס און זיי צוגעפירט צום רבי רב הענכס קבר, געהייסן זיי זיך שאָקלען און ווייזען. אין דעם מעמד זיי אָפּפאָטאָגראפירט און דאָס בילד אריינגעשטעלט אין יוליוס שטרייכערס „שטירמער".

איין נומער פון „שטירמער" איז אינגאנצן געווען געווידמעט אלעקסאנדער. דעם נומער האָב איך געהאט אין ווארשעווער געטאָ. אויף דער ערשטער זייט איז געווען דעם רבינס בילד און אונטערגעשריבן „דאָס איז דער פארברעכער ראבינער דאנציגער". נאכער זיינען געווען אָפּפאָטאָגראפירט עטלעכע וועקסלען און צוגעשריבן: דאָס זיינען פאַלשע וועקסלען, וועלכער דער פארברעכער אברהם חיים דאנציגער האָט ארויסגעגעבן. אברהם חיים דאנציגער איז געווען דעם אלעקסאנדערער רבינס ברודער.

נאכער איז געווען א בילד פון רבינס שטוב מיט א טיש, ווו עס שטייען עטלעכע צדקה־פושקעס און אונטער דעם בילד איז געווען א צושריפט: „פאר

דעם חסיד, וואָס לייגט אריין מער געלט, טוט דער פארברעכער דאנציגער מער בעטן צו גאָט. און פאר דעם וואָס לייגט אריין ווייניקער געלט, בעט דער פארברעכער ווייניקער".

נאכער איז געווען א בילד פון אהל פון רבי יחיאל, רב ישראל יצחק און ר' שמואל הערש און רב בצלאל יאיר מיט א צושריפט: „דאָ ליגן די גרויסע פארברעכער דאנציגער".

נאכער איז געווען א בילד ווי א דייטש מיידל זיצט ביי א קעטל־מאשין און א יידישער פאבריקאנט שטייט איבער איר מיט א נאגייקע און יאָגט זי ביי דער ארבעט. און נאָך אזעלכע בילדער, ווי די יידישע פאבריקאנטן נוצן אויס דייטשן, און אנדערע אנטיסעמיטישע בילדער און אַרטיקלען.

דעם ערשטן טאָג האָבן די דייטשן געזוכט מיין ברודער משה (שווארצער משה) און געוואָלט אים שיסן. זיין פארברעכן איז געווען: משה האָט מיט זיי געשפילט פוטבאָל און די יידן האָבן מערסטנס געווינען.

בן־ציון כילעוויטש /

יום כיפור ביי די דייטשן

אין די נאָך ראש השנה טעג, אין די „עשרת ימי תשובה" ביז יום כיפור, האָט די שטאָט אלעקסאנדער אויסגעזען ווי א יריד: מען האָט זיך געגרייט אויפצונעמען טויזנטער חסידים, וואָס דארפן קומען צום רבין אויף יום כיפור.

פולע וועגענער מיט איינגעפאקטע שטייגן עופות האָבן די עופות־הענדלער געבראכט אויף „כפרות". די בעלי אכסניות האָבן זיך געפאָרעט ביים צוגרייטן שפייז און געלעגערס פאר די טויזנטער חסידים וואָס דארפן אָנקומען. און דער נאכט פון „שלוש עשרה מידות" איז מען אין שטעטל נישט געשלאָפן.

חסידים האָבן געזאָגט „סליחות" ביינאכט אין די שטיבלעך. אין דער שול און אין קהלס בית־המדרש האָט מען געזאָגט „סליחות" פארטאָג. יידן זיינען געווען פארנומען מיט „כפרה"־שלאָגן, גיין אין מקווה, אויף קבר אבות, און נישט פארגעסן אָנשרייבן א קוויטל און אריינווארפן עס אין אהל פון רבי ר' העניך זצ"ל.

דער טראמווייַ קורסירט דעם דאָזיקן טאָג מיט טאָפּלטער שנעלקייט, מיט מער וואגאָנעס ווי שטענדיק. די בעלי אכסניות ווארטן אָפּ די חסידישע געסט ביים טראמווייַ און פון דאָרט פירט מען זיי צו די אכסניות.

די יידישע גאס, דעם רבינס „הויף", ווערן איבערפולט מיט טויזנטער חסידים. דער רעש, דער טומל, די חסידישע אויפגעהייטערטקייט פילט זיך אומעטום, יידן גרייטן זיך צו דער תפילה בציבור מיטן רבין.

אויך די שטאָטישע איינווינער גרייטן זיך צו „כל נדרי": עס לויפן די בעלי־ביתעס פארשמארטע און פארשוויצטע צום שוחט מיט די „כפרות"; זיי גרייטן די ערב יום כיפורדיקע סעודה. עס טראָגן זיך ריחות פון פֿיש און פון יום־טובדיקע מאכלים.

פארנאכט פאר זון־אונטערגאנג גייען יידן צו „כל נדרי".

די יוגנט און א גרויסער טייל פון דער ארבעטערשאפט וואָס זיינען נישט געגאנגען דאוונען האָבן זיך פארזאמלט אין זייערע פארטיי־קלובן און פארבראכט דאָ דעם אָוונט.

ווי אנדערש און אויסטערליש איז אָבער געווען דער יום כיפור פון יאָר 1939, נאָך דעם אריינמארש פון די דייטשן:

דאָס יידישע לעבן — צעמאָלן, צעבראָכן. פארשוווּנדן די הענדלער פון „כפרות", חסידים קומען נישט צום רבין. עס פילט זיך אבלות פון די שטיבער. שטיל, פינצטער — א בית־הקברות רואיקייט. יידן גייען נישט צו „כל נדרי", די שול איז שוין פארברענט, און יידן האָבן מורא ארויסצוגיין אין גאס, ווייל יידן מעגן זיך באוועגן אין דער גאס נאָר פון 9 פרי ביז 5 פארנאכט. אויב מ'טרעפט א יידן נאָך דער באשטימטער „שפּער־שטונדע", ווערט ער געשאָסן אויפן אָרט. דאָך אָבער האָבן זיך געפונען יידן וואָס האָבן באוויזן העלדיש־קייט, איינגעשטעלט זיך דאָס לעבן, בכדי צו זאָגן „כל נדרי" בציבור.

מיין פאָטער ז"ל האָט מיר דערציילט, אז ר' שמחה שוחט האָט נישט געקענט שלום מאכן מיטן געדאנק, אז ער וועט נישט דאוונען „כל נדרי" בציבור ווי ער האָט זיך געפירט כל ימיו. אין זיין שטוב האָבן זיך צונויפ־געזאמלט א מנין יידן שכנים, און אין טונקעלקייט, ביי א קליין ליכטעלע, נישט אָנטוענדיק די טליתים, האָבן זיי שטיל מיט צעבראָכענע הערצער געזאָגט „כל נדרי". אין דער זעלבער צייט זיינען די פאָלקס־דייטשן נישט געזעסן מיט פארלייגטע הענט: זיי האָבן ספעציעל פאר דעם הייליקן טאָג צוגעגרייט

א „סיורפריז": די אונטערנעמונג האָט געהייסן „די זויבער־האלטונג פון דער שטאָט". אכט אזייגער פרי יום כיפור האָבן זיך באוויזן דייטשע זעלנער אין דער באגלייטונג פון די שטאָטישע פאָלקס־דייטשן, זיך א לאָז געטאָן איבער יידישע שטובן און ארויסגענומען די מענער צו דער ארבעט. די שטאָט איז געווארן פארטיילט אין דריי ראיאָנען: איין גרופע האָט געארבעט אויף דעם שוצן־פלאץ ביים פארשיטן די פאָרטיפיקאציע־גרובנס; די צווייטע גרופע — ביים קערן און רייניקן דעם מארק; די דריטע גרופע האָט געארבעט אין רבינס הויף, צוגעגרייט דעם הויף און דאָס הויז פאר דעם נאצישן אָפיצירן־קלוב. געווען יידן, וואָס מ'האָט זיי געטראָפן ביים דאוונען אין די טליתים, האָט מען זיי אזוי אוועקגעפירט אין גאס, און אזוי, געהילט אין די טליתים, האָט מען זיי געצוונגען קערן די גאסן און רייניקן דעם מארק. שפעטער האָבן די דייטשן באפוילן צוזאמענעמען דאָס מיסט מיט די הענט, אריינשיטן אין טלית און אוועקטראָגן אריינצווארפן עס אין מיסט־קאסטן צוזאמען מיט דעם טלית. די אלע שוידערלעכע בילדער זיינען געווארן דורך זיי פאָטאָגראפירט, פילמירט. די דייטשן, וואָס האָבן זיך געפונען די גאנצע צייט אין גאס, האָבן שטארק הנאה געהאט פון דעם „ספעקטאקל". דאָס זיינען געווען די זעלבע פאָלקס־דייטשן וואָס האָבן ערשט נעכטן געארבעט, געהאנדלט, געווען גוטע שכנים געווינט ממש צוזאמען מיט די יידן.

דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָט זיך געפונען אין דער גרופע, וואָס האָט געארבעט אין רבינס הויף. מיר האָבן געריניקט דעם הויף, ארויס־געטראָגן די טישן, די בענק פון בית־המדרש, צעהאקט דאָס אלץ אויף האָלץ פאר די פעלד־קוכן. פלוצים דערזען מיר ווי צוויי זעלנער ברענגען צופירן א יונגערמאן (אן איידעם פון יודל שעראצקי ווי מ'האָט אים גערופן יידל טראנעס). קוים וואָס ער האָט זיך געהאלטן אויף זיינע פיס, בלייך ווי די וואנט, מער טויט ווי לעבעדיק, אָנגעטאָן אין א שיינעם געבלימלטן שבת'דיקן שלאפראק און א קאפעלוש אויפן קאָפּ, די גאמבע פארבונדן מיט א טיכל; געווען א רחמנות אים אָנצוקוקן. איך בין צוגעגאנגען צו אים, געוואָלט אים אריינגענעמען צו דער ארבעט אין אונדזער גרופע, און אזוי ארום אים ארויס־רייסן פון זייערע לאפעס. פלוצים שפרינגט צו צו מיר א דייטשער אָפיציר און גיט מיך א שטויס צוריק צו דער ארבעט. באלד האָבן זיך באוויזן נאָך אזעלכע „איידעלע" אָפיצירן מיט פילם־אפאראטן און מען האָט אָנגעהויבן דעם יונגער־מאן פאָטאָגראפירן פון אלע זייטן. דערנאָך האָבן זיי אים געפרעגט, פארוואָס

די גאמבע איז ביי אים פארבונדן, צי האָט ער נישט אמאָל ציין־ווייטאָק. ווי נאָר דער יונגערמאן האָט באוויזן ארויסברענגען א וואָרט, האָט א דייטשער אָפיציר מיט דער גאנצער רציחה א ריס געטאָן דאָס טיכל. און עס האָט אנטפלעקט א שיינע, לאנגע באָרד, און פאות. ווי עקלהאפט איז דאן געווען זייער ווילד חייש געלעכטער. און ווידער האָבן זיי זיך געמומען פאר די אפאראטן, און ווידער פאָטאָגראפירט אים פון אלע זייטן. צום סוף האָט איינער פון זיי געבראכט א שער און מ׳האָט ביי דעם יונגערמאן אָפגעשניטן א האלבע באָרד און איין פאה, און דאָס נבזה׳דיקער געלעכטער האָט זיך ווידער געטראָגן פון זייערע געמיינע פיסקעס.

אזוי האָבן מיר אָפגעארבעט א גאנצן טאָג. מיט שווערע טריט און צע־בראָכענע הערצער זיינען מיר אוועק אין אונדזערע היימען. פוסט און וויסט האָט אויסגעזען די שטאָט, וואָס האָט שטענדיק געקאָכט און געזידט מיט יידן און יידיש לעבן.

רבקה שטיין (שרמן) / פרק נוימי השואה

כמה ימים לפני כניסת הגרמנים לאלכסנדר כבר הורגשה תנועת אווירונים שטסו מעל לעיר, והלב ניבא רעות. שרויים בפחד היינו צמודים לרדיו, והקשבנו להודעות שנמסרו מהחזית. החדשות בשרו רעות: החיילים הגרמנים עברו את הגבול בכוח מחץ חזק, והחזית הפולנית התמוטטה, נשברה.

מבוכה נשתררה בין היהודים והם התחילו לנוס בבהלה גדולה.

גרנו בשוק העיר, ומשם יכולתי להשקיף על המצעד העצום של פליטים, הצועדים צמודים, עייפים ורצוצים, מרי נפש ומלאי פחד. מסך אבק התרומם מעלה מעלה וכמעט קשה היה להבחין מי ומי ההולכים. מפעם לפעם היתה פורצת אשה עם תינוק לתוך בית יהודי ומבקשת מעט מים חמים להחיות את נפש הפעוט.

עד מהרה נרתמו יהודי העיירה לפעולה אינטנסיבית בהגשת עזרה לפליטים ובאיכסונם. כל הבתים נתמלאו פליטים, וכולנו ביחד חכינו בחרדת נפש לבאות.

בין הפליטים היו גם איכרים פולנים רבים, שברחו מכפריהם ולקחו עמם את מקנם וצאנם. בכיכר העיר, ע"י הגן הציבורי, הסתדרו עם עגלותיהם ובהמתם. ניגשתי אליהם ובקשתי קצת חלב בשביל ילדי הפליטים. ההיענות היתה לבבית וברצון נתנו את מלוא תנובתן של הפרות. נעשיתי פעילה בשטח זה והגשתי עזרה לכל הנזקקים. דליים מלאים חלב חילקתי מבית לבית. אבל לדאבוני הרב כמה ימים אחרי זה היינו אנו עצמנו באותו מצב ונהפכנו לפליטים.

שמועות הגיעו שהגרמנים הורגים באכזריות כל יהודי הנקרה בדרכם. מרוב פחד עזבו רוב יהודי אלכסנדר את העיר והשאירו מאחוריהם את כל רכושם ועמל של דורות.

באותו זמן התחילה האוכלוסיה הפולנית לשדוד את רכושם של היהודים ושל הגרמנים גם יחד: את חנותו של פייבל ויטנברג (חנות של פירות וממתקים), את בית המרקחת של ביאלוס, ואת כל יתר החנויות בשוק העיר. שברו שמשות, חיטטו במרתפים, הריקו הכל, מבלי לשעות לתחנוניהם של בעלי העסק. בין השודדים בלטו במיוחד אנשי העולם התחתון שני האחים ממשפחת אולניצקי.

כשנכנסו הגרמנים העירה, ירו חיילי היטלר ביהודים, ביחידים ובקבוצות, ושרפו את בית הכנסת הגדול. כל יהודי חיפש מקלט כדי להימלט מצפרני הנאצים ולהיחבא במקום סתר. אך עד מהרה קמו מלשינים גרמנים ופולנים ומסרו את מקומות הימצאם של יהודים. אנשי ס"ס הוציאו את הנחבאים ע"י הבאר באמצע השוק. ביניהם היו יצחק משה גטשינסקי, הנוך קולושינסקי, פומרנץ, פריידנריך, ועוד. העמידו אותם בשורה וקבוצת חיילים גרמנים כיוונה אליהם את הרובים. אינני יכולה לשכוח את התמונה הזו. ראיתים לפני מתים ממש, עומדים על רגלים בלי כל תנועה. אבל ברגע האחרון המליץ עליהם גרמני מקומי אחד, והגרמנים הסתפקו הפעם במהלומות.

מקרה מזעזע שני שנחרת בזכרוני אירע ביום כיפור בבוקר:

שני יהודים — מנדל גולדברג ושלום ברוך פרידמן — הלכו להתפלל ותחת זרועם החזיקו את טליתותיהם. בעברם את כיכר העיר ניגשו אליהם שני קציני ס"ס ופקדו עליהם להוציא את טליטותיהם ולהתעטף בהן. אחרי כן ציוו עליהם למלא דליים מים מן הבאר, לצעוד מסביב לעיר ולצעוק: „אין אלוקים בשמים". אחר כך ניתנו בידיהם מטאטאים והם צוו לטאטא את שוק העיר. בחצר בה גרנו היה מקום ריכוז לכלואים יהודים שהגרמנים אספו. הללו היו מועמדים לחיסול. ביניהם היה גם גיסי היקר גדליהו פרנקנטל ז"ל. בסתר

התחלתי לפעול לשיחרורו. לקחתי דלי אשפה והלכתי אל מקום ריכוז האשפה הקרוב ביותר למקום הכליאה. בדרך זו מסרנו, אני ואחותי דבורה, ידיעות לאסירים וכן קיבלנו ידיעות מן הנעשה אצלם. לבסוף תפס אותי אחד משומרי המקום ומסר אותי לקציני ס"ס. הם הכניסו אותי לתוך בור עמוק בבית הסוהר וכבר חשבתי בלבי שבזה נגמרו חיי. אבל קרה נס, וגרמני אחד, שכן וידיד טוב של אבי, המליץ עלי — ושוחררתי. הפעם הסתפקו הגרמנים „רק" בכמה מהלומות חזקות שלא יכולתי להתאושש מהן כמה ימים.

כאשר מעלה אני בזכרוני היום, את הימים ההם עוברת צמרמורת בגופי. קשה הרגשתי שבעתיים כיום, אחרי תקופה ארוכה כל כך, אחרי כל כך הרבה סבל ועינויים שעברתי מאותו יום בו נפרדתי מביתנו, מעירנו ומהורינו. במשך זמן זה סבלתי סבל בל יתואר, סבל גופני ונפשי. סבלתי חרפת רעב וקור. נשארתי בחיים, אמנם, אבל לבי מלא פצעים שלעולם לא יגלידו.

אברהם ציאשניאק /

אין אלעקסאנדער ביי די דייטשן

אין דעם טרויעריקן 6־טן סעפטעמבער 1939 איז דער גרעסטער טייל פון די יידישע באפעלקערונג פון אלעקסאנדער אין פאניק — אלץ איבערלאָזנ־דיק אויף גאָטס בארמ — אנטלאָפן אין דעם שטעטל סטריקאָוו. מען האָט געקלערט איבערצוואַרטן דאָרט עטלעכע טעג, ביז עס וועט אדורכגיין דער שטורם, און מען וועט קענען צוריק אהיימפאָרן. מען האָט געמיינט, אז עס איז דער זעלבער דייטש פון 1915.

א טייל פון די אלעקסאנדערער יידן, דער עיקר יוגנטלעכע, זיינען געלאָפן קיין ווארשע העלפן פּארטיידיקן די שטאָט. אויף דעם וועג קיין ווארשע האָט די היטלעריש אוויאציע געזייט טויט און פארניכטונג.

נאָך עטלעכע טעג זיין אין סטריקאָוו איז א טייל אהיימגעפאָרן און א טייל איז געגאנגען צופוס. צו דער צייט האָט שוין דער דייטש געהאט פארנומען אלעקסאנדער, און שוין באווירן צו דערשיסן עטלעכע יידן. קיין אלעקסאנדער זיינען אָנגעקומען יידן ארויסגעטריבענע פון די שטעטלעך ביי דער דייטשער גרענעץ, ווי סילעוו, אוניעוו, טורעק, און אנדערע. זיי האָבן זיך איינקווארי־

טירט אין יידישע הייזער. מיט דער צייט אַבער זיינען אויך צוריקגעקומען די יידן, וואָס זיינען אנטלאָפן עטלעכע טעג פריער קיין ווארשע און אנדערע ערטער. צווישן די צוריקגעקומענע בין איך אויך געווען מיט מיין יינגערן ברודער משה ראָזענצווייג ז"ל.

קיין יידישע אונטערנעמונגען זיינען שוין נישט געווען, ווייל די דייטשן האָבן זיי צוגענומען. די יידישע בעלי־בתים האָט מען ארויסגעטריבן פון זייערע ווינונגען און אריינגעזעצט אויף זייער אָרט פאָלקס־דייטשן. א גרויסער טייל יידישע ווינונגען איז פארחתמעט געוואָרן און דער יידישער בעל־הבית האָט שוין נישט געהאט קיין רעכט אהיימצוגיין אין זיין אייגענער ווינונג. דאָס איז שייך די יעניקע, וואָס האָבן געווינט אין דער קריסטלעכער געגנט, ווי די קאָשטשעלנע גאס (לאָדזשער גאס) און די ארומיקע געסלעך. און דער אָרעמער יידישער געגנט, ווי די יידישע גאס (ווארשאווסקא), מילן גאס (וויאטראטש־נא), האָט מען דערווייל נישט געטשעפעט. דאָרט זיינען געווען בלויז אייגענע־פאלענע הילצערנע הייזקעס. זיי זיינען אלע שפעטער פארברענט און פארניכ־טעט געוואָרן.

די יידישע באפעלקערונג האָט געזוכט א מקור פון ארבעט און פרנסה, ווייל לעבן מוז מען. און אז מען לעבט, דארף מען עסן. צו פארדינען איז געווען שווער, אייניקע האָבן זיך נאָך פארנומען מיט קליינהאנדל מיט באקאנטע קריסטן, אנדערע האָבן נאָך געהאט די קליינע האנט־זאָקן־מאשינדלעך. האָבן זיי זיך געשאפן אומלעגאל א ביסל גארן, דאָס אויסגעארבעט, און שפעטער פארקויפט אָדער פארטוישט אויף עסנווארג. עס זיינען געווען יידן וואָס האָבן זיך נאָך פארנומען מיט אינשאפן רוי־מאטעריאל, און שפעטער האָבן זיי אָפגעקויפט און פארקויפט די אויסגעארבעטע פראָדוקציע.

א שניידער האָט אויפגענייט א מלבוש פאר עסנווארג. א שוסטער האָט מיט זיין העמערל אויך זיך נאָך געקענט מפרנס זיין. איין ייד האָט געהאנדלט מיטן צווייטן יידן. ביי זיי איז נאָך פארבליבן א ביסל רוי־מאטעריאל צו פארשיידענע אויסארבעטונגען, אזוי אז דער טויש איז געגאנגען פון האנט צו האנט, אבי אדורכצוהאלטן די שווערע צייט.

עס איז שוין געווען איינגעפירט דער קארטן־סיסטעם. די באשפייזונג איז געווען א מינימאלע, און דער ייד האָט נישט געקענט קריגן אפילו דאָס, אויף וואָס ער האָט נאָך געהאט א רעכט צו באקומען. די יידישע געווען בלויז זיינען שוין כמעט נישט געווען. אין דער יידישער בעקעריי פון שימעלע גאָלדשטיין,

אין דער יידישער גאס, האָט מען נאָך געארבעט ביי א קליינער מעל־צוטיילונג.

בכדי צו באקומען א ברויט, פלעגט מיין ליבע מוטער בלימע ז״ל זיך אויפהייבן 4 אזייגער פארטאָג און גיין הינטן ארום דורך דעם אלעקסאנדער רבינס גאָרטן און ברענגען א ברויט אין שטוב אריין. עס איז געווען א גרויסע ריזיקע צו גיין אזוי פרי, ווייל א ייד האָט געמעגט זיין אויף דער גאס בלויז פון 9 פרי ביז 9 אָוונט. שפעטער האָט מען נאָך מער פארקירצט די צייט.

די קריסטלעכע געוועלבער האָבן שוין נישט געוואָלט פארקויפן קיין יידן, אפילו נישט די צוגעטיילטע שפייזן פון ערשטן געברויך. האָבן יידן געמוזט איינקויפן אלץ אויפן שוואַרצן מארק און באצאָלן געפעפערטע פרייזן. פויערים, וואָס זיינען פרייטאג געקומען אין שטאָט אריין, פארקויפן זייענער לאנדווירט־שאפטלעכע פראָדוקטן. עס זיינען געווען פאלן, ווען פאָליאקן האָבן געזען אין אזא פרייטאג מארק־טאָג צוגיין צו א פערד און וואגן א יידישע פרוי, האָבן זיי אויפמערקזאם געמאכט דעם פויער, אז ער זאָל איר נישט פארקויפן, ווייל זי איז א יידישע. און אויב ער וועט איר יאָ פארקויפן — האָבן זיי אים געסטראשעט — וועלן זיי גיין דאָס איבערגעבן ווו מען באדארף ד.ה. צו די דייטשן. פארשטייט זיך אז דאָס האָט זיך אַפגעשלאָגן אויף אונדז.

יעדן טאָג האָבן געמוזט הונדערט יידן גיין צו ארבעט: רייניקן די טראָטוארן, די שאָסייען. און אויב מען האָט געדארפט נאָך יידן, האָט מען אין מיטן טאָג געמאכט א לאפאנקע און פארהאלטן וועלכן יידן וואָס איז נאָר אונטערגעקומען. די יידן האָבן געדארפט צורוימען די ביוראָען, פריוואטע און געזעלשאפטלעכע, ווי די פאָסט, בענק א.א.וו. די יידישע ארבעטער זיינען מאָראליש און פיזיש באליידיקט געוואָרן ביי זייערע ארבעטן. וועָן זיי זיינען שוין צוריקגעקומען פון דער ארבעט אין שטוב אריין, זיינען זיי אוועקגעפאלן אויף זייערע געלעגערס מידע און הונגעריקע. עס זיינען געווען פאלן, ווען דייטשן האָבן מיטגעגעבן דעם יידן נאָך דער ארבעט א ברויטל, ווורשט, נאפט, א ביסל האָלץ. פארשטייט זיך, אז אזעלכע פאלן זיינען געווען זעלטענע. און אויך נישט ביי די אלעקסאנדערער דייטשן, נאָר די צוגעריזטע. אויף וויפיל איך געדענק, איז געווען אן אקציע פון דער יידישער קהילה, ווען עס איז נאָך נישט געווען קיין יודנראט, זאָל צוגעבן דעם דייטשן שטאָטראט־קאָמיסאר אין אלעקסאנדער אן אויסקויף־סומע, אז מען זאָל נישט דארפן גיין צו געצוונגענער ארבעט. אָבער די דייטשן האָבן דאָס אָפגעווארפן. עס האָבן

זיי געלוינט די יידישע בחינמדיקע ארבעטערהענט, אַבער שפעטער האָבן זיי יעדעס מאָל געזומען אויך קאָנטריבוציע־געלט.

די דייטשן האָבן געמאכט יעדן טאָג אין אן אנדערער יידישער גאס שטוב־רעוויזיעס, מיטן אויסרייד, אז מען זוכט געווער און ליטעראטור. דערווייל האָבן זיי ארויסגענומען אלץ, וואָס האָט זיך געפונען אין שטוב.

אין דער צווייטער העלפט נאָוועמבער 1939 זיינען מיר שוין געגאנגען אין די געלע לאטעס אויף די רעכטע ארעמס פארן עלנבויגן. איך געדענק נאָך ווי היינט, ווי אין א טייל שטובן האָבן געהאָנגען אזעלכע געלע שוץ־פאָרהאנגען, אז די גארדינען זאָלן נישט פארברענט ווערן פון דער זון. האָט מען צעשניטן די געלע פאָרהאנגען און געמאכט דערפון געלע לאטעס. איינער דעם צווייטן האָט געגעבן אזעלכע שטיקלעך. די ברייט האָט געדארפט זיין, דאכט זיך מיר, 12 צ״מ. אלע יידן האָבן עס געטראָגן מיט שטאָלץ, אַבער ווייטיקלעך דאָס אָפגעפילט.

אין איין טאָג זיינען די גאסן, ווו עס האָט זיך קאָנצענטרירט די יידישע ארעמע באפעלקערונג אָפגעשלאָסן געוואָרן דורך דער אלעקסאנדערער דייטשער היטלער־מיליציע, אונטער דער אָנפירונג פון אינסטרוקטאָר פון דייטשן ספאָרט־פאריין געבדזשע. זיי האָבן ארויסגענומען פון די יידישע הייזער מעל, קארטאָפל, צוקער (עס איז געווען בלויז געלער צוקער) און אויסגעארבעטע זאכן, ווי פאָדעמס, גארן, זאָקן, שקארפעטן, פארטיקע און נישט קיין אויסגעפארטיקטע. אלץ וואָס האָט נאָר געהאט עפעס א ווערט האָבן זיי צוגענומען. בעת די רעוויזיעס האָט קיין איין ייד זיך נישט געטאָרט באווייזן אין גאס. פלוצים איז אדורכגעגאנגען די מילן־גאס איטע, שלמה׳לה מלמד׳ס פרוי; זי איז געגאנגען צו איר זון שימעלע טענצער, וואָס האָט דאָרט געווינט. די דייטשן האָבן זי באמערקט, האָבן זיי געזומען זי שלאָגן און קאָפן מיט די פיס. קוים מיט דעם לעבן אין זיך איז זי זיי צוריקגעלאָפן א צעשלאָגענע און צעבלוטיקטע צו זיך אין הויז. דאָס אכזריותדיק בילד האָב איך געזען קוקנדיק דורך דעם פענסטער ווו מיר האָבן געווינט.

צו אונדז זיינען אויך אריין די דייטשע צעווילדעטע יינגען און האָבן געזומען אלץ ארויסצווואָרפן. וואָס עס האָט זיי געפעלן, האָבן זיי צוגענומען. מיר פערזעגלעך האָבן זיי געזומען דראָען, ווייל צווישן זיי איז געווען א באקאנטער דייטשער ארבעטער, וואָס האָט געהערט צום אלגעמיינעם פראָ־פעסיאָנעלן פאריין, ווי איך בין אויך געווען א מיטגליד. ער האָט געזאָגט

צו מיר: „דו ווארסט דאַך בונדיסט, קאַמוניסט. וואָ האָסטו דאָס קניקסל?" (געמיינט האָט ער א רעוואָלווער, וואָס איך האָב עס קיינמאָל נישט געהאט). פארשטייט זיך, אז ביי מיינע עלטערן ז"ל, שוועסטער און ברודער, וואָס אלע זיינען אומגעקומען שפעטער אין ווארשעווער געטאָ, האָט די דראָאונג ארויס־גערופן א סך שרעק.

גלייך אויף דעם צווייטן טאָג איז געקומען צו אונדז אין שטוב אריין דער בעל־הבית פון בונדישן פארטיי־לאָקאל, וואָס האָט זיך געפונען אויף פארזשענ־טשעווסקא 31, דער דייטש זיגמונט, וואָס פלעגט זאָגן, אז ער וועט נישט לאָזן שלאָגן זיינע חברים בונדיסטן (זיינס אן עלטערער זון איז נאָך א יאָר פריער געפאָרן קיין דייטשלאנד זיך אויסלערנען די היטלעריש תורה, און זיין יינגערער זון איז געווען א סטודענט) און געפאָדערט פון מיר, איך זאָל אים באצאָלן פאר 3 מאָנאטן דירה־געלט וואָס די בונדישע אָרגאניזאציע איז אים שולדיק געבליבן. פארשטייט זיך, אז ער האָט אריינגערעכנט די צייט, וואָס די אָרגאניזאציע האָט שוין נישט עקזיסטירט. איך האָב קיין אנדערע ברירה נישט געהאט און זיך געמוזט שאפן געלט. ביי אזעלכע שווערע באדינגונגען איז עס נישט געווען פון די לייכטע זאכן. אויף דעם אנדערן טאָג האָב איך אים די גאפאָדערטע סומע אָפגעטראָגן אין שטוב אריין. דער בעל־הבית פון לאָקאל פון די לינקע „פועלי־ציון" האָט אויך ארומגעזוכט צו דעם צווענ די חברים פון די לינקע „פועלי־ציון" — בן־ציון כילעוויטש און לייביש געשאָווויטש ז"ל.

דעם 27־טן דעצעמבער 1939 האָט מען די צום לעצט פארבליבענע, טויט־דערשראָקענע יידן פון אלעקסאנדער, ארויסגעטריבן.

ישראל פארבער /

די לעצטע רביישע דינאסטיע

וועו די דייטשן האָבן פארנומען אלעקסאנדער, איז דער רבי מיט דער גאנצער משפחה אנטלאָפן נאָך לאָדזש. אין לאָדזש איז דער רבי געווען באהאלטן. די דייטשן האָבן אים געזוכט און נישט געקענט געפינען. וועו די דייטשן זיינען אריין נאָך ווארשע, האָט מען דעם רבין אריבערגעשמוגלט נאָך ווארשע און דער רב איז אוועק נאָך טאָמאשאָוו מאזאָוויעצק. דער רבי איז געווען אין ווארשע מיט דער גאנצער משפחה. עס איז נישט געווען קיין קלייניקייט אויסצוהאלטן אזא גרויסע משפחה אין א צייט, וועו די חסידים זיינען געוואָרן פאראָרעמט. אין די ערשטע צייטן, וועו עס איז נאָך געווען פאָסט און מען האָט נאָך געקענט שיקן פעקלעך פון דער פראָווינץ, האָבן די חסידים געשיקט פעקלעך מיט לעבנסמיטל. וועו דער דייטש האָט אָפגעשטעלט די פעקלעך און אויך אויף דער פראָווינץ איז געווארן שלעכט, האָט דער רבי מיט דער משפחה געליטן הונגער און קעלט גלייך מיט אלע.

די ערשטע צייטן אין ווארשע האָט דער רבי געפירט א קליינע רביסטוויע; אויך רב אברהם חיים און רב יעקב בונים האָבן באזונדער געפירט רביסטוויעס. יעדער האָט געהאט באזונדער א בית מדרש צום דאווענען.

רבי יעקב בונים איז קראנק געוואָרן אין יאָר 1941 און געשטאָרבן.

פון דער רביסטוויע האָבן זיי זיך אין אָנפאנג ערנערט, אָבער שפעטער איז געווארן גאָר שלעכט. דער רבי האָט געארבעט מיט מיר אין שאָפ, א שוסטער־שאָפ. די בארד ראזירט, א ליציפעט־היטל אָנגעטאָן; טעג און נעכט געווייגט ביי דער ארבעט, און דאָס הארץ האָט געווייטיקט צוזעענדיק דאָס. דער רבי האָט געקראָגן א סערטיפיקאט פון ארץ־ישראל און האָט געקענט פאָרן אזוי ווי דער גערער רבי איז געפאָרן קיין ארץ־ישראל, אָבער ער האָט נישט געוואָלט איבערלאָזן די משפחה און די עדה יידן.

דער לעצטער אלעקסאנדערער רבי האָט געהאט 7 איידעמס: ר׳ אלטער חיים בוימגארטן, א זון פון דעם גביר ר׳ שאולקע בוימגארטן פון לאָדזש; ר׳ אלימלך שפירא, הויפט־רב אין גלאָווגע; ר׳ יענקעלע, א זון פון קרימא־לאווער רבין; דעם פילצער רבינס זון (דער נאָמען איז מיר נישט באקאנט); ר׳ מענדעלע, א זון פון קאמארנער רבין (א שטיף־זון פון ראדזימינער רבין);

ר׳ חיים, א זון פון אסטראָווצער רבין; און דעם סלאָנימער רבין, וועלכער איז אומגעקומען אין סלאָנים. ר׳ מענדעלע, דעם קאמארנער רבינס זון, איז געשטאָרבן אויף טיפוס אין גענטאָ ווארשע, און די איבעריקע פינף איידעמס מיט די פרויען און קינדער — צוזאמען מיטן אלעקסאנדערער רבין, —

ישראל פרכר בבגדי אסיר מחנה ריכוז

ישראל פארבער אין „באם־יאק" פון לאגער

זיינען געשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע, וווּ זיי זיינען אלע אומגעקומען אויף קידוש השם (כ״ג בחודש אלול תש״ג).*

* זע: אלה אזכרה, ניו־יורק, תשט״ז, כרך א׳, זייט 303.

דעם לעצטן פורים, 1943, זיינען מיר געווען באהאלטן אויף א בוידעם, עס איז דאָרט געווען דער קרימאלאווער רבי, זיין זון ר׳ אברהמעלע ראבינאָוויטש, ווי אויך דעם בעל „תפארת שמואל״ס איידעם, ביידע זין פון ר׳ אברהם חיים דאנציגער, דעם אלעקסאנדערער רבינס זון ר׳ יחיאל דאנציגער, וואָס איז געווען אן איידעם פון מאדזשיצער רבין און רב אין ראקאוו, און ר׳ יענקעלע דאנציגער.

מיר האָבן געפראווען די סעודה. מיר האָבן זיך אפילו פארשאפט אביסל ווײַן און געזונגען און געטאנצט א גאנצע נאכט.

ווען די נאצישׂ האָבן געכאפט דעם אלעקסאנדערער רבין, ר׳ יצחק מענדל דאנציגער, איז זיין זון, ר׳ ישראל מיט אים מיטגענאנגען, ווייל ער האָט נישט געוואָלט לאָזן דעם פאָטער אליין, און ביידע זיינען געשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע צוזאמען מיט אלע אנדערע אידעמס פון רבין, זייערע פרויען און קינדער.

איך וויל איבערגעבן נאָך אן עפיזאָד וועגן דעם אלעקסאנדערער רבין.

דאָס איז געווען אין יאָר 1942. די דייטשן האָבן דעמלט ארויסגעגעבן א באפעל אין וואַרשע, אז יעדער מענטש מוז ארבעטן, ווען נישט, וועט ער ארויסגעשיקט ווערן. די וואָס האָבן געארבעט פאר די דייטשן זיינען נישט געווען אין סכנה ארויסגעשיקט צו ווערן אין די טויטן־לאגערן.

אין וואַרשע איז געווען ר׳ אברהם הענדעל, וועלכער האָט געהאט א שיך־פאבריק אין לאָדזש. האָט ער געקראָגן די דערלויבעניש פון די נאצישׂ צו עפענען א שיך־פאבריק, און ער האָט אריינגענומען אלע רביים, וואָס זיינען דעמלט געווען אין וואַרשע און זיי געמאכט, כלומרשט, פאר שוס־טערס. איך האָב אויך געהאט פראָבלעמען, ווייל ר׳ אברהם הענדעל איז געווען אן אלעקסאנדערער חסיד, האָט ער מיך אויך אריינגענומען אין דער שיך־פאבריק. רופט מיך איינמאָל אריין דער אלעקסאנדערער רבי און זאָגט צו מיר: ישראל, איך האָב צו דיר א גרויסע בקשה. דו ווייסט, אז מיין ברודער, ר׳ יעקב בונים, איז נפטר געוואָרן אין געטאָ, בעט איך דיך, אז דו זאָלסט פארשרייבן זיין אלמנה, ווי זי וואָלט געווען דיין פרוי (מיין פרוי איז געווען אין לאָדזשער געטאָ), וועט מען זי באפרייען פון ארויסשיקן אין די טויטן לאגערן.

איך בין דעמלט געווען געשוואָלן פון הונגער און אויך מיין מיידעלע

איז געלעגן קראנק פון הונגער. זאָג איך צום רבין, אז נאָך פרויען האָבן מיך געבעטן דאָס זעלבע און זיי ווילן מיר פאר דעם געבן אסך געלט און איך וואָלט מיט דעם געלט געקענט קויפן שפייז פאר מיין 12 יעריק מיידעלע. האָט דער רבי מיר געזאָגט, אז קיין געלט האָט ער נישט, נאָר ער האָט א גאָלדן טאבאק־פושקעלע, וואָס זיין איידעם דער סלאָנימער רבי האָט ביי אים איבערגעלאָזט, וועט ער איז אוועק קיין סלאָנים. קען ער מיר דאָס פושקעלע געבן און איך וועל עס קענען פארקויפן. איך האָב געזאָגט דעם רבין, אז איך וועל פרעגן מיין מיידעלע און מאָרגן וועל איך אים געבן א תשובה. כ׳האָב איבערגערעדט מיט מיין קינד און זי האָט מיר געזאָגט, אז אזוי ווי מיין פרוי האָט נישט געטאָן קיין שום זאך, זי זאָל פריער נישט פרעגן דעם רבין, זאָל איך אויך דאָס גאָלדענע טאבעק־פושקעלע נישט נעמען, נאָר פארשרייבן דעם רבינס שוועגערין אלס מיין פרוי, און זי ראטעוועט פון ארויס־געשיקט צו ווערן פון געטאָ. איך האָב אזוי געטאָן און די רביצן איז געראַטעוועט געוואָרן. אָבער ליידער בלויז אויף עטלעכע וואָכן, וויל דערנאָך האָט מען שוין מער נישט געקוקט, צי דער מאן ארבעט, צי נישט, און מען האָט די פרויען ארויסגעשיקט צוזאמען מיט אנדערע יידן.

אויך דער פיאסעטשנער רבי האָט געארבעט אין דער שוסטער־פאבריק און דאָס ביים ארויסגעבן די זוילן צו די שוסטערס און אויך געקערט די פאָדלאָגע פון מיין אָפּטיילונג. איינמאָל האָב איך געזען, ווי דער פיאסעטש־נער רבי איז זייער מיד פון דער ארבעט געוואָרן, בין איך צו אים צוגעלאָפּן און ביי אים געוואָלט צונעמען דעם בעזים און אליין קערן. איך האָב געזאָגט: איך וועל משמש זיין א רבין, אזוי ווי מיין זיידע ר׳ אברהם האָט משמש געווען דעם רבין ר׳ יצחק ווארקער און אנדערע רביים און מיין טאטע ר׳ מענדל איז געווען משמש ביים „תפארת שמואל״. האָט דער פיאסעטשנער רבי מיר געענטפערט: „דיין זיידע און דיין טאטע האָבן משמש געווען רביים און דו ווילסט משמש זיין א פראָסטן שוסטער...״

איך וויל אָבער דאָ צוגעבן, אז איך בין באלד אויפן צווייטן טאָג געהאָלפן געוואָרן. איך האָב באגעגנט אין גאס א באקאנטן, ישראל ווייגבערג, פון אלעקסאנדער, און ער האָט מיר געגעבן 20 זלאָטעס. פאר דעם געלט האָב איך געקויפט ברויט פאר מיין טעכטערל. שפעטער האָב איך באגעגנט א קריסט פון וולאָצלאוועק, האָט ער מיר געזאָגט, אז ער האָט א בעקעריי, נישט ווייט פון „שאָפּ״, ווו איך האָב געארבעט און ער האָט מיר געהייסן

אריינקומען יעדן טאָג און האָט מיר צוגעזאָגט צו געבן יעדן טאָג א ברויט. ער האָט געהאלטן וואָרט.

אזוי ארום האָב איך אויפגעהערט צו ליידן הונגער, און איך מיט מיין מיידעלע האָבן זיך געראטעוועט.

מיר זיינען געווען צווישן די אויפשטענדלער אין ווארשעווער געטאָ. מיין פרוי איז דורך די נאצישׂ דערטרונקען געוואָרן אין שטאָטהויף. מיין עלטסטער זון איז געשטאָרבן פון הונגער אין לאָדזשער געטאָ. און איך מיט מיין טאָכטער זיינען דורך א נס געבליבן לעבן. און דאָס איז געווען אין זכות פון אלעקסאנדערער רבין. אָבער דער רבי אליין האָט זיך נישט געוואָלט ראטעווען. ער האָט געוואָלט בלייבן מיט דער עדה יידן און איז אומגעקומען אויף קידוש השם.

ה י " ד.

ישראל פארבער / בויט אלעקסאנדערער יידן אין ווארשעווער געטא

איך בין געווען מיט אונדזערע אלעקסאנדערער לאנדסלייט אין דעם ווארשעווער געטאָ און צוגעזען זייערע שוידערלעכע לאגע און אומקום.

אין יאָר 1939 בין איך אנטלאָפן פון לאָדזש קיין ווארשע, צוליב די אלעקסאנדערער דייטשע פאבריקאנטן. איך האָב געהאט אין לאָדזש א הורט־געשעפט פון זאָקן און צענדליקער יאָרן מיט זיי געהאנדלט, תמיד אין פריינט־לעכע באציאונגען. וועו די דייטשן האָבן פארנומען אלעקסאנדער, זיינען די „גוטע" דאָרטיקע דייטשע פאבריקאנטן געקומען צו מיר מיט פארשיידענע פרעטענסיעס און — אונטער דער דראָונג פון דערמאָרדן — אויסגעפרעסט געלט, אזוי אז איך האָב געמוזט אנטלויפן.

ערשט אָנהויב 1940 האָב איך זיך דערוווסט אז די אלעקסאנדערער יידן זיינען געוואָרן פארטריבן פון אלעקסאנדער און א טייל פון זיי איז אָנגעקומען נאקעט און באָרוועס קיין ווארשע. איך בין גלייך געלאָפן זוכן אונדזערע יידן און האָב זיי אָנגעטראָפן אין א שרעקלעכער לאגע אין א הויז אויף מוראנאווסקע גאס. עטלעכע הונדערט יידן, — פרויען און קינדער —

אלע צוזאמענגעקוועטשט אין איין הויז. עס איז נישט געווען ווער עס זאָל זיי העלפן. איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן דאָס שרעקלעכע בילד. איך האָב זיי געוואָלט העלפן מיט מיין גאנץ לעבן.

דאָס שרעקלעכסטע זיינען געווען די געשרייען פון ברוך בער שוחט נישט לאנג נאָכדעם ווי זיינע צוויי טייערע זין זיינען געוואָרן דערשאָסן אין אלעק־סאנדער דורך די דייטשן. ברוך בער איז געלעגן אין אווינקל אויף דער ערד און געווען אין גאנצן משוגע, זיך געריסן די האָר און געמאכט שרעקלעכע געוואלדן, געלאכט און געווויינט.

אזוי זיינען עטלעכע הונדערט פאמיליעס אָפגעלעגן עטלעכע טעג אין הויז אויף מוראנאווסקע. עס האָט זיך געשאפן א קאָמיטעט מיט הענדיך אלטערן בראש און אכציק פראָצענט פון זיי האָט מען פארטיילט אין דריי פונקטן.

צווישן די אלעקסאנדערער האָט אויך געלעבט איינער א לערער פון העברעאיש, נישט קיין אלעקסאנדערער געבוירענער, שטערנשוס. געקענט גוט תנ"ך און געגעבן א סך לעקציעס פאר דער יידישער יוגנט. ער האָט זיך דערוואָרבן פיל פריינט און אָנהענגער דורך זיין רייכער געדאנקען־וועלט און טיפזיניקייט. א טייל פון דער באפעלקערונג האָט אויסגעדריקט אומצופרידנהייט דערמיט, וואָס די יוגנט ווערט „פארסאמט", אזוי אז מען האָט אים חושד געווען, אז ער איז א מיסיאָנער. א טייל האָט אפילו געזאָגט, אז ער גיט אויך לעקציעס אין עברית דעם דייטשן פאסטאָר (דעם גלח); דערצו איז ער געווען א גוטער פידל־שפילער.

איינמאָל, גייענדיק אין ווארשעווער געטאָ, באמערק איך, ווי דער זעלבער לערער שטייט און שפילט אויף זיין פידעלע, און נעבן אים שטייט זיינס א מיידעלע און האלט א היטל אין האנט. איך קען נישט פארגעסן דעם מאָמענט, ווי דער ייד האָט געשפילט מיט אזוי פיל הארץ און זיינע סטרונעס האָבן זיך פונאנדערגעגאָסן מיט אזוי פיל ווייטיק. דער גאנצער יידישער חורבן האָט זיך אנטפלעקט אין זיינע ניגונים. עס האָט צעריסן הערצער. אלע ארומיקע האָבן מיטגעווויינט. קוואלן מיט טרערן האָבן זיך פונאנדערגעגאָסן. און ווען ער האָט געענדיקט שפילן, זיינען צו אים צוגעגאנגען אפאָר ס.ס. אָפיצירן, וואָס זיינען די גאנצע צייט געשטאנען און זיך איינגעהערט, ביי אים ארויס־געגומען דאָס פידעלע; אויף א בעסטיאלישן אופן דאָס פידעלע צעבראָכן אויף שטיקלעך און די צעבראָכענע שטיקלעך אים צוריקגעוואָרפן. ער מיט זיין

מיידעלע האָבן זיך מוראדיק איינגעבויגן און די צעבראָכענע שטיקלעך אויפ־
געקליבן און פארשעמט זיך אוועקגעשלעפט צוריק אין דעם געטאָ־ווינקל.

אָבער ווי ערשטוינט בין איך געוואָרן, ווען אין א פאָר וואָכן ארום, גייענדיק
אין דער זעלבער ריכטונג, באמערק איך ווידער דעם זעלבן יידן מיט זיין
מיידעלע שטייען מיט דעם היטל אין האנט און בעט א נדבה; אויף זיין
צעבראָכן פידעלע, צוזאמענגעקלעבט פון שטיקלעך, שפילט ער ווייטער און
איז ממשיך די זעלבע טענער פון חורבן און דערנידערונג.

שפעטער האָב איך זיך דערוווסט אז צוזאמען מיט אנדערע איז ער מיט
זיין מיידעלע, וואָס האָט צו זיך געטוליעט דאָס פידעלע, אוועקגעשיקט געוואָרן
נאָך טרעבלינקע, און צוזאמען האָט זיי דער גאז אויוון צוגענומען...

נאָך א שרעקלעכער פאקט שטייט מיר פאר די אויגן: דאָס איז געווען
אין א שבת.

איך גיי ארויס פון מיין הויז, זע איך יענקעלע שלאם ליגט אויסגעצויגן
אין גאס אויף דער ערד. איך פרעג אים, וואָס איז? ער רעדט נישט, נאָר ער
ווייזט מיר מיט א פינגער צום מויל. ער איז הונגעריק. איך לויף אין שטוב
און ברענג א שטיקל ברויט; אָבער ליידער איז ער געשטאָרבן פון הונגער
אין עטלעכע טעג שפעטער.

אונדזערע לאנדסלייט האָבן אין וואַרשע געבויט א צווייט אלעקסאנדער;
א זאָקן־אינדוסטרי. עס איז ווערט צו באצייכנען די פעאיקייטן פון אברהם יצחק
שלאָסער און פון צווייטן שלאָסער אברהם הערשקאָוויטש (קרובעלע), ברוך
לערערס זון. אברהם יצחק שלאָסער האָט אין וואַרשע ערפינדן אזא סאָרט
האנט־מאשין, וועלכע איז פריער נאָר געווען אויף קראפט, פון 280 נאָדלען,
מיט וועלכע מען האָט אויסגעארבעט פיינע זיידענע זאָקן. ער האָט ערפינדן
א נייע דינע מאשין אויסצוארבעטן די פיינסטע פאטענט־זעקלעך פון 1 ביז 10.
אן 18 טיילונג האנט־מאשין און אברהם הערשקאָוויטש האָט אויסגעארבעט
דאמען־מאשינען אויף 180 און 220 נאָדלען. די צילינדערס זיינען געוואָרן
אריינגעשמוגלט פון גראָדזיסק. ביז א 50 אלעקסאנדערער האָבן זיך אייגנע־
האנדלט אזעלכע מאשינען. אויף א מאשין האָט מען געווארט פון צוויי ביז
דריי וואָכן. זיין פראצאוניע איז שטענדיק געווען פול מיט אלעקסאנדערער.
איך אליין האָב געהאט זעקס מאשינען. עס האָבן ביי מיר געארבעט זעקס

אלעקסאנדערער ארבעטער. בונים היימאן האָט זיך איינגעהאנדלט א מאשין ווי אויך איטשע רוזנשטראוך, הערשל ווייַנבערג, זלמן געטשינסקי א.א. די נאַדלען און דער גארן איז געווארן אריינגעשמוגלט פון אויסער דער געטא: די זאַקן זיינען געווארן ארויסגעשמוגלט אויף דער אריש־ער זייט. עס האָבן זיך אויך געשאפן עטלעכע פארבעריַען און געפארבט האָט מען אין גרויסע אייזערנע טעפ. פנחס היימאן האָט געהאט א פארבעריי, ברוך שלמה, לייבל האנדעלסמאן, יענקל גאַלדבערג, שלמה יחיאל מארקאָוויטש, און נאַך אנדערע.

נאַך דעם גרויסן גירוש, אין יאָר 1942, זיינען נאַך פארבליבן געציילטע אלעקסאנדערער יידן: מיין ברודער משה, ברוך שלמה האנדעלסמאן, ישראל יצחק ניסקער, ישראליק ווייַנבערג, הערשל מאנעלעס זון, איטשע ליכטענשטיין, הערשל מאנעלעס איידים, מאנע לייזערס א ברודערן זון, און הערשל מאנעלעס צוויי טעכטער. זיי זיינען אריין אין א שאָפּ אויף זשעלאזנע־גאס פון אן אלעקסאנדערן דייטש שולץ (נישט פון די רייכע שולצעס). דער האָט שטענדיק געשפּילט פוטבאָל מיט די אלעקסאנדערער יידישע פוטבאָליסטן. מיין ברודער משה איז געווען פון די פוטבאָליסטן. האָט ער געהאט פראָטעקציע ביי דעם דייטש. האָט משה מיטגענומען די אויסגערעכנטע יידן צו שולצן. אלע ארבעטער זיינען געווען פארמויערט אין הויף פון דעם שאָפּ, אזוי האָבן זיי דאָרטן געארבעט עטלעכע וואָכן, ביז מען האָט דעם שאָפּ אויך ליקווידירט.

בעתן אויפשטאנד אין 1943 קומט א באפעל: דער גאנצער שאָפּ מוז אוועקפאָרן נאַך פאָניאטאָוו; מיין ברודער משה, ברוך־שלמה, און ניסקער שטעלן זיך צו. זיי ווערן אוועקגעשיקט נאַך פאָניאטאָוו, דאָרטן ווערן זיי דערשאָסן צוזאמען מיט גאנצן לאגער.

איך, ישראליק און ליכטענשטיין לויפן אין א באהעלטעניש. מיר זיינען דאָרטן מיט נאַך אכציק מענטשן. מיר האָבן מיט זיך א מאשין־ביקס. מיר ליגן דאָרטן אכט טעג אָן עסן אָן טרינקן; די דייטשן באפעלן, מיר זאָלן זיך אונטערגעבן, זיי גייען אונטערצינדן ס׳הויז; מיר גייען אראָפּ; איך און ליכטענשטיין און נאַך עטלעכע מענטשן ביז א פופצן מאן; די רעשט ווערט פארברענט. אויך מיין טעכטערל פון 12 יאָר איז מיט מיר. מיר ווערן געשיקט נאַך לובלין. א סך מענטשן ווערן אין וועג דערשטיקט אויף טויט אין די וואגאָנען. פון לובלין שיקט מען אונדז אין לאגער בודזין. דאָרטן טרעף איך זיך מיט נאַך עטלעכע אלעקסאנדערער יידן ווי בן־ציון גאַלדבערג, מענדל פארבערג ברודער, יענקעלע שלאמס זון, בצלאל, היינט אין ישראל, אויך א געוויסן

טעוועל מיט יעקב לייבעלעס אן איידים. יעקב לייבעלע איז דער, וואס האָט געהאלטן דעם שליסל פון אהל. ישראליק באקומט די ערשטע נאכט 50 שמיץ פון אן ס.ס.־מאן, ער קען זיך עטלעכע טעג נישט רירן. ער קריגט גרויסע היץ. ער בעט זיך, ער וויל שטארבן, ער באדויערט וואס ער האָט אזוי פיל געקעמפט פארן לעבן. עס ווערט אים אביסל בעסער. ער ווערט דורך פראָ־טעקציע א פאָליציאנט. ער פרייט זיך, ער האָט געפונען א תפילין של ראש אין מיסט־קאסטן. ער לייגט יעדן טאָג די תפילין של ראש. יעקב לייבעלעס איידים פרייט זיך, ער האָט געפונען עטלעכע בלעטלעך פון מסכת־תענית (א גרויסער גאון געווען). שטענדיק אריינגעקוקט אין די בלעטלעך, כאָטש ער האָט געקענט גאנץ ש"ס אויסווייניק.

עס קומט א באפעל: 127 מענטשן שיקן קיין מיידאנעק אין אויוון אריין. מען נעמט אלע קראנקע, שוואכע; מען טוט זיי אויס נאקעט, מען ווארפט זיי אריין אין די וואגאָנען. עס פעלט צו איין מענטש, עס איז נאָר דאָ 126. מען נעמט אוועק אונדזער טייערן בן־ציון גאָדלבערג פון דער ארבעט. מען טוט אים אויס נאקעט, מען ווארפט אים צו די קראנקע. זיי ווערן אין מיידאנעק פארברענט.

ישראליק און ליכטענשטיין זיינען אין דער לעצטער מינוט אומגעקומען, נישט געקענט אויסהאָלטן. דאָס זעלבע איז געשען יעקב לייבעלעס איידים און טעוועל.

ביז דעם 8־טן מאי 1945 בין איך געווען אין זיבן גיהנומס — ביים לעבן: ווארשעווער גטאָ, בודזין, וויעליטשקא, פלאשאָוו, גראס ראָזען, מיידא־נעק, בריניץ. דורך דער צייט האָב איך געזען טויזנט מאָל דעם טויט פאר די אויגן. געווען שוין געהאָנגען, געשאָסן, געשוואָלן פון הונגער.

דעם 8־טן מאי 1945, האָבן מיך די רוסן באפרייט. איך בין צוריקגעקומען נאָך לאָדזש און געזאָגט „אני שלמה". אָבער עס איז נישט געווען קיין לאָדזשער, אלס צוגעררייזטע. און איך האָב נישט געהאט ווי איבערצונעכטיקן, געשלאָפן אויף א בוידעם עטלעכע נעכט. איך טרעף אין לאָדזש אן אלעקסאנ־דערער ייד, דעם געלן יענקעלס א זון, דער וואס האָט געהאט א שפייז־געשעפט. איך פאָר מיט אים נאָך אלעקסאנדער.

עס ווערט מיר פינסטער אין די אויגן: דער מארק איז באוואקסן מיט גראָז; די גאס — טויט. מען זעט נישט קיין מענטש. איך פרעג מיך נאָך,

צי עס זיינען פאראן יידן. מען זאגט מיר: עס זיינען פאראן עטלעכע. עס ווערט מיר אביסל לייכטער אויפן הארץ. מען ווייזט מיר א שטוב, ווו עס ווינט א ייד, א בלעכער. איך קום אריין, טרעף איך זיך אן אויף הענין יאקובאוויטש, עלע קאוואלס איידים (היינט אין ישראל). הענוך פאלט אויף מיר ארויף און מיר ביידע ווייגען. הענין דערציילט מיר, אז עס זיינען פאראנען אין אלעקסאנדער עטלעכע יידן, ווי שמוליק גאלדבערג, נחמן באהאריער, פייוול האנדעלסמאן, צאדקעוויטש און נאך עטלעכע. אבער עס איז פאר מיר גארנישט קיין טרייסט.

דאס הארץ ווייגט אין מיר: די שול איז נישטא. דעם רבינס „הויף" נישטא. אין רבינס הויז — א פוילישע שולע. איך גיי אין מאגיסטראט, ווו מען גיט מיר א ווינונג. א שטוב מיט א קיך אין קאמענדאנטס הויז אויף דער אגראדאווער גאס. מען גיט מיר מעבל, אנגעטוען און בעטגעווענט.

נאך עטלעכע טעג קומט אויך מיין טעכטערל. איך האב זי שוין נישט געהאלטן פאר א לעבעדיקע.

ס'גוטע ארט שטייט ווי אמאל, נאר דעם רבין העניכס אהל איז נישטא. א סך מצבות פעלן. מען האט מיט זיי געבריקעווען גאסן. אין משה בית־הקברותניקס שטוב ווינט א גוי. ער ווייזט מיר אן, ווו עס ליגן די פאר יידן וואס מען האט געשאסן דעם ערשטן טאג, וועו די דייטשן האבן פארנומען אלעקסאנדער.

ער דערציילט מיר, דאס צווישן זיי ליגט א פאליאק פון אלעקסאנדער, סטאשיקעל גנב. ער ווייזט מיר אויך אן אויף אן ארט, ווו עס ליגן באגראבן פערציק ספרי תורהס. עס לאזט מיך נישט שלאפן א גאנצע נאכט. צומארגנס נעם איך צוזאמען עטלעכע יידן און מיר גייען צום גוטן ארט. איך מאך א „אל מלא רחמים" און מיר זאגן תהילים. מיר באשליסן צו גיין אויפגראבן די ספרי תורה'ס, און מיר מעלדן דאס דער פאליציי. די פאליציי ערלויבט אונדז, נאר זיי מוזן זיין דערביי. זיי הייסן אונדז ארויסגיין צום גוטן ארט, און זיי וועלן קומען עטלעכע מינוט שפעטער. מיר גייען פיר מענטשן. עס דויערט עטלעכע שעה און די פאליציי קומט נישט. מיר קענען זיך נישט דערווארטן, און נעמען זיך אליין צום גראבן; אבער ליידער איז אלס פאר־פוילט. עס איז נישטא וואס ארויסצונעמען. די פאליציי האט זיך דערוווסט אז מיר האבן אליין געגראבן, זיינען זיי גלייך געקומען און ארעסטירט מיך, יחיאל קאלישער און משה יחיאלן. זיי האבן אונדז ארייגעווארפן אין א

פינצטערן קעלער; האָבן אונדז געהאלטן פינף טעג. נחמן באהאריער מיט פייוול האנדעלסמאן האָבן אינטערוועניירט אין לאָדזשער קאָמיטעט און נאָך שוועכע מי האָט מען אונדז באפרייט.

מיר באקומען א ספר תורה פון לאָדזשער קאָמיטעט און אַרדנען איין ביי מיר אין שטוב א מנין יידן. שבת, אויך ראש השנה און יום כפור האָבן מיר א מנין. יחיאל קאלישער איז א גוטער חזן; ער האָט צוגעהאלפן אין רבינס בית המדרש.

איך לערן אויס מיין טעכטערל ארבעטן אויף א מאשין. איך ארבעט ביי שמוליק גאָלדבערג אין דער פארבעריי. מיר אַרדנען זיך אביסל איין, אַבער נישט אויף לאנג.

די אַ. קאַ. סטראשעט אונדז, אז אויב מיר יידן ווילן נישט פארלאָזן אלעקסאנדער, ווילן זיי אונדז שיסן. די פאָליציי זאָגט אונדז, אז זי איז נישט פאראנטוואָרטלעך. מיר מוזן שטיין אויף דער וואך ביי נאכט. מיר האָבן שוין אויך געהאט א קאָמיטעט. דער קאָמיטעט איז געווען אין יצחק לעווינס הויז אויף דער יידישער גאס. דאָס אינציקע הויז וואָס עס איז געבליבן שטיין. מיר האָבן באקומען שטיצע פון לאָדזש, אביסל געלט, אָנטועכטס. באהאריער איז געווען פרעזעס; שפעטער בין איך געוואָרן פרעזעס, אַבער ליידער האָבן מיר געמוזט אויפסניי פארלאָזן אלעקסאנדער.

שמחה טורקעלטאוב /

ביים אלעקסאנדערער רבי אין וואַרשעווער געטא

דער לובלינער תושב, שמחה טורקעלטאוב, איז צוליב זיין ספעציאליטעט — מומחה אין דער לעדער־בראנזשע — אַנגעקומען אויף ארבעט אין אמט פון שעף פון לובלינער דיסטריקט. ער האָט באוויזן אין יענע צייטן — א דאנק זיינע פעאיקייטן — אומצוגיין מיט מענטשן און בחוש אויסצוגעפינען, אפילו צווישן די רוצחים — דייטשע מענטשן, מיט וועלכע ס׳לאָזט זיך רעדן. נישט איין יידן האָט ער א טובה געטאָן, דאָ אינטערוועניירנדיק מיט א גוט וואָרט און דאָ מיטן גאנגבארן ביים דייטש מיטל, שוחד. טורקעלטאוב גיט איבער

פֿאַלגנדיקע פרטים, וואָס האָבן א שייכות צום אלעקסאנדערער רבין און זיינע חסידים. אגב, דער בעל הזכרונות צייכנט זיך אויס מיט א גלענצנדן זכרון, דערציילט וועגן אלץ, ווי דאָס וואָלט אַט־ערשט פֿאַרגעקומען.*

נאָכן ארויספירן די יידן פון לובלין בעת דער גרויסער אקציע פון מערץ־אפריל 1942 זיינען די איבערגעבליבענע אויפן אָרט יידן — א צען פראָצענט און איך בתוכם — איבערגעפירט געוואָרן פון צענטער שטאָט (געטאָ) אויף דער פארשטאָט פון לובלין מאידאן טאטארסקי — דאָס לעצטע געטאָ פון לובלין. זיי האָבן געזוכט וועגן אויף צו דערוויסן זיך, ווואהין האָט מען די געכאפטע יידן אוועקגעפירט און וואָס איז מיט זיי געשען. איינער א יד, א פראנצאָז, וואָס האָט אין איינעם מיט מיר געארבעט אין דיסטריקט, האָט באקומען א קארטל פון ווארשעווער געטאָ פון זיין פריינדין קאָן, אין וועלכן ס׳איז געווען א רמז, אז אין ווארשע ווייסט מען, ווואהין די לובלינער יידן זיינען פארשיקט געוואָרן. דערוויסנדיק זיך וועגן דעם האָב איך באשלאָסן צו טאָן אלץ, כדי אָנצוקומען קיין ווארשע און אויפן אָרט אויפקלערן דעם ענין.

איך האָב זיך געוואנדן צום אָפּטיילונגס־לייטער — דער דייטש יאָקזאָהן — וואָס איז געווען אן אנטשטענדיקער מענטש און מיטגעפילט מיט די פאר־יתומטע יידן, ער זאָל מיר באשאפן די געהעריקע דערלויבענישן אויף צו מעגן פֿאָרן מיט דער באן קיין ווארשע און קענען אריינגיין פריי אין געטאָ. יאָקזאָהן האָט מיך געוואָרנט, אז דאָס פֿאָרן מיטן צוג פאר א יידן, אפילו ווען ער האָט די נויטיקע דערצו אמטלעכע דערלויבענישן, איז לעבנסגעפערלעך, בפרט אויף דער דורכפארסטאנציע דעמבלין, ווו עס ווערט אדורכגעפירט א שטרענגע קאָנטראָל פון די רייזנדיקע און עס געשעט נישט זעלטן, אז א יד ווערט אראָפגענומען פון צוג און דערשאָסן ביי דער באן סטאציע, אן צו נעמען אין באטראכט זיינע פערזענלעכע דאָקומענטן.

טראָץ דעם האָב איך באשלאָסן נישט אָפּצוזאָגן זיך פון מיין פלאן און צוגעשטאנען צו יאקזאָהנען, ער זאָל מיר די דאָקומענטן באשאפן. ער האָט

---

* צוליב די אלע מעלות זיינע איז טורקעלטאוב נישט איינמאָל אָרויסגעטראָטן ווי אן עדות פאר די געריכט־אָרגאנען תיכף נאָך דער מלחמה אין פוילן, שפעטער אין ישראל, לעצטנס אין דייטשלאנד. זיינע זכרונות זיינען געדרוקט אין פארשיידענע ביכער אויף פויליש, יידיש און העברעאיש.

דאָס געטאָן און איבערגעבנדיק מיר די געהעריקע דערלויבענישן האָט ער מיך נאָכאמאָל געוואָרנט — אָן דערפאָלג.

דעם 15.5.1942 בין איך אַרויסגעפאָרן פון לובלין און נאָך דעם זעלבן טאָג אויף דער נאכט אָנגעקומען קיין וואַרשע.

איך האָב פון מיין פארן קיין וואַרשע נישט געמאכט קיין סוד פאר מיינע באקאנטע אין לובלין. פיל פון זיי זיינען צו מיר געקומען און געבעטן איבער־געבן גרוסן און בריוועלעך צו זייערע קרובים און באקאנטע, וואָס האָבן זיך געפונען אין וואַרשעוואר געטאָ, צווישן זיי נישט וויניק אנטלאָפענע פון לובלינער געטאָ.

ווען מען געפינט ביי מיר די דאָזיקע בריוועלעך בעת א רעוויזיע, וואָלט דאָס זיכער געווען געבראכט אויף מיר א טויט־אורטייל. כ׳האָב זיך אָבער דערמיט נישט געראכנט.

צווישן אנדערע זיינען צו מיר געקומען דער מיטגליד פון יודענראט נחמן לערנער מיט נאָך אלעקסאנדערער חסידים, ווי איטשע מאיר סאניקס יינגסטער ברודער דוד, און זיין יינגסטער זון ירחמיאל, קעניגסבערג יוסף, זון פון באקאנטן גביר אין לובלין און סביבה קאָפל קעניגסבערג א.א. זיי האָבן געוואָלט אויסצונוצן די געלעגנהייט פון מיין פאָרן קיין וואַרשע, כדי מיט־צוגעבן א גרעסערן סכום געלט פארן אלעקסאנדערער צדיק, וואָס האָט זיך צו דער צייט געפונען אין וואַרשעוואר געטאָ און געווויינט אויף דזיעלנע־גאס, ערשטער שטאָק. פארשטייט זיך, אז איך האָב נישט געקענט זיי דאָס אָפצוזאָגן.

וועו כ׳האָב דעם 17.5.1942 אָנגעקלאפט אין דער דרויסנדיקער טיר פון רבינס דירה, האָט מיר געעפנט די טיר א נידעריקער ייד, דער שמש. איך ב׳ן אריין אין האלב־טונקעלן פאָרהויז און געזאָגט, אז איך וויל זיך זען מיטן רבין. ווייזט מיר דער שמש אן אויפן קאָפ און רופט זיך אָן: יאָ, מען קען זיך זען מיטן צדיק, אָבער ווי אזוי קומט מען צו אים אָן א היטל?! — ערשט איצט האָב איך זיך געכאפט, אז איך בין ארויסגעפאָרן פון לובלין בגלוי ראש. פארלוירן האָב איך זיך אָנגערופן: „אוי, איך קום פון לובלין, און מעגלעך אז איך בין נישט ביי די קלאָרע געדאנקען", — און געוואָלט אראָפגיין קויפן א היטל. דאָס האָט דערהערט דעם צדיקס זון; ער איז ארויס פון צימער און גלייך צו מיר צו; געגעבן שלום און געפרעגט, וואָס איך וויל.

איך האָב אים געענטפערט, אז איך קום פון לובלין און האָב געבראכט פון דאָרט געלט פארן צדיקס וועגן און איך וויל אים דאָס פערזענלעך איבערגעבן; אָבער איך מוז קודם אראָפגיין קויפן זיך א היטל. דער זון האָט מיך אָפגעשטעלט: „גייט נישט, לויפט נישט, בארואיקט זיך. איך גיי אריין צום צדיק איבערגעבן, אז איר זיינט דאָ. ווייל פון לובלין האָט שוין דער צדיק א לאנגע צייט קיין ידיעה נישט געהאט". ער איז אריין אין צווייטן צימער צום רבין; אין א וויילע איז ער צוריקגעקומען און איבערגעגעבן, אז דער צדיק האָט געהייסן אריינקומען אפילו אָן א היטל, און מיך אריינגעפירט אין א גרויס ליכטיק צימער.

ביים זון־באָגאָסענעם פענסטער איז געשטאנען א קיילעכדיקער טיש מיט אָפענע ספרים, אין וועלכע דער צדיק האָט אריינגעקוקט. ווען כ'בין אריינגעקומען, האָט דער רבי א פרעג געטאָן: שמחה? — איך בין געבליבן משתומם! פון וואנען קען דער צדיק מיין פאָרנאָמען? דער צדיק האָט דאָס באמערקט און א זאָג געטאָן: „ס'איז נישט קיין נביאות". ער גייט צו א שופלאָד, עפנט אים און נעמט ארויס א פאק בריוו, פון זיי ציט ער ארויס אייניקע און ווייזט זיי מיר: „אָט דאָס זיינען בריוו פון מיינע חסידים אין לובלין, זיי האָבן מיר צווישן אַנדערן געשריבן וועגן א שמחה טורקעלטאוב, וואָס האָט געראטעוועט פון ארבעט יידן און בחורים פון דער ישיבת חכמי לובלין".

איך גיב אים איבער דאָס געלט, דער רבי וויל מיר געבן א קבלה, נאָר איך זאָג, אז דאָס איז נישט נויטיק.

דער רבי פרעגט מיך דאן, צי דער לאָדזשער מורה הוראה הרב יוסף פיינער, זיינער א חסיד, איז נישט מיין שוועד. איך זאָג, אז יאָ, און גיב צו, אז איך האָב בדעה אים, מיין שוועד מיט זיין פרוי, מיין שוויגער, צו ברענגען פון לאָדזש (געווויינט האָבן זיי אויף גדאנסקא 23) קיין לובלין; ווייל — ווי מיר זיינען געווען דעמלט איבערצייגט — וועט אין לובלין נאָכן גרויסן גירוש שוין זיין רואיק, בעת אנדערע שטעט דערוואָרט ערשט דער זעלבער גורל, בפרט לאָדזש, וואָס איז דאָך צוגעטיילט געווארן צום רייך. פאר 10,000 זלאָטעס האָט מען דעמלט געקענט אריבערפירן א פערזאָן פון לאָדזש קיין לובלין.

דער צדיק האָט מיך אויפמערקזאם געמאכט, אז ביי אזעלכע טראנזאקציעס דארף מען זיין זייער פאָרזיכטיק. מען קען אריינפאלן אין די הענט פון

שווינדלער. ער האָט אונטערגעשטראָכן, אז אין אזעלכע פאלן דארף מען קודם כל דאָס געלט אייגלייגן ביי פרעמדע און טיילמאָל טרעפט, אז אומ־פאראנטוואָרטלעכע מענטשן נעמען עס צו. עס קען פארלוירן גיין א פאר־מעגן, אָן צו האָבן א וואספארא נישט איז נוצן פון דעם. דעריבער האָט ער פאָרגעלייגט, קודם כל אָנפרעגן ביים הרב פיינער אין לאָדזש, צי איז ער גופא מסכים צום איבערפאָרן. נאָכן באקומען פון הרב פיינער זיין הסכמה, וועט ער, דער צדיק אליין, דאָס ערליידיקן דורך די באוווסטע אין וואַרשע קאָן און העלער, וואָס קומען צו אים אריין. ביי זיי וועט מען נישט דארפן אייגלייגן דאָס געלט פאָרויס, נאָר באצאָלן זיי (20,000 זלאָטעס פאר צוויי פערזאָן) נאָכן ברענגען די מענטשן קיין לובלין. איך בין דערויף מסכים געווען. דער רבי האָט מיר געהייסן קומען אין א צווייי וואָכן ארום, וועט שוין מסתמא זיין די תשובה פון מיין שוועד.

ביים געזעגענען זיך האָט דער צדיק מיך געבעטן, אזוי ווי איך קום קיין וואַרשע אין שליחות פון מיין אמט, בערך איינמאָל אין חודש, זאָל איך יעדעס מאָל אָפשפאָרן א האלבע שעה פאר זיינעטוועגן „אויף צורעדן". נאָך א צוויי וואָכן בין איך ווידער געווען ביים צדיק. ער האָט מיר געוויזן א בריוו פון מיין שוועד, הרב פיינער, אז ער וויל נישט פארלאָזן לאָדזש און זיינע יידן.

ביים רבין בין איך געווען א צוויי־דריי מאָל, ביז ס׳האָט זיך אלץ געענדיקט.

זאב (וולף) גרינשפן /

איך ניצלתי מצפרני הצוררים

בן שש־עשרה הייתי כשפרצה מלחמת העולם השניה. למדתי אז ב„ישיבת אהרן" שבעיר זגירש. היה זה עולם של רוח וקדושה, בו ניתקנו עצמנו מעולם ומלואו ושקדנו בהתמדה על הגמרא הרחבה — באר המים החיים שממנה ניזונו דורות על דורות וממנה ינקה האומה את כוח עמידתה ועוז כוחה.

שרויים היינו באווירה נאצלת של תורה וחסידות, כאשר החרידו אותנו בשורות האיוב על פלישת קלגסי הנאצים ימ״ש לאדמת פולין. בבת־אחת

חשך עליגו עולמנו. נאלצנו לנטוש את קננו הנעים, ונתפזרנו לכל עבר.

כשחזרתי לבית הורי אשר בלודז׳ כבר היתה העיר אחוזה בהלה ונתונה במצב של תוהו ובוהו. שמועות מסמרות־שיער על נגישות ורציחות מצד קלגסי הנאצים, פשטו על פני העיר וזרעו אימה ופחד. יהודי לודז׳ חרדו מפני הבאות וכל אחד חיפש לו דרך להימלט מן הפורענות.

בני משפחתי החליטו לעבור לווארשה. נטשנו את הבית ואת הרכוש, לקחנו רק מעט מטלטלין, ואחרי מאמצים מרובים וסכנת נפשות הצלחנו להגיע ברכבת לווארשה. לחרדתנו מצאנו גם כאן אותו מצב קודר של תוהו ובוהו ואימה מדכאת. נוסף לכך שררה בווארשה צפיפות איומה, עקב ריבוי הפליטים שנהרו אליה, וזו גרמה להתפשטות מחלות ורעב.

אחרי התייעצות קצרה הוחלט שהמשפחה תתחלק לשניים: אבי ואחותי ז״ל נשארו בווארשה, ואילו אני, אמי ואחותי השניה חזרנו ללודז׳. עתה כבר היתה הדרך קשה ומסוכנת פי כמה, כי בינתיים נאסר על היהודים לנסוע ברכבות. בדרך־לא־דרך ואחרי נדודים רבים וקשים הגענו סוף־סוף למחוז חפצנו. אך גם כאן ציפתה לנו הפתעה מרה: יהודי לודז׳ והסביבה נכלאו בתוך גיטו, שהיה נתון במשטר אימים של הנאצים. הצפיפות בו היתה ללא נשוא ודכאון כבד אפף את הגיטו. אימה ופחד מילאו את הלבבות, ועל כל אלה — הרעב הציק בכל מוראותיו.

אותו יום ערב ראש־השנה היה. בלב נדכא ונשבר עמדתי בתור ארוך, כדי לקבל מנת אוכל זעומה. פתאום נתחוללה בהלה מסביב. שמועה חלפה, כי הגרמנים חוטפים יהודים ברחובות ומטעינים אותם על משאיות. ואכן, לא ארכו הרגעים ואנשי ס״ס הופיעו בקצה הרחוב. התחוללה מנוסת־בהלה. גם אני נשאתי רגלי והתחלתי לרוץ בכל כוחי, אך לגודל חרדתי הבחנתי באיש ס״ס הדולק אחרי. במרוצתי נקלעתי לביב שופכין ומיד ירדתי והסתתרתי בו. הגרמני חשב שטבעתי בתוך הביב ונטש אותי.

תוך מאמץ בל ישוער עמדתי שם כך, כמה שעות, עד שהחשיך. כשעליתי מתוך הביב הייתי כבר קרוב לאפיסת כוחות. כל עוד נשמתי בי רצתי הביתה, אל אמי ואחותי, אך לאכזבתי הנוראה לא מצאתי אותן בבית. נתברר, כי הגרמנים לא הסתפקו בחטיפת יהודים ברחוב, אלא חדרו גם לבתים וחטפו מכל הבא ליד.

ברכי פקו וראשי נסתחרר עלי. התמוטטתי על מיטתי ולא ידעתי נפשי מרוב צער ויגון.

שעה ארוכה שכבתי כך על מיטתי, עד שהרגשתי במשהו קשה המעיק על ראשי מתחת לכר. מיהרתי להרים את הכר והופתעתי לראות סיר מכוסה, עטוף היטב במגבת. פתחתי את הסיר וריח של תבשיל חם עלה באפי. לבי נכמר בי עד לכאב: אמי הטובה והיקרה — לפני שנפלה בידי הרשעים עוד הספיקה להכין תבשיל חם לכבוד החג. לא היה קץ להתרגשותי ודמעותי — אשר לפני כן קפאו בגרוני — פרצו עתה בעוז והתייפחתי בבכי סוער. כך עמדתי והתפללתי תפילת מעריב של ראש־השנה. כל תחנוני היו, כי אזכה עוד לראות שוב את הורי ואחיותי ויתר בני משפחתי.

ואכן, תפילתי החמה נתקבלה ותקוותי נתגשמו בחלקן.

למחרת, בעמדי בתפילת ראש־השנה, נפתחה פתאום הדלת ואמי ואחותי הופיעו. הן הצליחו להימלט מידי הגרמנים ולחזור הביתה. נפלנו זה על צווארי זו ובכינו מרוב התרגשות.

כך חלפו עלינו בגיטו שנתיים ימים, עד שהגיע היום המר והנמהר, שבו החלו המשלוחים לאושוויץ. עד מהרה הגענו גם אנו לאותו גיהנום. הגרמנים הפרידו בינינו באכזריות: אני נלקחתי אל אחד הצריפים תוך מכות קשות ואכזריות ומשהגעתי לצריף צנחתי על הרצפה שבור ורצוץ ונרדמתי. בחלומי נראו לי פניו המאירים, עטורי הזקן הלבן, של סבי ז״ל, ר׳ הרשל גרינשפן, יהודי יקר וירא־שמים, שהיה שמש בבית־הכנסת באלכסנדר והיה חוסך ממשכורתו הדלה פרוטה לפרוטה ונותן לי, כדי שאוכל להתמיד בלימוד התורה. נפעם מאד הייתי בהקיצי ולבי אמר לי כי יש דברים בגו. ואכן נתרחש בי נס: למחרת היום נערכה סלקציה בצריפים ורוב שוכניהם נשלחו אל המשרפות. בתוך הדחק והמהומה שהתחוללו מסביב נשמטתי וניצלתי. יודע אני לבטח, כי הצלה זו, וכן ההצלות האחרות שאירעו בי לאחר מכן, בעזרת השם, באו לי בזכות סבי ז״ל ואמי ע״ה, שכל שאיפתם ומשאת־נפשם היו, שאתמיד בלימודי קודש ואהגה בתורה הקדושה. לעולם לא אשכח את המלים האחרונות ששמעתי מפי אמי ע״ה, כאשר ראיתיה מרחוק מובלת על־ידי הרשעים. היא צעקה אלי: „וועלוועלה, דיר וועט גאָט העלפן און דו וועסט מצליח זיין״ (אותך יושיע אלוקים ואתה תצליח). נבואה זו שנזרקה מפי אמי, היא שעמדה לי לאזור עוז ולהינצל כמה וכמה פעמים ממוות בטוח.

זכורני, שהובאתי פעם אל מחנה גדול, ששימש מקום ריכוז של שבויים, ביניהם צרפתים, פולנים ואיטלקים. אנו היינו מבודדים, כמובן, מן השבויים, אשר מצבם היה טוב הרבה משלנו. היו ביניהם אנשים טובי לב, שהשליכו

לנו מפעם לפעם פרוסות לחם, אשר עליהן התנפלנו כזאבים טורפים. יום אחד חדלו מזה. שמענו איך הפולנים שביניהם מסיתים אותם נגדנו ואומרים להם: „אל תתנו אוכל ליהודים המטונפים, שהרי ממילא לא ישאירו אותם הגרמנים בחיים!" כך חלפו ימים אחדים והרעב הירבה להציק ללא חמלה. ביאושי התאזרתי עוז וקרבתי סמוך לגדר־התיל המחשומלת, אשר מעברה השני עמד שבוי צרפתי. התחננתי לפניו ברמיזות יד ופה שירחם עלי ויתן לי פרוסת לחם. ברגע זה הופיע איש ס"ס וראני בכך. הוא חשד בי, כי מסרתי לשבוי ידיעות סודיות, ומיד לקחני אל המפקדה, שם הואשמתי בריגול. ידעתי את הצפוי לי וכבר הייתי מוכן ומזומן לפסק־הדין. והנה הופיע פתאום אחד הקצינים הגבוהים. הוא נתן בי עיניים מלאות בוז ושאל: „מה מעשיך כאן?" אנשי המפקדה החלו לספר לו את החטא שחטאתי, אך הלה הוסיף להביט בי בבוז, ולבסוף בעט בי בחזקה וצרח: „הראַוס! פערשטוּנקענער יוּדע!" (צא, יהודי מצחין!).

וכך שוב ניצלתי בנס.

זכור לי עוד נס, שאירע לי במחנה אחר:

מאז ומתמיד הייתי חוור וחלש ולא הצטיינתי בגבורה גופנית. במחנות לא נדחקתי מעודי אל ראש התור, כדי לזכות במנת אוכל או לתפוס לי איצטבה של עץ לישון עליה. תמיד הייתי בין האחרונים בכניסה לצריף, כך שתמיד נאלצתי לישון על רצפת הבטון הקרה. דבר זה גרם לי אמנם סבל רב, אך השתדלתי תמיד למנוע סבל זה מאחרים. פעם אחת עלתה מחשבה בלבי, להיות פעם בין הראשונים לכניסה לצריף. נדחקתי בכל כוחותי, עד שהצלחתי להיכנס בין הראשונים ולתפוס לי איצטבה שהיתה האחרונה, הרחוקה ביותר מן הכניסה. אותו לילה באו פתאום אנשי ס"ס והוציאו שבעים וחמשה אחוזים מהאנשים אל המשרפות. אני, היות שהייתי הפעם מרוחק, בין האחרונים בצריף, שוב ניצלתי בנס.

פעם אחרת נתגלגלתי למחנה בראונשווייג, שם עבדתי בבית־חרושת בשם „ביסינג־וועַרק". במפעל עבדו גם גרמנים אזרחים. אלה הביאו אתם כל יום צרורות מלאים מזון ואכלו לשובע. ואני, שהייתי שבור ורצוץ אחרי ימים רבים של מצוקת רעב, עיני יצאו מחוריהן מקנאה, בהביטי בהם באַכלם. פעם, הניח גרמני אחד את ארוחתו על השולחן והלך לרחוץ ידיו. לא יכולתי לשלוט בעצמי וברעבתנות יתירה חטפתי את האוכל מעל לשולחן ובלעתי, אותו בבת־אחת. כשחזר הגרמני ולא מצא את ארוחתו התקצף עלי מאד

והחל לצרוח, לגדף ולקלל. מיד נזעקו כמה מאנשי הס״ס ששמרו עלינו ושאלו לפשר הצעקות. הללו היו אך מצפים להזדמנות כזו, כדי להתעלל. אך ברגע האחרון, למזלי, התחולל איזה שינוי בלבו של הגרמני והוא בדה איזה נימוק אחר לצעקותיו.

כך שוב ניצלתי בנס.

נואיר גוזא /

וואגלענישן פון אן אלעקסאנדערער ייד

אין 27.12.1939 איז פאַרגעקומען די אלגעמיינע אויסזידלונג פון אלעקסאנדער קיין גלאַוונע.

איך בין אַנגעקומען קיין טאַמאַשאַוו און דאן אוועקגעפאַרן מיט מיין פאמיליע נאַך כמעלניק, ווו מיר האָבן געלעבט פון אַנהויב 1940 ביז 1943, ד. ה. ביז דער אלגעמיינער אויסזידלונג דאַרטן.

עס איז פאַרגעקומען א סעלעקציע פון עלטערע, קינדער, ווי אויך יוגנט־לעכע האָט מען געשאַסן. א טייל יונגע קרעפטיקע האָט מען אינערגעלאַזט און געבראכט אין לאגער סקאַרזשיסק.

איך בין באשטימט געוואָרן צו ארבעטן אין „ווערק B״.

איינמאָל אין דערפרי, ווען איך בין געשטאנען און געארבעט, איז צוגע־קומען צו מיר א מייסטער (מיטן נאַמען נייגאַץ) פון אן אנדערער פאבריק און מיך עפעס געפרעגט. ווען איך האָב אים געענטפערט נישט לויט זיין פארלאנג, האָט ער מיך אַנגעהויבן מערדערלעך צו שלאָגן ביז בלוט. דאן האָט ער מיך אראָפגענומען צו זיך אין צימער. דאָרט האָבן זיך אין דעם מאַמענט געפונען דער דייטש הערינג און אנדערע דריי פערזאָן: מעשנער, פערלאָווסקי און זיין פרוי.

מיט דיקע שטעקענעס האָט מען מיך אַנגעהויבן פונדאַסניי צו שלאָגן און פייניקן פון 2 בייטאָג ביז 7 פארנאכט. יעדעס מאָל ווען איך בין געפאלן אין חלשות, האָט מען מיך אַפגעגאָסן מיט קאלט וואסער (עס איז געווען ווינטער) און דאן ווידער געשלאָגן, ביז ס׳איז געקומען די אנדערע שיכט ארבעטן. זיי האָבן מיר אַנגעהאַנגען א שטריקל מיט א צעטל „יודע פערעטער״, דערביי

האָט מען מיך געפרעגט, פארוואָס מען שלאָגט מיך. מען האָט מיך אוועק־
געשטעלט אויפן טיש און געמאכט פון מיר א קאריקאטור.

איך אליין בין שוין נישט געווען בכוח איועקצוגיין פון דאָרט און מען
האָט מיך מיט א טראָגבעטל אוועקגעטראָגן אין בלאָק אריין. א טאָג צייט בין
איך נאָך דער טאָרטור געלעגן לגמרי אומפעאיק צו דער ארבעט. בשעת כ׳בין
געקומען אין לאגער סקארזשיסק, בין איך געווען געזונט, שטארק, גוט געבויט.
און נאָכדעם, ביז היינט זיינען ביי מיר געבליבן סימנים פון דריי אויסגע־
שניטענע שטיקער פלייש פון לייב.

אזוי ווי איך בין שוין נישט געווען פעאיק צו דער ארבעט, האָט מען
מיך געוואָלט שיסן. גערעטעוועט האָט מיך די אינטערוועניץ פון דער בלאָק־
עלטסטער פרויליין קליינגארטן און פון א געוויסן יידישן בלאָק־עלטסטער
יעקב מילגראם (ביידע פון לאָדזש). זיי האָבן געפועלט, איך זאָל נאָך דערווייל
ווייטער ארבעטן.

דער מערדער הערינג האָט זיך אָבער נאָך נישט געהאט בארואיקט און
נישט געוואָלט איך זאָל ארבעטן ביי מעשנערן אין פאבריק. ער האָט מיך
צוגענומען צו זיך אין פאבריק, כדי ביי יעדער געלעגנהייט מיך צו קענען
שלאָגן (ביי מעשנערן איז די ארבעט געווען אביסל לייכטער). ביי יעדער
קלייניקייט בין איך געוואָרן שרעקלעך געשלאָגן און בלוט האָט זיך יעדעס
מאָל פון מיר געגאָסן. איך האָב זיך אליין געבעטן, ער זאָל מיך שיסן, איידער
פייניקן.

אין דער צייט איז אין פאבריק פאָרגעקומען א סעלעקציע. מען האָט
אויסגעקליבן די שוואכערע, אויך מיך, און אויסגעשטעלט אויפן שיס־פלאץ.

אין דעם מאָמענט האָט דער דייטשער קאָמענדאנט פון לאגער צו מיר א
זאָג געטאָן: „דו בלייב נאָך אויף ווייטערס". צומאָרגנס בין איך אוועק ארבעטן
צוריק אין פאבריק. הערינג האָט מיך באמערקט און עס איז אים מיין בלייבן
לעבן נישט געפעלן געוואָרן.

ביים אוועקשיקן א גרופע מענטשן פון ווערק „B" אין ווערק „C", בין
איך אויך אויסגעקליבן געוואָרן. איך האָב פארשטאנען, או דאָ וועל איך אין
אייניקע טעג ארום אומקומען. אונדזער גרופע איז באשטאנען פון 30 מענער.

אין משך פון 4 וואָכן האָבן 27 ארבעטער נישט אויסגעהאלטן פון דער
שווערער ארבעט, ווי אויך פון די קלעפ מצד די פוילישע ארבעטער. נאָר איך
און נאָך צוויי יידן זיינען לעבן געבליבן.

די ארבעט אין סקארזשיסקער ווערק „C" איז געווען זייער א געפער־לעכע. מען האָט געארבעט ביי די גיפטן: טראָטיל און פיקרין. די מענטשן זיינען געפאלן ווי פליגן. אַנגעפירט מיט דער ארבעט האָבן מיראָווסקי און גאיארטשיק. עס איז געווען אוממעגלעך צו דערהאלטן דאָס לעבן, ווייל מען האָט שרעקלעך געיאָגט ביי דער ארבעט, וואָס האָט געדויערט פון 6 פרי ביז 10 אויף דער נאכט. ביים גיין צו דער ארבעט פון לאגער איז מען באגלייט געווארן פון אוקראינער „ווערקשוצן" (פאבריקהיטער). נאָך דער ארבעט האָט מען ספעציעל שנעל געיאָגט אין לאגער אריין, כדי נישט אלע זאָלן קענען מיטגיין, די אָפּשטייענדיקע האָט מען געשאָסן אויפן וועג (5000 מאָן זיינען געגאנגען ארבעטן).

אין בלאָק פלעגט מען אנידערפאלן אָן כוחות.

איינמאָל אין א פרימאָרגן זיינען אַנגעקומען פיל אוקראינישע כוליגאנען. נאָך דער ארבעט האָבן זיי געמאכט אן אפעל און אויסגעקליבן די, וועלכע קענען נישט שטיין גלייך אין דער ריי, דריי אויסגעקליבענע האָבן זיי אויפ־געהאָנגען אין אלעמענס אָנווועזנהייט.

דאָס עסן אין וועדק איז געווען זייער וויניק, מען האָט באָקומען א ברויט פון 1 קילאָ 80 פאר 20 פערזאָן, דערצו א האלבן ליטער וואַסער־זופ און שווארצע קאווע. מיט דעם האָט מען געמוזט ארבעטן לויט די פארשידנונגען פון די פוילישע קאפאָס, און צושטעלן א נאָרמע פון 2200 שווערע גראנאטן (500־ער) א טאָג.

איך האָב געפילט, אז איך געפין זיך אין א זייער ערנסטער לאגע און וועל נישט קענען אויסהאלטן.

איך האָב זיך אריינגעלייגט אין בלאָק 14 (אין טויטן־בלאָק). יעדע 8 טעג פלעגט קומען אן אויטאָ נאָך די שוואכע, האלב־טויטע מענטשן. דער אָנפירער פון דער ארבעט איז געווען דער דייטש אימפלינג. ער פלעגט ארויס־נעמען פון דעם בלאָק די צעבראָכענע מענטשן און פירן זיי אויפן שיס־פלאָץ. איך בין אויך אריינגעפאלן צווישן זיי. אויפן וועג בין איך אראָפגעשפרונגען פון אויטאָ און זיך באהאלטן אין א פרויען־בלאָק.

דאָס גליק איז געווען, וואָס אימפליג האָט נישט געהאט אויפגענומען די נעמען פון די מענטשן. ער האָט זיי ארויפגעווארפן אויפן אויטאָ און געפירט צום שיסן. איך בין פון דעמלט אָן ווידער געגאנגען ארבעטן. נאָך א געווישער צייט זיינען געקומען צופּאָרן עטלעכע הויכע געסטאָפּאָ־באָאָמטן און געמאכט

א סעלעקציע, אַפּגעטיילט די געזונטע פון די שוואכע און קראנקע און דערביי געקוקט ווי אייגער שטייט אויף די פיס. צווישן די אַפּגעקליבענע צום שיסן בין איך ווידער אויך געווען.

מען האָט אונדז אריינגעפירט אין א באזונדערן באראק, פון וואנען דער לאסט־אויטאָ זאָל אונדז קומען נעמען. איך האָב אויסגעהאקט די שויב, ארויסגעשפרונגען דורכן פענצטער און זיך באהאלטן אין א קאסטן פון קלאָזעט.

נאָך א מעת־לעת ליגן בין איך ארויס און צוריק אריין אין מענער־בלאָק. אינדערפרי, ווען איך בין געגאנגען צו דער ארבעט, האָט מיך באמערקט דער יידישער קאָמאנדאנט פון בלאָק שענבערג און מיר געגעבן „גוטע האָפּענונג" אז אזוי ווי איך בין נישט דערשאָסן געוואָרן, וועט מען דאָס טאָן אויפן ארבעטס־פלאץ, ווייל אזא „לייזע" דארף מען נישט.

איך האָב געזען, אז מיין לאגע איז א ביטערע און געפֿומען זוכן, ווי אזוי צו קענען דערהאלטן דאָס לעבן. איך בין געגאנגען אויף פארשיידענע מיסטן זוכן א קארטאָפּל, א בוראק, שאָלעכץ.

איינמאָל האָט זיך געמאָלדן א פוילישער פורמאן, אז ער דארף א מאן צו דער ארבעט. ער האָט געפירט די קעסטלעך פון טראָטיל און פיקרין פון איין באראק צום צווייטן. צום גליק בין איך געוואָרן אויסגעקליבן. דער קריסט האָט געזען, אז איך וויל ארבעטן, אָבער איך קען נישט. איך בין געווען שוואך און געשוואָלן. איך האָב זיך אפילו נישט געקענט ארויפזעצן אויף דעם וואגן; דער פאָליאק איז געווען א גוטער און מיר געזאָגט, אז איך וועל שוין ביי אים בלייבן און ער וועט זאָרגן איך זאָל האָבן צו עסן. ער האָט געהאט גרויסע באקאנטשאפט אין קיך און פלעגט קריגן 3 מיטאָגן (אין קיך האָבן געארבעט בלויז פאָליאקן פון זיין שטאָט סקארזשיסק). ער האָט געפאָדערט א פאָרציע פארן ייד און פארן פערד. נאָכן אָפּעסן א גאנצע מענאשקע זופ, האָב איך באקומען א דורכפאל. מיינע קישקעס זיינען שוין געווען פארטריקנט פון נישט דערעסן. אָבער איך האָב געגעסן, נישט קוקנדיק אויף מיין דורכ־פאל. צו דער זופ פלעגט דער פורמאן מיר נאָך געבן א שטיקעלע ברויט.

דער קריסט האָט מיך זייער גוט באהאנדלט. אויף דער אָנפראגע פון מייסטער פון פאבריק, ווי איך ארבעט, האָט ער אלעמאָל געזאָגט, אז איך בין א גוטער ארבעטאָר. דער פורמאן האָט געהייסן מאליק פון סקארזשיסק. איינמאָל האָט מיך א דייטשער קאָנטראָלער געטראָפֿן זיצן און רוען, בעת

דער פורמאן האָט געארבעט. דער דייטשער מייסטער האָט זיך אַנגערופן, אז קיין פוילישער דארף נישט ארבעטן, נאָר דער ייד איז דערצו באשטימט, און ווען ער קען נישט ארבעטן, איז „ביי אונדז פאראן א פעלד צום שיסן". דער פורמאן האָט געענטפערט, אז ער האָט אליין דערלויבט דעם ייד אביסל זיך אָפרוען.

דער דייטשער מייסטער האָט דאן געזאָגט, אז עס איז דאָס לעצטע מאָל, און אז אנשטאט צו שלאָגן דאָס פערד, זאָל דער פורמאן שלאָגן דעם יידן, ווייל ביי דייטשן זיינען מער געשעצט פערד, ווי קרעציקע יידן.

אָפארבעטנדיק א גאנץ יאָר ביים פורמאן, בין איך געקומען צו זיך. שפעטער־צו האָב איך איינגערעדט דעם קריסט, אז ביים צוים פון לאגער קען מען פארדינען געלט, ער זאָל ברענגען פראָדוקטן, און איך וועל עס פארקויפן. אזוי ארום האָב איך פארבעסערט מיין מצב און געקומען צו די כוחות, אפילו געקראָגן צו זיך א געהילף (איך האָב פאר דעם געצאָלט דעם פוילישן מייסטער). די דייטשן האָבן זיך גאנץ ווייניק געמישט און האָבן זיך פארלאָזט אויף די פוילישע כוליגאנעס, וועלכע האָבן געוג געשלאָגן.

אזו האָב איך געארבעט ביז דער עוואקואציע פון לאגער קיין דייטשלאנד. צוערשט זיינען מיר געבראכט געוואָרן קיין פיאָטרקאָוו. הונדערטער ס.ס.־לייט און טויטן־קעפ האָבן אונדז באוואכט. מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט, אז מען פירט אונדז אין די גאז־קאמערן צום טויט, ווייל די דייטשע באמטן און ס.ס. האָבן אונדז געזאָגט, אז מיר וועלן ווערן פארניכטעט. צומאָרגנס האָט מען אונדז ווייטער געפירט, ווואהין — האָבן מיר נישט געוווסט. מיר זיינען אָנגעקומען אין סולעיעוו. אונדזער טראנספאָרט איז באשטאנען פון 2500 מאן. מען האָט אונדז אריינגעפירט אין א שטאל פון בהמות. דאָרט זיינען אלע געשלאָפן אויף דער ערד. דריי חדשים האָט מען זיך שרעקלעך אָפגעמאטערט. לייז האָבן אונדז געפרעסן. קיין טראָפן וואסער צום טרינקען איז נישט געווען, קיין העמד צו וואשן, קיין אָרט צו שלאָפן. די ארבעט איז דאָ געווען א שווערע — זומער ביי די גרעסטע היצן, ביי „אָקאָפעס", אונטער דער אָנפי־רערשאפט פון דייטש אָטאָ, וועלכער פלעגט אונדז מערדערלעך שלאָגן.

דעם 3 נאָוועמבער 1944 איז געקומען א באפעל, אז אלע יידן מוזן פאר־לאָזן דעם לאגער. מען האָט אונדז אריינגעפאקט אין פארמאכטע וואגאָנען, אזוי ווי הערינג אין פאס, און מיר זיינען געפאָרן אָן א שטיקל ברויט, אָן וואסער ביז קיין טשענסטאכאָוו. דאָ האָט מען אונדז געשטעלט צו פארשיידענע

שוערע ארבעטן אין לאגער טשענסטאכאוויאנקא. אבער דאס עסן און שלאפן זיינען דאָ געווען אביסל בעסער ווי אין סולעיעוו. דאָ האט מען אויך געקענט גנבענען א קארטאפל, א בוראק און נאך אזעלכע מאכלים.

דעם 15.1.1945 האבן מיר געמוזט פארלאזן אויך דעם לאגער, אזוי ווי רוסלאנד האט פארנומען די פוילישע געביטן. האט מען אונדז אנגעלאדן אויף די וואגענען און נאך א לענגערער צייט פארן אן עסן און וואסער — אויפן וועג זיינען פיל געשטארבן (די דייטשן האבן די טויטע קערפערס ארויס־געווארפן פון צוג ווי הינט) — איז מען אנגעקומען קיין בוכנוואלד.

דאָ האט זיך פאר אונדז פארגעשטעלט דער טויט, זעענדיק די גאז־קאמערן און די קרעמאטאריומס רויכערן סיי בייטאג סיי ביינאכט. ביי דער רעוויזיע האט מען אלץ ביי אונדז צוגענומען. מען האט אפילו אריינגעקוקט אין מויל, צי מען האט נישט קיין גאלדענע ציינער. דערנאך אריינגעפירט אין באד, אפגעשניטן די האר, געגעבן העפטלינגס־קליידער. עס איז געווען ווינטער. מיר האבן נישט באקומען קיין גוטע שיך, קיין מאנטל אדער אונטערהויזן, אויך נישט קיין זאקן. דער קערפער איז געווען קוים פארדעקט.

איך בין געווען אין ריכטיקן טויטן־בלאק 52 — צוזאמען מיט אוקראינער, רוסן און נאך אנדערע. צוערשט איז מען געלעגן צו 18 אויף א פריטשע (געלעגער), און איך האב געהאט דאס גליק, וואס מען האט מיך צוגעטיילט צום שלאפן אין דער הייך אויף אן אויבערשטער פריטשע.

נאך א געוויסער צייט איז געקומען דער באפעל איבערצוארבעטן די פריטשעס און מאכן שטייגן, ווי פאר עופות. פון 2 פריטשעס זיינען געמאכט געווארן 4.

יעדן טאג האט מען אונדז עוואקואירט. יעדן טאג זיינען צענדליקער געפאלן. 4 וואכן צייט זיינען מיר, 10 טויזנט מאן, געווען אונטערוועגס.

צו דער צייט זיינען פון נישט דערעסן און פון די קלעפ פון די ס.ס־מענער אויסגעשטארבן בערך 210 מאן. צום סוף זיינען מיר אנגעקומען אין טערעזיענשטאט.

אין 2 טעג ארום, דעם 2.5.1945, זיינען מיר באפרייט געווארן. נאך דער באפרייאונג זיינען נאך א פאר הונדערט מענטשן דארט אויסגעשטארבן.

(אויפגענומען דורך דער היסטארישער קאמיסיע
אין לאנדסבערג — דעם 3־טן יוני, 1947)

נואיר אלעק / פון יענע יארן

אין אלעקסאנדער האָבן יידן און דייטשן געהאט געשעפטלעכע פארבינדונגען אוּן געפירט בשותפות פאבריקן. יידן האָבן אויפגעהאלטן דייטשע מייסטערס און דייטשע פאבריקאנטן — יידישע פארקויפערס. יידישע און דייטשע ארבעטער האָבן צוזאמען געארבעט אין דער זאָקן־אינדוסטרי.

די צוויי רייכסטע דייטשע פאבריקאנטן — שולץ און גרייליך, — די איידעמס פון פאבריקאנט פארריינסקי, האָבן געשטאמט פון דייטשלאנד (דער פאבריקאנט פארריינסקי האָט זיי אראָפגעבראכט פון דייטשלאנד און זיי האָבן אים אויפגעשטעלט א זאָקן־פאבריק און חתונה געהאט מיט זיינע צוויי טעכטער). זייערע קינדער האָבן זיי געשיקט נאָך דייטשלאנד שטודירן און אויך זיך משדך געווען פון דייטשלאנד.

קינדער פון די אויבנדערמאנטע צוויי דייטשע פאבריקאנטן האָבן געפירט די נאצישע טעטיקייט באלד ווי היטלער איז געקומען צו דער מאכט. קרויזע — דער אָנגעשטעלטער פון פאבריקאנט רודאָלף שולץ, איז אין יאָר 1939, ווען די היטלעריסטן האָבן אריינמארשירט קיין אלעקסאנדער, געווארן זייער הויפט־פארטרויענגס־מאן. ער האָט אָנגעוויזן וועמען צו געבן אויסצייכנונגען פאר געטרייער נאצישער ארבעט. דער דייטשער פאבריקאנט עמנואל בישאָף, וועלכער האָט געראַטעוועט יידיש ווי א ייִד, אוּן געווען מכלומרשט א תלמוד־קענער, האָט אָנגעוויזן וועמען פון די יידן מען זאָל ארעסטירן אוּן אויספרעסן פון אים געלט.

דער באווסטער באנדיט אוּן מאסן־מערדער פון דער „קריפּאָ" (קרימינאל־פאָליציי) אין לאָדזשער געטאָ — סוטער, האָט געווויגט אין אלעקסאנדער (געווען מיין שכן).

זייער אלעמענס ציל איז געווען אויסצופרעסן וועלט־זאכן אוּן געלט פון יידן. צענדליקער דייטשן פון אלעקסאנדער, וועלכע זיינען געווען פארבונדן מיט יידן, זיינען געווארן היטלעריסטישע טוער.

כמעט אלע דייטשע פארריינען אוּן קלובן זיינען געווארן היטלעריסטישע נעסטן. עס זיינען אָבער אויך געווען אויסנאמען, ווי צ. ב. ש. דער דייטשער פאסטאָר, דער גוטבאזיצער זאכערט, גאמאט אוּן נאָך אייניקע.

וועז די מלחמה איז אויסגעבראַכן, האָבן מיר געלעבט מיט פארשיידענע אילוזיעס, און זיך כלל נישט געקענט פאָרשטעלן, מען זאָל סתם מאָרדן אומשולדיקע מענטשן.

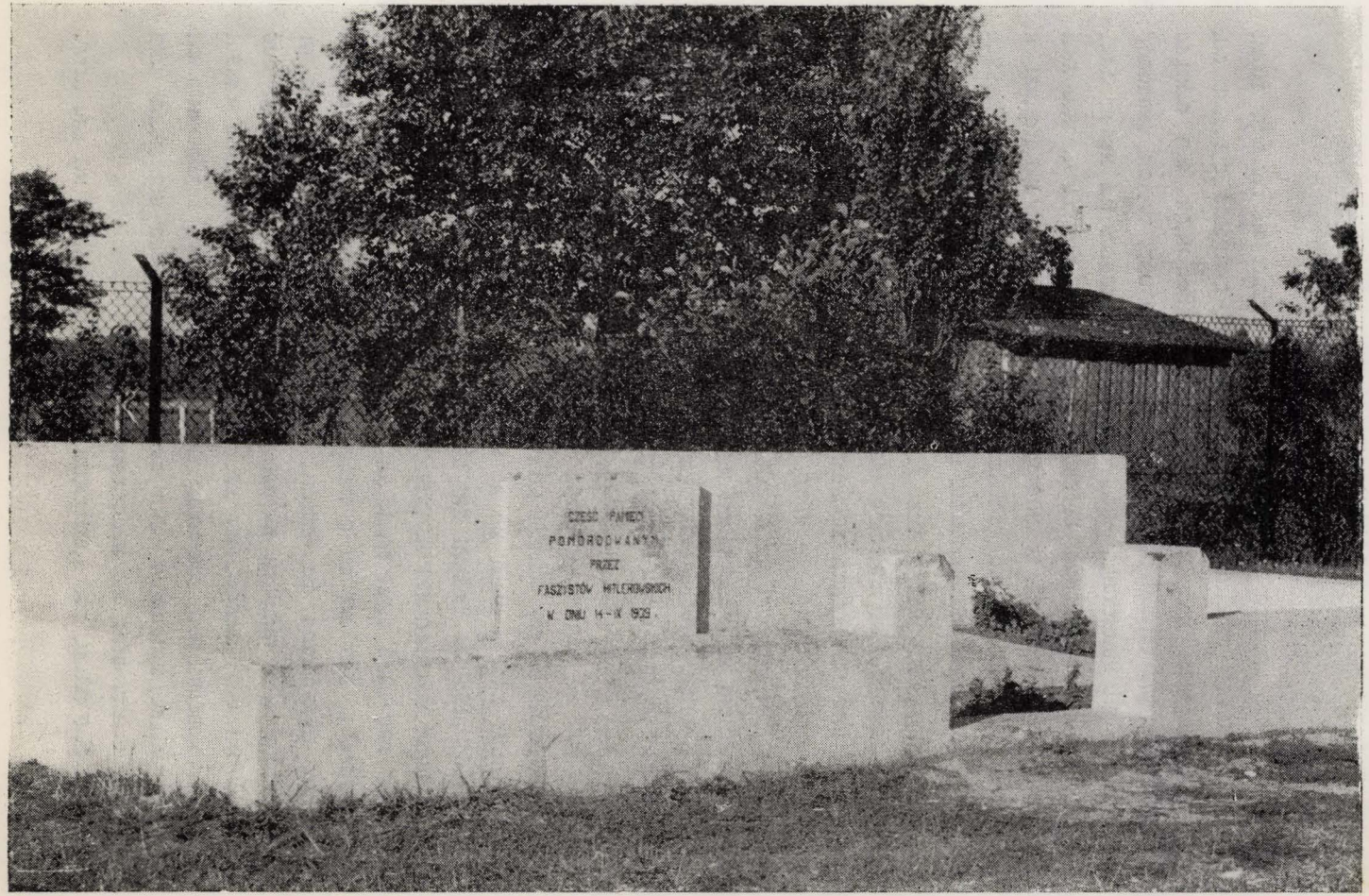
די ערשטע פליטים, וואָס זיינען אדורכגעגאנגען אלעקסאנדער, זיינען געווען פון וויעלון און קאליש. עס איז אונדז אַנגעפאלן א שרעק, זעענדיק ווי גוט־סיטואירטע זיינען איבערנאכט געוואָרן הונגעריק נאָך א שטיקל ברויט. מיר האָבן באלד געזאמלט עסן פאר די פליטים. מיין שוועסטער פעסיע מיט נאָך מיידלעך האָבן גענומען א קעסל און געקאָכט פאר די פלי־ טים וואַרעם עסן. עס זיינען געווען עקשנים, וועלכע האָבן בשום אופן נישט געוואָלט נעמן קיין עסן, הגם זיי האָבן עס נויטיק געהאט.

ערב דעם אריינמארש פון די היטלעריסטן זיינען די אלעקסאנדערער דייטשן פארשוווונדן, ממש ווי די ערד וואָלט זיי איינגעשלונגען; און אויב עס האָט זיך שוין אייַנער באוויזן, איז ער אדורכגעלאָפן די גאס ווי א מויז, אזוי זיך געשראָקן.

מיר האָבן געגומען לויפן קיין ווארשע. דער וועג איז געווען פול. איך בין מיט מייַנע עלטערן און מיט דער גאנצער משפחה אַנגעקומען ביז גלאָווונע, ווו דער הרב אלימלך שפירא ז״ל, דער עלטסטער איידעם פון אלעקסאנדערער רבין, האָט אונדז אויפגענומען און געעצהט, מיר זאָלן בלייבן, מחמת דאָס לויפן האָט קיין זין נישט. אָבער מיך מיט די יינגערע ברידער האָט ער נישט אַפגעהאלטן.

הינטער וואַרשע האָבן אונדז די דייטשע טאנקען פארהאלטן און דער־ לויבט צוריקצוגיין אהיים. פון שרעק בין איך אנשטאט אין דער ריכטונג קיין לאָדזש, געגאנגען אויפן וועג קיין וואַרשע; האָבן די דייטשן מיך מיט מיין ברודער צבי געוואָלט שיסן, אָבער איך האָב זיך אויסגעבעטן.

אין גלאָווונע האָט מען אונדז וויידער פארהאלטן, דאָרט זיינען מיר געזעסן אונטערן פרייען הימל א גאנצע נאכט און א גאנצן טאָג אָן עסן. אין צווייטן אָוונט האָט מען אונדז באפרייט, און מיר זיינען קוים אַנגעקומען קיין לאָדזש פאר דער פאָליציי־שעה, ד.ה. 7 אָוונט. מיר האָבן איבערגענעכטיקט ביים פעטער נחמן אלעק און דאָרט געטראָפן דעם יינגערן, אין וועג פארבלאָנ־ דזשעטן, ברודער פנחס. צומאָרגנס — דאָס הייסט ערב ראש־השנה — זיינען מיר צוריק געקומען קיין אלעקסאנדער. צו אונדזער אומגליק איז דעמלט ארויס א באפעל, אז אלע בחורים פון 18 יאָר און עלטער זאָל מען פארהאלטן. איך

מצבת זכרון לקרבנות הראשונים

א דענקמאל פאר די ערשטע קרבנות

מיט מיין ברודער צבי זיינען געווען צווישן די פארהאלטענע און דער יינגע־רער ברודער פנחס איז אהיים געגאנגען.

איידער אלעקסאנדער האָט באקומען עלעקטריציטעט פון לאָדזש, האָט דער אלעקסאנדערער מאגיסטראט אויסגעבויט אן אייגענע עלעקטראוניע ביי זיך אין הויף. שפעטער איז דער לאָקאל פון דער עלעקטראוניע געווארן באנוצט ווי א מחסן, ווו עס איז געלעגן שטעכלדראָט, לאָפעטעס און סתם זאכן קאָנפיסקירטע פאר שטייערן. אין דעם בנין, ווָאס האָט געהאט 10 מעטער די לענג און ביז 3 מעטער די ברייט, האָט מען אריינגעשטופט א 200 מאן. דאָרט זיינען געווען יידן אויך פון אנדערע שטעט, וועלכע זיינען צופעליק אדורכגעגאנגען די שטאָט. עס איז דאָרט אויך געווען א יינגל פון לאָדזש, ווָאס איז געקומען צום זיידן זיינעם, א פריזירער יומעלע (בנימין) פליטמאן, בעטן א ברויט, איז ער אריינגעפאלן צו אונדז אין ארעסט. פון די אויבנדערמאנטע 200 מענטשן זיינען געווען בערך 50 יידן, די איבעריקע — פאָליאקן. די ערשטע נאכט האָט אין ארעסט געהערשט א טויט־שטילקייט, נאָר איין פאָליאק איז ארויסגעפירט געוואָרן דורך דער וואָך, און מיר האָבן געהערט א געשריי און א שאָס. שפעטער האָט מען ארויסגערופן 3 יידן צו גראָבן א קבר פארן דערשאָסענעם. איינער פון זיי האָט זיך איינגעבלוטיקט די הויזן און איז צוריקגעקומען אין די אונטערהויזן.

בייטאָג האָט מען אונדז געגומען אויף ארבעט אויסצוקערן די גאסן און פירן שטיינער און מיסט. איינער איז פון דער ארבעט אנטלאָפן. אונדזער שומר האָט זיך געשעמט צו דערציילן, אז פון אים איז ווער אנטלאָפן און קיין סטאטיסטיק איז דאן נישט געפירט געוואָרן. פון דאן אָן האָבן מיר אליין געבעטן זיך אויף ארבעט, בכדי צו האָבן די מעגלעכקייט צו אנטלויפן.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה האָב איך מיט מיין ברודער צבי געקערט די גאס. מיר האָבן געהערט געשרייען אויף דעם הויף פון מאגיסטראט. דאָרט האָבן די דייטשן פון די אויסגעשטעלטע בערך 45 יידן ארויסגענומען א העלפט און נאָכן צונעמען די בעסערע מלבושים, אויפגעלאָדן זיי אויף צוויי אויטאָס און אוועקגעפירט. אונדז האָט מען צוריקגעפירט אין ארעסט. דער־נאָך האָט מען געגומען 12 יידן, מיך צווישן זיי (6 האָבן באקומען לאָפעטעס), פארלאָדן אונדז אויף א גרויסן מיליטעריישן לאסט־אויטאָ, מיט פלאנדעק איבערגעדעקט. באגלייט האָט אונדז א וואך פון באוואפנטע ס.ס.־לייט. מיר האָבן באלד דערקענט, אז מען פאָרט אין דער ריכטונג פון בית־עולם. צווישן

אונדז איז געווען משה ראוויצקי. אויפן וועג האָבן מיר אָפּגעזאָגט וידוי, 3
מאָל „שמע ישראל" און 7 מאָל „ד' הוא האלוהים", און גרייט געווען צום
טויט. ביים בית־עולם האָט מען אונדז באפוילן אויסצושטייגן, געטריבן אונדז
דורך א שפּאלער פון ס.ס.־לייט, און באקומען מיט די קאלבעס פון די ביקסן
געשלאָגן. ווער עס איז געפאלן איבער די מצבות, האָט נאָך מער באקומען
קלעפּ, ביז מיר זיינען אָנגעקומען צו דעם גרוב, וווּ עס זיינען געלעגן 23
דערשאָסענע, געבונדן מיט א לאנגער פייערלעשער שטריק אין פאָרם פון
בינטלעך מיט די הענט צו צוויי און דריי. מיר האָבן באלד דערקענט צוויי
בחורים פון שוחט ברוך בער ווייסבערג, דעם ברודער פון משה שמולעוויטש
און יהושע זשארנאָווסקי, וועלכער האָט, לויט ווי איך האָב געהערט פון
סטאשעקס פרוי, געשריגן, אז זיי, די דייטשן, וועלן האָבן א פינצטערן סוף
און פוילן וועט בלייבן פוילן. (סטאשעק איז א פאָליאק, וועמען די אלעקסאנ־
דערער קהילה האָט געדונגען אלס היטער פון בית־העולם). אלע געהרגעטע
זיינען געווען מיט דורכגעשאָסענע קעפּ, נאָר דעם לעצטן האָבן זיי אויך מיט
א באיאָנט געשטאָכן. מיר האָבן באקומען א באפעל די געהרגעטע אריינצו־
ווארפן אין גרוב. עס איז נישט געווען פון די לייכסטע זאכן צו טראָגן די
צוואמענגעבונדענע מתים און אריינצולייגן אין גרוב. איך האָב געבעטן, מען
זאָל מינדעסטנס די שטריק איבערשניידן. דער אָנפירער פון דער אקציע האָט
דערויף נישט דערלויבט. מען האָט די געהרגעטע ווי־עס־איז אריינגעשלעפּט
אין גרוב און מיר האָבן זיי געמוזט אויסלייגן גלייך אין א ריי. איך האָב
אוועקגעווארפן מיינע שיך, כדי מיין מוטער זאָל דערקענען, אז איך בין
אויך אין דעם גרוב (מיר זיינען געווען זיכער אז מען שיסט אונדז). איך האָב
געזען, אז דער געמויערטער פלויט ארום דעם בית־העולם איז פול מיט ציווילע
דייטשן פון אלעקסאנדער. נעבן דעם אָנפירער פון דער אקציע איז געשטאנן
זיגמאנס ייִנגסטער זון (ביים דייטש זיגמאן האָט דער „בונד" געהאט זיין
לאָקאל). איך האָב אים געבעטן, ער זאָל איבערגעבן מיין לעצטן גרוס מיין
מוטער און פאמיליע. איך האָב געזען, ווי זיגמאן שמועסט איבער מיט דעם
אָנפירער. נאָך דעם האָט מען אונדז צוריקגעטריבן אין ארעסט.

די גאנצע נאכט האָב איך און מיין ברודער זיך באהאלטן צווישן די
פארשיידענע זאכן, וואָס זיינען דאָרט געלעגן.

בייַנאכט האָט מען אונדז געזוכט. אויפצומאָרגנס פרי האָט מיך אייַנער
פון דער וואך (א דייטש פון אונדזער שטאָט — ערווין יערקע, מיט וועמען איך

האָב זיך גוט געקענט) געפרעגט, ווו איך בין געווען ביינאכט. נאָטירלעך האָב איך אים געזאָגט, אז ער האָט מיך אוודאי נישט באמערקט.

דער טאָג איז אדורך אביסל רואיקער; מען האָט אונדז געגומען צו ארבעט און צוריקגעבראכט. מיר האָבן זיך אַנגעהויבן מאכן אילוזיעס, אז דער מאָרד פון די 23 האָט געמוזט מאכן א גרויסן רושם צווישן דער אלעקסאנדערער דייטשער באפעלקערונג. דעם אנדערן טאָג האָב איך געוואָלט גיין צו ארבעט, כדי צו האָבן די מעגלעכקייט צו זען מענטשן אָדער אפשר דורך א נס צו קענען אנטלויפן. מען האָט ווידער געגומען 6 יידן מיט לאָפעטעס צו דער ארבעט. 5 זיינען שוין געהאט ארויסגעגאנגען און איך האָב זיך אויך געלאָזט גיין. ביי דער טיר האָט מען מיך צוריקגעשיקט און געגומען א צווייטן. צווישן די זעקס זיינען געווען יהושע וואסערמאן, משה ראוויצקי און דאָס יינגל וואָס איז געקומען בעטן א ברויט ביים זיידן, און — א געוויסער ליכטענבוים, דער איידעם פון שרייער, דער בעל־הבית פון דער האלע אין קאליש. די איבעריקע האָב איך נישט געקענט. א שעה שפעטער זיינען צוריקגעבראכט געוואָרן די מכשירים, וואָס זיי האָבן מיטגענומען צו דער ארבעט, די 6 יידן זיינען דערשאָסן געוואָרן.

איך וועל אין לעבן נישט פארגעסן דאָס דארע יידעלע יהושע וואסערמאן, ווי ער האָט זיך געטוליעט צו מיר און געציטערט; געהאט דאָס פאַרגעפיל, אז דער טויט דערנענטערט זיך, און געזאָגט, אז ער לאָזט איבער 5 קינדער; דאָס טעפעלע עסן, וואָס זיין פרוי האָט אים געדארפט ברענגען, האָט ער מיך געבעטן, צו האלטן, ביז ער וועט צוריקקומען. ווי א „נר נשמה" האָט דאָס טעפעלע דערנאָך אויסגעזען, וועט איך האָב דערויף געקוקט.

אין ארעסט זיינען נאָך געבליבן 15 יידן.

מיר האָבן געזען, אז עס האָט נישט קיין שום וועדט, צי מען גייט צו דער ארבעט, צי נישט; אז די כוונה פון די היטלעריסטישע חיות איז אונדז אומצוברענגען, און מיר האָבן אַנגעהויבן זוכן א וועג צו אנטלויפן. אין צווייטן עק פון לאָקאל, ווו עס איז געלעגן שטעכלדראָט, איז געזעסן יצחק דאנציגער, און באמערקט, אז עס לייכט זיך אריין פון א לאָך אונטער די דראָטן. דאָרט איז געווען דער מאָטאָר־רער, וואָס איז ארויסגעגאנגען אויפן אנדערן הויף פון בונים היימאנס פאבריק. ער האָט מיר דאָס איבערגעגעבן, און איך האָב געזומען עס באטראכטן. דער צעמענט ארום לאָך האָט געפלאצט, דער לאָך בערך 20 אויף 20 צ״מ. מיין יינגערער ברודער האָט זיך ארונטער־

געשארט אונטער די דראָטן, איך האָב זיך געזעצט אויפן דראָט, כדי אים פארשטעלן און ער האָט געגומען גראָבן מיט די הענט. איך האָב באלד געגעבן צוויויסן באקאנטע וועגן דעם (מיינע שוועסטערן זיינען אָפט צו אונדז געקומען). מיין יינגסטער ברודער פנחס האָט געגומען א קאסטן און צוגערוקט צו דער וואנט, געהאָלפן פון דער אנדערער זייט, און די עפענונג האָט זיך פארגרעסערט. אָבער צו מיין גרויסער אנטוישונג זיינען דראָטן געווען יידן פון אנדערע שטעט. זיי האָבן מורא געהאט צו אנטלויפן. איך האָב זיי פארזיכערט, אז אין דרויסן וועט מיין משפחה זיי אפווארטן און ווייזן ווו זיך אויסצוהאלטן. עס האָט מיר גאָרנישט געהאָלפן. איך האָב זיך געבעטן מאכן א פרווו: ארויסלאָזן זאָלן זיך דריי פערזאָן און איך בין גרייט צו בלייבן דער לעצטער. צווישן די ערשטע דריי איז געווען מיין ברודער צבי. די עפענונג איז געווען אזוי ענג, אז ער איז ארויס אָן א מאנטל. מיט יעדן וואָס איז ארויס האָט זיך די עפענונג פארגרעסערט. נאָך דעם ווי די דריי זיינען געהאט ארויס געגאנגען, האָבן מיר געווארט ס׳זאָל טונקעל ווערן, כדי די איבעריקע זאָלן קענען ארויס גיין אומבאמערקט. מען האָט מיר אָבער איבערגעגעבן, אז אין דעם הויף קומט א דייטשער נאָכט־וועכטער פון 6 אָוונט ביז 6 פרי, אזוי אז מיר האָבן דאָס אִיבערגעלאָזט אויף פרי צווישן 6—7. מיך האָט מען גראד געגומען 5 פרי צו דער ארבעט צום פלומפן וואסער ביי דער פאסט. דורך דער צייט זיינען כמעט אלע ארויס, נאָר איך בין געבליבן.

מיין מוטער איז געקומען און מיר געבראכט עפעס עסן און געזאָגט, אז זי קומט זיך מיט מיר געזעגענען, ווייל אלע האָבן זיך ארויסגעראטעוועט, נאָר איך וועל מיטן לעבן באצאָלן דערפאר און מען גרייט שוין אויפן הויף פון מאגיסטראט מיך צו שיסן. איך האָב איר געזאגט, אז אויב עס האָבן זיך געקענט ראטעוון אזויפיל יידן, האָט ביי מיר מיין לעבן קיין ווערט נישט. איך האָב מיין מוטער געבעטן, זי זאָל גיך מיט אלע זיך אויסבאהאלטן, ווייל מען ווייסט נישט, וואָס עס וועט פאסירן. מיין מוטער האָט מיר געזאָגט, אז איך זאָל טאָן ווי איך פארשטיי, ווייל מיין לעבן איז סיי ווי א פארשפילטס, און זי איז גיך אוועק אהיים.

איך האָב זיך געגומען גיך צו דער ארבעט. דער וואָס האָט מיך געהיטן מיט דער ביקס אין האנט בעת מיין קערן די גאס, האָט מיך געפרעגט, וואָס איך בין אזוי דענערווירט. האָב איך אים געגטפערט, אז מיין מוטער גלויבט אין יעדן „קוואטש" (געריעדעריי) און זיך צוגעשארט ביים קערן ביז צום

עק פון מויער אין דער ריכטונג פון דער וואַרשאַווסקער גאס. איך האָב אוועק־
געווארפן דעם בעזים אריבער דעם פלויט און פארשווונדן. איך בין אריין
צו מיין שוועסטער, וועלכע האָט דאָרט געווינט און זיך ביי איר אויסבא־
האלטן. צו יענער צייט האָבן די היטלעריסטן פון שטאָט צוואמען מיט ס.ס.־
לייט געמאכט זיך מכלומרשט זוכן געווער ביי יידן, אָבער אין דער אמתן
האָבן זיי געזוכט צונעמען וואָס עס לאָזט זיך. בעת אזא אונטערזוכונג האָט
מען מיך געפונען באהאלטן: עס איז געקומען דער מאלער יערקע, א ברודער
פון דעם אויבנדערמאנטן ערווין יערקע, וועלכער האָט געמאלן די ווינונג
ביי מיין שוועסטער. עס איז דאָרט געווען א געהיימע קאמער פון זאָקן, וואָס
מיין שוואָגער האָט אויסגעארבעט. איך בין געלעגן אויף די פעקלעך גארן.
מען האָט מיך פון דאָרט ארויסגענומען און דער ס.ס.־מאן האָט מיך געפרעגט,
פארוואָס איך בין געווען באהאלטן. איך האָב געזאָגט, אז מיין שוועסטערס
קינד איז קראנק (ווייל דאָס קינד האָט גראד געווינט) און אזוי ווי איך בין
געווען אין אָוונט ביי מיין שוועסטער, און ביינאכט איז נישט דערלויבט צו
גיין, האָב איך זיך געלייגט שלאָפן און כדי דאָס קינד מיט זיינע געווינען זאָל
מיר נישט שטערן בין איך אריין אין קאמער. און דערביי האָב איך געבעטן אז
יערקע, וועלכער קען מיך, זאָל באשטעטיקן מיינע ווערטער. דער ס.ס.־מאן
האָט זיך געהאלטן ביי זיינס, זאָגנדיק אז אויב איך בין באהאלטן, האָב איך
נישט קיין ריין געוויסן. איך האָב נאטירלעך אָנגעהויבן אויסרעכענען מיינע
דייטשע חברים און אז איך האָב געשפילט פוס־באל אין דייטשן ספאָרטקלוב
„ספארטא", דערווייל האָט דער ס.ס.־מאן דערזען מיין שוואָגער מיט זיין בארד,
האָט ער גענומען א שער און זי אים אָפגעשניטן. איך האָב דערווייל געערעדט
מיט יערקען און מען האָט מיך אָפגעלאָזט.

איך בין אָבער זיכער געווען, אז מען וועט מיך נעמען ווי נאָר דער יערקע
וועט אריסגיין. איך בין באלד מיט זיי אינאיינעם ארויס און פארשווונדן.
איך בין דאן אוועק א פאָר הייזער ווייטער צו מיין מומע אלישבע און זיך
אויסבאהאלטן דאָרט. יום־כפור האָב איך געזען ווי יידן גייען צו דער ארבעט
מיט לאָפעטעס, בראש הענעך אלטער, דעם געערער רבין ברודערס־זון. הענעך
אלטער מיט א לאָפעטע אין יום כפור? אָבער ער האָט געזאָגט אלע, אז עס
איז פורים און נישט יום־כפורים.

עס האָט זיך אביסל איינגעשטילט און מען האָט פארלאנגט פון דער
יידישער קהילה, זי זאָל צושטעלן א געוויסע צאָל יידן צום ארבעט. וועו עס

איז געקומען די ריי, איך מיט מיין ברודער זאָלן גיין צו דער ארבעט, האָט מיין פאָטער אונדז פארטראָטן.

אין יענער צייט איז צענומען געוואָרן דאָס בית־המדרש פון אלעקסאנדערער רבין, וואָס איז געווען געבויט פון האָלץ. עס זיינען דאָרט געווען באהאלטן ספרי תורה אין א קעלער. א קינדערלאָזער ייד מיטן נאָמען ר׳ איטשע, אן אָנגעשטעלטער ביי בערל קליין אין האָלץ געשעפט, האָט זיך איינגעשטעלט זיין לעבן און ביינאכט זיי ארויסגענומען. עטלעכע מאָל איז דער ייד געגאנגען מיט ספרי־תורה ביז מ׳האָט אים באמערקט און נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן.

עס איז ארויס א באפעל, מען זאָל טראָגן א געלן באנד אויפן אָרעם. מען האָט פארלאנגט פון יידן געלט. ביים אויפמאָנען א פאָר טויזנט זלאָטעס ביים זאָקן־פאבריקאנט הענעך שמידט, האָט מען געזומען אלס ערובניק מיין שוואָגער חיים דוד טעוול עדעלשטיין און אים געהאלטן ביז דאָס געלט איז געוואָרן געדעקט. יידן האָבן באקומען א באפעל זיך אָפצושטערן די בערד, נאטירלעך האָבן זיי נישט געווארט ביז די ס.ס.־לייט זאָלן דאָס טאָן.

בעת א באזוך ביי מיין קראנקן חבר ישראל קאָפלאָוויטש (ער איז געוואָרן שטארק פארוונדעט אין ווארשע בעת דער באָמבארדירונג, זיין ברודער אהרון איז דעמלט אומגעקומען) האָב איך געטראָפן דעם אלטן ר׳ דוד׳ל קאָפלאָוויטש כמעט אָן א באָרד, ער האָט אויף מיר געמאכט א דערשיטערענדן אייндרוק ביז טרערן אין די אויגן. דער ייד איז געווען דעם אלטן סאָכאטשעווער רבין ברודערס־זון מיט אלע מידות און מעלות פון אן אמתן חסיד. ער האָט געזען ווי איך קוק אויף אים, האָט ער זיך אָפגערופן „נו, מן הסתם באדארף עס אזוי זיין".

איך האָב געלעבט אין פחד און זיך כסדר אויסבאהאלטן, ביז איך בין אוועק קיין לאָדזש.

מער האָב איך אלעקסאנדער נישט געזען ביז מיין באזוך אין 1946.

דעמלט בין איך געווויר געוואָרן, אז ס׳זיינען אומגעבראכט געוואָרן מיינע עלטערן דוד און לאה אלעק, מיינע שוועסטערס פייגע רחל, פעסיע, ראָזא, חנה שרה, טאובע און מיין יינגסטער ברודער פנחס, מיין שוועסטערס קינד מרדכי יוסף און איר מאן, חיים דוד טעוול פון לובלין, אזן די גאנצע גרויסע משפחה פעטערס און מומעס.

נורים יאשינסקי / ווי אזוי איך האב געראטעוועט נויין קינד

וועז די דייטשן זיינען אריין קיין אלעקסאנדער, האָבן זיי געזומען אלע יידישע מענער צו דער ארבעט. מיין פאמיליע, ווי אויך מיינע עלטערן, האָבן געווויגט אין א הויז, וואָס האָט געהערט צו א פאַלקס־דויטש. היות ווי מיין פאָטער ר׳ הענעך („מלאך") איז געווען א מורה־הוראה אין דער שטאָט, האָט דער פאַלקס־דויטש, דער אייגענטימער פונעם הויז, אים געראטן, ער זאָל זיך אויס־באהאלטן. מיין פאָטער האָט זיך צוגעהערט צו זיין עצה און זיך באהאלטן ערגעץ ביי זיך אין שטוב.

וואָס ווייטער האָט זיך דער מצב אלץ מער פארערגערט. פיל יידישע פלי־טים זיינען אוועק צו־פוס קיין לאָדזש. בין איך מיט זיי מיטגעגאנגען. נאָר אין לאָדזש האָב איך זיך לאנג נישט געקענט אויפהאלטן און איך בין אריין קיין פיאַטרקאָוו; דאָרט האָב איך געטראָפן מיינע עלטערן.

דער פיאַטרקאָווער רב האָט מיין פאָטער געגעבן א דירה, און ער האָט מיטגעארבעט אין אָרטיקן ראבינאט, וואָס האָט זיך שוין געהופן: „יודנראט".*

אין עטלעכע וואָכן האָט זיך דאָרט געשאפן דאָס געטא, וואָס איז באלד געוואָרן איבערפולט, מחמת ס׳האָט נישט אויפגעהערט דער שטראָם פון די יידן פון דער ארומיקער געגנט. נאָכדעם האָבן די דייטשן איבערגענומען די גלאָז־הוטע „האַרטענסיא", ווי אויך די פאבריק „בוג", וואָס האָט אויס־געארבעט אלערליי האָלץ מכשירים פארן דייטשישן מיליטער. א היפשער טייל פון די געטא־יידן זיינען געזומען געוואָרן צו צוואנגס־ארבעט אין די צוויי אונטערנעמונגען.

אין אָקטאָבער פון יאָר 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די דעפּאָרטאציע פון פיאַטרקאָווער געטא. אומגעריכט איז דאָס געטא געוואָרן ארומגערינגלט מיט געסטאָפּאָ און אוקראינער. אין ערשטן טאָג איז די אקציע צוגעגאנגען שטיל. די יידן פון דעם געטא האָבן נאָך דאָן נישט געהאט קיין אנונג, ווואהין מען שיקט זיי. דערנאָך אָבער איז שוין אלץ צוגעגאנגען מיט ווילדע געשרייען און געשלעגן.

---

* פאקטיש איז דער ראבינאט געווען בלויז אונטערגעאָרדנט דעם יודנראט.

די דייטשן האָבן אָנגעהויבן די אקציע פון דער זשידאָווסקא־גאס. זיי האָבן די יידן ארויסגעטריבן אויפן לעבאדא־פלאץ און סאָרטירט — ווער עס טויג אויף ארבעט און ווער אוועקגעשיקט צו ווערן. די דייטשן האָבן געגומען אסך יידן מיטאמאָל. יעדע פאָר טעג זיינען זיי אריינגעפאָרן אין אן אנדערער גאס און אלעמען ארויסגעטריבן צום סעלעקציע־פלאץ. די נישט טויגבארע יידן אויף ארבעט זיינען אָפגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

די בערך צוויי טויזנט יידן וואָס האָבן געארבעט אין „האָרטענסיא" און אין „בוג", האָט מען דערווייל איבערגעלאָזט אויף די ערטער. איך האָב דאן געארבעט אין „שאפ" — אין אן ארבעטס־אָפטיילונג פאר קאָנפעקציע. מיט דער צייט, ווען ס׳איז שוין געוואָרן זייער שיטער אינעם געטאָ, האָבן די דייטשן שוין אויך געגומען צום אָפקלייב די ארבעטנדיקע יידן. מ׳האָט אונדז געטריבן אויפן סעלעקציע־פלאץ כמעט יעדן דריטן טאָג. מיר האָבן שוין דאן געוווסט, וואהין מען שיקט די יידן, דערפאר איז צווישן אונדז אויס־געבראָכן א מהומה. מיר האָבן געגומען זוכן מיטלען ווו זיך אויסצו־באהאלטן.

אין דעם הויז, ווו איך האָב געווויינט, האָט מען צוגעטראכט א באהעלט־ניש. אויפן בוידעם האָט מען אויפגעמויערט א וואנט, מיט א קינסטלעך טירל, אז ס׳איז אוממעגלעך געווען צו דערקענען דעם אריינגאנג. היות ווי מיין מאן, ירחמיאל ניעכטשיצקי, האָט זיך דעמלט געפונען ביי זיין שוועסטער אין טאָמאָשאָוו (שפעטער האָב איך זיך דערווווסט, אז ער איז פון דאָרט אָפגעשיקט געוואָרן קיין סקארזשיסק אויף שווערע ארבעט און איז צוליבן ווערן אן אינוואליד דערנאָך דערשאָסן געוואָרן) און איך האָב נישט געהאט קיין חשק אריינצוגיין מיטן פיצעלע קינד אין דעם ענגן באהעלטעניש — בין איך בעת אן אקציע ארויסגעגאנגען מיטן קינד אויף דער האנט צום סעלעקציע־פלאץ מחמת איך האָב געהערט, ווי א יידישער געטאָ פאָליציאנט האָט פארזיכערט, אז ווער עס האָט א „קען־קארטע" וועט נישט אוועקגעשיקט ווערן. ווען איך בין געקומען אויפן פלאץ, האָב איך שוין געטראָפן שטיין הונדערטער יידן, דאָ האָב איך זיך דערווווסט, אז דער געסטאפאָ־קאָמענדאנט, וועלכער פירט אָן מיט דער אקציע, רופט מען פוצאלא. דער קאָמענדאנט, ארומגעשטעלט מיט באוואפנטע געסטאפאָ־לייט, האָט שטרענג אויסגערופן נעמען פון א ליסטע, צווישן זיי אויך די נעמען פון די ארבעטנדיקע פון מיין „שאפ". איך האָב נישט געהערט אויסרופן מיין נאָמען. א שטארק־ציטערדיקע בין איך מיט

מיין שוועסטער חנה צוגעלאָפן צום שטרענגן געסטאפּאָ־קאָמענדאנט, וועלכער האָט שוין געהאט פּארענדיקט דאָס אויסרופן נעמען, און אים געפרעגט, פּארוואָס ער האָט מיין נאָמען נישט אויסגערופן. דער קאָמענדאנט האָט אונדז ביידע באטראכט פון קאָפּ ביז פוס און אונדז צוגעשריבן צו די פּארבליבענע ארבעטס־פּעאיקע.

אונדז האָט זיך געדאכט, אז מ׳לאָזט אונדז שוין צורו. אָבער עס האָט נישט לאנג געדויערט און מ׳האָט אונדז ווידער געטריבן צום סעלעקציע פּלאַץ. ערשט איצט האָט מען זיך דערוווסט, אז די מענטשן פון די לעצטע אקציעס ווערן אָפּגעשיקט קיין בליזין נעבן סקארזשיסק, ווו קינדער ווערן דערשאָסן באלד ביים אָנקומען.

איצט בין איך מיטן קינד פּארשריבן געווארן צו גיין מיט דעם טראנס־פּארט. נישט גלויבנדיק אין דעם, וואָס מ׳האָט געשמועסט, און ווילנדיק אָנקומען אויפן אָרט, ווו מיין מאן האָט געארבעט, האָב איך געוואָלט גיין מיט דעם טראנספּארט. אָבער מיין שוועסטער האָט מיך צוגערעדט, איך זאָל נישט אוועקגיין. איך האָב זי געפּאָלגט און אויסגעקויפט זיך פּאר א סומע געלט. איך בין מיטן קינד איבערגעלאָזט געווארן אויפן אָרט.

אין א צייט ארום האָט די געסטאפּאָ ליקווידירט דעם „שאפּ", איבער־לאָזנדיק דאָרט 7 פּערזאָן, צווישן זיי צוויי קינדער. אויך מיך מיטן קינד האָט מען איבערגעלאָזט. מיר האָבן נישט פּארשטאנען, וואָס זיי מיינען מיט אונדז צו טאָן. צומאָרגנס איז געקומען א געסטאפּאָוויץ מיט אן אויטאָ, כדי צונעמען זיבן מענטשן. עס האָט אינעם „בלאָק" געפּעלט א פּרוי מיט א קינד. זיי זיינען נאָך נעכטן געהאט אוועק אין דער „האָרטענסיא". דער געס־טאָפּאָוויץ האָט נישט געוואָלט אָפּטרעטן, פּאָדערנדיק שטרענג די פּרוי מיטן קינד. מיר האָבן געוווסט ווו די פּרוי מיטן קינד זיינען אוועק, אָבער מיר האָבן דאָס אים נישט געוואָלט זאָגן. צוזעענדיק דאָס, בין איך געוואָרן שטארק צערודערט, אָבער באלד זיך באהערשט און אין איילעניש באהאלטן מיין קינד.

וועג דער געסטאפּאָוויץ האָט — נאָך צוויי מאָל צייטלדיק — פּאָרט געזאָגן, אז עס פּעלן אים מענטשן, איז ער צו מיר צוגעלאָפן מיט א ווילדן כעס, פּרעגנדיק אויף מיין קינד. איך האָב פּארלוירן דאָס לשון און געפּילט, אז איך גיי אוועקפּאלן אין חלשות. אָבער אין דעם מאָמענט איז אויסגעוואקסן א יידישער פּאָליציאנט און עדות געזאָגט, אז איך בין נישט די פּארשוווּנ־

דענע פרוי מיטן קינד. אזוי ארום בין איך געווארן אפגעראטעוועט און ס׳איז געבליבן אז איך גיי אריבער ארבעטן אין „בוג", ווו מ׳האט איבערגעלאזט לעת עתה קינדער ביים לעבן. דארט בין איך צוזאמען מיט נאך טויזנט יידן פארבליבן אויף ארבעט ביז נאוועמבער 1944. דריי חדשים פאר דער באפרייאונג האט מען אלע יידן פון „בוג" אוועקגעפירט מיט דער באן קיין ראוונסבריק (אין דייטשלאנד). אויך איך מיט מיין קינד זיינען געווען צווישן זיי. כ׳האב דארט געזען נאך יידישע קינדער.

אין ראוונסבריק האט מען אונדז געטריבן צו דער ארבעט ביי לאנד־ווירטשאפט, צוממייסטן צו גראבן קארטאפל. עס האבן מיט אונדז אנגעפירט פרויען. ס׳האבן זיך דארט געפונען טויזנטער יידן און נישט יידן. די באדינ־גונגען זיינען געווען זייער שווערע. די דייטשקעס האבן אפגעשוירן די פרויען די הער און זיי מערדערלעך געשלאגן. אויך אין די נעכט איז אונדז געווען זייער שווער. די באראקן, אין וועלכע מיר האבן געווויינט, זיינען געווען זייער שלעכטע און תמיד קאלטע. יעדן אינדערפרי, אפילו ביי א קאלט־רעגנדיק וועטער, האט מען געמוזט שטיין אויפן אפעל און אן געשלעגן איז עס נישט צוגעגאנגען.

וען די רויטע ארמיי האט זיך צו אונדז דערנענטערט, האט מען אונדז אפגעשיקט טיפער אין דייטשלאנד. פרויען און קינדער זיינען איבערגעפירט געווארן קיין בערגן־בעלזן. מיר האבן דארטן אנגעטראפן אויף א שרעקלעכן הונגער. יעדן טאג זיינען פיל מענטשן אוועקגעפאלן טויט פון הונגער. אויך איך מיט מיין קינד האבן געפילט, אז די כוחות גייען אונדז אויס. אבער באלד זיינען אריינגעקומען די ענגלענדער און מיר זיינען באפרייט געווארן.

ווי איך בין שפעטער געווויר געווארן, איז מיין פאטער, נאכן פארלאזן דעם בונקער אין פיאטרקאוו, געפונען געווארן דורך א יידישן פאליציאנט א דערשאסענער. דער פאליציאנט האט מיין פאטער איבערגעפירט אויפן בית הקברות און אים דארט קובר געווען.

עקיבא ראדאנוסקי /

אין געטאס און לאגערן

וועו איך שרייב די שורות מאך איך אלע אַנשטרענגונגען, אויפצולעבן מיינע פארנעפלטע זכרונות, כדי קענען ארויסצוברענגען אלע מיינע איבערלעבענישן אַנהויבנדיק פון מיינע קינדער־יאָרן.

עס ערוועקן זיך זכרונות ווי איך האָב פארבראכט מיט מיינע חברים אין דער שיינער לאנדשאפט, מיט וועלכער דאָס שטעטל אלעקסאנדער איז געווען ארומגענומען. עס שווימט ארויף אויף די געדאנקען דער גאנצער עבר: דאָס גיין אין „חדר", דאָס לערנען ביי די מלמדים, וואָס האָבן מיט אזוי פיל אפפער באמיט זיך אריינצוברענגען אין דעם קינדערישן מוח׳ל דעם יידישן אות.

עס דערמאנט זיך דער שבת נאך מיטאג, וועו מיין פאָטער ע״ה פלעגט מיך פירן צום רבין פארהערן די פרשת השבוע. אָט פיל איך נאָך היינט דאָס צאפלדיקע הערצל און די פלאמיקע בעקלעך פון דעם קניפ, וואָס איך האָב באקומען פון רבין פאר דעם שיינעם אויסזינגען די פרשת השבוע. מיט גאווה און גרויס הנאה האָט מיין פאָטער געשפרייזט לענג־אויס דעם יידישן געסל, און דאן מיט פארגעניגן דערציילט מיין מוטער ע״ה וועגן דעם גרויסן גאון וואָס שפראָצט אין דער משפחה. שפעטער האָב איך געלערנט אין דער פאָלקס־שול ביי די לערער דר. קורכין און לעווקאָוויטש.

אזוי האָבן זיך שטיל און נאטירלעך געוועבט אונדזערע קינדער־יאָרן, מיט זייערע פריידן און ליידן. אלץ איז געווען אזוי נאטירלעך און עס האָט אויסגעזען, אז אזוי וועט עס אַנהאלטן תמיד.

ס׳זיינען אוועק יאָרן, איך האָב מיין שטעטל אלעקסאנדער פארלאָזט און אריינגעפאָרן אין דער גרויסער שטאָט לאָדזש. געלערנט זיך א פאך (צאָן־דענטיסט), און נאָך יאָרן געוואָרן זעלבסטשטענדיק, חתונה געהאט און אַנ־געהויבן בויען מיין משפחה. געפירט האָב איך א שיין, באשיידן און גליקלעך לעבן.

וועו האָט דעמלט געטראכט, אז אָט אין די זוניקע פרילינג־טעג, וועו אלץ האָט געשיינט מיט אזויפיל פראכט און גלאנץ, זאָל מיט איינמאָל דער הימל פארדעקט ווערן מיט א שווארצער כמארע, און בייזע שטורעם־ווינטן זאָלן אויסרייסן דורות־לאנג איינגעוואָרצלטע לעבנס און אלץ פארוואנדלען אין א פעלד פון חורבן און פארניכטונג!?

***

דעם 7.9.1939, צוזאמען מיט עטלעכע שכנים, האָבן מיר איינגעפאקט קלייניע פעקלעך און זיך געקליבן אין וועג קיין ווארשע. איך וויל זיך געזעגענען מיט מיין פרוי (זי איז דעמלט געווען אין דעם 8־טן חודש). א פארצווייפלטע בלייבט זי שטיין און זאָגט צו מיר, אז זי גייט מיט מיר; עס האָט נישט געהאָלפן מיין וועלן איבערצייגן זי, דאָס דער וועג איז בסכנת נפשות. אזוי האָבן מיר זיך געלאָזט צוזאמען מיט דעם מאסן־צוג אין דער ריכטונג פון ווארשע.

נאָך שווערער מי און ליידן זיינען מיר אָנגעקומען קיין בזשעזין. באלד ביי די ערשטע טריט, וואָס מיר האָבן געמאכט נאָך בזשעזין, האָבן דייטשע עראָפלאנען אונדז מקבל פנים געווען מיט מאשין־געווער; געקאָסעט מענטשן ווי זאנגען אין פעלד, ווי בינדלעך תבואה זיינען געפאלן גאנצע משפחות. מיט גרויס שרעק זיינען מיר אָנגעקומען נאָך ראווע, ווו מיר האָבן זיך אביסל אָפגערוט. אין דער צייט האָט א פוילישער זעלנער געשאָסן מיט זיין מאשין־געווער אין דער ריכטונג פון א דייטשן עראָפלאן. נאָך א לענגערער צייט איז אָנגעקומען אן עסקאדע דייטשע עראָפלאנען און מיט אכזריותדיקייט באָמבארדירט דאָס גאנצע שטעטל. איך און מיין פרוי האָבן זיך אויסבאהאלטן נעבן א קליין הייזל, וואָס איז געטראָפן געוואָרן ווארשיינלעך פון א גראנאט. פון דעם לופט־דרוק זיינען מיר געשליידערט געוואָרן א ווייטן מרחק. מיר האָבן אליין נישט געגלויבט, דאָס מיר זיינען געבליבן לעבן.

נאָך דעם האָבן מיר געזוכט א וועג ארויסצוקערן זיך פון ברענענדיקן שטעטל. מיט שווערער מי האָבן מיר געפונען א וועג, וואָס איז געווען באדעקט מיט טויטע, פארברענטע און פארוווונדעטע מענטשלעכע קערפערס. מיר זיינען ארויס הינטער דער שטאָט, צוגעקומען צו א טייכל און זיך אויסבאהאלטן ארום די יונגע ביימלעך, וואָס זיינען געוואקסן ביים טייך. אין דעם מאָמענט האָבן זיך ווייטער באוויזן דייטשע עראָפלאנען, — חוצפהדיק געפלויגן זייער נידעריק, זיינען זיי נישט געשטערט געוואָרן דורך קיינעם, — און ווייטער באָשאָסן די אויסבאהאלטענע ביים טייכל. מיט גרויס פחד זיינען מיר געלעגן, ביז עס איז צוגעפאלן די נאכט, און מיר האָבן ווייטער ממשיך געווען דעם וועג, נישט וויסנדיק אין וועלכער ריכטונג מיר גייען. אָן כוחות זיינען מיר צוגעקומען צו א וועלדל, דאָרטן האָבן מיר איבערגענעכטיקט. מיטן פרי־מאָרגן זיינען מיר ווייטער געגאנגען אין דער ריכטונג פון ווארשע. מידע און

ערשעפטע, הונגעריקע און דאַרשטיקע, מיט געשוואַלענע און פארוונדעטע פיס האָבן מיר זיך שוועריקייט באוועגט. פלוצים האָב איך זיך אַפגעשטעלט און א זאָג געטאָן צו די מיטגייענדיקע מענטשן, דאָס דער שכל מיינער זאָגט מיר, דאָס עס האָט נישט קיין טעם ווייטער צו גיין, היות ווי איך זע פאָר, ווערט די מאַטאַריזירטע דייטשע ארמיי אונדז איבעריאָגן. דאן האָבן מיר באשלאָסן צוריק צו גיין. מיר האָבן אזוי געטאָן. אויפן וועג זיינען מיר אריינ־געפאלן אין די דייטשע רוצחישע הענט; זיי האָבן אונדז קאַנצענטרירט מיט נאָך טויזנטער אנדערע יידן און פאַליאקן. און וועו די נאכט איז צוגעפאלן, האָבן זיי אונדז אריינגעפרעסט אין א קירכע, וואָס האָט געקענט אין זיך אריינענעמען נאָר אייניקע הונדערט מאן. די ענגשאפט איז געווען גרויס. צוליב מאנגל אין לופט איז אנטשטאנען א גרויסע פאניק. איך און מיין פרוי האָבן זיך באמיט האלטן ביים אריינגאנג, כדי צו געווינען מער לופט. דער אַנפירנ־דיקער דייטשער אָפיציר האָט שוין געהאט באוויזן זיין רוצחישקייט און מיט זיינע מיטהעלפער האָט ער געוואָלט באהערשן די פאניק מיט בארבארישע מיטלען, שלאָגנדיק מיט נאגייקעס און שיסנדיק פון רעוואָלווערן אן אויפהער. דאן איז די פאניק נאָך שטארקער געוואָרן און דאָס האָט די דייטשן נאָך מער אויפגעקאָכט. אין מיטן דער נאכט האָט זיך דער עולם דאָרט ביסלעכווייז איינגעשטילט; עס האָט געהערשט א מוראדיקע שטילקייט. אויסנוצנדיק דעם מאָמענט, האָב איך פרובירט צו קומען אין קאָנטאָקט מיט דעם הויפט־אָפיציר און אים ערקלערן מיין ספעציפישע לאגע. איך האָב אים געבעטן, דאָס ער זאָל מיך אויסהערן איין מאָמענט, אין דעם מאָמענט האָב איך געפילט, דאָס עס איז מיר בייגעשטאנען זכות־אבות. דער זעלבער, וואָס איז מיט אייניקע מינוטן פריער געווען צערייצט, איז אין דעם מאָמענט פארענדערט געוואָרן און מיך געפרעגט, וואָס איז מיין פארלאנג. נאָך דעם ווי איך האָב דערקלערט, דאָס מיין פרוי געפינט זיך אין לעצטן חודש און צוליב די איצטיקע איבער־לעבענישן קען דאָס שלעכט ווירקן אויף איר, בעט איך אים, ער זאָל מיך באפרייען בכדי איך זאָל קענען מיין פרוי איבערפירן אין נאָענטסטן קראנ־קענהויז נאָך בזשעזין. ער איז געבליבן שטיין און קוקנדיק אויף מיין פרוי האָט ער זיך פארטראכט און גאָרנישט זאָגנדיק זי אָנגענומען ביי דער האנט, אונדז צוגעפירט צו א באנק און זי אוועקגעזעצט. ער איז פארשוונדן געוואָרן אָבער נאָך א קורצער צייט איז ער צוריקגעקומען מיט א פלאש וואַרעמער טיי מיט מאלינע־זאפט און דאָס איר דערלאנגט, זי זאָל זיך באַרואיקן.

נאָך א קורצער צייט איז ער ווידער דערשינען און זי ארויסגעפירט פון דער קירכע צוואמען מיט מיר און אריינגעפירט אין גלח׳ס הויז. דאָ האָבן מיר איבערגענעכטיקט.

פרי־מאָרגן בין איך אַרויס אויף דעם הויף א פארצווייפלטער און מיינע בליקן געוואנדן צום הימל און ביי זיך אין הארצן געטראכט: מאין יבוא עזרי? אין דעם מאָמענט האָב איך באמערקט דעם זעלבן אָפיציר, ווי ער שטייט ביים ברונען און וואשט זיך. זעענדיק ווי נישט באקוועם עס איז אים דאָס וואשן זיך מיט דעם טעפל, בין איך צו אים צוגעגאנגען און אים געפרעגט, צי איך קען אים העלפן. ער האָט מסכים געווען און גלייכצייטיק געפרעגט, וואָס מאכט מיין פרוי. איך האָב דעם מאָמענט אויסגענוצט און נאָך אמאָל געבעטן ער זאָל אונדז באפרייען. ער האָט געענטפערט, אז אין דעם מאָמענט איז עס אוממעגלעך און איז פארשוווונדן. אין א צייט ארום איז דער אָפיציר צוגעקומען און ביי מיר געבעטן די פאספאָרטן, און מיט זיי איז ער אוועק.

נאָך א קורצער צייט קומט ער צוריק מיט א שטראלנדיק געזיכט און דערלאנגט אונדז די פעסער מיט א באשיניקונג פון גענעראל־שטאב, דאָס מיר קענען פארלאָזן דעם פלאָץ און פריי זיך באוועגן ביז בזשעזין. איך האָב אים הערצלעך באדאנקט און זיך מיט אים געזעגנט. ער האָט מיר אויסגעשטרעקט די האנט און מיר געוווונטשן א גליקלעכע רייזע. איך האָב באמערקט א טרער אין זיינע אויגן. איך האָב אים געפרעגט, וואָס באדייטן די טרערן, אויף דעם האָט ער מיר געענטפערט, דאָס אויך ער האָט איבערגעלאָזט א שוואנגערע פרוי און ער וויים נישט, וואָס מיט איר האָט פאסירט, וויל ער האָט געהערט דאָס די פאָליאקן האָבן באָמבארדירט זיין שטאָט.

נאָכן פארלאָזן דעם פלאָץ איז ממש א נס געשען: — מיר האָבן באמערקט פון דערווייטנס שטיין א פויער מיט א פערד און וואגן פול מיט שטרוי, און ווען איך האָב אים געפרעגט, צי ער ווייל אונדז צופירן בין בזשעזין פאר א קליינעם אָפצאָל, איז ער באשטאנען. ער האָט אונדז געפירט דורך פארשיידענע זייטיקע ווענען, ווייל דער הויפטוועג איז געווען באלאגערט מיט דייטשן מיליטער, וואָס האָט מארשירט אויף וואַרשע. מיט שוועכער מי זיינען מיר מיטן צופאלן פון דער נאכט אָנגעקומען נאָך בזשעזין. מיר האָבן איבערגענעכטיקט ביי א יידישער משפחה און גלייך צומאָרגנס זיינען מיר צוריק געפאָרן נאָך לאָדזש.

אין לאָדזש האָט זיך אַנגעהויבן א ניי קאפיטל פון יסורים.

אָט שטייט מיר איצטער פאר די אויגן די אזוי געוויינטע דייטשע שול אויף אלעיע קאַשטשושקאַ, ווו איך האָב פארן קריג געווויינט, ארומגענומען מיט פלאמען; די דייטשע סאדיסטן האָבן דעם שול אונטערגעצונדן. צונגען פון פלאמען זיינען דערגאנגען ביז צום הימל. יידן און קריסטן מיט טרערן אין די אויגן האָבן באוויינט דאָס הייליקע פרעכטיקע קונסט־ווערק פון דער שול. אין דעם מאָמענט האָב איך זיך דערמאָנט, ווי אזוי האָט די שול אויס־געזען אין די רואיקע צייטן פארן חורבן: די שבתים און „ימים־נוראים"־טעג, ווען די שול איז געווען געפאקט מיט מתפללים. עס קלינגען מיר נאָך אין די אויערן די זיסע טענער פון די באווסטע חזנים, ביי און אנדערע, ווָאס האָבן געריזט הערצער. איך האָב דעם הייליקן פלאץ געזען נאָכן קריג, ווען ער איז פארוואנדלט געוואָרן אין א סטאציע פאר דאראשקעס און פערד.

אין די גורלדיקע טעג איז געבוירן געוואָרן מיין זון. גרויס איז געווען אונדזער פרייד, אָבער מיט שרעק האָבן מיר איבערגעלעבט דעם מאָמענט, ווען מיר האָבן אים געיידישט. אלץ איז געמאכט געוואָרן געהיים. דער מוהל האָט איינגעשטעלט זיין לעבן קומנדיק מוהל־זיין דאָס קינד. דעם חלף האָט ער ארויסגעצויגן פון דער כאַלעווע פון שטיוול, ווָאס ער האָט געטראָגן.

אזוי זיינען ווייטער פארלאָפן טעג און נעכט אין שרעק.

איינמאָל האָבן מיר געהערט א פאניק אויף דעם הויף, ווו איך האָב געווויינט. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז מען האָט אלע איינווויינער פון הויז ארויסגעווארפן נישט דערלויבנדיק זיי וואָס איז נישט מיט זיך מיט צונעמען. ווען איך בין געשטאנען פארצווייפלט מיט מיין קליין נפשל אויף דער האנט, איז דערשינען אין מיין ווויינונג א באנדע דייטשן אונטער דער אָנפירונג פון א ציווילער פרוי. איך האָב מיט טרערן אין די אויגן געבעטן ביי איר צוליב דעם קראנקן קינד, זי זאָל מיר ערלויבן פארבלייבן אין מיין ווויינונג. זי האָט זיך פארטראכט, קוקנדיק אויף דעם קינד, און מיר געגעבן א באשיניקונג, דאָס איך מעג פארבלייבן אין מיין ווויינונג ביז סוף אפריל 1940. דאָס גאנצע הויז איז באזעצט געוואָרן מיט דייטשן פון רייך. זעענדיק, אז מיר וועלן ווייטער נישט קענען דאָ בלייבן, האָבן מיר אין געהיים פארלאָזט די ווויינונג, מיטגענומען מיט זיך די נויטיקסטע זאכן און אריינגעפאָרן נאָך ווארשע.

אין ווארשע זיינען מיר געווען 4 מאָנאטן, די גאנצע צייט אין א צושטאנד פון כסדרדיקע רדיפות. גלייכצייטיק האָבן מיר געליטן פון דער קעלט און

הונגער. נאָך א משפחה־בראטונג האָבן מיר באשלאָסן, דאָס איך זאָל צוריק־פאָרן נאָך לאָדזש און וועט קומען דער פרילינג זאָל מיין משפחה אויך צוריקקומען אהין. די פרעסט זיינען דעמלט געווען זייער שטארקע און עס איז אוממעגלעך געווען צו פאָרן מיט א קליין קינד.

מיט גרויסע שווערקייטן בין איך צוריקגעקומען קיין לאָדזש און אָנגעהויבן ארבעטן, און דאדורך געקענט איבערטראנספערירן געלט צו מיין משפחה. ליידער האָבן מיר געמאכט א פאלשן חשבון. מיטן אָנקומען פון פרילינג, איז שוין אוממעגלעך געווען אריינצופאָרן קיין לאָדזש, און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן א נייע טראגעדיע.

ביז דעם יאָר 1942 האָבן מיר נאָך געהאט א שריפטלעכן קאָנטאקט. איצט איז ארויס א נייע גזירה און עס איז אָפגעשטעלט געוואָרן די פאָסט פון לאָדזשער געטאָ. די לעבנס־באדינגונגען זיינען געוואָרן ערגערע פון טאָג צו טאָג. הונגער און קראנקייטן האָבן געפאנעוועט אין דער שטוב. טייל מענער האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן אויף ארבעט אויסערן געטאָ, בכדי צו לינדען די נויט. צווישן די פרייוויליקע האָבן זיך אויך געפונען מיינע צוויי ברידער אברהם יחיאל און לייב. ליידער האָט אברהם יחיאל נישט אויסגעהאלטן די שווערע ארבעטס־באדינגונגען און איז געשטאָרבן פאלנדיק ביי דער שווערער ארבעט אויף דעם פרייען פעלד. מיין ברודער לייב האָט אים אליין געבראכט צו קבורה אויף דעם פעלד, ווו ער איז געשטאָרבן, און צוריקגעקומען אין לאָדזשער געטאָ מיטן גאנצן טראנספאָרט. דאָ האָט מען זיי אריינגעפירט אין געטאָ־געפאנגעניש. דורך א יידישן אויפזעער פון דער תפיסה בין איך געווויר געוואָרן, אין וועלכער קאמער ער געפינט זיך. ביינאכט בין איך אריין אין דער קאמער, וואָס איז געווען באלויכטן דורך א קליין עלעקטריש לעמפל, און געפונען מיין ברודער זיצן צוזאמען מיט נאָך יידן, אויסגעמאטערטע, הונגעריקע און מוטלאָזע. איך האָב געהערט דאָס באקאנטע יידישע אָנגעווייטיקטע ליד: „אלי, אלי! למה עזבתני!" אָט קלינגט מיר נאָך דער טרויעריקער ניגון אין די אויערן. איך האָב אָנגעוואנדן אלע מיטלען צו באפרייען מיין ברודער, וואָס איז מיר סוף כל סוף געלונגען.

און ווייטער זיינען אדורך טעג און נעכט, באגלייטע פון פיין און שרעק. יעדער טאָג האָט מיט זיך געבראכט נייע גזירות. אָט שטייט מיר נאָך יעצט פאר מיינע אויגן דאָס טראגישע בילד פון שפיטאָל, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער מיצקעוויטש גאס. דאָרט האָט זיך געפונען אן אפטיילונג פאר

קימפעטאַרינס. דורך מיין פענסטער האָב איך געזען ווי עס שטייט א לאַסט־אויטאָ ארומגעשטעלט מיט דייטשע טויטן־קעפּ, און די קראנקן שוועסטערס האָבן געטראָגן זויגקינדער צום אויטאָ. אָבער די רוצחישע סאדיסטן האָבן נישט געהאט קיין געדולד צו ווארטן, און איך זע ווי מיטאַמאָל הויבן אָן פּליען לעבעדיקע נפשלעך פון ערשטן שטאָק גלייך אויף דעם לאַסט־אויטאָ. אין א קורצער צייט איז דער אויטאָ אָנגעפּאקט געוואָרן מיט די קליינע קינדערלעך און איז פארשוווּנדן געוואָרן, מיטגעמענדיק אויך די קראנקן־שוועסטערס.

דאָס בילד וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן.

און נאָך א טראגיש בילד, וואָס האָט זיך אייגנעקריצט אין מיין זכרון:

דורכגייענדיק אין געטאָ ביי דעם רבינס מארק האָב איך געזען קאָנצענטרירנדיק טויזנטער מענטשן. אויף מיין פראגע, פון וואנעט זיינען אהער געקומען אזוי פיל מענטשן, האָט מען מיר געענטפערט, דאָס מען האָט זיי ספעציעל אראָפגעבראכט פון די רעסטָרטן (פאבריקן), בכדי זיי זאָלן בייווינען און זען, ווי עס ווערט אויסגעפירט א טויט־אורטייל דורך אויפהענגען א יידן. אין מיטן מארק איז שוין געשטאנען צוגעגרייט די תליה — באוואכט פון דייטשער געסטאפאָ — און דער תלין, באדעקט מיט שווארץ דעם קאָפּ, האָט געווארט אויף דעם באפעל. אין דעם מאָמענט ברענגט מען צופירן א יידן געבונדן די הענט אויף הינטן. א בלאסער מיט א ווייסן קאָפּ האָר, אויסגעלאָשענע אויגן. מען האָט אים צוגעפירט צו דער תליה, איין אָפּיציר האָט אים פאָרגעלייענט דעם אורטייל, און נאָך דעם האָט דער תלין פארלייגט דעם שטריק אויף דעם האלדז פון יידן. און אויסגעפירט דעם אורטייל.

א גאנצן טאָג איז דער ייד געהאָנגען. מיטן זון־אונטערגאנג האָט מען אים קובר געווען.

שווער איז מיר ארויסצוברענגען אין שריפט און אין ווערטער דאָס טראגישע געפיל פון די אלע אנווענדע. טייכן בלוט האָבן געטריפט פון די יידישע הערצער צוזעענדיק דעם סאדיסטישן אקט.

ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן, איז דאָס געווען א דייטשער ייד, וואָס האָט געוואָלט פאָרן מיט דער באן צוריק נאָך דייטשלאנד. ביים קויפן דעם באן־בילעט האָט זיך אים ארויסגעגליטשט פון דער טאַש דער געלער מגן דוד, וואָס די יידן האָבן געטראָגן אין דִי געטאָס. דאָס איז געווען זיין זיבד און דערפאר האָט מען אים ארעסטירט און פארמשפט אויף טויט.

אין יאָר 1944, בעת דער אלגעמיינער ליקווידאציע פון געטאָ אין לאָדזש, מיט אייגעם פון די לעצטע טראנספאָרטן האָב איך פארלאָזט די שטאָט. איך האָב אייגנגעפאקט מיין רוקזאק, זיך געזעגנט מיט מיין מוטער ע״ה, וואָס איז דעמלט געלעגן קראנק אין שפיטאָל אויף דווארסקע גאס. זי דריקט מיר מיין האנט, און איך וועל אייביק פילן דעם לעצטן קוש, וואָס מיין מוטער האָט מיר דעמלט געגעבן. און עס קלינגען מיר נאָך אין די אויערן אירע לעצטע ווערטער: וווּ דו זאָלסט נישט זיין, און וואָס עס זאָל נישט פאסירן מיט דיר, זאָלסטו זוכה זיין און איבערלעבן די מלחמה.

דעם זעלבן טאָג האָט מען אונדז אריינגעפירט אין פארמאכטע וואגאָנען, וואָס אין נאָרמאלע צייטן האָט מען אין זיי געפירט בהמות. מיר האָבן נישט געוווסט, אין וועלכער ריכטונג מען פירט אונדז.

אָפּפאָרנדיק א טאָג מיט א נאכט זיינען מיר אָנגעקומען נאָך אושוויץ. אויף דעם פלאץ האָט מען אונדז גלייך פונאנדערגעטיילט, מענער באזונדער, פרויען און קינדער, שוואכע מענער און עלטערע מענער אויך באזונדער. מען האָט אונדז אָפּגעפירט א שטיק וועג, און מען האָט אונדז געלאָזט זיצן אויף א פרייען פלאץ 24 שעה אָן עסן, אָן טרינקען. דאן האָט מען אונדז אריינגעפאקט אין איין בראק און געהייסן אויסטאָן זיך מוטער־נאקעט. מען האָט אונדז אָפּגעגאָלט מיט פארזשאוועטע מעסערס, מיטרייסנדיק שטיקער פלייש. נאָכן אָפּטושן זיך האָבן זיי אונדז געגעבן אן אזוי גערופענע לאגער־קליידונג און פונאנדערגעטיילט אין בלאָקן.

ווידער א ניי קאפיטל פון איבערלעבנישן וואָס איז אוממעגלעך צו באשרייבן — די פרשה פון יסורים, די ענגשאפט אין די בראקן, וואהין מען האָט אונדז ממש אריינגעפרעסט, וועריניק דערניידערט דורך טמאדיקע קאפאס, וואָס האָבן בלוטזויגעריש אויסגעפירט סאדיסטישע באפעלן.

אין איינעם פון די יסורים־טעג בין איך געווויר געוואָרן, דאָס מען האָט געבראכט א נייעם טראנספאָרט פון לאָדזשער געטאָ און צווישן זיי האָבן זיך אויך געפונען די אלע קראנקע פון דערמאנטן שפיטאָל; צווישן זיי איז אויך געווען מיין מוטער. פון די דאָקטוירים פון דעם שפיטאָל האָב איך זיך דערוווסט, אז מען האָט אין דעם זעלבן אָוונט דעם גאנצן טראנספאָרט אריינ־געפירט אין דעם גאז־אויוון און זיי פארברענט. כ׳בין געווען זיכער, אז אויך מיין מוטער גענפינט זיך אין דעם מאָמענט אין דעם פלאמענדיקן אויוון. איך בין געבליבן א פארקלאמערטער שטיין פאר מיין בלאָק, און קוקנדיק אויף די

פֿלאמענדיקע צונגען, וואָס זיינען דערגאנגען צום פארשלאָסענעם הימל, האָט זיך ביי מיר געעפנט א קוואל פון טרערן. אזוי בין איך אַפּגעשטאַנען א גאנצע נאכט מיט א צעבראָכן הארץ און שטיל געמורמלט: „גאָט, אוי גאָט, זע ווי דיינע יידישע קינדער ווערן פארברענט אין פלאמען!" מיט שוועכע טריט בין איך צוריק אריין אין בלאָק, אָן כוחות אנידערגעפאלן אויף דער הארטער ליימעדיקער ערד.

דער גורל פון מענטשן שפילט זיך אָפּ סיי אין פריידן און סיי אין ליידן.

זיינענדיק אין אושוויץ איניקע וואָכן, בין איך געווען אין בלאָק 13. איינמאָל האָב איך פארשפעטיקט צום נאכט־אפעל. ווען איך בין צוגעקומען צו מיין בלאָק, איז שוין דאָס קוואנטום פון די מענטשן געווען פול. האָט מען מיך דעריבער צוגעטיילט צום בלאָק 12, וויייל דאָרט האָט געפעלט איין פערזאָן. געווען איז דאָס יום כיפור ביינאכט. אלץ ארום איז געווען רואיק. יעדער איז געלעגן פארטראכט אין זיינע קאָשמארע מחשבות. אין דער שטילקייט פון דער נאכט האָב איך דערהערט א פארשטיקטע שטימע פון אן עלטערן יידן מיט דעם באקאנטן „כל נדרי" ניגון. שטיל האָט ער דאָס אויסגעזונגען, נאָר די נאָענטע ארום אים האָבן דאָס געהערט, און שטיל האָבן מיר אלע מיט־געכליפעט און מיט אים מיטגעזונגען. אין דעם מאָמענט זיינען אויף דעם געדאנק געקומען די פארשיידענע פיין און ליידן פון די אינקווויזיציעס, צייטן וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט אדורכגעמאכט אין פארלויף פון דעם לאנגן יידישן גלות. אין מיטן ביינאכט האָט מען פלוצים דערהערט א רעש מיט אָמערדיקע געווייגען. אויפשטייענדיק אין דער פרי האָב איך זיך דערוווסט, אז די זעלבע נאכט האָט מען ליקווידירט דעם גאנצן בלאָק 13, וווּ א נאכט פריער האָב איך געגעכטיקט. ביז צו איין פערזאָן זיינען זיי אלע פארברענט געוואָרן.

נאָוועמבער 1944 בין איך געשיקט געוואָרן נאָך נידערשלעזיען (פרידלאנד) אויף ארבעט. אדורכגעמאכט פארשיידענע שווערע ארבעטן אין די גרויסע פרעסט און שנייען ביים שלעפן שווערע שטיינער, וואָס איז געווען איבער די מענטשלעכע כוחות. אָפּגעפרוירענע הענט און פיס, אָנגעטאָן אין דינע פאשאקעס, הונגעריקע, די פינגער האָבן געשטאָכן פון קעלט. און וועי עס האָט נישט געקענט די ארבעט אויספירן, איז גלייך באלוינט געוואָרן מיט סאדיסטישע קלעפ פון די דייטשן און אוקראינער.

פיל זיינען געפאלן אַנמעכטיק, נישט געקענט דאָס אלס אויסצוהאלטן.

אזוי זיינען מיר זייער ווייניק געבליבן. נאָך א לענגערער צייט האָט מען א טייל אריבערגעפירט אין א פאבריק, ווו מען האָט אויסגעפערטיקט פראָפעלערס פאר ערשאָפלאנען. אויך דאָ איז די ארבעט נישט געווען קיין לייכטע. מיט א פאָרציע ברויט פון 100 גראם, וואָס מיר האָבן באקומען באלד אין דערפרי, און איין זופ וואָס איז מערסטנס באשטאנען פון געוויקסן, פון גראָז, וואָס איז געוואָרן אָפגעריסן פון פעלד, האָבן מיר געארבעט 12 שעה א טאָג. דער שטארקער דראנג אין ווילן פון לעבן האָט באהערשט אפילו דעם שוואכן אויסגעמאטערטן אָרגאניזם.

א זכיה האָב איך געהאט, וואָס זיינעדיק נאָך דער מלחמה אין אושוויץ האָב איך ארויסגענומען א ביסל אש פון דעם קרעמאטאָריום, געהיטן עס ביי זיך די גאנצע צייט, מיט דעם געדאנק דאָס צו ברענגען צו קבורה אין אונדזער הייליקן לאנד ישראל.

דעם 9־טן מאי 1945 בין איך באפרייט געוואָרן דורך די רוסן. ביסלעכ־ווייז בין איך צו זיך געקומען, און ווייטער אויפסניי אָנגעהויבן בויען א נייע משפחה.

אין יאָר 1950 בין איך אָנגעקומען קיין ישראל, מיטברענגענדיק דאָס ביסל הייליקע אש. אין דעם טאָג פון י״ז בטבת 1963, אין דעם טאָג וואָס מיר, די אלעקסאנדערער לאנדסמאנשאפט אין ישראל, האָבן אויפגעדעקט די מצבה אין מרתף השואה אין ירושלים צום אָנדענק פון אונדזער אומגעקומענער קהילה אלעקסאנדער, האָב איך אויך מיטגעבראכט דאָס ביסל אש בכדי דאָס צו קבורה ברענגען אויף דעם הר ציון אין ירושלים.

נחמן באהאריער /

מיין גורל אין די מלחמה־יארן

אין יאָר 1939 ביים אויסברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה בין איך אלט געווען 17 יאָר. דאָס זיינען געווען מיינע פרילינגס־יאָרן געווענדט מיט זיסע קינדער־חלומות, פון ליכטיקע זונען־שטראלן, רואיקע טעג און גייסטיקע פארגעניגנס. איך בין דעמלט געווען א „ישיבה"־בחור. געלערנט אין דער אלעקסאנדערער „ישיבה" „בית ישראל", וווּ דעם רבינס ברודער אברהם חיים זצ"ל איז געווען דער מנהל. צוליב צניעות פלעגט ער זיצן בעת דעם שעור נישט אויבן־אָן, נאָר ביים סוף פון טיש.

אַט ליגט מיר נאָך היינט אין זכרון די איוב־בשורה, אז די היטלער־שטיוול האָבן איבערגעטראָטן די פוילישע גרענעץ. ביי יעדן אין הארצן האָט עפעס א צאפל געטאָן און מיט שרעק זיך פאַרגעשטעלט די געוואלדיקע טראָגעדיע פארן יידישן פאָלק, וואָס די מלחמה קען מיט זיך מיטברענגען. טראָץ דעם האָבן מיר די לימודים נישט איבערגעריסן און ווייטער ממשיך געווען דעם נאָרמאלן שעור און מיט דבקות אויסגעזונגען די שווערע סוגיות אין די גמרא־בלעטלעך. אָבער דאָס זיינען געווען בלויז געציילטע טעג. באלד האָט אויך אונדזער שטעטל אָנגעהויבן טרינקען די ביטערע טראָפן פון סם המשחית, וואָס היטלער האָט געהאט צוגעגרייט פאר די יידן אין אייראָפע.

אויך אונדזער שטעטל אלעקסאנדער איז נישט געווען קיין אויסנאם. בעתן גרוש פון די אלעקסאנדערער יידן נאָך גלאָוונע, וואָס זיינען געטריבן געוואָרן דורך די ס.ס. מיט דער מיטהילף פון די אלעקסאנדערע פאָלקס־דייטשן — זיינען אויפן וועג געפרוירן געוואָרן עטלעכע יידן מחמת דעם שטארקן פראָסט, וואָס איז אין יענעם טאָג געווען. צוליב די נגישות און דעם דראָען די יידישע וואנדערער מיט שיסן, האָט מען די געשטאָרבענע יידן נישט געבראכט צו קבר ישראל.

אין גלאָוונע בין איך געווען נאָר איין טאָג. איך האָב זיך געלאָזט אליין אין וועג אין דער ריכטונג פון אָסטראָוויעץ. דאָרט האָב איך געטראָפן א סך

יידן פון קאַנין, אויך זיי זיינען געווארן איבערטראַנספאַרטירט, און עטלעכע אלעקסאנדערער משפחות. צווישן זיי די משפחה ווינטער, זעליג גוטערמאן און זיין משפחה, די משפחה גלאט, און מיין פעטער מאיר באהאריער און זיין משפחה. כדאי אונטערצושטרייכן די ווארעמע באציונג צו די פליטים מצד די אַרטיקע בעלי־בתים. ביי יעדן בעל הבית האָבן געווויגט עטלעכע משפחות, פליטים. מען האָט זיך געטיילט מיטן לעצטן ביסן; ליידער האָט אלעמען גלייך געטראָפן דעם טראגישער גורל. שפעטער זיינען אלע אומגעקומען. פון מיין פארצווייגטער משפחה בין איך און מיין שוועסטער העניע, וואָס איך האָט זי מיט כוח ארויסגעריסן פון ווארשעווער געטאָ, געבליבן לעבן. איך האָב אויך געקענט ראטעווען מיין צווייטע שוועסטער לאה, אָבער זי האָט בשום אופן נישט געוואָלט פארלאָזן די געטאָ. נאכהער האָב איך זיך דערוווסט די סיבה. זי האָט געארבעט אין ווארשעווער אונטערערד־באוועגונג. נאָך דעם אויפשטאנד אין ווארשעווער געטאָ האָט מען זי געכאפט און איבערגעפירט נאָך מיידאנעק און דאָרט איז זי אומגעקומען.

זיינענדיק אין אַסטראָוויץ האָב איך געפונען א וועג צו פארדינען און זיך אויסצוהאלטן. דער אַרטיקער יודענראט האָט זיך פארפליכטעט פאר די דייטשן צושטעלן א געוויסע צאָל יידן יעדן טאָג צו פארשיידענע ארבעטן, בכדי די דייטשן זאָלן נישט כאפן קיין יידן אין גאס אויף צוואנגס־ארבעט. אזוי ארום בין איך געגאנגען ארבעטן אין מיין פרייער צייט פאר אנדערע יידן און איך האָב דערפאר באקומען באצאָלט. אזוי האָב איך געארבעט ביז דעם יאָר 1942. דאן האָט מען ליקווידירט די געטאָ און די גרעסטע טייל יידן איבערגעפירט נאָך טרעבלינקע. געבליבן זיינען מיר בערך 2 טויזנט מאן, וואָס די דייטשן האָבן אונדז אויסגעקליבן און באשעפטיקט אין א הוטע „זאקלאדי אַסטראָוויעצקי". דאָ האָט מען אונדז אריינגעפאקט אין האַלץ־באראקן, 450 מאן אין א באראק. די ענגשאפט, די נישט היגיענישע באדינגונגען, די שוועֿרע ארבעט און הונגער האָבן געבראכט די עפידעמישע קראנקייטן. מענטשן זיינען געפאלן אין די הונדערטער.

אין יאָר 1944, ווען די רוסישע ארמיי האָט זיך דערנענטערט צום בוג, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן ליקווידירן אלע ארבעטס־לאגערן, דערווונטער אויך אונדזער לאגער. מיר זיינען שוין צו יענער צייט געווען א קליינע צאָל. מיר האָבן זיך נאָך געראנגלט מיט די לעצטע כוחות. טראָץ דעם האָבן זיי אונדז נאָך נישט צורו געלאָזט און אונדז ווייטער איבערגעשיקט נאָך בירקענאו.

דאָרט האָב איך אַנגעטראָפן א סך יידן פון לאָדזש, קיעלץ, און סקארזשיסקאָ; פון דאָרט האָט מען אונדז ווייטער געטריבן. ביז מיר זיינען אַנגעקומען נאָך יאוואַזשנא, ווו די דייטשן האָבן אונדז באשעפטיקט אין קוילן־גרובנס ביי די שווערסטע באדינגונגען. פאר אונדזער אַנקומען האָבן דאָ געארבעט ענגלישע געפאנגענע, צווישן זיי יידן פון ארץ ישראל פון דער יידישער בריגאדע. פון אַרטיקע איינווינער האָבן מיר זיך דערוווסט, אז ס׳איז געקומען א באפעל פון בערלין צו באפרייען די ענגלישע קריגס־געפאנגענע פון שווערער פיזישער ארבעט. אזוי ארום האָבן מיר מיט די לעצטע כוחות געדארפט פארטרעטן זייערע פלעצער אין די פינסטערע קוילן־גרובנס, אין מינוטן פון פארצווייפלונג און אַנמאכט, ווען די געדאנקען זיינען שוין נישט פעאיק געווען צו טראכטן. אין דעם מאָמענט האָט פאסירט א איבערראשונג, וואָס נישט מיר און אויך נישט די דייטשן האָבן פארשטאנען. דאָס איז געווען דעם 11.1.45, ווען די רויטע ארמיי מיט אירע שותפים האָבן אדורכגעריסן אלע דייטשע פראָנטן און די דייטשן מורא האָבנדיק פאר דער געפאר, וואָס שטייט זיי פאָר, האָבן פיבערהאפט אַנגעהויבן יאָגן אין דער ריכטונג פון דייטשלאנד. 5 טעג און נעכט זיינען מיר אזוי געטריבן געוואָרן אָן אויפהער, אָן עסן, אָן טרינקען, ביז מיר זיינען צוגעקומען צום באווסטן לאגער בלעכהאמער. דאָס איז געווען א באווסטער לאגער; אויף דעם נאָמען פון הערמאן גערינג י״ש איז דאָ געווען א גרויסער סינטעטיש ווערק (פאבריק), ווו מען האָט איבערגעארבעט קוילן אויף פארשיידענע כעמיקאלן. מידע, ערשעפטע פון דעם וועג, ווו טויזנטער זיינען געפאלן, זיינען מיר אַנגעקומען.

ס׳איז געווָארן א גרויסער כאאָס; די דייטשן האָבן שוין נישט געקענט באהערשן די לאגע. זיי זיינען געבליבן אַנמעכטיק. מיר האָבן זיך מיט די לעצטע כוחות פונאנדערגעלאָזט אויף פארשיידענע וועגן. מיר האָבן אויפגעריסן פארשיידענע מאגאזינען מיט זאפאסן. מיר האָבן זיך געפונען אויף דער דייטשער טעריטאָריע, ווו די דייטשע פריוואטע באפעלקערונג האָט אונדז אויפגענומען פארשעמט און זיך געפילט נישט באקוועם פון דעם אלעם וואָס איז פאָרגעקומען.

ספעציעל וויל איך באצייכענען, דאָס דעם 26.1.45 בין איך שוין געווען באפרייט און דעם 30.1.45 בין איך שוין געווען אין אלעקסאנדער. א סטיכישע קראפט האָט מיך געשטויסן צוריק אין מיין היימשטעטל, כדי ווידער זיך טרעפן מיט מיין נאָענטער משפחה און מיט אונדזערע טייערע יידן, אָבער ליידער בין איך געווען דאָ דער איינציקער ייד. נאָך מיר זיינען געקומען נאָך א פאָר

צענדליק יידן. מיר האָבן זיך ארומגעדרייט אין שטעטל פארווייניגטע און פאר־יתומדיקע. מיר האָבן פרובירט זיך צוריק אַרגאניזירן, אַנגעהויבן אביסל ארבעטן. אַבער דער געדאנק האָט נישט געלאָזט רוען און קיינער האָט נישט געוואָלט בלייבן אויף דער פארשאָלטענער ערד.

צום סוף וויל איך דערמאנען צוויי גוטע פריינט, וואָס האָבן אדורכגעמאכט די ביטערע מלחמה און צוריקגעקומען אין אלעקסאנדער און נאכהער אומגע־קומען. דער ערשטער איז געווען יהושע לעווין, געקומען אין פוילישן מיליטע־רישן מונדיר און ווייטער אוועק אויפן פראָנט — און געפאלן ביי בערלין. דער צווייטער, וואָס איז נאָך דער מלחמה געקומע אין אלעקסאנדער אין מונדיר פון דער יידישער בריגאדע, איז געווען יעקב הנוך יעקובאָוויטש, וועלכער איז נאכהער געווען א חבר אין א מושב אין ישראל אויף דעם נאָמען וויניגייט אין רמת נפתלי. אין יאָר 1948, צוויי וואָכן פארן אויסברוך פון דער באפריי־אונגס־מלחמה, איז ער געהרגעט געוואָרן ביים פארטיידיקן דעם פונקט פון אראבישע קוילן.

יהי זכרם קדוש לנצח.

יהודה גאלדשמידט / בויין גורל

וועו דער דייטש איז געשטאנען פאר אלעקסאנדער דעם 7.9 1939, בין איך געגאנגען נאָך לאָדזש. וועו איך האָב געהערט, אז דער דייטש איז שוין אין אלעקסאנדער, האָב איך געוואָלט צוריקגיין. אויפן וועג האָט מען מיך געכאפט און אַפגעפירט אויפן הויף פון מאגיסטראט.

דאָרט איז שוין געווען א פולער הויף מענטשן. כ׳האָב דערזען דעם שוחט ברוך בער און אנדערע. מען האָט מיט אונדז קאָמאנדעוועט די הענט אריף, די הענט אראָפ, פנים אהין, פנים צוריק א.א.וו. א פאָר מינוט שפעטער איז אריינגעקומען א דייטש און האָט אריסגענומען ברוך בער דעם שוחט און פינף מינוט שפעטער יענקעלע פארזשענטשעווסקי.

דערווייל זיינען מענטשן געקומען צו מיין ברודער דוד זאָגן, אז איך זיץ אין מאגיסטראט און מיר זיינען אויסגעשטעלט צום שיסן. אין דעם זעלבן הויז האָט געווינט א דייטש קראוזע, וועלכער איז געווען בורמיישטש אין דער צייט. איז מיין ברודער צו אים ארויף און געגעבן א גרויסע סומע געלט און זאכן און געבעטן אים, ער זאָל מיך באפרייען.

ווען כ׳בין שוין געשטאנען אין דער ריי מיט אלע, האָט מען מיך ארויסגענומען. דעמלט האָט מען אריינגעברענגט דעם שוחטס צוויי זין. פינף מינוטן שפעטער איז אָנגעקומען א באפעל, אז מ׳זאָל אלע אָפּפירן אויפן יידישן בית־עולם און דאָרט האָט מען זיי צוזאמען מיט פאָליאקן געשאָסן.

צומאָרגנס האָט מען מיך געכאפט צו ארבעט. אהיימגייענדיק פון דער ארבעט האָט מיך געטראָפן אויפן וועג מיינס א באקאנטן א דייטש. האָט ער מיר געזאָגט, אז „היינט וועט ווערן פון דיין קאָפּ א שוויין״ (אמאָל, נאָך אין די גוטע צייטן, איז געווען א בילדל פון היטלערס קאָפּ אויף א שוויין. דאָס האָב איך אים דעמלט געוויזן).

אזוי ווי איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך דאָס דערציילט מיין גאטזעליקן שווער יענקל ליטווין, האָט ער מיר באפוילן אוועקצופאָרן פון אלעקסאנדער. איך האָב געזען אז מיין לעבן איז אינגעשטעלט, האָב איך געמומען דאָס פעקל און אוועק קיין לאָדזש, פון לאָדזש קיין וואַרשע, פון וואַרשע צו דער גרענעץ, נאָך ביאליסטאָק...

שבתי פראנקענטאל /

זי האט אפגעראטעוועט דאס לעבן פון דריי יידן

וואנדא באָראָווסקא — אן איינווינערין פון אונדזער שטאָט, קענט איר געוויס. איר פאָטער איז געווען אן אייגנטימער פון א שלאָסער־ווערקשטעל צו רעפארירן ראָווערן, וועלכע ער פלעגט אויך אויסבאָרגן, דעריבער האָט די יוגנט גוט געקענט זיין פאמיליע.

אין שכנות מיט דער פאמיליע האָט געווינט צווישן אנדערע די פאר־מעגלעכע פאמיליע גאָלדבערג.

וועו די היטלעריסטן זיינען צוגעטראָטן צום אויסראטן אונדזער פאָלק, האָט וואנדא בארָאוסקא געהאָלפן דער משפחה גאָלדבערג איבערטראָגן זיך קיין ווארשע (ווי באווסט, האָבן די נאצישׂ געשאפן א גרענעץ אין גלאָווונע, אָפגעטיילט דאָס דריטע רייך פון געזעראל גווערנאמענט) און דערנאָך אן שוב מאטעריעלן נוצן איבערגעפירט אהין א טייל פון זייער פארמעגן.

וועו די איוב־בשורות פון ווארשעווער געטאָ זיינען אויך אָנגעקומען צו וואנדאָן, האָט זי באשלאָסן באזעצן זיך אין ווארשע און העלפן דער משפחה, אינשטעלנדיק דערמיט איר אייגן לעבן.

נאָכן שליסן דאָס געטאָ אין ווארשע — האָט וואנדא געדונגען אויף דער ארישער זייט א ווינונג אויפן 6־סטן שטאָק און אָנגעהויבן דאָרט צוגרייטן א באהעלטענישׂ. דעם קאכל־אויוון אין דער ווינונג האָט זי אויסגעוויילט פאר דעם צווועק. עס איז נישט געווען קיין לייכטע זאך דאָס אויסצופירן. אין א קוישל פאר אייגקויפונגען האָט וואנדא ארויסגעטראָגן צוביסלעך די ציגל און שטיינער פון אינעווייניקסטן טייל פון אויוון, כדי נישט ארויסצורופן די אויפ־מערקזאמקייט פון די שכנים. נאָכן ענדיקן די ארבעט איז איר געלונגען איבערצופירן פון געטאָ יחזקאלן, שמואלן און חנהן (דזוניא), דריי קינדער פון דער משפחה גאָלדבערג, וועלכע זי האָט באזאָרגט מיט ארישע פאפירן. מער קיין פלאץ איז אין דעם באהעלטענישׂ נישט געווען.

יעצט דארף מען אויסהאלטן די באהאלטענע און אויך באצאָלן הויכע דירה־געלט פאר דער ווינונג. די דריי געשוויסטער גאָלדבערג האָבן אָנגע־הויבן ארבעטן, געשטריקט זאָקן. מאשינען און רוי־שטאָף באזאָרגט וואנדא, אויך די פארטיקע פראָדוקציע ווערט דורך איר פארקויפט. שפייז, רוי־שטאָף — צו דעם אלעם האָט געדינט איר קוישל. עס האָט אויך געטראָפן אמאָל א באזוך פון א געסטאפאָ־מאן און פון שמאלצאָוניקעס*. דאן זיינען די דריי מיט דער הילף פון א לייטערל אריין אין אויוון, אזוי זיינען דורכגעגאנגען לאנגע שוועריע טעג און נעכט אין שרעק און פיין. ביז עס איז אויסגעבראָכן דער ווארשעווער אויפשטאנד. די היטלעריסטן האָבן פארנומען א הויז נאָך א הויז, דעמלט זיינע די דריי גאָלדבערגס געצווונגען געווען צו פארלאָזן זייער באהעלטענישׂ. דער עלטסטער זון יחזקאל ז״ל איז אומגעקומען אין

* פאָליאקן, וואָס האָבן שאנטאזשירט די אויסבאהאלטענע אויף דער אריש׳ער זייט יידן. אויסגעפרעסט ביי זיי געלט און דערנאָך איבערגעגעבן די דייטשן.

אויפשטאנד, שמואל און חנה זיינען פארוונדעט געוואָרן און זיינענדיק אין שפיטאָל האָבן זיי זיך דערוואָרט די באפרייונג דורך דער רויטער ארמיי.

וואנדא באָראָווסקא געפינט זיך צווישן אונדז דאָ אין לאנד צוזאמען מיט איר פאמיליע, און עס איז פאר קיינעם קיין ספק נישט, אז איר טאט פארדינט אונדזער גרעסטע אָנערקענונג.

מנחם ווינטר / אויף די וועגן קיין ישראל

געווען איז עס אין אָנהויב פון פראָסטיקן ווינטער 1940, א קורצע צייט נאָכן גירוש אלעקסאנדער.

מיטן געדאנק צו קומען וואָס שנעלער קיין ארץ־ישראל, זיינען מיר — ווינטער מענדל, מיילעכס זון; שמידט שמואל, איטשעס זון; מאָשקאָוויטש מרדכי, אברהמס זון; גאָלדוואסער יוסף, כתריאלס זון; סענדיק אברהם, רבקהס זון; ראָזענשטראוך יעקב, איטשעס זון; צולא אברהם, דער קאָמאנדיר־שטעפער; דאנציגער משה לייב, פון דער בלאשקער גרשון היימאנס משפחה; באום יחיאל, משה יוסלס זון; באום קאָפל, משה יוסלס זון — א מנין בחורים פון אונדזער שטעטל, מיט נאָך עטלעכע פליטים פון אנדערע שטעט, אָנגעקומען צו דער אונגאריש־רומענישער גרענעץ, אין שטעטל דעלאטין.

מיר זיינען געשטאנען אין בריף־קאָנטאקט מיט אונדזערע משפחות, און אויך מיט משה פשעטיצקי, דעמלט אין ווארשע; נחמה סענדיק אין סארנע (זי האָט דאָרט חתונה געהאט און געווען א לערערין אין פאָלקס־שול); און מיט יהושע לעווין, יעקבס זון, א סטאכאנאָוויעץ אין א זאָקן־פאבריק פון ווילנע, וועלכער איז שפעטער אומגעקומען אלס פוילישער סאָלדאט אין די קאמפן נעבן בערלין, פרילינג 1945.

כדי צו פארווירקלעכן אונדזער ציל, און נישט פארלירן קיין צייט, ווייל עס קען חלילה זיין צו שפעט, זיינען מיר איבערגעגאנגען צו מעשים.

יחיאל באום, וועלכן איך האָב נאָך געזען ענדע 1939 אלס אויפזער פון דער פליטים־קוך אין טארנאָפאָל, איז געכאפט געוואָרן אין דער צייט פון די גרויסע פרעסט אין די קארפאטן־בערג ביים איבערשרייטן די אונגארישע גרענעץ (וואָראָכטא) — צוזאמען מיט נאָך עטלעכע בחורים, זיינע באקאנטע

פון פוילישן מיליטער, — און פארשיקט געוואָרן דורך די רוסן אין אן „אומ־באקאנטן וועג". זיין ברודער קאָפּל האָט זיך ביי דער געלעגנהייט אַפּגעפרוירן די פיס און איז געשיקט געוואָרן אין שפּיטאָל, ווו מיר האָבן אים באזוכט. מער האָבן מיר אים נישט געזען. איך בין מיט זיי געזעסן 7 טעג.

יוסף גאָלדוואסער איז געכאפט געוואָרן אין שניאטין ביי דער רומענישער גרענעץ און איז פארשיקט געוואָרן קיין גרוזיע, היינט וווינט ער אין ניו־יאָרק.

אברהם צולא איז צוליב זיין דעמלט געזוכטן פאך — אריבער ארבעטן אין א קאָאָפּעראטיוו אין קוטי. אויך ביי די דייטשן האָט ער געארבעט ביי דעם פאך ביז צו דער ליקווידאציע פון יידישן שטעטל.

יעקב ראָזענשטראוך איז געלונגען ביי די דייטשן צו קומען פון סטא־ניסלאוו קיין וואַרשע צו זיין משפּחה, ווו ער איז אומגעקומען.

משה לייב דאנציגער האָט זיך אן עצה געגעבן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאציע אין סטאניסלאוו ביז צו דער אנטגילטיקער פארניכ־טונג פון דער שטאָט.

מיר, פיר פארבליבענע חברים, זיינען מיט די לעצטע גראָשנס אין א פינסטערע נאכט אריבער די גרענעץ — ראש השנה תש"א — און זיינען אָנגעקומען קיין טשערנאָוויץ ווו מיר זיינען אָנגוועזנט געווען ביים אָנטלויפן פון די רוסן — זומער 1941; און דאן די מפּלה פון די רומענישׂ־דייטשע טרופּן אין מערץ 1944.

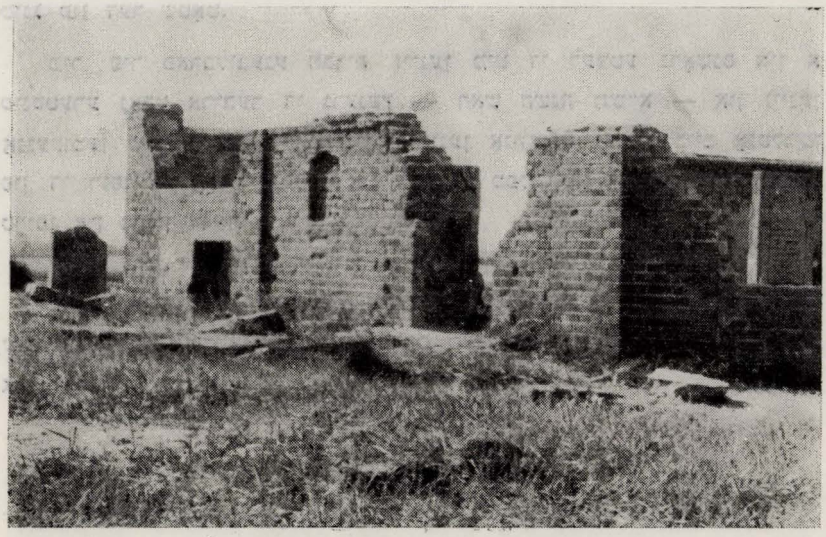
ערשט אין אויגוסט 1948 האָב איך ווידער געטראָפן די דריי חברים, שמואל שמידט, מרדכי מאָשקאָוויטש און אברהם סענדיק — אלס חיילים פון צ.ה.ל. אין ישראל.

נושה שיפלינגער / פאר און נאכן חורבן

אונדזער שטאָט אלעקסאנדער איז געווען ווייט און ברייט באַרימט מיט דעם רבינס „הויף". דער אלעקסאנדערער רבי ר׳ יצחק מנחם, דער לעצטער פון דער רביאישער דינאסטיע, איז אומגעקומען מיט זיינע ברידער — ר׳ יעקב־בונים, ר׳ אברהם חיים, שוועסטער, קינדער, איידעמס.

א מלכות!

פיל חסידים פלעגן קומען צום רבין אויף שבת און יום־טוב. ספעציעל אויף א שבת חנוכה, שבועות, ראש־השנה און יום כיפור האָט דאָס גרויסע רבינס בית המדרש נישט געקענט אריינגענעמען די פילע חסידים, וואָס זיינען געקומען פון די ווייטסטע ווינקלעך אין פוילן, כדי צו זיין נאָענט צו זייער רבין.

שרידי ה„אוהל" לקברי האדמו״רים באלכסנדר
די חורבות פון רביימס „אוהל"

ווער קען פארגעסן דאָס מתיקותדיקע דאוונען פון דעם ימים־נוראימדיקן בעל מוסף ר׳ אריה לייב. זיין טיפע, שטארקע שטימע, טאקע ווי א לייב. אזוי האָט זיין קול געשאלט ברייט און ווייט איבער דעם גרויסן בית המדרש, און איבער דעם גרויסן הויף, ווו די פיל חסידים האָבן מתפלל געווען, ווייל אינעוויניק איז מער קיין פלאץ נישט געווען. זיין „כל־נדרי", זיין „יתגדל" פאר מוסף, האָבן געהאט א שם. איך מוז אויך דערמאנען דעם כאָר־זינגערס, מיט דעם קאָמפאָזיטאָר־דיריגענט געצל פון לאָדזש. יעדעס יאָר האָט ער געשאפן נייע ניגונים, מארשן, ס׳איז געווען די ריכטיקע עבודת הקודש.

צום „הויף" האָט אויך געהערט די „ישיבה" „תפארת שמואל", געשאפן פון אלעקסאנדערער רבין, אויף דעם נאָמען פון זיין פאָטער ר׳ שמואל צבי זצ״ל. די „ישיבה" איז געווען דער רוח החיים פון „הויף": דאָרטן זיינען געזעסן איבער דריי הונדערט בחורים פון אלע ווינקעלעך אין פוילן, און יומם ולילה געלערנט ש״ס און פוסקים און חסידות.

מיט דער „ישיבה" האָט זיך אָפגעגעבן יענקעלע אברהם חיימס, דער פרינץ פון „הויף": שלאנק, הויך, שוואַרץ, א שיין איידל פנים. פאר יעדן האָט ער געהאט א גוט וואָרט, א שמייכל. ער האָט נישט געקענט אײנשטיין אויף אן אָרט; דער שארפער קאָפ, דער גרויסער לערנער, האָט נישט געקענט אײנ־רוען. ער איז געלאָפן פון איין טיש צום צווייטן ארויסהעלפן א בחור אין א שווערן תוספת, אָדער א הארבן מהרש״א. אלץ האָט ער געוווסט, אלץ האָט ער געזען. אלע האָבן אים ליב געהאט און רעספעקטירט.

דער מנהל פון דער „ישיבה" איז געווען ר׳ מנשה פריימאן, א ייד א למדן, א פיקח, דעם רבינס אויסערן־מיניסטער. די בחורים פלעגן עסן טעג, אָבער די לעצטע פאָר יאָר פארן קריג — איז שוין געווען אײנגעאָרדנט א קוך. אלתר יוסף יאקובאָוויטש, וואָס האָט געענדיקט די „ישיבה", מיט היתר הוראה, פון די פיינע יונגעלייט ביי אונדז אין שטאָט, האָט צוגעהאָלפן יענקעלען אין דער אָנפירונג פון דער „ישיבה".

אָבער דער קאָפ פון דער „ישיבה" איז געווען ר׳ אברהם חיים (דעם רבינס יינגסטער ברודער).

מיין זיידע, לייבעלע פאָמעראנץ (געוראָפן לייבעלע בעקער), האָט געבויט זיין הויז און בעקעריי נישט ווייט פון רבין.

אויך מיינע עלטערן האָבן געווויינט אין זעלבן הויז.

געווען איז מיין זיידע לייבעלע א חסידישער ייד, געדאווענט ביים רבין. זיין פארגעניגן איז געווען יעדן פרייטאג פארנאכט שטעלן פלעשער קאווע אין בעקער־אויוון אריין. ווען די חסידים וועלכע זיינען געקומען פון דער פראָווינץ צום רבין, זיינען שבת פרי נאָך דער מקווה געקומען צום זיידן טרינקען הייסע קאווע, געדענק איך, ווי עס פלעגט טומלען און ווימלען פון זיי אין דעם זיידנס שטיבער. מען האָט פארפלאכטן א שווערן תוספות, אַדער א הארבן מהרש"א, אויך אמאָל אדורכגעפירט... א שידוך. איך מיר האָט דער זיידע לייבעלע געגעבן א פונקציע צו האלטן ריין דעם טיש, אוועקנעמען די לייִדיקע קאווע־פלאשן, ס'זאָל נישט אויספעלן קיין ריינע גלעזער, טעפלעך.

„ס'איז א זכיה משמש צו זיין חסידים, תלמידי חכמים", פלעגט דער זיידע לייבעלע מיר אָפט זאָגן, „א בחורל ווי דו דארף זיך דרייען און הערן א גוט וואָרט אויף תורה". דעם אמת זאָגנדיק, האָב איך די ארבעט נישט גערן געטאָן, ווייל איך האָב פארשטאנען, אז פון אוועקנעמען די לייִדיקע פלאשן און צוגעבן ריינע טעפלעך וועל איך נישט פיל לערנען. מיך האָט בעסער געצויגן צו זיין שבת פריער אין בית המדרש, איך זאָל מיך קענען שפילן מיט די אנדערע יינגלעך.

געקומען איז דאָס יאָר 1939, דער 1־טן סעפטעמבער. היטלערס ארמיי מארשירט אריין אין פוילן; יידן לויפן שוין פון שטאָט צו שטאָט; די בהלה איז גרויס; די דייטשע עראָפלאנען פליען נידעריק איבער דער שטאָט און יאָגן אָן א מורא. אונדזער הויז איז שוין פול מיט יידן, פרויען און קינדער, אנטלאָפענע פון די פוילישׁ־דייטשע גרענעצן און אויך פון די נאָענטערע שטעטלעך. אלץ איז פארצווייפלט, נישט וויסנדיק ווו צו לויפן.

אין דער פינסטערניש פון דער נאכט גנבט זיך דער רבי ארויס נאָך לאָדזש, און מיט אים די גאנצע פאמיליע. דער „הויף" בלייבט לייִדיק, — הפקר.

יידן לויפן נאָך זגיערזש, אויפן וועג צו וואַרשע. אונדזער גאנצע פאמיליע איז אויך געלאָפן, אָבער נאָר ביז סטריקאָוו. מיין ברודער יעקב, איך און נאָך פיל אלעקסאנדערער יידן, זיינען געגאנגען נאָך וואַרשע.

אין וואַרשע האָט זיך אָנגעהויבן א ניי קאפיטל: די באָמבארדירונגען טאָג און נאכט. איך האָב געזען וואַרשע אין פלאמען.

דריי טעג זיינען מיר געווען אַן וואסער, אַן ליכט, אַן ברויט. מיר זיינען געלאָפן פון איין קעלער צום צווייטן, פון איין הויז צום אנדערן. וואַרשע איז געווארן באַמבארדירט פון אלע זייטן. די דייטשע ארטילעריע האָט נישט אויפגעהערט מיט איר מערדערלעכער פארניכטונג; הונדערטער עראָפלאנען האָבן אַן אויפהער באַמבארדירט די וואַרשעווער הייזער; מענטשן פאלן ווי פליגן, ווואהין לויפן?! איבעראל ברענט!

משה ראפאלאָוויטש איז געפאלן אין וואַרשע פון א דייטשער באַמבע, ביים איבערלויפן פון איין קעלער צום צווייטן אויפן זעלבן הויף.

ער איז געקומען צו קבורה אויף דעם זעלבן הויף.

ת נ צ ב ה.

נאָכן פאלן פון וואַרשע זיינען מיר — הערשל גרונדמאן (מיין יוגנט־פריינט), זייגער א קוזין פון א יאָר 15, מיין ברודער יעקב און איך, — אהיים געגאנגען. אַפגייענדיק א פופצן קילאָמעטער פון וואַרשע אויפן וועג קיין לאָדזש, האָבן מיר אין דער זייט פון וועג ביי א פויערישע כאטע דערזען טראָקס און דייטשע סאָלדאטן. איך הער א באפעלעריש שטימע „קאָמען זי מאָל הער", איך גיי צו, גאָרנישט טראכטנדיק קיין שלעכטס, און איך דערזע פאר מיר א דייטש אין אוניפאָרם פון די ס.ס. מיטן טויטן־קאָפּ, מיט בייזע שפיציקע אויגן, מיט א בייזן טאָן. ער שרייט צו מיר: „ביסט דו יודע?" נאָר בעפאָר איך זאָג יאָ, גיט ער מיר דעם ערשטן פאטש, און איך ליג אויף דער ערד. „שטיי מאָל אויף, פערפלוכטער יודע! קאָם מאָל מיט". איך גיי מיט, אָבער פול מיט שרעק. עס ציטערט אין מיר יעדעס אבר. ער נעמט מיר איריין אין דער לויידיקער שטיינערנער כאטע. דאָ האָט דער נאצי זיך צעשריגן מיט די ווילדסטע קולות און גענומען מיר שלאָגן און ריטשען: „דו פער־פלוכטער יודע, דו פערפלוכטער טשעמבערליין. איר האָט געוואָלט קריג". מיין ברודער און מיין פריינט הערשל, זעענדיק אז איך קום נישט ארויס, זיינען זיי צוגעגאנגען זען, וואָס מיט מיר האָט פאסירט, האָט ער זיי אויך ארייג־גערופן און ערשט זיך צעריטשעט, מיט דעם ווילדסטן כעס האָט ער אָנגע־הויבן אונדז שלאָגן; צוגענומען ביי אונדז די זייגערלעך, דאָס געלט, באזוכט אונדז, צי מיר האָבן גאָלד, דאָלארן, און צווישנצייט געשריען און געשלאָגן. ער האָט אונדז געטראָטן מיט די פיס, ספעציעל מיר האָט ער געקאָפּעט אויף דעם ריכטיקן דעלעקאטן אָרט, ווו ס'טוט אממייסטן וויי.

מיט אמאל קומט אריין א באנדע זעלנער, זיך אמוזירן, אונטערהאלטן פון דעם, וואס זייער קאמעראד שלאגט אונדז; זיי לאכן מיט דעם ווילדסטן געלעכטער פון אונדזער ווינען, פון אונדזער שיצן זיך און אויסבאהאלטן אין א ווינקל פון כאטע.

מיר בעטן זיך ביי די זעלנער, אז מיר האבן מיט פאליטיק אדער קריג גארנישט צו טאן. איינער פון דער באנדע ווערט מלא רציחה פון אונדזער בעטן, נעמט ער זיין ראפניק, וואס די דייטשע אפיצירן, ס.ס.-לייט פלעגן טראגן, און הויבט אונדז אן שלאגן איבער די קעפ. ער גייט פון איינעם צום אנדערן און שרייט און שלאגט, קאפעט און ריטשעט. מיט די הענט פארדעקן מיר די קעפ צו שיצן זיך פון די קלעפ, מיר ווינען און בעטן, אז מיר זיינען ארבעטער, און אונדזערע עלטערן מאכן קוים א לעבן. דער מערדער איז אביסל מיד געווארן פון שרייען און שלאגן, האט ער זיך גענומען א ציגארעטל צום רויכערן.

א דריטער פון דער באנדע קומט צו ווייזן פאר זיינע קאמעראדן, וואס ער קען. ער האט גאר געשפילט דעם דזשענטעלמען. ער האט זיך נישט געווואלט די הענט באשמוצן ביי די יידן, האט ער אנגעטאן לעדערנע הענטשקעלעך, ארויסגעצויגן דעם לעדערנעם ראפניק פון שטיוול און געוויזן וואס פאר א פאכמאן ער איז. זיין טאקטיק איז געווען: באקס אין מאגן; זיינען מיר געפאלן, האט ער געריטשעט און געקאפעט „שטיי מאל אוף!" און זיך ארויסגעהאלפן מיט דעם ראפניק. איך פיל, דער קאפ פלאצט מיר פון די קלעפ. מיט איין מאל רייסט זיך דער ערשטער מערדער אפ פון זיין גרופע, און פרעגט: „וואס מאכן מיט די יודען?" און ענטפערט: „גלייך ערשיסן!" די באנדע צעלאכט זיך מיט א ווילדן געקיקער, און שרייען אויס: „יא, ערשיסן די יודען!"

דער מערדער כאפט ארויס דעם רעוואלווער און איז גרייט אונדז צו שיסן, רופט זיך אפ איינער פון דער חברה: „שאדע די קוגעל (קויל), לאס די יודען פריי". ער גייט צו און נעמט פון דעם מערדער ארויס דעם רעוואלווער, און שרייט צו אונדז, „העראס! מאכט ספארד קאם! איר שוויינע!"

איך מוז זאגן, אז עפעס א העכערע מאכט האט געווירקט, עפעס א נס, אז זיי האבן אונדז באפרייט.

צעבלוטיקטע, צעביילטע, פול מיט שמערצן האבן מיר זיך ארויסגעשארט פון די מערדערס הענט. לאנגע וואכן האב איך געפילט די קלעפ, ספעציעל

די קישקעס און אויפן קאָפּ אַנגעלאָפּענע ביילן פון די קלעפּ מיט דעם ראפּניק.

אין דער היים האָב איך ערשט געזען, אז דאָס וואָס מיר האָבן מיט־געמאכט איז געווען א שפּילעכל קעגן דעם, וואָס אין אונדזער שטאָט זיך אָפּגעטאָן. די דייטשן, די נאצים, האָבן געכאפט און דערשאָסן ברוך בער שוחטס צוויי זין — ירחמיאל און ישראל — מיינע אזוי נאָענטע טייערע פריינט פון „חדר", „ישיבה", און בית המדרש. זיי האָבן אויך דערשאָסן מיין נאָענטן חבר און פריינט פון געראָר שטיבל לייבל שמילעוויטש, טייערע יונגע קינדער זיינען זיי געווען, 22—21 יאָר אַלט. הי"ד!

יידן זיינען אין שרעק. מ'שלעפּט צו שווארצער ארבעט, וואשן טראקס, קערן דעם מארק־פּלאץ און אַן קלעפּ האָט עס זיך נישט געענדיקט. אז מ'האָט זיך אין אָוונט געזען צוריק אין שטוב, איז מען געווען גליקלעך. יעדן טאָג נייע געזעצן, געלט־קאָנטריבוציעס, אָפּגעבן ראדיאָס, מעבל, פוטער־מאנטלען, ארעסטן, מאָרדן.

די יוגנט האָט זיך שטילערהייט אָרגאניזירט און אין קליינע גרופּעס פארלאָזט די שטאָט. אויך איך האָב מיך געטראָפן מיט אפאָר פון מיינע נאָענטע פריינט, און מ'האָט גערעדט אז מ'דארף אנטלויפן, ווייל די לאגע ווערט ערגער פון טאָג צו טאָג. נטע נאָטאָנאָוויטש האָט געפרעגט, ווי קען ער אירערלאָזן זיין שטיף־מוטער אליין און אנטלויפן? און יעדער אויף זיין אופן האָט געפּונען א תירוץ: די לאגע ווען זיך באַרואיקן. עס קען דאָך נישט זיין, אז מ'זאָל אומשולדיקע מענטשן הרגענען.

דעם 11־טן נאָוועמבער האָט מען אין לאָדזש אויפגעהאָנגען צוויי יידן און צוויי קריסטן. מ'האָט ווייטער געשלעפּט יעדן טאָג צו דער ארבעט, און דערביי געשלאָגן מכות רצח. האָבן מיר באשלאָסן צו אנטלויפן, איך און מיין ברודער. מיר האָבן געגומען דאָס נויטיקסטע אויפן ווע. מיין יונגע שוועסטער פּעלא, די איבערגעבענע ציוניסטקע און פּייערדיקע רעוויזיאָניסטקע, האָט זיך געבעטן: נעמט מיך מיט, איך ווייל נישט בלייבן מיטן מערדער דייטש, איך ווייל גיין מיט אייך. און איך האָב זי איבערגערעדט: בלייב דאָך אין דער היים, וואָס וועט מען דיר, א 16 יעריק מיידל, טאָן? ווי וועסטו זיך שלעפּן איבער די גרענעצן, וען מיר אליין ווייסן נישט ווו מיר גייען.

אין דער פינסטערניש פון דער נאכט בין איך מיט מיין ברודער יעקב אוועק נאָך לאָדזש אויפן וועג קיין ווארשע, ביאליסטאָק. איך בין אוועק און געלאָזט מיין טייערע שוועסטער אויף הפקר, איך האָב זי געקענט ראטעווען.

איך האָב נישט געוואָלט פארשטיין איר געבעט און זי נישט געוואָלט מיט־נעמען. איך פיל א געפיל פון שולד. איך האָב זי איבערגעגעבן צו די מערדער אין די הענט אריין.

ביים געזעגענען זיך האָט אלץ אין שטוב געווויינט: מיין מוטער האָט זיך צוזאמענגעבראָכן: קינדערלעך! ווער ווייסט, צי מיר וועלן זיך נאָך אַמאָל זען!? — זיינען געווען אירע ווערטער. דאָס לעצטע מאָל האָב איך נאָך געכאפט א בליק אויף מיינע עלטערן און שוועסטערלעך.

און דאָס לעצטע מאָל האָב איך געקושט די מזוזה פון אונדזער שטוב.

אין יאָר 1944 בין איך צוריקגעקומען פון רוסלאנד — מאָביליזירט צו קעמפן אין דער פויליישער ארמיי. קומענדיק נאָך לובלין, ווארשע, האָב איך שוין געזען דעם גרויסן חורבן. די גאנצע צייט זיינענדיק אין ווייטן גאָרקי — טיף רוסלאנד — האָב איך נישט געוווסט פון דעם חורבן. נישט די ראדיאָ, נישט די צייטונג האָט וואָס געמאָלדן וועגן דער פארניכטונג פון אייראָפעאישן יידנטום, וועגן גאז־קאמערן, אָדער שקלאפן־לאגערן. איך האָב אלץ נאָך געהאָפט אז ווער פון מיינע נאָענטע און טייערע, עלטערן, פיר שוועסטערלעך, מומעס, פעטערס, קוזינען וועט זיך אפשר ראטעווען.

אין יולי 1945 בין איך געקומען נאָך אלעקסאנדער, האָב איך ערשט געזען דעם גרויסן בראָך. קיינער האָט זיך פון דער גרויסער פארצווייגטער משפחה נישט געראטעוועט!

נאָר מיין אייניקער טייערער ברודער יעקב, יעצט אין ישראל, האָט זיך דורך א נס גערראטעוועט פון לאגער דאכאו, נאָך דעם ווי מיר האָבן זיך פארלוירן ביים אנטלויפן אין 1941 פון שאוועל, ליטע. מיר איז געלונגען זיך אריבערצוכאפן די ליטוויש־רוסישע גרענעץ, נאָך ריגא און ווייטער, און מיין ברודער איז געבליבן אין שאוולער געטאָ, ווייל די ליטווישע אנטיסעמיטן האָבן געמאכט שווערקייטן ביי דער גרענעץ, און אים פיל אנדערע יידן נישט אדורכגעלאָזט.

יאָ! מיין ליבע טייערע מוטער איז געשטאָרבן י׳ אדר 1941, פון הונגער און אוממענטשלעכע באדינגונגען אין ווארשעווער געטאָ און געקומען צו קבורה אויפן פראגער בית הקברות. זי האָט ריכטיק פאָרגעפילט.

די גאנצע יידישע גאס, מיט אונדזער הויז, ווו מיר האָבן לעצטנס געווויינט, מיט דעם רבינס הויף, בית המדרש, — אַראָפגעריסן. נאָר דעם רבינס

ניי גרויס הויז, וואָס די חסידים האָבן געלאָזט בויען פארן רבי'ן די לעצטע יאָרן פאר דער מלחמה, האָבן די דייטשן געלאָזט שטיין, און די פאַליאקן האָבן דערפון געמאכט א גימנאזיע.

די שיינע געמויערטע שטאָט־שול — פארברענט. אויפן אָרט — א גאָרטן געמאכט, אז ס'איז אפילו נישט צו דערקענען אז אויף דעם אָרט איז אמאָל א שול געווען. פון דער מקווה, נעבן דער שול — קיין זכר; דאָס בית־הקברות איז צעשטערט, די מצבות — צעבראָכן, אויסגעריסן.

צו מיין אוועקפאָרן פון אלעקסאנדער אין יאָר 1945 איז נאָך געווען א שיין ביסל מצבות אויפן פעלד. פון אן עד ראיה, ישראל פארבער, וואָס איז לעצטנס געווען אין אלעקסאנדער, האָב איך זיך דערוווסט, אז אויפן בית הקברות איז געבליבן נאָר א פאָר איינצעלנע מצבות, פון „ישמח ישראל" און „תפארת שמואל". די מויער ארום די מצבות פון די גרויסע רבי'ים איז אויך צעשטערט.

איך וויל דאָ דערמאנען מיינע עלטערן לשבח.

זעלטן א שבת, פרייטאג צונאכטס, וואָס מיין פאָטער בעריש שיפלינגער, געווען בעריש מלמד, זאָל נישט האָבן מיט זיך אהיים געבומען א יידן צום שבת־טיש.

דאָס איז אויך געווען אין מיטן דער וואָך. וועו א שליח פון א „ישיבה" אָדער א בעל־דרשן פלעגט קומען אין שטאָט, האָבן שוין די בחורים פון רבינס, אָדער קהלס בית המדרש געהאט אן אדרעס, און דאָס איז געווען ביי אונדז.

אלטער יוסף יאקובאָוויטש, אָדער משה ראפאלאָוויטש הי"ד און ייבדל לחיים ארוכים שמעון יעקובאָוויטש פלעגן אָפט אריינשיקן בכבודיקע יידן מיט א מליצה־בריוועלע.

ביי אונדז איז די טיר שטענדיק געווען אָפן. און מיין מוטער ע"ה, די הארציקע גוטע פרוי, האָט קיין מאָל נישט אָפגעזאָגט א גאסט. נישט רעכענדיק זיך, וואָס ביי אונדז אין שטוב איז געווען זיבן קינדער, האָט די איידעלע נשמה, מיין טייערע מוטער תמר, אלע מאָל אויפגענומען דעם גאסט בסבר פנים יפות, און פיל מאָל נאָך צוגעגעבן אויף הוצאות הדרך אים אין טאש אריין.

די איראַניע פון גורל האָט געוואָלט זיך רייצן מיט מיר. מארשירנדיק איבער די אויפגעריסענע געטאָ־מויערן אין ווארשע צום פראגער בית־החיים, האָב איך געזען אין מיין דמיון דאָס מארשירן פון מיינע שוועסטערלעך, מיט די קאָלאָנעס, צו צוואנגס־ארבעט; הונגעריקע, פארפרוירענע, איינזאמע, באטריבטע. זעסט, קוק! האָט זיך דער שטן מיט מיר געריצט, מיט דעם ווע, האָבן דיינע שוועסטער פארוויינטע, צעבראָכענע, באגלייט אונדזער אזוי טייערע מוטער צו איר אייביקער רו אויפן פראגער בית־החיים. אָן א צייכן, אָן א מצבה איז דער קבר געבליבן.

איך האָב מיין רוסישן קאָמאנדיר אָפט דערציילט וועגן געטאָ; אז מיין מוטער איז געקומען צו איר רו אָט אָ דאָ (איך ווייז אים מיט דעם פינגער צום פעלד). ער אלס רוס האָט מיר דערלויבט צו גיין זיך אויסווייגען. אָבער וו ו ? ! ווו געפין איך א צייכן פון מיין מוטערס קבר ? אלץ איז געווען צעשטערט, די מויער, דער גדר ארום; קיין צייכן. א פאָר מצבות זיינען געשטאנען, א טייל צעבראָכענע זיינען געלעגן אויף דער ערד. ס׳האָרץ ווייַנט. וואָס טאָן ? איך, דער יידישער סאָלדאט אין פוילישן מונדיר, שטעל זיך אוועק אין מיטן פעלד, א צעבראָכענער, איינזאמער, א באגאָסענער פון טרערן. ביי א טויטער שטילקייט, זאָג איך דעם טראדיציאָנעלן „יתגדל ויתקדש שמיה רבא״. א קאָלעקטיוון „קדיש״ האָב איך געזאָגט נאָך מיינע ליבע און טייערע, מיינע נאָענטע פון מיין פארצווייגטער פאמיליע, הי״ד.

בהכינו את רשימת קדושי עיירתנו שהושמדו ע״י הצורר הנאצי וקלגסיו ימ״ש, עשינו מאמצים בלתי נלאים לרכז את כל השמות האפשריים על מנת להנציחם בספר.

לצערנו ולדאבון לבנו — למרות הרצון הטוב והעמל הרב שהשקענו בעבודה זו — לא הצלחנו לאסוף אלא כשליש בלבד מן השמות.

עריכת רשימת השמות למשפחותיהם ולפי סדר הא״ב אף היא אינה מלאכה קלה וייתכן שבמהלכה נשמט שם כלשהו, הופיע פעמיים או נכתב שלא כמקובל ע״י בעליו.

על כל אלה מבקשים אנו מראש את סליחת הנוגעים בדבר.

ועדת המערכת

ביים אויספערטיקן די רשימה פון די אלעקסאנדערער קדושים, וועלכע זיינען אומגעקומען דורך די נאצישע מערדער, האָבן מיר געמאכט אונערמידלעכע אַנשטרענגונגען צו קאָנצענטרירן אלע מעגלעכע נעמען כדי זיי צו פאראייביקן אין בוך.

ליידער, טראָץ אונדזער בעסטן ווילן און פלייסיקע ארבעט, האָבן מיר מצליח געווען צוגויפזאמלען נאָר א דריטל פון די נעמען.

דאָס פאַרבערייטן די ליסטע לויט די משפחה נעמען און לויטן א״ב, איז אויך נישט געווען קיין צו לייכטע מלאכה, און מעגלעך אז ביי דעם איבער־שרייבן זיינען דא און דאָרטן געפאלן עטלעכע שיבושים.

איבער די אלע טעותן בעטן מיר פאַרויס אנטשולדיגונג פון די לייענער.

די רעדאקציע קאמיטעט

יהודי אלכסנדר שניספו בשואה

אונגקונועגע אלעקסאנדערער יידן

אדלר לייבל	אייזראלעוויטש יואל
אדלר רבקה	אייזראלעוויטש מרדכי
אדלר חיה־פעסיע	אייזראלעוויטש ישראל און משפחה
אזשעכאָווסקי משה און משפחה	אייגארם אסתר
אייזראלעוויטש הערש	אייזן אסתר
אייזראלעוויטש אסתר	
אייזראלעוויטש עלקע	אייזן אבא
אייזראלעוויטש פנחס	אייזן רויזע און קינדער
אייזראלעוויטש רבקה־מינדל	אייזן אברהם און משפחה
אייזראלעוויטש שמעון	אייזנער משה
אייזראלעוויטש חנה	אייזנער אלטע און קינדער
אייזראלעוויטש זיסל	אייזענבערג יהושע־לייביש
אייזראלעוויטש מינדל	אייזענבערג יסקע און קינדער
אייזראלעוויטש אסתר	
אייזראלעוויטש שולמית	אבנר יעקב־אהרן
אייזראלעוויטש טובה־שרה	אבנר פייגל־רבקה
אייזראלעוויטש ביילע־שיינדל	אבנר טויבע
אייזראלעוויטש אבא	אבנר שיינדל
אייזראלעוויטש אברהם	איצקאָוויטש אברהם
אייזראלעוויטש רויזע־מלכה	איצקאָוויטש רוזשקע
אייזראלעוויטש משה	איצקאָוויטש ישראל

איצקאָוויטש אימע
איצקאָוויטש נעמי
איצקאָוויטש פרימעט
איצקאָוויטש פערל

איצקאָוויטש בלימע
איצקאָוויטש מאשה

אלטמאן פנחס
אלטמאן יוכבד

אלשטיין יצחק־יוסף און משפחה

אלשטיין מענדל
אלשטיין אלטע־נחה
אלשטיין אברהם

אנגעלקא אהרן און משפחה

אָפּאטאָווסקי אליעזר
אָפּאטאָווסקי אסתר
אָפּאטאָווסקי מענדל
אָפּאטאָווסקי אברהם

אָפּאַטאָווסקי שמערל און משפחה

אָפּאַטאָווסקי רבקה

אפּעלאָוויטש יצחק־אליעזר
אפּעלאָוויטש אלטע־ברכה
אפּעלאָוויטש אהרן־שמואל

אפּעלאָוויטש רבקה

אפּעלבלאט דאבריש
אפּעלבלאט טובה
אפּעלבלאט שרה
אפּעלבלאט אריה

אפּעלבלאט חנה־רויזע
אפּעלבלאט אסתר

ארדינאנס צעקא
ארדינאנס אברהם

ארדינאנס גאָלדע
ארדינאנס יוסל

ארדינאנס טוביה
ארדינאנס חנה־דבורה
ארדינאנס שמערל
ארדינאנס שפּרה

ארדינאנס עלקע און מאן

באהאריער חנוך
באהאריער מלכה
באהאריער יוכבד
באהאריער לאה
באהאריער מירל
באהאריער חיה

באהאריער מאיר

באהאריער מאלטשע
באהאריער רחל
באהאריער טובה
באהאריער נתן

באטשאן מלכה
באטשאן יוסף
באטשאן מרדכי

באטשאן דוד
באטשאן וואָלף

באטשאן שמחה
באטשאן יחיאל
באטשאן לייטשע
באטשאן מענדל
באטשאן חיה־ליבע
באטשאן גאָלדע

באַרוכאָוויטש פישל
בארוכאָוויטש איטה

בודזין און משפחה

בוים שלמה־יוסף

בוים מרים־פייגע

בוים יחיאל

בוים קאָפל
און זייערע פאמיליעס

בוימגארט פייגע

בזשאזע יצחק־מענדל
בזשאזע יחיאל
בזשאזע ירחמיאל

ביגלאייזן יצחק־מענדל
ביגלאייזן שרה
ביגלאייזן דבורה
ביגלאייזן חנה
ביגלאייזן יוסף

ביעלאום אברהם און פרוי

ביעלאום ראזשקע
ביעלאום לאטא

בירקע אהרן
בירקע חנה
בירקע ביילע
בירקע נחמן
בירקע אברהם

בירקע יעקב און משפחה

בלאנקעט חנוך
בלאנקעט נעמי
בלאנקעט יעקב
בלאנקעט אהרן
בלאנקעט הערש

בלאנקעט רבקה

בלאנקעט אברהם־יוסל
בלאנקעט חיה
בלאנקעט מלכה
בלאנקעט חנה'טשע

בלאנקעט בן־ציון
בלאנקעט פערל

בלאשטיין לייבל
בלאשטיין קאזשע און קינדער

בלאשטיין בנימין
בלאשטיין טובה־פייגע

בעלקאָוויטש יצחק מאיר

בראנד הערצקע

בראנד יעקב
בראנד בינה

בראנד איסער
בראנד בינה

בראנד פנחס־מאיר
בראנד מלכה

בראנד מאטל
בראנד יסקע
בראנד לאה
בראנד בן־ציון

בראנד אברהם
בראנד מלכה און קינדר

בראנד מאיר

בראנד מלכה

בראנד אברהם און קינדער

בריל פייגע
בריל לייב
בריל חיים
בריל משה
בריל מרים
בריל דבורה

ברעזינער אלתר
ברעזינער חנה־שפרה
ברעזינער רחל
ברעזינער חיה־שמחה
ברעזינער ברכה־יוכבד
ברעזינער אסתר־מלכה

ברעסלער יצחק
ברעסלער ראדע
ברעסלער גיטל

גאָטליב, ד"ר און משפחה

גאָלדא אברהם
גאָלדא מאטל
גאָלדא משה
גאָלדא יחיאל־מאיר
גאָלדא ישראל

גאָלדבערג עוטשע
גאָלדבערג מאיר

גאָלדבערג נאטע
גאָלדבערג פייגע־שבע
גאָלדבערג רחל

גאָלדבערג הערשל
גאָלדבערג גרשון
גאָלדבערג מענדל
גאָלדבערג נעמי און משפחה
גאָלדבערג מנשה
גאָלדבערג רויזע
גאָלדבערג יהודית
גאָלדבערג יעקב
גאָלדבערג טובה
גאָלדבערג לאה
גאָלדבערג יצחק־מאיר

גאָלדבערג דינה

גאָלדבערג יעקב
גאָלדבערג רויזע
גאָלדבערג ייטקע
גאָלדבערג יחזקאל
גאָלדבערג העלע
גאָלדבערג לייבל

גאָלדוואסער בן־ציון
גאָלדוואסער אריה
און זייערע פאמיליעס

גאָלדוואסער דוד, פרוי און קינדער

גאָלדוואסער כתריאל
גאָלדוואסער גאָלדע און משפחה

גאָלדמאן פנחס
גאָלדמאן חנה
גאָלדמאן קוילע
גאָלדמאן טויבע

גאָלדמאן אברהם און משפחה

גאָלדקראנץ מאיר

גאָלדקראנץ שעוועלע

גאָלדקראנץ פנחס

גאָלדקראנץ ירוחם
און זייערע פאמיליעס

גאָלדשמידט דוד
גאָלדשמידט חיה

גאָלדשמידט לאדזיא
גאָלדשמידט העניא
גאָלדשמידט פעליק
גאָלדשמידט גרשון

גוטערמאן מאָטל
גוטערמאן אירידל
גוטערמאן העלא
גוטערמאן זישע
גוטערמאן יחזקאל
גוטערמאן יחזקאל
גוטערמאן מאניע
גוטערמאן העניע
גוטערמאן זישע
גוטערמאן יחזקאל און צוויי טעכטער

גוטערמאן פרוידל
גוטערמאן זישע
גוטערמאן יחזקאל
גוטערמאן רויזע
גוטערמאן הערש
גוטערמאן מאכלע

גוטערמאן משה־אברהם
גוטערמאן פייגע
גוטערמאן זישע
גוטערמאן איטע
גוטערמאן טויבע
גוטערמאן ישראל־הערש

גוטערמאן זעליג
גוטערמאן חנה־רבקה
גוטערמאן ישראל

גוטערמאן איציק
גוטערמאן חיה
גוטערמאן זישע
גוטערמאן אלי
גוטערמאן מאכלע

גוטערמאן שמואל־העניך
גוטערמאן מאכלע
גוטערמאן יחיאל־מאיר
גוטערמאן אסתר
גוטערמאן הירש
גוטערמאן רחל

גומפריך גיטל

גומפריך בעלא

גומפריך טויבע
און פאמיליעס

גורמאן גדליהו
גורמאן חנה
גורמאן ראשקע
גורמאן פייגע
גורמאן לאה
גורמאן דבורה

גילעף ראובן־וואלף
גילעף פריידל און משפחה

גימפראָוויטש רבקה־רחל
גימפראָוויטש פערל
גימפראָוויטש חנה־מינדל

גלאט משה און משפחה

גלאט ד"ר און משפחה

גליצנשטיין פיוול
גליצנשטיין פעלא
גליצנשטיין רבקה

גליצנשטיין העניך
גליצנשטיין עטל
גליצנשטיין רחל
גליצנשטיין מרים
גליצנשטיין חנה
גליצנשטיין לאה
גליצנשטיין שרה

גליצנשטיין בונים
גליצנשטיין חנה
גליצנשטיין הינדע
גליצנשטיין רבקה
גליצנשטיין טויבע

גליקסמאן ברוך־לייזער און משפחה

געטשינסקי יצחק־משה
געטשינסקי ביילע
געטשינסקי אברהם־הירש
געטשינסקי רודע
געטשינסקי שרה

געטשינסקי זלמן

געטשינסקי עקיבא

געטשינסקי חנה

געטשינסקי מרים

גערשטינסקי מלכה

און פאמיליעס

גערשטינסקי הלל

גערשטינסקי רחל

גערשטינסקי יוסף

גערשטינסקי גאלדע

גערשטינסקי יחזקאל

גערשטינסקי זלמן

גערשטינסקי ישראל

גערשטינסקי חנה

געלבארט מיכאל

געלבארט רייזל

געלבארט אברהם

געלבארט משה

געלבארט פרץ

געלבארט יחיאל

געלבארט גאלדע־שרה

גערשוניאק הינדע־רחל

גערשוניאק מלך

גערשוניאק יצחק

גערשוניאק פרץ

גערשוניאק טויבע

גערשאנאוויטש לייביש

גערשאנאוויטש חנה

גערשאנאוויטש יצחק

גערשאנאוויטש פרץ

גערשאנאוויטש טויבע

גערשאנאוויטש חנה

גראסמאן אסתר

גראסמאן בעריש

גראסמאן מאיר

גראסמאן יצחק

גראסקאפף הערשל

גראסקאפף דבורה

גראסקאפף יונה

גראסקאפף חוה

גרויסמאן גבריאל

גרויסמאן העלע

גרויסמאן הירש

גרויסמאן רחל

גרויסמאן שמואל

גרויסמאן אברהם־שמעון

גרויסמאן חנה

גרויסמאן שמואל

גרויסמאן מרדכי

גרויסמאן יצחק

גרויסמאן פעסא

גרויסמאן שרה־רבקה

גרויסמאן אלטע

גרויסמאן פערל

גרויסמאן אברהם

גרויסמאן מרדכי

גרויסמאן חנה

גרויסמאן הינדע

גרויסמאן בן־ציון
גרויסמאן חוה
גרויסמאן יוסף
גרויסמאן לאה
גרויסמאן פרץ
גרויסמאן פייגע
גרויסמאן מנחם
גרויסמאן פערל
גרויסמאן ליפמן

גרינשפאן בן־ציון אברהם
גרינשפאן פערל
גרינשפאן פרוידע
גרינשפאן גאלדע
גרינשפאן חיה
גרינשפאן חנה

גרינשפאן ברל
גרינשפאן איטע
גרינשפאן אסתר־באשה
גרינשפאן זכריה יצחק
גרינשפאן שמואל־חיים
גרינשפאן שרה־חיה
גרינשפאן אהרן־הנוך
גרינשפאן צירל

גרינשפאן פייגה
גרינשפאן חיה

גרינשפאן העניך
גרינשפאן פעסע
גרינשפאן יונה

גרינשפאן שלמה
גרינשפאן זיסל

גרינשפאן פעסיע
גרינשפאן חיה
גרינשפאן אדעלע
גרינשפאן צירל
גרינשפאן אסתר
גרינשפאן שרה

גרינשפאן חירש־מאיר
גרינשפאן אסתר־רחל
גרינשפאן פאלקע

גוזע פינקל
גוזע ירוחם־שמואל
גוזע גיטל

געשט מרים
געשט טויבע און קינדער

דער אדמו״ר פון אלעקסאנדער און נושפחה, זצ״ל

דאנציגער יצחק מנדל זצ״ל
דאנציגער חנה, זיין פרוי

דאנציגער רויזע מינדל, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער הינדע, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער פייגע, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער אסתר, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער רחל, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער חדסה, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער לאה, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער סימע, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער ברוינדל, טאָכטער
און משפחה

דאנציגער ירחמיאל ישראל יוסף
און משפחה

דאנציגער יעקב בונם
ברודער פון רבין זצ״ל
און משפחה

דאנציגער אברהם חיים
ברודער פון רבין זצ״ל
און משפחה

דאנציגער מרדכי
דאנציגער אברהם
דאנציגער יחיאל
דאנציגער יעקב ירחמיאל
דאנציגער ירחמיאל ישראל יוסף
דאנציגער רויזע פייגע
דאנציגער צפורה
דאנציגער אסתר
דאנציגער שבע׳לע
דאנציגער אברהם יודל
דאנציגער יחיאל
דאנציגער רבקה
דאנציגער יוסף
דאנציגער רויזע מינדל

דאנילעוויטש חיה־שרה

דאנציגער אברהם־חיים
דאנציגער לאה
דאנציגער ישראל
דאנציגער פייגע

דאנציגער אהרן
דאנציגער דבורה־אסתר
דאנציגער משה־מענדל

דאנציגער חינדע־צירל
דאנציגער יצחק־מאיר
דאנציגער יהודה־לייב
דאנציגער חדסה
דאנציגער גאלדע
דאנציגער אברהם־יחזקאל
דאנציגער מיכל'ה־פרימעט

דאנציגער בונים
דאנציגער ציפע

דאנציגער ברוינע
דאנציגער מרים
דאנציגער פייגע
דאנציגער נעמי

דאנציגער יעקב און פאמיליע

דאנציגער יוסף
דאנציגער רחל

דאנציגער יעקב־בונים
דאנציגער רחל
דאנציגער שלמה
דאנציגער שרה

דאנציגער יצחק
דאנציגער רויזע און קינדער
דאנציגער און פאמיליע (מכלאשקע)

דאנציגער יעקב־אהרן
דאנציגער פעסיע־לאה
דאנציגער יידל־לייב
דאנציגער חיה
דאנציגער פייגע
דאנציגער מלכה
דאנציגער משה

דאנציגער רבקה
דאנציגער טאמי־רייזל
דאנציגער שמואל־אבא
דאנציגער פראדל
דאנציגער דוד
דאנציגער יעקב
דאנציגער פייגע
דאנציגער יצחק
דאנציגער יוסף
דאנציגער משה־מאיר
דאנציגער מיכאל

דויטש יהושע
דויטש לאה
דויטש לייבל
דויטש יעקב
דויטש פעסיע
דויטש רויזע
דויטש משה

דרוקער וואפטשע און פאמיליע

דרוקער יצחק־מרדכי
דרוקער ברוינע
דרוקער חיה

דרוקער פרוידע
דרוקער אלתר

האָכמאן מלכה־בוילע

האנדעלסמאן אביגדור
האנדעלסמאן מלכה
האנדעלסמאן חנה־רויזל
האנדעלסמאן יעקב־קאָפּל
האנדעלסמאן יהודה־לוים
האנדעלסמאן אהרן
האנדעלסמאן צבי
האנדעלסמאן ברוך־שלמה
האנדעלסמאן שרה
האנדעלסמאן זיסל
האנדעלסמאן זלאטע
האנדעלסמאן חוה
האנדעלסמאן פייוול
האנדעלסמאן ייטע
האנדעלסמאן חוה
האנדעלסמאן שרה־חנה
האנדעלסמאן יחיאל־שרגא
האנדעלסמאן מוריל
האנדעלסמאן יעקב־קאָפּל
האנדעלסמאן שמואל־מענדל
האנדעלסמאן יחיאל־משה
האנדעלסמאן חוה
האנדעלסמאן מוריל
האנדעלסמאן שמריהו

האנדעלסמאן משה־צבי
האנדעלסמאן מרים־רחל

היימאן בונים
היימאן מרים און קינדער
היימאן אסתר
היימאן חיה
היימאן בת־אבא
היימאן גרשון
היימאן מינדל און קינדער
היימאן הערשל־צבי און פאמיליע
היימאן פנחס
היימאן חנה
היימאן לייבל
היימאן טאָבטשע
היימאן ליבע

הערשקאָוויטש אברהם
הערשקאָוויטש אסתר־רחל
און קינדער
הערשקאָוויטש יחיאל־מאיר
הערשקאָוויטש רויזע
הערשקאָוויטש מרים
הערשקאָוויטש יעקב־לייב
הערשקאָוויטש רפאל־יצחק
הערשקאָוויטש צפורה
הערשקאָוויטש אסתר

וואלדמאן ישראל
וואלדמאן חנה
וואלדמאן רחל
וואלדמאן גדליהו

וואלדמאן ישראל
וואלדמאן מרדכי
וואלדמאן אליעזר
וואלדמאן געניע

וואסערמאן בן־ציון
וואסערמאן מלכה
וואסערמאן דבורה
וואסערמאן רבקה
וואסערמאן מעניע
וואסערמאן חיה־שרה

וואסערמאן יחיאל־מאיר
וואסערמאן טובה־שפרה
וואסערמאן שמואל־לויב
וואסערמאן גיטל
וואסערמאן יעקב

וואסערמאן יעקב־דוד
וואסערמאן פייגע
וואסערמאן ישראל־יהושע
וואסערמאן צירל
וואסערמאן דבורה
וואסערמאן אברהם
וואסערמאן בוילע
וואסערמאן גיטל
וואסערמאן חיה־שרה
וואסערמאן לובע

וויזאוויסקי מרדכי און פאמיליע

וויטענבערג מוטל און פאמיליע

וויטענבערג פייוול
וויטענבערג חיה

וויינבערג ברוך בר
וויינבערג מרים
וויינבערג רויזע
וויינבערג יחיאל־מאיר
וויינבערג ישראל

וויינבערג חנוך
וויינבערג רחל
וויינבערג מלכה

וויינבערג הערשל
וויינבערג אלטע
וויינבערג דינה
וויינבערג ישראל
וויינבערג יוכבד
וויינבערג גיטל

וויינרייך חיה־דויזל
וויינרייך משה

וויים אברהם־יישעכר און פאמיליע

וויים בערל
וויים לאה
וויים אלטע
וויים רייזל
וויים מלך
וויים שפרה
וויים רבקה

וויים משה
וויים חנה
וויים העֶרשל
וויים יחזקאל
וויים שלמה
וויים לאה
וויים יחיאל און משפחה
וויים שמעון
וויים פייגע
וויים בן־ציון
וויסמאן יחיאל און משפחה
וויסמאן מענדל און משפחה
וויליענסקי חיים
וויניארסקי דוד־נח און משפחה
וויינטער יחיאל און משפחה
וויינטער מאכלע
וויינטער ירחמיאל
וויינטער אברהם
וויינטער משה
וויינטער ראשקע און טאָכטער
וויינטער שמחה־בונים
וויינטער גאָלדע
וויינטער שרה
וויינטער אלימלך
וויינטער ישראל
וונטש הענדל
וונטש אלטע
וונטש ברוינדל
וונטש יחיאל און משפחה
וועבער בונים און משפחה
וועבער הערש־מאיר
וועבער הענדל און קינדער
וועבער יחיאל
וועבער חיה
וועבער לאה
וועבער גאָלדע
וועבער חיים
וועבער אברהם
וועבער לייב
וועבער פעסיע און קינדער
וועבער רבקה

דער רב פון אלעקסאנדער און נושפחה, זצ״ל

זינגער יצחק־מאיר זצ״ל
זינגער מלכה, זיין פרוי
זינגער יעקב־פיוול און משפחה
זינגער רויזע־מינדל און משפחה

זאַנענבערג ברוך

זאַנענבערג חיה

זאַנענבערג יעקב־וואָלף

זאַנענבערג ליבע

זאַנענבערג ייטע

זאַנענבערג אברהם־יצחק

זאַנענבערג גרשון־יונה

זאַנענבערג דבורה

זאַנענבערג יעקב־וואָלף

זאַנענבערג קוילע

זאַנענבערג ייטע

זאַנענבערג חנה

זאַנענבערג שרח־רבקה

זאַנענבערג ירחמיאל

זאַנענבערג הענדל

זאַנענבערג מענדל

זאַנענבערג פייגע

זאַנענבערג אסתר

זילבערבערג ירחמיאל־דוד

זילבערבערג חנה

זילבערבערג משה

זילבערבערג לאה

זילבערבערג יהודה

זילבערבערג פערל

זילבערבערג בת־שבע

זילבערבערג שמואל־הירש

זילבערבערג ישראל

זילבערבערג פאלא

זילבערבערג מאטעק

זילבערבערג מענדל

זילבערבערג שרה

זיסמאן הערשל אזן קינדער

זיסמאן שרה

זיסמאן יעקב

זיסמאן טובה־בוילע

זיסמאן מענדל

זיסמאן שרה

זיסמאן יידל

זיסמאן בת־שבע

זיסמאן הערשל

זיסמאן מענדל

זיסמאן צבי

זיסמאן בוילע

זיסמאן הדסה

זעלמאן יחזקאל־בעריש

זעלמאן פערל

זעלמאן נעכע

זעלמאן חוה

זשעמבאווסקי דאָבריש

זשעמבאווסקי יונה

זשעמבאווסקי חוה

זשארנאָווסקי יהושע

זשארנאָווסקי חנה
זשארנאָווסקי שרה
זשארנאָווסקי מלכה
זשארנאָווסקי דבורה

חיימאָוויטש רחל און קינדער
חעלעמער בעריש
חעלעמער משה און משפחה
חעלעמער שמואל און משפחה

טאנדאָווסקי יוסעד
טאנדאָווסקי חיה־רחל
טאנדאָווסקי צירל
טאַנדאָווסקי חירש־מנחם
טאראנטשיק רבקה
טוך אברהם
טוך אסתר־רחל
טוכהענדלער דוד
טוכהענדלער אסתר־מלכה
טוכהענדלער עזריאל און משפחה
טעלער נתן און משפחה
טענענבאום מאטל
טענענבאום צפורה
טענענבאום חיה
טענענבאום שרה
טענענבאום ישראל
טענענבוים יחיאל
טענענבוים חיימל

זשארנאָווסקי שמואל און קינדער
זשארנאָווסקי קיילע
זעמלאנעק און משפחה

חעלעמער שמעון
חעלעמער אסתר
חעלעמער הערשל
חעלעמער לאה

טענענבוים חיים
טענענבוים צירל
טענענבוים לאה
טענענבוים שפרה
טענענבוים רבקה
טענענבוים גיטל
טענענבוים חנה
טענענבוים משה
טענענבוים יחיאל
טענענבוים דוד

טענצער שמעון
טענצער סימעלע
טענצער און משפחה
טשיניאק אנשל
טשיניאק צירל
טשיניאק בנימין
טשיניאק הינדע
טשיניאק משה
טשיניאק טויבע
טשיניאק גאָלדע

יאוויץ ישראל

יאוויץ אסתר

יאוויץ משה

יאוויץ ירחמיאל

יאוויץ אברהם

יאוויץ מרדכי

יאמניק יוסף־מענדל

יאמניק מלכה

יאמניק רחל

יאמניק מינדל

יאנקעלעוויטש חנה־גיטל

און משפחה

יאנקעלעוויטש חיים־עזר

יוזעפאָוסקי מענדל

יוזעפאָוסקי אסתר

יוזעפאָוסקי בינה

יוזעפאָוסקי הערשל

יוזעפאָוסקי טייבל

יוזעפאָוסקי גאלע

יוזעפאָוסקי אסתר

יוזעפאָוסקי דינה

יוזעפאָוסקי פייוול

יוזעפאָוסקי דוד

יוזעפאָוסקי אסתר

יוזעפאָוסקי אליעזר

יוזעפאָוסקי שבע־בינה

יוזעפאָוסקי רויזע

יוזעפאָוסקי ברוינה

יוזעפאָוסקי יחיאל

יוזעפאָוסקי לייזער

יוזעפאָוסקי צפורה

יוזעפאָוסקי יחיאל־מענדל

יוזעפאָוסקי לאה

יוזעפאָוסקי פייוול

יוזעפאָוסקי פייגע

יוזעפאָוסקי שמואל

יוזעפאָוסקי שמשון

יוזעפאָוסקי ירחמיאל

יאָסקאָוויטש דוד

יאָסקאָוויטש צירל

יאָסקאָוויטש שמואל

יאָסקאָוויטש משה

יאָסקאָוויטש חנה

יעקובאָוויטש וואָלף

יעקובאָוויטש אברהם

יעקובאָוויטש קרייזל

יעקובאָוויטש שלמה

יעקובאָוויטש איטקע

יעקובאָוויטש אייזיק

יעקובאָוויטש מאיר

יעקובאָוויטש שמעון

יעקובאָוויטש ישעיהו

יעקובאָוויטש חנוך־אשר

יעקובאָוויטש גבריאל

יעקובאָוויטש שלמה

יעקובאָוויטש זיסל

יעקובאָוויטש אברהם

יעקובאָוויטש פערל

יעקובאָוויטש כאנציע

יעקובאָוויטש אסתר
יעקובאָוויטש מירל
יעקובאָוויטש חוה
יעקובאָוויטש גנענדל

יעקובאָוויטש ראדע
יעקובאָוויטש שפרה

יעקובאָוויטש שבע
יעקובאָוויטש לעמל
יעקובאָוויטש ישראל
יעקובאָוויטש יצחק
יעקובאָוויטש שמעיה
יעקובאָוויטש חנה
יעקובאָוויטש רבקה
יעקובאָוויטש רבקה
יעקובאָוויטש שרה־גיטל
יעקובאָוויטש חיה־מינדל
יעקובאָוויטש יצחק

יעקובאָוויטש טובה
יעקובאָוויטש איטע

יעקובאָוויטש בערל
יעקובאָוויטש מאיר

יעקובאָוויטש חיים־פנחס
יעקובאָוויטש רחל

יעקובאָוויטש אלתר־יוסף
יעקובאָוויטש יעקב־בונים
יעקובאָוויטש ירחמיאל
יעקובאָוויטש ישראל־יצחק
יעקובאָוויטש שמואל־צבי
יעקובאָוויטש ישראל־יצחק
יעקובאָוויטש מאטל
יעקובאָוויטש שמואל־צבי
יעקובאָוויטש יעקב־דוד
יעקובאָוויטש יחיאל־משה
יעקובאָוויטש חיה־פייגע

כהן יהושע
כהן דוד
כהן ישראל

כהן שלמה־יוסף
כהן רבקה
כהן נתן
כהן רפאל
כהן שרה
כהן אריאלה
כהן שמחה

כהן שלמה־נח

כהן רויזע
כהן שיינדל
כהן רחל

כילעוויטש יוסף
כילעוויטש הינדע־מרים
כילעוויטש חנה־מלכה
כילעוויטש אסתר
כילעוויטש ירחמיאל

כילעוויטש לייזער־בער
כילעוויטש רודע
כילעוויטש חיים־יעקב

כילעוויטש ישראל־יצחק
כילעוויטש חנה־זיטה

כץ משה
כץ מלכה
כץ יחיאל־דוד

לאנגאווסקי יצחק
לאנגאווסקי שרה
לאנגאווסקי פערל
לאנגאווסקי מרדכי־אליעזר

לאמסקי יעקב־דוד
לאמסקי לאה
לאמסקי אליהו
לאמסקי לייביש
לאמסקי הינדע
לאמסקי רחל

לאנדאו שפרה
לאנדאו יצחק
לאנדאו הערשל

לאקס דבורה
לאקס רבקה
לאקס אברהם
לאקס אסתר
לאקס שרה
לאקס וואלף

לובלינער משה־שמעון
לובלינער לאה־טובה
לובלינער יחזקאל־אליהו

כץ יהודית

כץ־כהן דבורה
כץ־כהן מרים
כץ־כהן משה

לובלינער שרה־גיטל
לובלינער רבקה
לובלינער רייזל
לובלינער אברהם־יצחק

און משפחה לוין יצחק
לוין שיינדל
לוין זיסל
לוין זלאטע
לוין יעקב
לוין יהושע
לוין אליעזר
לוין לייביש

לוין יוסף
לוין חדסה
לוין רוחמה
לוין ישעשכר
לוין רעגינע
לוין ראובן
לוין חינקה

ליטווין אברהם־יעקב
ליטווין רחלילאה
ליטווין מירה

לייב חנוך

לויב שרה־בלימה
לויב חוה
לויב יעקב
לויב לאה
לויב מאיר־אברהם
לויב רבקה
לויב פעסיע
לויב הערשל
לויב משה
לויב לויבל
לויב צביה
לויב פעסיע
לויב דוד
ליכטמאן שרה
ליכטמאן אלטע
ליכטמאן לאה
ליכטמאן מירה
ליכטמאן בינה
ליכטענשטיין מנה לייזער
און משפחה
לינק רויזע־פייגע
ליס ישראל
ליס לאה
ליפשיץ אליהו און משפחה
ליפשיץ יהושע
ליפשיץ אלקע
ליפשיץ פישל און משפחה
ליפשיץ פראניע און משפחה

לעווקאָוויטש זעליג
לעווקאָוויטש אייזיק־יעקב
לעווקאָוויטש חנה
לעווקאָוויטש אלקע
לעווקאָוויטש ברוך
לעווקאָוויטש חוה
לעווקאָוויטש פעסיע
לעווקאָוויטש פרימעט
לעווקאָוויטש לייבל
לעווקאָוויטש יחיאל־מאיר
און משפחה
לעווקאָוויטש יעקב־אהרן
לעווקאָוויטש הינדע און קינדער
לעווקאָוויטש רפאל
לעווקאָוויטש רחל
לעווקאָוויטש חנה
לעווקאָוויטש שאול־חענוך
לעווקאָוויטש חנה־גאָלדע
לעווקאָוויטש אסתר־בלימע
לעווקאָוויטש אפרים
לערנער טובה און קינדער
לערנער פעסיע
לערנער הינדע־רחל
לערנער איטע
לערנער גאָלדע־לאה
לערנער טונע
לערנער יחיאל
לערנער חיה־צפורה און קינדער

מאירפעלד העגדל

מאירפעלד חנה־גיטל

מאירפעלד צירל

מארגולים אליהו

מארגולים גאָלדע

מארגולים יואל

מארגולים שרה

מארגולים לאה

מארגולים דבורה

מארגולים פרידל

מאָרגנשטערן גבריאל

מאָרגנשטערן ציפע

מאָרגנשטערן באשע

מאָרגנשטערן מלכה

מאָרגנשטערן שרה

מאָרגנשטערן דבורה

מאָרגנשטערן חנה

מאָרגנשטערן יצחק

מאָרגנשטערן ירחמיאל

מאָרגנשטערן יחזקאל

מאָרגנשטערן יצחק

מאָרגנשטערן ליבע

מאָרגנשטערן עטקע

מאָרגנשטערן שלום

מאָרגנשטערן לייבל

מארקאָוויטש חיה־הענע

מארקאָוויטש מענדל

מארקאָוויטש שלמה־יחיאל

מארקאָוויטש מירל

מארקאָוויטש הינדע

מארקאָוויטש גיטל

מארקאָוויטש מלכה

מארקאָוויטש פייגע

מארקאָוויטש חיה

מארקאָוויטש שמעון

מארקאָוויטש סענדער

מארקאָוויטש פערל

מארקאָוויטש הינדע

מאָשקאָוויטש שיינדל און משפחה

מונק משה

מונק גאָלדע און קינדער

מיעלניד

מענדעלעוויטש פישל

מענדעלעוויטש חנוך

מענדעלעוויטש אסתר

מענדעלעוויטש חוה

מענדעלעוויטש רחל

מענדעלעוויטש שרה

מענציג פערלע

מענציג פריידע

מענציג חיה־שרה

מונקאלסקי יחיאל

מונקאלסקי טובה

מונקאלסקי חנה

מונקאלסקי משה־לייב

מונקאלסקי איטע

מונקאלסקי צדוק

נאבאזשנא משה־פנחס
נאבאזשנא שפרה
נאבאזשנא חיה־אסתר
נאבאזשנא ייטע
נאבאזשנא פייגע

נאוואק קלמן און משפחה

נאטאנאָוויטש אסתר
נאטאנאָוויטש אריה
נאטאנאָוויטש נוטע

סאָוויצקי

סומאק

סורעצקי חיים און משפחה

סורעצקי ישראל

שטאטשעווסקי אהרון
שטאטשעווסקי אסתר
סטאשעווסקי לאה
סטאשעווסקי יוסף

סטודנבערג און משפחה

סלאדקעוויטש חיים
סלאדקעוויטש חנה
סלאדקעוויטש דינה

עסטרייכער משה־אהרן און משפחה

ענגעל רבקה
ענגעל חיה־בריינה

נאשעלסקי שבע־בריינע
נאשעלסקי ישראל
נאשעלסקי יוסף

נייראט הירש

נייראט חיים און משפחה

ניסקער בערל
ניסקער חנה
ניסקער ירחמיאל

ניסקער יונתן און משפחה

סלאדקעוויטש דבורה
סלאדקעוויטש מאשע
סלאדקעוויטש דוד
סלאדקעוויטש משה

סלאדקעוויטש זלמן
סלאדקעוויטש שיינדל
סלאדקעוויטש דוד

סלאדקעוויטש חיים־יחזקאל
סלאדקעוויטש לאה

סענדיך חומה און מאן

סקאטשילאס און משפחה

סרעבנאגורא

ענגעל צירל
ענגעל מאשע

ערדינאנסט הירש־לייב

ערדינאנסט צפורה
ערדינאנסט פריידע
ערדינאנסט שלמה־נח

ערדינאנסט משה־אהרן
ערדינאנסט שמעון

פאָזנאַנסקי חנוך
פאָזנאנסקי נינא
פאָזנאנסקי בעריש
פאָזנאנסקי יחיאל
פאָזנאנסקי רייזל
פאָזנאנסקי שרה
פאָזנאנסקי זיסל

פאקטארטשיק בלומע
פאקטארטשיק ישראל
פאקטארטשיק שיינדל

פאָמעראנץ מאיר
פאָמעראנץ פריידל

פאָמעראנץ יצחק־לייב און משפחה

פאָמעראנץ אליהו־זאב און משפחה

פאָמעראנץ חנוך
פאָמעראנץ דבורה־רבקה
פאָמעראנץ יחזקאל

פאָמעראנץ לייבל

פאָמעראנץ שיינדל

פארבער משה
פארבער יחיאל
פארבער מענדל
פארבער ביילע
פארבער בעריש
פארבער שרה־בלימע

פארבער שרה־לאה
פארבער שיינדל

פארבער מענדל
פארבער גיטל
פארבער אסתר
פארבער יחיאל

פארבער אברהם
פארבער מענדל
פארבער שרה־ביילע

פארבער חיים־יוסף (יואל)
פארבער שמעון
פארבער שרה
פארבער פייגע
פארבער ישראל־יצחק
פארבער גיטל
פארבער ישראל

און משפחה

פאקולא שמערל און משפחה

פאקטארטשיק מרדכי־יוסף
פאקטארטשיק רבקה
פאקטארטשיק פערל
פאקטארטשיק גרשון

פּאַרבּער הערשל
פּאַרבּער רייזל
פּאַרבּער מענדל

פּאַרזשענטשעווסקי משה־אהרן
פּאַרזשענטשעווסקי ביילע
פּאַרזשענטשעווסקי לייביש
פּאַרזשענטשעווסקי שרה
פּאַרזשענטשעווסקי אברהם
פּאַרזשענטשעווסקי יוסף
פּאַרזשענטשעווסקי טובה
פּאַרזשענטשעווסקי יעקב
פּאַרזשענטשעווסקי אסתר

פּאַרזשענטשעווסקי יצחק
פּאַרזשענטשעווסקי יעקב
פּאַרזשענטשעווסקי שרה־רחל
פּאַרזשענטשעווסקי חנה־פּריידע
פּאַרזשענטשעווסקי דבורה
פּאַרזשענטשעווסקי פּייגע
פּאַרזשענטשעווסקי הירש
פּאַרזשענטשעווסקי חנה
פּאַרזשענטשעווסקי מאשע

פּויזנער יוסף
פּויזנער אלטע־שרה
פּויזנער ישראל־יצחק
פּויזנער שיינדל
פּויזנער יעקב
פּויזנער עזריאל

פּוטערמילך רחל
פּוטערמילך עקיבא

פּוטערמילך חנה־דבורה
פּויטערמילך וויוויטשא
פּוטערמילך שלמה
פּוטערמילך שמואל
פּולקאָווסקי זעליג
פּולקאָווסקי צפורה־שרה
פּולקאָווסקי ייטע
פּולקאָווסקי מאניא
פּולקאָווסקי טובה
פּולקאָווסקי מינדל

פּולקאָווסקי משה־וואָלף
פּולקאָווסקי חיה־אסתר און קינדער

פּוקס אליעזר
פּוקס רבקה
פּוקס לייבל
פּוקס גיטל

פּוקס אייזיק און קינדער

פּוקס רחל

פּוקס שמואל־וואָלף
פּוקס דבורה

פּייבושעק איטשע
פּייבושעק רחל
פּייבושעק טובה
פּייבושעק נחמן
פּייבושעק מישל
פּייבושעק שמעיה

פּיין אליהו

פיין אסתר־רחל
פיין צפורה
פיין גאָלדע
פיין ציילע
פיין פנחס
פיין הערש
פיין בלומע־אסתר און קינדער
פיין וואָלף
פיין פייגע
פיין חיה־רבקה
פיין יעקב
פיין לופציע
פיין וואָלף
פיין חנה
פיין יוכבד
פיין יצחק
פיין בלומע
פיין רבקה
פיין יצחק
פיין יחיאל
פיין ברוינע און קינדער
פיין נח
פיין ביילע
פיין פרידל
פיין שמעון
פילץ אנטשל
פילץ אסתר

פינקעלשטיין
פינקעלשטיין יצחק
פיעטריקאָווסקי אבא
פיעטריקאָווסקי רויזע
פיעטריקאָווסקי ישראל
פיעטריקאָווסקי חוה
פיראנקא און משפחה
פלאם יחיאל
פלאם גאָלדע
פלאם פרץ
פלאם משה־אהרן און משפחה
פלאם חירש־חנן און משפחה
פלודווינסקי נתן און משפחה
פלודווינסקי ליפע
פלודווינסקי שיינדל און קינדער
פלוים יונה און משפחה
פלוים מיכאל
פלוים אסתר
פליטמאן אהרן
פליטמאן יצחק
פליטמאן מאטע
פליטמאן אשר
פליטמאן עלקע
פליטמאן העלדע
פליטמאן איציק

פליטמאן יחיאל
פליטמאן רבקה
פליטמאן אסתר
פליטמאן חיה

פליטמאן יומעלע
פליטמאן שרה

פליטמאן יידל

פליטמאן משה
פליטמאן העניע

פליטמאן פיוויש
פליטמאן שפרה און קינדער

פליישמאן הירש־לויב
פליישמאן אלטע־הינדע
פליישמאן חיה
פליישמאן רחל
פליישמאן עטל און משפחה
פליישמאן משה

פערלמוטער משה־מרדכי
פערלמוטער חנה
פערלמוטער לופצע
פערלמוטער יצחק
פערלמוטער מינדל
פערלמוטער שרה־יהודית
פערלמוטער חנה

פראנקענטאל הירש
פראנקענטאל רייזל

פראנקענטאל רחל און משפחה

פראנקענטאל יחיאל־מאיר
פראנקענטאל דבורה־דינה
פראנקענטאל מרדכי
פראנקענטאל יוכבד
פראנקענטאל אברהם
פראנקענטאל ישעכר
פראנקענטאל חיים
פראנקענטאל חנה
פראנקענטאל דליה
פראנקענטאל ישראל
פראנקענטאל רבקה

פרוינד יחיאל־מאיר
פרוינד חיה־רבקה

פרידל זכריה
פרידל רבקה־רחל
פרידל מרדכי
פרידל לאה

פרידמאן מאיר
פרידמאן דבורה־בוילע
פרידמאן משה־זעליג
פרידמאן יחזקאל

פרייד־נרייך מלכה־לאה
פרייד־נרייך שרה־רבקה
פרייד־נרייך פרוידע
פרייד־נרייך ציפורה

פרייד־נרייך יעקב־משה
פרייד־נרייך יחיאל
פרייד־נרייך זעלדע

פרוידנרויך פרוידע
פרוידנרויך חנה
פרוידנרויך נעלא

פרוימאן מנשה
פרוימאן נחה
פרוימאן יהודית
פרוימאן רויזל
פרוימאן מלכה
פרוימאן ירחמיאל

פשעדבארסקי יעקב

פשעדבארסקי חיה
פשעדבארסקי שרה
פשעדבארסקי יחזקאל
פשעדבארסקי יחיאל
פשעדבארסקי ראָזע

פשעדבארסקי אסתר
פשעדבארסקי מאשע
פשעדבארסקי רויזע
פשעדבארסקי מירל

פשעטיצקי משה און משפחה

צאלעק הנוך כהן
צאלעק אסתר־מלכה
צאלעק אברהם
צאלעק איטשע־מאיר

צאלעק שמואל און משפחה

צאלעק שמעון
צאלעק שיינדל
צאלעק שעיה
צאלעק חיה
צאלעק רבקה

צודקאָוויטש בוילע
צודקאָוויטש ייטע
צודקאָוויטש הנוך
צודקאָוויטש טובה
צודקאָוויטש אברהם
צודקאָוויטש יחיאל

צודקאָוויטש פרץ
צודקאָוויטש משה
צודקאָוויטש ליפע און משפחה
צודקאָוויטש עזריאל און משפחה

צוואנג אברהם
צוואנג צירל
צוואנג שמואל
צוואנג שמואל
צוואנג לאה
צוואנג רחל
צוואנג מרים
צוואנג דינה

צולה אליעזר
צולה קוילע און קינדער

ציצינאָוויטש הלל און משפחה

ציצינאָוויטש הערשל

ציצינאָוויטש נחה
ציצינאָוויטש חנה
ציצינאָוויטש ריקל
ציצינאָוויטש יחיאל און משפחה

קאוואלסקי צירל
קאוואלסקי הדסה

קאטושעווסקי יחיאל
קאטושעווסקי אסתר
קאטושעווסקי לייזער
קאטושעווסקי שבע־לאה
קאטושעווסקי קלמן

קאטשקאָ און משפחה

קאלושינסקי העניך
קאלושינסקי פייגע
קאלושינסקי צפורה
קאלושינסקי מרים
קאלושינסקי צירל
קאלושינסקי יצחק
קאלושינסקי שלום
קאלושינסקי חיה

קאלושינסקי משה־אהרן
קאלושינסקי חיה
קאלושינסקי צירל
קאלושינסקי אברהם

קאלושינסקי שלמה
קאלושינסקי אברהם

ציצינאָוויטש שייע און משפחה
צענדאָרף ישראליהושע
צענדאָרף משה־חיים
צענדאָרף חיה

קאלושינסקי בערל
קאלושינסקי יוכבד

קאלניצקי חיים־יצחק
קאלניצקי טויבע און טעכטער
קאלסקי דבורה

קאלסקי משה־ברודך

קאלסקי פייגע
קאלסקי יצחק־דוד
קאלסקי גאָלדע

קאלערשטיין גבריאל
קאלערשטיין רויזע

קאמיאנער משה
קאמיאנער חוה
קאמיאנער זיסל

קאמיאנער נאטע און משפחה

קאָפלאָוויטש דוד
קאָפלאָוויטש אהרן
קאָפלאָוויטש ישראל
קאָפלאָוויטש פייגע

קאפניא יצחק
קאפניא חנה

קאָפּעל אפּתר־מרים

קאָפּעל שלמה און משפּחה

קאָפּעל שמחה

קאָפּעל מענדל

קאָפּעל חיה

קארפּנקאָפּף יודל

קארפּנקאָפּף טאָבטשע און טאָבטער

קוטנער פישל

קוטנער פּערל און משפּחה

קוטנער מרים

קוטנער אלה

קוטשינסקי אברהם

קוטשינסקי עלקע און משפּחה

קוטשינסקי אברהם

קוטשינסקי פּייגע און משפּחה

קוטשינסקי חלל און משפּחה

קוטשינסקי חיים

קוטשינסקי שרה און משפּחה

קוטשינסקי יחיאל און משפּחה

קוטשינסקי יעקב־הענך

קוטשינסקי קיילע

קוטשינסקי חנה־לאה

קוטשינסקי ישראל

קוטשינסקי אשר

קוטשינסקי חענך

קוטשינסקי משה־אהרן

קוטשינסקי יצחק־מענדל

קופּערוואסער הערשל

קופּערוואסער שרה

קופּערוואסער גאָלדע

קופּערוואסער מענדל

קופּערוואסער משה

קופּערוואסער קלמן און משפּחה

קופּערוואסער יוסף און משפּחה

קופּערמאן אהרן

קופּערמאן בּיילע

קופּערמאן משה

קופּערמאן רחל

קופּערמאן יוסף

קליין בערל און משפּחה

קליין מרדכי

קליין בּיילע

קליין יעקב

קליין חיה

קליין אסתר

קליין חיים

קליין משה און משפּחה

קראָנענבערג און משפּחה

קריזמאן יצחק און משפּחה

קריזמאן משה און משפּחה

קריזמאן שלום־בּרוך און משפּחה

קריזמאן שלמה און משפּחה

קרימילאווסקי אברהם
קרימילאווסקי רחל
קרימילאווסקי רבקה
קרימילאווסקי שרה
קרימילאווסקי רויזע
קריסקי אליהו

קריסקי מלכה
קריסקי לאה
קריסקי רחל
קריסקי שבע

קריסקי משה
קריסקי חלל
קשיוויאק ראובן

קשיוויאק מלכה
קשיוויאק מענדל
קשיוויאק יוסף
קשיוויאק ישראל־יצחק

קשיוויאק דבורה
קשיוויאק לאה

ראבינאָוויטש אברהם
ראבינאָוויטש צפורה
ראבינאָוויטש לאה

ראבינאָוויטש אסתר

ראדאָמסקי אברהם־יחיאל
ראדאָמסקי חיה
ראדאָמסקי שלמה
ראדאָמסקי שבתי
ראדאָמסקי ירוחם

ראדאָמסקי לייב
ראדאָמסקי מאטל
ראדאָמסקי מרים
ראדאָמסקי לאה

ראדאָמסקי משה
ראדאָמסקי שרה
ראדאָמסקי רייזל

ראדזינסקי גאדל
ראדזינסקי פייגע
ראדזינסקי יחיאל

ראָזען און משפחה
ראָזענבלום אברהם
ראָזענבלום פייגע און משפחה

ראָזנבערג אברהם
ראָזנבערג דבורה

ראָזענפעלד עלקע

ראָזענצוויג אברהם
ראָזענצוויג חנה־הינדע
ראָזענצוויג עלקע
ראָזענצוויג טויבע־בוילע
ראָזענצוויג שרה־מירל
ראָזענצוויג ייטע־לאה
ראָזענצוויג יעקב־שמעון

ראָזענצוויג אברהם

ראָזענצוויג חיה און משפחה

ראָזענצוויג דוד

ראָזענצוויג יאסקע און משפחה

ראָזענצוויג חייקל און משפחה

ראָזענצוויג יחיאל־מאיר

ראָזענצוויג רויזע און קינדער

רוזענצוויג יצחק־יוסף

ראָזענצוויג פייגע

ראָזענצוויג משה

ראָזענצוויג חיים־בער

ראָזענצוויג אלטע

ראָזענצוויג יעקב־אשר

ראָזענצוויג דבורה

ראָזענצוויג משה

ראָזענצוויג שרה און משפחה

ראָזענצוויג פנחס

ראָזענצוויג בלימע

ראָזענצוויג ייטע

ראָזענצוויג אברהם

ראָזענצוויג גאָלדע־לאה

ראָזענצוויג משה

ראָזענצוויג שמואל־הירש

ראָזענצוויג יעקב־לייב

ראָזענקראנץ אהרן

ראָזענקראנץ פרימעט

ראָזענקראנץ גיטל

ראָזענקראנץ הירש־אייזיק און משפחה

ראָזענקראנץ מלך און משפחה

ראָזענקראנץ וואלף

ראָזענקראנץ יוטע

ראָזענקראנץ יצחק

ראָזענקראנץ שבתי

ראָזענקראנץ שמואל

ראָזענקראנץ יחיאל

ראָזענקראנץ פעסיע און קינדער

ראָזענקראנץ שמערל

ראָזענקראנץ פרימעט

ראָזענקראנץ דבורה

ראָזענקראנץ אסתר

ראָזענשטרייך יצחק און משפחה

ראָזשאנסקי חנה

ראָזשאנסקי בן־ציון

ראָזשאנסקי פערל

ראכמילעוויטש יחיאל

ראכמילעוויטש דבורה

ראכמילעוויטש חוה

ראכמילעוויטש ליבע

ראכמילעוויטש ציריל

ראכמילעוויטש חוה

ראכמילעוויטש פנחס־יוסף

ראכמילעוויטש פייגע
ראכמילעוויטש שלמה
ראכמילעוויטש ניסל
ראפאלאָוויטש שמחה
ראפאלאָוויטש משה
ראפאלאָוויטש חיה
ראפאלאָוויטש שמואל

רובין יחזקאל
רובין סימה
רובינשטיין אליעזר־ברוך
רובינשטיין חנה
רובינשטיין מאיר און פרוי

שאמפאניער משה און משפחה

שאפירא מלך
שאפירא רויזע

שוועדזשינעוויטש אסתר
שוועדזשינעוויטש ביילע
שוועדזשינעוויטש חיים

שיינהאָלץ זלמן
שיינהאָלץ וואָלף
שיינהאָלץ מאטל

שיינהאָלץ בערל־לייב און משפחה

שיינהאָלץ ברוך
שיינהאָלץ פרימעט
שיינהאָלץ הערשל
שיינהאָלץ לאה

רובינשטיין שמואל־שלום
רובינשטיין העלא און זון

ריוואן גאָלדע
ריוואן הינדע
ריוואן חנה
ריוואן טעמא

ריוואן הלל און משפחה

ריוואן יחיאל און משפחה

ריוואן מיכאל און משפחה

שיינהאָלץ גאדל
שיינהאָלץ לאה
שיינהאָלץ יחיאל־משה

שיינהאָלץ יחיאל־אלטער
שיינהאָלץ קריינדל
שיינהאָלץ זלמן־וואָלף
שיינהאָלץ יצחק־יעקב און משפחה

שיינהאָלץ שרה
שיינהאָלץ לאה
שיינהאָלץ רחל

שימקעוויטש רפאל און משפחה

שיפלינגער בעריש
שיפלינגער תמר
שיפלינגער פינטשע

שיפלינגער חיה־רויזע
שיפלינגער רבקה
שיפלינגער לאה
שיפלינגער פרוידל־מינדל

שיקער יעקב
שיקער אסתר
שיקער רויזל
שיקער רויזל
שיקער נחום

שלאם יעקב
שלאם מינדל
שלאם שמחה

שלאם ליבע
שלאם מירל
שלאם פרוידל

שלאם פייוויש
שלאם דבורה

שמולעוויטש יעקב און משפחה

שמידט הענעך און משפחה

שמידט יצחק און משפחה

שמידט רחל
שמידט חיה־גיטל

שניאטאָווסקי אברהם־אהרן
שניאטאָווסקי ייטע
שניאטאָווסקי פערל
שניאטאָווסקי שרה

שניאטאָווסקי יהודית
שניאטאָווסקי וואָלף און משפחה

שניאטאָווסקי חיה
שניאטאָווסקי יחיאל־מאיר
שניאטאָווסקי פייגע

שניאטאָווסקי חנה
שניאטאָווסקי יצחק
שניאטאָווסקי מינדל
שניאטאָווסקי חנינא
שניאטאָווסקי מאטל

שניאטאָווסקי משה־נחום
שניאטאָווסקי יוסף
שניאטאָווסקי ביילע
שניאטאָווסקי יחיאל
שניאטאָווסקי טויבע

שניאטאָווסקי פייוול און משפחה

שעראדזקי יידל
שעראדזקי העניע
שעראדזקי ברכה
שעראדזקי מאיר
שעראדזקי אברהם

שערמאן אפרים־מנשה
שערמאן שפרה
שערמאן יוכבד

שערמאן חיה־גיטל און משפחה

שערמאן יצחק־לייב
שערמאן אסתר־לאה

שערמאן מרים	שערפינסקי שבע און מוטער
שערמאן ישראל פנחס	שערפינסקי שלמה־הירש און משפחה
שערפינסקי אברהם־יוסף און משפחה	שפיעוואק קלמן און משפחה
שערפינסקי העניך	שפיציק יחיאל־מאיר
שערפינסקי רבקה־רחל	שפיציק פייגע און קינדער
שערפינסקי שרה־מירל	
שערפינסקי זלמן	תבל און משפחה
שערפינסקי יוכבד	

אישים ודמויות

טיפן און
געשטאלטן

ANNO DOMINI MDCCCXVIII
HOC OPUS

ב. צ. פומרנץ / ר' חנוך הניך אלתר ז"ל

בין אישי הציבור של יהדות אלכסנדר התבלטה בשלל כשרונות ובפעילות ענפה ותוססת דמותו של ר' חנוך הניך אלתר ז"ל.

ר' חנוך הניך נולד בוואַרשה בשנת 1892 לאביו ר' שלמה'לה — נכדו של הרבי יצחק מאיר אלתר זצ"ל, בעל „חידושי הרי"ם", ולאמו — נכדתו של בעל ה„תפארת שלמה" מראדומסק.

הוא גדל והתחנך באווירה חסידית, ספוגה תורה וחכמה. ב„חדרים" וב„ישיבות" שבהם למד יצאו לו מוניטין בשל חריפותו ובקיאותו הרבה בש"ס וב„פוסקים". הודות לתפיסתו המהירה קנה לו גם ידיעה רחבה בלימודי חול ובהוויות העולם.

בן תשע־עשרה שנה היה כאשר בא בברית הנישואין עם בתו של ר' יצחק קוטנר, תעשיין עשיר, שנמנה עם נכבדי חסידי גור באלכסנדר.

משחר נעוריו גילה ר' חנוך הניך כוח ארגוני, יזמה פוריה ופעילות ציבורית רבת־מעוף. הוא יסד והקים באלכסנדר מוסדות ציבוריים כמו תנועת

פועלי אגודת ישראל, „בית יעקב", גמילות־חסדים, תלמוד תורה ועוד, ובמשך כל שנות קיומם של המוסדות הללו היה הוא הרוח החיה, הפעילה והמפעילה בהם. בעת ובעונה אחת גם תרם חלקו בשטחי פעולה רבים אחרים באלכסנדר, כגון בעיות החינוך, הסעד והמדיניות של הקהילה.

מטעם פועלי אגודת ישראל ואגודת ישראל הוא נבחר לוועד הקהילה, ובתור דוברם בוועד זה לחם בעוז למען צביון דתי של הקהילה היהודית באלכסנדר ולמען זכויות האדם באשר הוא אדם.

דאג לצרכי הזולת ותמיד היה מוכן ומזומן להושיט יד, להטות שכם ולתמוך בכל נצרך וכושל.

כאן המקום לציין את השתתפותו הפעילה במאבקם של הפועלים היהודים באלכסנדר למען שיפור מצבם הכלכלי, שהיה ירוד מאד לעומת מצבם של חבריהם, הפועלים הנוצרים:

התעשיינים היהודים העסיקו בדרך כלל פועלים נוצרים, היות שבתי החרושת פעלו גם בשבתות. לא יצאו מכלל זה גם חסידי גור, שהיוו אחוז ניכר בין תעשייני הגרביים באלכסנדר.

שנים על שנים נלחמו תנועות הנוער היהודי נגד התעשיינים הללו, בשיתוף פעולה מלא מצד ר' חנוך הניך, בתור נציגם של פועלי אגודת ישראל. אחרי מאבק ממושך — לרבות הצעד הנמרץ של הפסקת קריאת התורה בשבת בבית הכנסת דחסידי גור — הצליח ר' חנוך הניך להכניע את התעשיינים, והם קיבלו עליהם את הדין והסכימו לאפשר גם לפועלים יהודים להתקבל לעבודה במפעליהם.

כך הגשים ר' חנוך הניך הלכה למעשה את הצו „וחי אחיך עמך".

בשנות השלושים של המאה הנוכחית כבר הורגשו הזעזועים הכבדים בחיי יהדות פולין, בעיקר בתחום הכלכלי והמדיני. האנטישמיות החלה להשתולל בכל רחבי פולין ובישרה רעות. אז התעורר הנוער הציוני לפעולה ועשה את כל המאמצים האפשריים לנטוש את מקום הפורענות — כשהוא ממריץ גם אחרים ומעודדם להימלט ארצה ישראל, מי בדרך כשרה ומי בדרך ההעפלה.

גם ר' חנוך הניך חש בסכנה הממשמשת ובאה והצטרף מיד אל היוזמים והפעילים למען הקמת מקומות הכשרה לבחורי „ישיבה" וחברי פועלי אגודת ישראל לקראת עלייתם ארצה. הוא התנגד נמרצות לשוללי העליה לארץ־

ישראל והודות לפעילותו הנמרצת עלו לארץ בני נוער דתיים רבים (ביניהם גם בתו פרל ובעלה, החיים כיום בירושלים).

בימי שלטון הנאצים התגלה ר' חנוך הניך במלוא מסירותו ואומץ־לבו, כפטרונה ומנהיגה של העדה היהודית באלכסנדר. למרות איומיהם, זילזוליהם ותביעותיהם של אנשי ה־ס"ס הוא לא חדל להשתדל ולבקש רחמים, וחירף את נפשו למען תינוקות של בית־רבן וחולים, כדי לדחות את גירושם עד לאחר החורף הקשה. אין בכוח מלים לתאר את כאב לבו ויסורי נפשו, כאשר נודע לו כי כל תחנוניו והפצרותיו עלו בתוהו.

הגזירה יצאה ויהדות אלכסנדר נאלצה להשאיר מאחוריה את עמל ומסורת הדורות, את מקום קברות אבות ואבות־אבותיה, ולצאת למסע־גירוש, לקראת גורל מר ונמהר.

היה זה ביום רביעי, חמשה־עשר בטבת שנת ת"ש (27.12.39). קלגסי הצורר ריכזו את כל יהודי העיירה בככר המרכזית, לקראת הגירוש. לפתע פילחה את חלל האוויר הצונן שריקה חדה. הלבבות עמדו מפעום וחרדת אימה סימררה את כל הקהל. קצין ס"ס נתן פקודה צרחנית לצעוד קדימה, ויהודי אלכסנדר למשפחותיהם, שבורים ורצוצים ברוחם ובנפשם, החלו בצעדתם לקראת הבלתי ידוע: עוללים התייפחו בזרועות אמותיהם, וקולם מחריש את בכיין החרישי של האמהות; זקנים וחלשים כשלו ורעדו בקור העז ותפילה חרישית נישאה השמימה: אלי, אלי! למה עזבתנו?!

באותם רגעים קשים מנשוא, כאשר אנשי הקהילה — אחוזי אימה ופחד ומלאי מרירות ואכזבה — נפרדו מאלכסנדר עירם, הופיע ר' חנוך הניך במלוא שיעור־קומתו כמנהיגה של הקהילה. הוא צעד בראש המחנה, והיה מעודד ומחזק את רוחם הנדכאה של צאן־קדשיו. הוא אץ מאחד למשנהו, כשהוא מנחם את הנואשים, תומך בכושלים, דואג ועוזר לחולים ומעורר ניצוצות נחמה בלבבות הקודרים בהתנבאו על אחריתם המרה של היטלר וקלגסיו.

עם כל אנשי הקהילה נספה גם הוא ולא זכה לראות בהתגשם נבואתו־תקוותו.

יהי זכרו ברוך לעד!

ב. צ. פ. / מרדכי׳לה גרייזמאן

פון די אַנגעזעענע בעלי בתים אין שטעטל, א פרנס אין דער קהילה, און טעטיק אויך אויף דעם ציוניסטישן געביט. געווינט אין עק שטאַט צווישן קריסטלעכע אייגווינער; זיך דערנערט פון א שפייז־קרעמל. זיינע קונים זיינען געווען קריסטן. זיי האָבן צו אים געהאט דעם גרעסטן צוטרוי. אין די מארק־טעג, האָבן פויערים פאַרן אהיים פאַרן אייגקויפן ביי אים פראַדוקטן. אמ־מערסטן האָבן זיי געגומען אויף באַרג; אויפן חשבון פון דער תבואה פון נייעם גערעטעניש. די חובות פלעגט ער פארשרייבן אויף די שענק מיט קרייד. נישט איינמאַל פלעגט טרעפן, אז די פויערן זיינען אריינגעקומען מיט די גרויסע פעלצן און מיט אין ווישׂ אַפגעמעקט די אלע חובות, וואָס מרדכי׳לע האָט פארשריבן אין פארלויף פון דער וואָך.

וואכזאם און טעטיק אין געזעלשאפטלעכן לעבן, האָט ער פיינט געהאט חנופה, עפנטלעך ארויסגעטראַטן קעגן יעדער רעפרעסיע, מיט טעמפערא־מענט געקעמפט פאר גערעכטיקייט.

א פארגעניגן איז געווען צו הערן זיינע מיינונגען בשעת א צוזאמענ־טרעף מיט אן עדה יידן צווישן מנחה און מעריב אַדער שבת נאָך מיטאָג אין לוסט־גאַרטן. ווי שיין און רייך האָט ער באגרינדעט זיינע געדאנקען, אידעען!

א הייסער ציוניסט, האָט ער ערצויגן זיינע קינדער אין גייסט פון ציוניזם: געווען פון די ערשטע גרינדער פון דער „המזרחי״־שול אין שטעטל. פון די גרעסטע שפענדער פאר ציוניסטישע פאנדן. די קק״ל פושקע אין זיין שטוב איז בשעת דעם אויסליידיקן זי תמיד געווען פול.

איך געדענק וואָס ס׳האָט פאסירט אין א שבת צונאכטס, וועו מיר בחורים פון צעירי „המזרחי״ זיינען זיך צוזאמענגעקומען אויף א חברים־שמועס. אויך מרדכי׳לע און זיין זון מיכאל זיינען געקומען. און פלוצים האָט מען באמערקט, אז די קק״ל־פושקע איז אויפגעריסן און דאָס געלט איז פארשוווונדן.

מרדכי׳לע גרייזמאן און זיין זון מיכאל האבן זיך געהיצט און גרייט געווען דעם מענטשן דורס צו זיין. א קלייניקייט! גנבענען געלט, וואָס איז באשטימט פארן אויפבוי פון אונדזער הייליק לאנד!

ער האָט אלע יאָרן געשטרעבט צו פארווירקלעכן דעם געדאק פון שיבת ציון.

צום ערשט האָט ער געשיקט זיינע קינדער מיכאל און יוסף; שפעטער אויף די עלטערע יאָרן איין עולה געווען.

ער האָט ליב געהאט טרעפן זיך מיט זיינע לאנדסלייט, מיט זיי ווארעם און ליבלעך אדורכגעשמועסט זיך וועגן אמאָליקן לעבן אין שטעטל.

געהאט זייער א גוטן זכרון. געדענקט פאסירונגען כמעט פון ערשטן טאָג, וועו דאָס שטעטל איז אנטשטאנען.

געשטאָרבן אין עלטער פון 106 יאָר און געקומען צו קבורה אין ירושלים.

יהי זכרו ברוך.

ב. צ .פ. / מיכאל גריימן

מיכאל, בנו בכורו של מרדכי גריימן, קיבל בנעוריו חינוך דתי. למד ב„ישיבה" וספג תורה וחכמה ועם זאת רכש ידיעות כלליות. בהתבגרו הושפע מאד מן הרוחות החדשות שהחלו לנשב ביהדות הגולה עם פרסום „הצהרת בלפור". בהיותו מושפע גם מאביו, אשר נמנה בין ראשוני הציונים בעיירה, הצטרף גם הוא לתנועת „צעירי המזרחי" ופעל רבות בשטח הארגוני. הוא היה בין הפעילים המסורים ביותר במסגרת המגביות והקרנות למען גאולת הארץ.

על אף היותו בעל בעמיו, מבוסס מבחינה כלכלית כבעל בית־חרושת לגרביים, לא מצא מיכאל גריימן מנוח לנפשו בגלות הדוויה, האכולה שנאה ליהודי, ובשנת 1925 חיסל את מפעלו, ארז את מטלטליו, לקח עמו את משפחתו ועלה ארצה. הימים היו ימי משבר כלכלי ואי־שקט בטחוני. רבים מן הבאים אז התייאשו וחזרו כלעומת שבאו. אך מיכאל גריימן עמד בנסיון, על אף כל הקשיים והמאמצים. עד מהרה נכנס לעבוד בבית־חרושת „לודזיה" והיה בין הפועלים הראשונים ומניחי־היסוד של המפעל.

הוא הירבה לשלוח למשפחתו ולידידיו בגולה מכתבי עידוד ותקווה, וכן שלח ניירות־הגירה לבני משפחתו והעלה ארצה את אחיו יוסף, המתגורר בחולון, ואחר־כך את הוריו, אשר זכו לעת זקנתם להגשים את משאת־נפשם ולחונן את אדמת ארץ ישראל.

שני בניו לקחו חלק פעיל בשחרור המולדת; ובתו הבכירה רחל גלבוע, ובעלה, היו בין ראשוני מניחי־היסוד של כפר ויתקין.

נפטר ביום כ״ו מרחשון תשכ״ה.

גיסו, הרשל פרנקנטל ז״ל, אף כי היה טרוד בחנותו כל שעות היום, לא הסיח דעתו מענינים ציבוריים, חברתיים וחינוכיים. תמיד היה ער ותוסס לגבי כל המתרחש בשטחים אלה. במיוחד התמסר בכל להט נפשו לשטח החינוך. כאשר נוסד באלכסנדר בית־הספר „המזרחי", היה הוא בין מניחי היסוד והנפש החיה במפעל זה.

בחצר ביתו עמד מבנה נטוש ועזוב, ששימש לשעבר בית־חרושת לגזוז. הרשל לקח את היזמה לידיו, שיפץ את הבנין, הכניס בו שינויים והכשירו לשמש כבנין בית־ספר. ריהט את החדרים בריהוט מודרני ונוח לכתיבה ולקריאה. דאג לסגל מורים מתאימים והקים בית־ספר. שני בניו היו התלמידים הראשונים ובעקבותיהם באו ילדים נוספים מכל שכבות האוכלוסיה. חיש מהר נתמלאה הכיתה הראשונה והחלו הלימודים. לא היה קץ לשמחתו ולשביעות־רצונו, כאשר זכה לשמוע את השיר הראשון בשפה העברית: „על חלון עמדה צפור יפה", בהדרכת המורה פוקס. צלילי השיר ההדהדו למרחקים. עוברים ושבים נעצרו והטו אוזן קשבת. יהדות אלכסנדר קיבלה בהתלהבות את החידוש והמפנה בשטח החינוך, וגרעין זה, שנשתל על־ידי מייסדי בית־הספר היה לברכה גם לאחר שנים.

יהי זכרם ברוך ותהי נפשם צרורה בצרור החיים של עם ישראל וארצו.

נ. הנדלסמן / אהרן הובמן

נולד באלכסנדר בשנת 1908 למשפחה חסידית מודרנית. גם אביו ר׳ אלתר ז״ל נולד באלכסנדר, וגם אמו מלכה־ביילה ז״ל נולדה בסביבה הקרובה. למד ב„חדר", כרגיל, ועם הקמת בית הספר „המזרחי" עבר ללמוד בו. המשיך בלימודיו בבית ספר תיכון דתי בלודז׳. חבר ב„צעירי המזרחי" ואחר כך — ב„החלוץ המזרחי". נשא לאשה את ביילה פשדבורסקי ז״ל ונולד להם בן בשם יחיאל ז״ל, שנספה בשואה.

בדרך־לא־דרך הצליח להגיע לארץ מרומניה חודש לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, באניה „פריטה". בשנת 1941 התגייס לצבא הבריטי, לפלוגה הארץ־ישראלית־יהודית להובלה מספר 462, בפיקוד רב־סרן יהודי בשם יפה מדרום־אפריקה. הפלוגה היתה אחת הפלוגות שלקחו חלק במאבק של המחנה השמיני נגד הכוחות האויבים, הגרמניים־איטלקיים, במדבר המערבי. הם פעלו כל הזמן בחזית עד הדיפת האויב מאל עלמיין ועד כיבוש לוב מידי האויב. במכתבים שקיבלתי ממנו מן המדבר המערבי היה מביע ספיקות לגבי פעולותיו ועזרתו למיגור האויב. בפלישה לסיציליה שותפו גם פלוגות ארץ־ישראליות. פלוגת ההובלה 462 עזבה אף היא את אלכסנדריה בדרכה לסיציליה, בשיירה גדולה ובליווי של אניות משחית. ליד דרנה הופצצו האניות על ידי מטוסים גרמניים וספינתם אף מוקשה. 146 איש מאנשי הפלוגה טבעו ושמונים ניצלו (ביניהם — הוכמן). ואת — תודות למפקד, בנו של הנשיא המנוח יצחק בן־צבי ז"ל. הפצצת האניה חלה ביום האחד במאי. פלוגתי חנתה אז בנמל דרנה, ולי נודע דבר ההתקפה מהקריאה האלחוטית לשלוח סירות הצלה מן הנמל. היה זה בעיצומה של חגיגת האחד במאי, שחגגנו גם בצבא. הוכמן נפצע בזמן ההפצצה, ולאחר עזיבתו את בית החולים לא יכול היה יותר להמשיך לשרת בצבא.

היה בין ראשוני מקימי ארגון החיילים המשוחררים והיה פעיל בשיקום החיילים המשוחררים והקמת מפעלים כלכליים, שהוקמו בעזרת הסוכנות, ההסתדרות וארגון החיילים המשוחררים. למשל: מפעל „סלילים" התפתח ממפעל אריגה של „חברת החיל", ו„המשביר" רכש אותו לאחר מכן.

בארץ התחתן שנית ובשנת 1946 החל לעבוד בחברת „מקורות" מקום בו הגיע לדרגה גבוהה והיה בעל תפקיד חשוב.

ביום ששי, אחד בחודש אלול שנת 1957, קיבל התקפת לב ונפטר אחרי זמן קצר, בהיות בן 48 שנים בלבד. השאיר אלמנה וילדה בגיל צעיר.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

יהי זכרו ברוך.

שמחה שרמן / נושה וידאבסקי

היה יהודי אדוק, חסיד. בא לעירנו בסוף שנות העשרים. נאלץ לעזוב את עיר מולדתו בגלל פעילות ציונית. החרדים החרימו אותו בגלל הציונות.

באלכסנדר הצטרף לחוג „שפת עבר" ונעשה מורה לעברית. פעיל היה בחיים הצבוריים ובמחנה הציונים בעירנו.

הושמד בגיטו לודז'.

תהיה רוחו צרורה בין אלה שנשארו להגשים את צוואתו.

ש. פערלמוטער / ברוך זאנענבערג

דער יונגער דיכטער ברוך זאַנענבערג איז אויסגעוואקסן און דערצויגן געוואָרן ביי פרומע עלטערן, פאַלקס־מענטשן. זיין פאַטער וואַפקע, אַן ערלעכער ייד, א הויכער, מיט א תמימותדיק פנים און מיט קינדעריישע מילדע אויגן, איז געווען א צייט־לאנג שמש אין דער שטאַט־שול.

זיין מוטער איז געווען חנה מינדל, די רביצן, ווי מ'האַט זי מיט פיעטעט גערופן, ווייל זי האַט געלערנט לייענען, שרייבן „יידיש־דייטש", מערסטנס דערוואקסענע מיידלעך.

זאַנענבערג באקומט זיין פאַליטיש־געזעלשאפטלעכע דערציונג אין יונגט־„בונד" — „צוקונפט".

זיינע ערשטע לידער דרוקט ער אין זיין פארטיי־צייטונג. שפעטער פארעפטנלעכט ער צוויי לידער: „א ליד צו דער נויט", און „א באגינען אזא..." אין דער זאמלונג „אויף דער שוועל", ארויסגעגעבן אין ווארשע — מאי 1932. ביי מיר איז געבליבן אויפגעהיט אז עקזעמפליאר מיט זיין אייגנ־האנטיקער אונטערשריפט מיר געווידמעט.

ער איז געווען אנגעלאַדן מיט רעוואָלוציאַנערן אויפברויז, אַבער צוגלייך געווען סענסיטיוו, בארוט, ווי די רואיקע וואסערלעך ארום דעם שטעטל. ער

האָט זיך נישט געקענט אריסרייסן פון דער ארומיקער גרויער סביבה. ער איז נוטה געווען זיך אויסצולעבן מיט וויזיעס. דער עיקר ביי אים: סאָציאלע מאָטיוון פונעם קליינעם מענטש. אינעם כאָר פון די יונגע יידישע דיכטער האָט ער געזונגען מיטן שטילן מינאָר.

ער איז געווען א באוווסטזיניקער ארבעטער, א זאָקן־מאכער, און האָט מקיים געווען דאָס געבאָט: „פּת במלח תאכל". ער האָט געהאלטן ערשט אין אויספאָרעמען זיך און רייף־ און צייטיק־ווערן.

געשטאָרבן אין רוסלאנד, בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ברוך זאנענבערג

דער דיכטער ברוך זאָנענבערג איז געבוירן אין אלעקסאנדער נעבן לאָדזש אין יאָר 1910 אין א פרומער ארבעטער־משפחה. געלערנט אין „חדר" און יינגער־הייט געוואָרן א זאָקן־מאכער. ער איז טעטיק געווען אין דער בונדישער יוגנט־אָרגאניזאציע „צוקונפט" און דעביוטירט מיט לידער פון לירישן און סאָציאלן אינהאלט אין „יוגנט־וועקער", וואַרשע, 1929; שפעטער געדרוקט אין דער „פּאָלקס־צייטונג", וואַרשע, „לאָדזשער וועקער" א.א. חוץ לידער, האָט ער אויך פּאַרעפנטלעכט בילדער פון יידישן ארבעטער־לעבן און געווען דער אלעקסאנדערער קאָרעספּאָנדענט פון די דערמאָנטע אויסגאבעס אונטער זיין פּארטיי־נאָמען „באָריס". ער האָט זיך אויך באטייליקט אין די לידער־זאמלונגען „אויף דער שוועל", וואַרשע, 1931.

בעת די דייטשן האָבן אין יאָר 1939 פארנומען פוילן, איז זאָנענבערג אָנטלאָפן אין די רוסיש־באָזעצטע געביטן, פון וואָנען ער איז אין יוני 1940 פארשיקט געוואָרן אין א לאגער. אין אויגוסט 1941 ווערט ער, א דאנק דער אמנעסטיע פאר פוילישע בירגער, באפרייט פון לאגער. ביז 1943 לעבט ער אין א קאָלכאָז הינטער בעלי־ווארי, א פארוואָרפן ווינקל אין דרום־קאזאכסטאן, ווו ער איז אין דעם יאָר אויסגעאנגען פון הונגער און דערשעפונג.

(לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראטור)

ברוך זאנענבערג / ליד צו דער נויט

אייגטאַניק גרויע טעג אין קעלער־שטובן פייכט.
דער שטארקער הוסט, ער צייטיקט אויס א שווינדזוכט־קרענק,
און אנשטאט לוקסוס, פראכט און גלאַנץ — זע, שווארץ עס קוקט
א שאַטן פון די וועגט, פאררויכערטע, אראַפּ.

נו, זאַלן קינדערישע הענטלעך נישט זיין ווייך?
נישט קריגן בייכעלעך, געשוואַלענע, ווי דען?
אז אלעמאַל די זעלבע גריז, אזש ס׳בייסט אין קעל:
און צום געשמעלץ — פאר מענטשן זעקס — נאַר פעטס א לויט.

אוּן דאַרטן וווּ ס׳זיינען בלענדיקע די נעכט,
זעקס זאַלן אין דעם בלאנקעטדיקן שפיגל־ליכט;
אַ, ווי צו זייער פרייד, אין זאטן שכורדיקן זנות,
וועט ס׳ברעכט זיך זייער וועלט איין אין דעם מאַרגן־ווינט.

(„אויף דער שוועל", ווארשע, 1932)

נתן פוזנר / אלתר זילברברג

נמנה עם חסידי סוכצ׳ב. יהודי עבדקן, שחור־זקן ויפה־תואר, עיניו שחורות כגחלת, כתימני מראהו — כאילו הועתק הנה מן המזרח. מוכר היה בחוגי התעשיינים של הגרביים. מטופל בילדים — כמה בנות ובן יחיד. היה גר ברחוב ורשבסקה, מאחורי בית הכנסת. בחזותו — איש צעיר לימים, עוד לא נס ליחו. כל מי שבא במחיצתו, הוקסם מיושרו הרב ומלבו התמים.

היה מפורסם כאיש עסקים פיקח וכבעל חוש מסחרי מפותח. תמיד היה שקוע בעסקיו והלך מחיל אל חיל. בראשית, אחרי מלחמת העולם הראשונה,

הגיע את בית החרושת שלו בכמה מכונות בלבד — והתקדם עד הגיעו למצב שהפיס את דעתו.

שקט ושלוה היו מנת חלקו, ורוב מעש. ידיו היו תמיד מושטות לנזקקים ולנצרכים, ובסבר פנים יפות היה מקדם את הבריות. רבים העריצוהו על טוב לבו, ועל החסד שגמל להרבה יהודים. היה מרבה במתן כספים ליהודים — מתת והלוואות, מבלי הבטח לו את החזרתם. האמין, שאחרים גם הם כמוהו. כך רכש לו שם טוב בעיירה.

בפרוס העליה הרביעית נטש הוא את כל עסקיו — געגועים על עליה ארצה תקפוהו. כנראה ינק הוא את השראתו מהחסידים שעלו ארצה מאות שנים לפניו.

נתן פוזנר / נחה זלכון

כמו יתר אחיותיה ואחיה שמתו בדמי עלומיהם התחנכה נחה על ברכי הדת והמסורת בבית אביה, ר׳ יחזקאל בריש, חסיד דגור, אשר התפרנס ממלמדות בביתו.

הוא, ר׳ יחזקאל בריש, בעל תבונה רחבה ומעמיקה היה, פיקח ופיכח גם יחד, ונהירין לו דרכי נפש האדם, גישתו לסביבה וגם לבנותיו היתה סלחנית ואנושית ותמיד היה מוכן להושיט ידו לעזרה לכל נצרך. התרחק מן הקלחת הציבורית והפוליטית — הלך בצדי דרכים ולא פגע בזולת.

נחה ספגה בקירבה את האווירה הדתית המובהקת, האופפת את בית הוריה ומעצבת ומעדנת את אופיה ורוחה. בהתבגרה הרגישה שחסר לה דבר־מה, ונפשה לא היתה שלמה עמה. עוד בצעירותה התחילה לחפש פורקן לסער שהתחיל תוסס בלבה, ותוך התלבטויות חטטה למצוא פתרון לבעיות הזמן. רכונה על מכונת תפירה ומשועבדת לה מבוקר עד מאוחר בלילה, דאגה לכלכלת עצמה ולכלכלת הבית, כי פרנסת אביה המלמד לא הספיקה לכלכל את המשפחה. אבל למרות שיעבודה למכונת התפירה מרבה היא לקרוא בספרים ולהגות בהם, עד שהרגישה שעליה לכוון את מרצה לאיזו תנועה שהיא קרובה לנפשה.

בשנתה העשרים החליטה שמקומה בתנועת „פועלי־ציון" צ"ס. היא שוברת את המסגרת הצרה בה חיה כל הזמן ופורצת למרחב. ולרעיון הציוני־סוציאליסטי היא מקדישה את כל נפשה ומאודה.

נחה נעשית חברה אקטיבית. פעילה בתוך המפלגה ומחוצה לה, משתתפת במגביות: תורמת ומתרימה אחרים.

לא היה מפעל בלי השתתפותה הערה של נחה — היא גילמה את סמל התנועה. היא היתה הדמות המרכזית של התנועה ונבחרה לועד הסניף ולוועדות אחרות כפעילה ומפעילה. היא לא חסה על גופה החלש ומעולם לא ידעה לאות. אהובה היתה על הכל על עמידתה האיתנה בהכרתה הרעיונית, כי ידעה לסנגר על יעודה מכל קטרוג. וגורלה — כגורל יתר יהודי העיירה, הלכה עם כולם...

זכרה היקר לא ימוש מקרבנו.

ב. צ. פ. / חנה מינדל די רביצן

דער אלעקסאנדערער ייד מיט דעם נאָמען הירש צודקאָוויטש (דער שווארצער הירש), זיינענדיק א צייט אין צארישן מיליטער אין ווילנער געגנט, האָט זיך דאָרט באקענט מיט א מיידל, זייער אן איידעלע, א פראָגרעסיווע, און אויך געבילדעט אין שפראכן. ער האָט מיט איר חתונה געהאט און זי מיטגעבראכט קיין אלעקסאנדער. דאָ האָט זי דערזען א גרויסע אָפּגעשטאַנענקייט אויף דעם קולטור־געביט, הויפטזעכלעך ביי די מיידלעך פון דער אָרעמער יידישער באפעלקערונג, וואָס האָבן נישט געקענט באזוכן קיין „חדרים" אדער שולן. אָט די פרוי מיט דעם נאָמען ריווע האָט אויף זיך גענומען די אויפגאבע צו קאָנצענטרירן ארום זיך די אלע נישט פארמעגלעכע קינדער; געעפנט פאר זיי די טויערן פון תורה און חכמה, דערקלערט די וויכטיקייט פאר די יידישע טעכטער צו זיין גלייכבארעכטיקט מיט די מענער.

זי האָט זיך גענומען צו הילף א פרוי מיט דעם נאָמען חנה מינדל, וואָס האָט אין יענער צייט גוט באהערשט די יידישע שפראך, געקענט גוט שרייבן און לייענען. חנה מינדל, „די רביצן", האָט מען זי גערופן, נישט

האָבנדיק קיין פינאנסיעלע מעגלעכקייט איינצוארדנען א פריוואטע שול ביי זיך אין דער ווינונג, פלעגט זי, באין ברירה, באזוכן די אַרעמע יידישע הייזער. א קליינטשינקע, א דארינקע, א שוואכע, קוים וואָס די נשמה האלט זיך אין איר, שלעפט זי זיך איבער די יידישע קעלער און בוידעם־שטיבלעך מיט דעם געדרוקטן א.ב. לוח און מיט דעם גראָבן קרבן־מנחה סידור, פאר אַ מינימאַלן שכר לימוד מאַכט זי די גרעסטע אַנשטרענגונגען אויסצולערנען די יידישע טעכטער דעם יידישן אות. מיט דעם ברייטן געשניצטן טייט־העלצל פירט זי אירע צארטע פינגער איבער די שורות. דורשטיק לויפן נאָך די קינדערישע פייכטע אויגעלעך און פאלגן נאָך א ווארט נאָך א ווארט, א שורה נאָך א שורה דעם טייטל. „זאָג מיין קינד — פלעגט חנה מינדל זיך בעטן — נאָך אמאָל דעם זעלבן פסוק. וועז דו וועסט קענען גוט שרייבן און דאוונען, וועסטו זיין א מענטש צו גאָט און צו לייט".

אזוי האָט זי זיך געשלעפט — זומער אין די גרויסע היצן, ווינטער אין די קאַלטע אַוונטן. זי האָט געהאט א גרויסן חלק אין באקעמפן די עם־הארצות ביי די אלעקסאנדערער מיידלעך.

פ. בן־ציון / יעקב הנוך יעקובויץ

נולד בעיר אלכסנדר בשנת 1920 להוריו אברהם וקרייזל. קיבל חינוך מסורתי; למד בבית ספר „המזרחי" והצטיין כתלמיד מעולה.

כאשר התבגר הצטרף לתנועת הנוער של בית"ר. מסור היה לתנועה ופעל רבות למענה. משאת נפשו היתה לעלות ארצה, ובהקמת המדינה היהודית להגשים הלכה למעשה את התורה שספג בתנועה.

בשנת 1940 הצליח לעלות ארצה באופן בלתי ליגאלי, ומיד הצטרף לבריגדה היהודית ולחם בחזית איטליה. באיטליה יסד קבוצת הכשרה חקלאית וביחד עם הקבוצה הזו חזר ארצה למושב שיתופי ע"ש וינגייט ברמת נפתלי.

ב־1948, שבועיים לפני פרוץ מלחמת השחרור, נהרג בהתגוננות מול פורעים ערביים שהתנפלו על המושב. הובא לקבורה בקבר אחים ברמת נפתלי.

כבוד לזכרו!

ב. צ. פ. / יצחק רבי'לה

יהודי נמוך־קומה, בעל זקן לבן שהצטהב מרוב שימוש בטבק־הרחה. כובעו ומעילו הארוך, הפתוח, וה„ארבע־כנפות" שתמיד היו גלויות, היו משומנים ומבריקים.

מוכר נפט היה, וגם... נרות לשבת, ו... שמרים לחלות מכר. מסתפק היה במועט ואף פעם לא התמרמר על גורלו. את ברכת ה„בוקר טוב" שלו היה שולח למרחקים.

בעל זכרון שאין דוגמתו בעיירה וסביבתה היה, ומבלי לנהל ספרים ידע על־פה וזכר את שמותיהם של אבות אבותיו, וידע בדיוק מתי חל יום הזכרון (יאָרצייט) של פלוני אלמוני אף לא מבני משפחתו. יום יום היה פוסע לאורך רחובות העיר ומבקר בבתים ואומר שצריכים להזכיר את נשמת פלוני או פלונית ביום זה ושצריך להדליק נר לזכרם על קברו של האדמו"ר ר' הנוך ז"ל.

קראו לו יצחק רבי'לה, לא משום שהיה רבי או בן רבי. את השם הזה נתנו לו, כנראה, בגלל זה שהיה משמש את האדמו"רים באלכסנדר במותם ולא בחייהם.

בבית הקברות היה הוא השליט והשמש היחידי, וביחוד באוהל של הרבי ר' הנוך זצ"ל; מפתח גדול היה מופקד בידיו ובמפתח זה היה פותח את שערי הרחמים.

מכל קצווי פולין באו יהודים להשתטח על קברי הצדיקים, והיו מביאים אתם צרורות של מכאובים. מי שהיה זקוק לפרנסה, ומי לבריאות, מי לשידוך

הגון או אשה עקרה למרפא וכד׳ — כל אלה ביקשו פה רפואה לגוף ומרגוע לנפש.

יצחק רבי׳לה היה כותב פתקים (קוויטלעך) ומנצח על הכל: שואל שאלות, כותב פרטים ומוסיף גם משהו מהנוסח שלו, אומר „אל מלא רחמים״ וזורק את הפתק לתוך מסגרת הברזל שמסביב לקבר.

אלפי פתקאות הצטברו במשך הדורות.

מצבה חדשה על קברו של ר׳ חנוך, שהוקמה לאחר המלחמה, במקום ה„אהל״ שנהרס.
א נייע מצבה, אויפגעשטעלט געוואָרן נאָך די מלחמה אויפן אָרט פון ר׳ חנוכם „אהל״.

במיוחד רבו העבודה והלחץ מסביב לקבר בראש חודש אלול, שאז היו באים גם יהודי העיירה לפקוד את בית הקברות ולהתייחד ולהשתטח על קברי אבות. בהזדמנות זו ביקרו כמובן גם באוהל של ר׳ חנוך.

בתוך האוהל האווירה דחוסה: החום הולך וגובר, נרות השעוה הגדולים הדולקים מוסיפים חום ומחנק מרגע לרגע, והאוהל מתמלא יותר ויותר רעש והמולה: אומרים תהילים ותפילות אחרות.

יצחק רבי׳לה, יהודי חלש, אשר בקושי עומד על הרגליים, כותב פתקאות ומקבל פתקאות, ממלמל כמה מלים וזורק את הפתקאות לתוך מסגרת הקבר

תמורת מטבעות ספורים, שהוא משלשלם לתוך הכיסים הגדולים והכבדים המגמיכים את קומתו עוד יותר.

בשנים האחרונות, כשהזדקן ונחלש, החליט לקבל עזרה, ולמטרה זו הוא פנה לכמה ילדים, תלמידי בית־הספר „המזרחי", ביניהם אהרן פליישמן, שמחה שרמן, בן־ציון פומרנץ ובן־ציון כילביץ, וגייס אותם לכתיבת ה„קוויטלעך". הכתב שלנו היה נקי וברור, ויצחק רבי'לה ז"ל נהנה מזה והוסיף ברכה: אזוי ריין און ליכטיק ווי דאָס קוויטל איז, אזוי ריין און ליכטיק זאָל אייער מזל זיין (כמו שהפתק ברור ומאיר עיניים, כה יאיר מזלכם) אמן ואמן סלה׳

נושה רוזנבלט /

המורה אברהם יעקב ליטווין ז"ל

הנני עוצם את עיני ובזכרוני עולות הדמויות היקרות, שחיו ופעלו בעיר אלכסנדר. הריהן מופיעות לפני בזו אחר זו, כל אחת וסבר הפנים המיוחד לה, המזכיר פעולות ומעשים, פרקי חיים של הפרט ושל העיירה כולה.

כמה געגועים ועצבות מלא לבי הדווי. אלכסנדר עירי, המפוארת והמהודרת, על כל שכבותיה, על ה„חצר" המופלאה, על החרשתנים האמידים, על הנוער המשכיל על כל פלגיו, על הבנות השופעות חן ויופי, על ה„משהלעך" וה„דבורהלעך" בלכתם לבתי־הספר, ל„חדרים" ולגני הילדים, טהרם ושחוק פיהם שובי הלב.

דיוקנו של חמי ר׳ אברהם יעקב: רציני וצנוע בהליכותיו; אוהב פשטות ומתרחק מגאוה והתרברבות; נוח לבריות; משכיל וציוני נלהב. זוכרני: תקופה של רוח חדשה עברה אז בעיירה, רוח של השכלה ותחיה לאומית, אשר חדרה עמוק אל לבות הנוער, והתשוקה לעליה לארץ־ישראל גברה מיום ליום.

חמי היה הראשון בעיירה ששלח שתים מבנותיו להכשרה לסקוצ׳קובה (זו היתה חוות ההכשרה של „המזרחי") על מנת להכשירן לעליה ארצה.

הוא היה בין נבחרי הפעילים בתנועת „המזרחי" שבעיירה, ופעיל למען הקרנות הלאומיות. וראה זה פלא: בין באי ביתו — לאו דווקא מתומכי השקפתו המפלגתית היו, אלא גם מזרמים אחרים. המה באו כדי לחטוף שיחה על „ספר וסופר", על המצב הפוליטי דאז. ה„חטיפה" הזו היתה נמשכת שעות על גבי שעות.

ידען בתורה, משכיל בחולין ונחבא אל הכלים. מורה לעברית וליודאיס־טיקה. רבים מתלמידיו חיים כיום בתוכנו.

ביתו היה תמיד פתוח לרווחה ושימש בית־ועד לטובי הנוער בעיירה: אברהמ'ל כהן, הרשלה זוהר, המורה קוצינסקי, ד"ר גלאט הי"ד, ועוד ועוד.

חמי — עם היותו בן־תורה ושומר־מצוות — לא הטיף מוסר לאחרים והיה מסביר פנים לכל באי ביתו. הקשיב בסבלנות לדברי כל המתווכחים ובמתינות היה משיב: מתון מתון ובטעם, ומבלי לפגוע, חלילה, בבן־שיחו.

מעולם לא ניסה להמיר את דעתן של בנותיו על החיים, ולהשפיע על התנהגותן, כמקובל בבתים אחרים מסוג זה. היה נוהג להחדיר ללב בנותיו את המימרה: „טוב שם טוב משמן טוב" והיה מוסיף: שמן טוב הולך מקיטון לטרקלין, ושם טוב הולך מסוף העולם ועד סופו.

ב. צ. פומרנץ / נושה'לה הקטן

הבריות קראו לו „משה'לה הקטן", הן דרך חיבה והן בשל קומתו הנמוכה והצנומה. יש שקראו לו גם „איש־התהילים", כי היה מרבה באמירת פרקי תהילים.

ענוותן היה וצנוע, מכונס בתוך עצמו ונחבא אל הכלים, ואולם עיניו השחורות, העמוקות, קרנו פיקחות והכמת חיים.

הוא היה בעל־עגלה, שלרשותו עמדו סוס קטן וכחוש ועגלה קטנה. בשוק קבע לו מקום ליד הבאר, סמוך לפסי ה„טראם", הרחק מחבורת יתר העגלונים, כדי למנוע עצמו מלשמוע דברי רכילות וסתם דברים בטלים. כל שעותיו הפנויות היה יושב על עגלתו ואומר בשקידה פרקי תהילים. וכשהיה בעל־בית בא להזמינו להובלת משא, היה עומד וממתין באורך־רוח ובדרך־

ארץ, עד שיסיים את פרקו. משסיים היה משה׳לה נושק במתינות את הספר, מניחו בתוך כיס מעילו, וקם לעשות מלאכתו.

תמיד השתדל שלא להעמיס על עגלתו יתר על המידה, לבל יכביד על סוסו. במעלה הדרך היה יורד ותומך בעגלה, כדי להקל על בהמתו. ממעיט היה להשתמש בשוטו, ותחת זאת היה מהלך תכופות ליד סוסו, מחליק על רעמתו בחיבה ומעודדו: עוד מעט, עוד מעט ונגיע למחוז־חפצנו.

כמוהו היתה גם אשתו אצילת־נפש ומסורה; הסתפקה במועט ולא התאוננה מעולם על גורלה. מדי יום ביומו היתה מביאה לבעלה ארוחת־צהרים, עטופה מגבת צחורה, באמרה לו דרך חיבה: „אכול, יקירי, ויערב לך ויבושם לך". הוא היה מודה לה בבת־צחוק נוהרת, אחר היה יורד מעל עגלתו, נוטל ידיים ומברך בקול רם, כשהיא עונה אחריו „אמן" בדחילו.

הוא ואשתו, שהיו חשוכי ילדים, חיו להם חיים שקטים וצנועים.

חן מיוחד היה אופף אותו בשבתות וחגים. עוד בצהרי יום ששי היה מקדים ועוזב את השוק, כדי להכין עצמו לקראת השבת. הכנה זו היתה נעשית בחרדת־קודש מיוחדת. נראה היה בעליל, שהוא עומד לפשוט את צורת החולין וללבוש צורה חדשה, של חגיגיות וקדושה. אך עם זאת לא הסיח דעתו גם מסוסו. זכורני, כיצד היה סר בדרכו הביתה אל בית אבי ז״ל, לקנות שבולת־שועל בשביל סוסו, והיה עומד ומפציר בו: אנא, ר׳ מאיר! הואל נא בטובך ומכור לי שבולת־שועל מן המובחר. לא איכפת לי לשלם עוד כמה גרושים. הלא ערב שבת היום ורצוני שגם סוסי יהנה מעונג שבת, ככתוב „למען יהנה וינוח שורך וחמורך".

אחר היה נכנס אל האורווה, שוטח על הרצפה שחת טריה, מכין לסוסו תערובת טעימה, מחליק בחיבה על רעמת הסוס, מברכו בברכת שבת טובה, שבת מנוחה, ויוצא להכין עצמו לקראת שבת מלכתא.

היה רץ לבית המרחץ וטובל עצמו, אחר היה מסרק את זקנו בהקפדה, מצחצח את מגפיו, לובש את בגדי־השבת ואץ אל בית־הכנסת. הוא נמנה עם מתפללי בית־הכנסת ע״ש הרבי בצלאל יאיר זצ״ל, שרובם היו בעלי־מלאכה, חייטים, סנדלרים, עגלונים, קצבים וסתם יהודי־תהילים. תמיד היה בין ראשוני המתפללים, מתכנס היה בקרן־זווית, הרחק מכותל המזרח, מתעטף היטב בטליתו ומתפלל בדביקות ובכוונה, תפילה חרישית, היוצאת מן הלב ונכנסת בשערי שמיים.

בשבת, אחרי שינה של צהריים, שוב היה הולך לבית־הכנסת, לשמוע שיעור ב„עין יעקב", או ב„פרקי אבות", מפי הלמדן המופלג ר' יחזקאל בריש. מסביב לשולחן היו מסובים מתפללי בית־הכנסת ובולעים בצמא את דבריו של ה„רבי", שנאמרו בנעימה מתנגנת המושכת את הלב, כשהוא מסביר ליהודי „עמך" כי „כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא", ומצייר להם בצבעים מקסימים ומרתקים את דרכי חייו של אדם, את השכר והעונש, את הטוב והרע, ואת כל האושר העילאי הטמון באמונה ובטחון. כל השומעים מתמוגגים מהנאה, ובמיוחד קורנות פניו של משה'לה. בקצה השולחן יושב גם הוא ומקשיב בעיניים עצומות, כשחיוך של הנאה מרחף על שפתיו ופניו מפיקות זוהר של קדושה, כאילו היה חזון נגלה לעיניו.

עם צאת השבת עדיין היתה קדושתה מתמשכת ואופפת את משה'לה כאילו קשתה עליו הפרידה הימנה. שעה שהכוכבים כבר התנוצצו ממעל ונרות ההבדלה הזדהרו בחלונות הבתים, היה משה'לה פוסע מתונות ומפזם לו ניגון חרישי, המביע אמונה ותקווה: „אליהו הנביא, אליהו התשבי, אליהו הגלעדי — במהרה יבוא ויגאלנו".

נתן פוזנר /

המלמד משה פנחס נאבוז'נה

איש תמים וישר היה משה פנחס מלמד, — אחד המלמדים שדמותו בלטה בעיירה. עבדקן, בעל עיניים שחורות ועגומות היה, מהורהר תמיד ודאגה מסתתרת בביתו הצר והחמים, אשר שתי מדרגות אבן הובילו אליו. אהב לגמול חסדים ונכון היה לעזור בלא לחוס על גופו הצנום. מעולם לא חס משה פנחס מלמד על כוחו ומרצו להרביץ תורה בתלמידיו. והתלמידים, סנטריהם שעונים על השולחן הארוך, היו נועצים עיניהם באותיות הקטנות של הגמרא הפתוחה, בפירוש רמב"ם ורש"י, כשרבם מסתובב סביב השולחן. קפדן ומסור מאד לתפקידו. בעיירה היו אומרים, כי מי שלומד אצל משה פנחס יודע דף גמרא. בעת השעור היה מתוח מאד ואף לא שמע את דברי אשתו מן המטבח, שממנו חדר תמיד עשן שאפף את חדר הלימוד.

לאחר זמן נתקבל לבית הספר „המזרחי". תלמיד שקדן היה זוכה בחיבתו של משה פנחס המלמד ולנשיקה בקדקדו.

משה פנחס מעולם לא נפש מעמל השבוע. מדי שבת בשבתו היו התל־מידים מתכנסים ללמוד „עין יעקב". ומשה פנחס, קפוטה של קטיפה לגופו, ולראשו כיפה שחורה וגדולה, — מן החוץ נשמע קרקור הצפרדעים, — יושב היה הוא ותלמידיו, מסובין לשולחן המכוסה סדין לבן, ועליו פמוט כסף גדול.

עסיסיות ומתיקות ושלוות נפשו הקסימונו. חשנו בנשמה יתרה של המלמד שלנו. עיניו היו מחייכות וכובשות בחיוניותן. נפלה המחיצה שבינו לבין התלמידים והתחומים נתפרדו. היינו אחד, הרבי והתלמידים.

ב. צ. פומרנץ / ישראל סרבנוגורה ז"ל

נולד בשנת 1926, באלכסנדר. מלחמת העולם השניה טילטלה את הנער ממסגרת חייו הרגילה וגררה אותו אל נתיב היסורים והתלאות.

כשעלה לארץ בשנת 1947 התחיל לעבוד במקצועו — סריגת גרביים. אך זמן קצר הספיק לעבוד במקצועו זה והנה פרצה מלחמת השחרור. הוא התגייס מיד למערכות המלחמה, מחושל בגופו וברצונו. המלחמה סחפה אותו בטרם הספיק להתערות כראוי בארץ ולקנות לו ידידים ומכרים.

ביום 25.10.48 נפל ליד משטרת בית ג'וברין והובא לקבורה בראשון־לציון. ביום 22.6.50 הועברו עצמותיו אל בית־הקברות הצבאי בנחלת־יצחק, חלקה 60, שורה 24, קבר מס' 1.

מדינת ישראל

הננו מודיעים בצער עמוק כי

ישראל סרבנגורה ז"ל

נפל בשעת מלוי תפקידו ביום כב' תשרי תש"ט (25.10.48) במשטרת בית ג'וברין.

ממשלת ישראל. צבא־ההגנה לישראל והאזרחה העבריה ישאו תמיד את זכר ישראל אשר נפל בהגנת המולדת ובמערכה על חרותה ועצמאותה.

ראש הממשלה:

ב. צ. פומרנץ / גדליהו פרנקנטל ז"ל

כבחייו — כן במותו חי הוא בצינעה, ובדומיה עצורה נפטר מן העולם.

חמש שנים סבל ממחלה ממארת, אשר הסבה לו יסורים בל ישוערו; אך בקור־רוחו ובאצילות התאמץ והבליג על יסוריו, כדי להסתיר את סבלו מעיני אחרים, שלא לצער אותם.

הוריו, יחיאל־מאיר ודבורה־דינה, נמנו עם המשפחות המכובדות והאצילות. גדליהו קיבל בביתם חינוך מסורתי. בשנות חייו הראשונות לא שפר עליו חלקו, כי מצבם הכלכלי של ההורים היה דחוק מאד ובעודו צעיר־לימים נאלץ גדליהו בכוחותיו הוא לפלס לו דרך כדי לכלכל את עצמו וגם לבוא לעזרת ההורים.

הכרתיו בתור עלם צעיר, שקט, מצניע לכת, שבת־צחוק אצילת נסוכה תמיד על פניו. עיניו העידו על מחשבה מעמיקה צמאונו לדעת ולהשכלה לא ידע רוויה. הירבה לקרוא וללמוד בכזחותיו העצמיים והגיע לרמת השכלה נאותה. דוגל היה בקידום האדם וכבודו. תמיד חיפש דרך לשינוי פני החיים של הנוער היהודי בגולה, וכך הגיע אל תנועת הנוער „גורדוניה", בה ראה אמצעי להגשמת שאיפותיו. הודות לכשרונותיו המזהירים התערה חיש־מהר בתנועה זו ונעשה אחד מראשי דובריה.

משאת נפשו היקרה ביותר היתה לעלות לארץ־ישראל, לעבוד את אדמתה ולחיות חיים פוריים של מעמד לאומי, חופש ויצירה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה סבל גדליהו יחד עם כל אחיו מידי הנוגשים הנאציים, ולא אחת עמד בצל הגרדום אך ניצל בנס. יחד עם אשתו דבורה (אותה נשא ברגע האחרון, לפני עזבם את אלכסנדר), נטש את ביתו ואת משפחתו תוך סכנת נפשות נדדו מעיר לעיר, בדרכים־לא־דרכים, עד שהצליחו להגיע לסיביר אשר ברוסיה. שם עברו עליו שנות יסורים וסבל, הן בגוף והן בנפש. אך הודות לאמונתו העמוקה ב„נצח ישראל לא ישקר" ותקוותו האיתנה, עמד בו כוחו להחזיק מעמד וזכה לראות בתבוסתם של קלגסי גרמניה.

בשנת 1947 הגיע ארצה יחד עם אשתו דבורה ובנם יוסי. כאן קידמו את פניו תוהו־ובוהו של שלהי השלטון המנדטורי והפרעות שפרעו הערבים בישראל. אך שוב היה הוא איתן ברוחו וצפה בכליון־נפש לקראת המפנה

הכביר העומד לחול בחיי העם. הדי היריות והכדורים ששרקו מעל לראשו בעמדות ההגנה שבקרית ענבים לא הפחידוהו. גאה היה על כך, שבחלקו נפל ללחום בעד עצמאות ישראל ותקומת מדינת ישראל.

כל־כולו היה נרגש ועירני לקראת הבאות. בלב נפעם היה מאזין לרדיו ועוקב אחרי מהלך ההצבעה באומות־המאוחדות. וכאשר נפלה ההכרעה והרוב הצביע בעד הקמת מדינת ישראל, לא היה גבול לשמחתו והתרגשותו. אותה שעה עמדו דמעות בעיניו והוא מילמל לעצמו: „זכיתי... זכיתי...". וכל אותו לילה שמח ורקד עד אור הבוקר.

אחרי קום המדינה השתקע בחולון. כאן גולד בנו השני, אפרים. השתתף באורח פעיל בפעולות מפלגתיות ותרבותיות, מילא כל תפקיד שהוטל עליו במרץ ובמסירות, וזכה לכבוד והערכה מצד כל חבריו וידידיו.

היה פעיל בוועדת התרבות של הסתדרות העובדים בחולון, במיוחד התמסר להחדרת התרבות העברית והשפה העברית בין העולים החדשים שאך זה עלו ארצה.

הוא היה אוהב הבריות ואהוב על הבריות. הצטיין במידת הכנסת אורחים, וביתו היה בית ועד לפגישות ושיחות.

דגש מיוחד שם על חינוך ילדיו, בעקבו בהקפדה אחרי התקדמותם בלימודיהם, והיה בעל ואב נאמן, מסור לביתו ואהוב על כל מכריו.

יהי זכרו ברוך לעד.

שמחה שרגן / אליהו פיין

אליהו פיין היה בין מייסדי הסתדרות „המזרחי" בעיר. ביוזמתו שלו הקימו בית ספר עברי לתפארת. המגמה של בית הספר היתה עברית בעברית.

ב־1925 עזב את חיק משפחתו ועלה לארץ. היה החלוץ הראשון מעירנו שהסמיך הלכה למעשה ועלה ארצה. במשבר הגדול שפקד את הארץ ובלחץ של בני משפחתו (אשתו היתה חולנית) היה נאלץ, שלא־ברצונו, לעזוב את הארץ שאהב ורצה להיות בה איכר, ובשנת 1927 חזר אל משפחתו לאלכסנדר.

הצורר קיפד את שאיפתו. הוא הושמד במחנה רכוז.

תהא נשמתו צרורה ולא נשכחת.

ש. פערלמוטער / יהושע צענדארף

געבוירן אין יאָר 1902, א זון פון א געראר חסיד, אן ערלעכער ייד און גוטמוטיקער מענטש. זיין מוטער — א פרומע, פאַלקסטימלעכע און גאסט־פריינטלעכע.

יהושע איז אין די יונגע יאָרן געוואָרן א זאָקן־ארבעטער, דערמיט האָט ער אויך געקענט העלפן זיין מוטער, דער פרי־געוואָרענער אלמנה. נישט לאנג איז ער פארבליבן ביי דעם פאך. נאָך אלס פרומער בחור, ווייל־לערנער, איז ער אוועק צו קרובים אין ווארשע און דאָרט געוואָרן א דרוקער־ארבעטער.

נאָך א פאָר יאָר, אין איינעם א שיינעם טאָג, האָט ער זיך צוריקגעקערט א צעשיינטער, מיטגעבראכט אין זיך אן עקסטרעם, לינק־אידעאַלאָגישע איינשטעלונג, און זיינע ערשטע בלעטלעך לידער אין קעשענע פון א שמאלער, שווארצער, אָפענער צעפראסטעטע בלאָזע, און אויף די פלידערן, געוויקלטע, ברייטע־טונקעלע טוך־פאסן. די דאָזיקע הלבשה איז געווען איינגטימלעך פאר די דעמלטדיקע טרעגער פון ראדיקאלן לאגער.

זיין ביכל לידער — „רויטע באפעלן" — וואָס ער האָט שפעטער ארויס־געגעבן, האָט נישט געקענט, צוליב צענזור־טעמים, דערשיינען אין פוילן, האָט ער דאָס ארויסגעגעבן אין דער פריי־שטאָט דאנציג.

אינספירירט פון די פאָליטישע קאמפן און סאָציאלע גערעכטיגקייטן פון דער ארבעטערשאפט אין דער מעטראָפאָליע — ווארשע, האָט זיין שעפעריש־שער גייסט ארויסגעבראכט, דער עיקר, סאָציאלן און רעוואָלוציאָנערן אויפברויז. ער איז געוואָרן דער זינגער־באזינגער פון ארבעטער־קאמף.

ער ווערט מיטגעריסן מיטן אלגעמיינעם ארומיקן אויפברויז און פאטאָס. אין דעם ביכל לידער פילט מען דעם אומרו, ריטם און גאנג, וואָס באווענט דעם דיכטערס הארץ און פענ.

אינהאלטלעך איז דאָס א ביכל פון שטילער ליריק מיט הארציקע מאָטיוון פון א פארבענקטן טרוימער. א טייל פון זיינע לידער זיינען אין תוך אָפּ־שפיגלונגען פון אייגענעם „איך"־געמיט; אנדערע זיינען א דיכטערישער פרוּוו פון ארויסברענגען סאָציאלע געשעענישן.

ער האָט זיך אויך פארמאָסטן אויף וויכטיקע געשעענישן און ראדיקאלע ענדערונגען אין געזעלשאפטלעכן לעבן.

ביז צו זיין עמיגרירן נאָך פראנקרייך דרוקט ער זיינע לידער אין „ליטע־ראריש בלעטער" און אין „וועלט שפיגל". אין פאריז דריקט ער אויס זיין פארגאפונג איבער דער דערהויבענער שיינקייט און אנדערשקייט פונעם ארום. ער דריקט עס אויס אין די רעאלע בילדער פון זיינע נייע לידער. א טיף־רירנדיק און ווייטיקדיק ליד האָט צענדאָרף פארעפנטלעכט איבער א קינדער־לאגער אין פראנקרייך אין די גרויזאמסטע טעג, וועו דער דייטשער פאשיזם האָט באהערשט פראנקרייך.

ער באטייליקט זיך ביז צו דער מלחמה, מיט לידער אין ארטיקע יידישע זשורנאלן און צייט־שריפטן.

ער איז טראגיש אומגעקומען אין פאריז בעת דער אויסזידלונג פון די יידן.

יצחק צענדארף /

ישראל יהושע (נואניעק) צענדארף ז"ל

דער דיכטער י. ש. צענדאָרף איז געבוירן אין לאָדזש יאָר 1902 ביי חסידישע עלטערן. נאָכן ענדיקן אין אלעקסאנדער די „חדרים" פאָרט ער לערנען אין „ישיבה" קיין גאסטינין און ווערט צו 17 יאָר קאנדידאט אויף סמיכות לרבנות. צוליב דעם פריצייטיקן טויט פון זיין פאָטער דוד ז"ל פארלאָזט ער די „ישיבה" און קומט צוריק קיין אלעקסאנדער, ווו ער ווערט אן אקטיווער טוער אין „המזרחי" און איינער פון די מיטבויער פון זייער שול.

צו יענער צייט הויבט ער אָן אויטאָדידאקטיש לערנען איראָפאישע שפראכן. נישט קענענדיק בלייבן אין שטעטל, פאָרט ער קיין ווארשע, לערנט זיך זיין א זעצער און הויבט אָן ארבעטן אין דער „פאָלקס־צייטונג". ער ווערט דערנאָך אן אקטיווער קאָמוניסט, פארלירט צוליב דעם די ארבעט און קומט צוריק קיין אלעקסאנדער. צוליב זיין פאָליטישער טעטיקייט אין אלעקסאנדער און לאָדזשער ראיאָן ווערט ער פארפאָלגט דורך דער פאָליציי. פאר יעדן ארבעטער יום־טוב ווערט ער ארעסטירט אויף עטלעכע טעג.

ער נעמט זיך צו ליטעראריש ארבעט; דערוועבט זיך א גרויסע ביב־ליאָטעק אין פארשיידענע שפראכן; די פאָליציי קאָנפיסקירט יעדעס מאָל

די ביכער און ער באקומט זיי נאָך אן אינטערוועניע ווידער צוריק, געשטעמ־
פלט. הייבט אן שרייבן לידער אין די „ליטעראריש בלעטער" און „וועלט־
שפיגעל". צוליב די כסדרדיקע רדיפות מצד דער פאָליציי, ווערט זיין מוטער
קראנק און שטאַרבט, ווען ער איז שוין נישטאָ אין שטעטל. עס דערווארט
אים א גרויסער פראָצעס. 9 חדשים באהאלט ער זיך אויס אין ווארשע. ווען
די פאָליציי קומט אויף זיינע שפורן, אנטלויפט ער קיין דאנציג. דאָרט גיט
ער ארויס אין 1931 דאָס בוך לידער „רויטע באפעלן".

אין 1933, מיט היטלערס קומען צו דער מאכט, פאָרט ער קיין פאריז,
באזעצט זיך דאָ מיט זיין פרוי און קינד און ווערט טעטיק אויפן ליטעראריש־
געביט.

ווען די היטלעריסטן קומען קיין פאריז, ווערט ער פארשיקט אין לאגער
פיטיוויע. ער פירט דאָ קולטור־ארבעט, האלט פארטראגן און איז ליטעראריש
טעטיק. אייניקע לידער זיינע ווערן געזונגען פון די פארהאָפטעטע.

אין 1942 ווערט ער דעפאָרטירט קיין אָשוויענצים, ווו ער ווערט דער־
מאָרדעט דורך די נאצי־מערדער איבערלאָזנדיק זיין פרוי און טאָכטער
מישעל, 2 יאָר אלט.

(זע וועגן אים אין „יזכור־בוך צום אָנדענק פון 14 אומגעקומענע פארי־
זער יידישע שרייבער", רעדאקטירט פון י. ספערא, ג. קעניג, מ. שולשטיין
און ב. שלעווין; פארלאג „אויפסניי", פאריז 1945, ז. 183—191).

י. ש. צענדארף / צוויי לידער

(פון יזכור בוד)

הונגעריקע

הונגעריקע פארגעסן אַפטמאַל, אז זיי זיינען מענטשן,
כאַטש עס איז יעדערן אזוי מענטשלעך ביטער.
מען עסט מיט די אויגן דאַס ברויט פון חברס הענט שוין,
מען וואַלט גערן דעם חברס ברויט מיט די פינגער געשניטן.

די הייסע בליקן יאָגן זיך נאָכן וואנדערנדיקן קעסל,
מען חשבונט די געדיכטיקייט פון א יעדן לעפל,
מען צערטלט די בענקשאפט צו א גרעסערער פאָרציע עסן —
גרויס איז די פרייד וועז מ׳קען אביסל „ראביאָ״ * טרעפן.

ווי שמערצלעך ס׳איז צו זען די פיין פון גרויסע קינדער,
ווי זוכנדיק א טרייע מאמע ביי וועמען ברויט צו בעטן.
איך פיל זיי מיט, דאַך, אויגן מיינע, בעסער וואַלט איך בלינד זיין
און נישט זען ווי ס׳וועלט דאָ מענטשן־כבוד געטראָטן!

דער ביטערער הונגער איז מיינער אן אלטער באקאנטער.
איך האָב געזען שוין הונגערן פיל גרויסע גייסטער.
איך האָב אליין שוין אויך געטראָפן אים אין מיינע קאנטן
און פלעג אמאָל בארימען זיך, אז כ׳בין א הונגער־מייסטער.

דאָך ווי אנדערש מיר האָבן אונדזער פיין געטראָגן,
מיר האָבן זיין געברום מיט געזאנג איבערגעשריגן.
ווי סאָלדאטן פלעגן מיר זיך אויפן הונגער־פראָנט שלאָגן,
און נאָך א טאָג געלעכטער זיינען מיר געווען די זיגער.

---

* איבערבלייבעכץ פון געקעכטס אין קעסל.

נויין קינדעלע גייט שוין...

מיין קינדעלע גייט שוין, און איך קען עס נישט זען!
אך, וואָס פאר א פרייד ס׳איז געבאָדן אין צער!
פארבייסן די ליפן — ס׳איז אלץ וואָס איך קען.
דאָס טאטע־הארץ מוז ווערן ווי גראניט הארט.

עס לויפן אירע פיסעלעך, ווי ניסעלעך אזוי גרויס.
מישעלע לויפט — דער מאמעס אָטעם לויפט מיט.
באלד וואָלט זי געלאָפן זיך זעצן אויף מיין שויס
און געיאָגט איבער מיר די פיצעלעך טריט.

און וואָלט איך געקענט כאָטש א ווייל דאָרט אהין
קושן די פיסעלעך, יעדעס קינדער־גליד —
דעם חלום פון טאטע־גליק פונווייטן כ׳שפין
דער בלוי אויגיקער טרוים אין מיין ליבן בליט.

הארציקער חן פון ערשטן קינדערישן גאנג,
אָט פאלט עס, הייבט זיך און פאלט ווידער צוריק.
פון שטעכיקע דראָטן — א גרענעץ־פאָרהאנג
פארשטעלט מיינע אויגן דאָס וואקסנדע גליק.

לויף דאָרט, מיין טעכטערל, וואָקס געזונט און לויף,
אייל שנעל דורך דער קווער פון די ביטערע טעג!
דו לויפסט דאָרט פילמאָל דורכן קליינינקן הויף,
און דיין טאטנס הארץ דאָ לויפט מיט אויף דייז וועג

פיטיוויע, דעם 17־טן אויגוסט 1941

ש. פערלמוטער / אברהמ׳לה קאן

אן אייגנארטיקער טיפּ פֿאַלקס־אינטעליגענט איז געווען דער פון לאַדזש אראַפּגעקומענער, וואָס האָט א סך יאָרן, ביז צו דער לעצטער וועלט־מלחמה, געלעבט אין אלעקסאנדער — אברהמ׳ל קאן.

געבורן אין א פרום־אַרטאַדאָקסער שטוב און דערצויגן ביי א זיידע אן אַרעמאן. אליין געווען א ווויל־לערנער — א בר־אוריין, א תלמיד חכם, איש ספר, עדין נפש און טיף קלוג. געוואָרן שפּעטער באוווסט אלס משכיל. געלעבט צווישן שרייבער און קינסטלער פון לאַדזש. געווען אן אוהב־ציון, לויט די באגריפן פון אמאל.

קומענדיק אין אלעקסאנדער, דאכט זיך אין יאָר 1922, האָט ער זיך פארנומען מיט געבן העברעאישע לעקציעס, פון וועלכע ער, אין זיינע ווייניקע הצטרכותן, האָט דאָך נישט געהאט קיין חיונה.

ער איז געווען א קענער פון תנ״ך און פון דער נייער העברעאישער ליטעראטור, הגם ער האָט זיך אויסגעלעבט אין א יידיש־ריידנדיקער סביבה. געווען אויך באהאוונט אין דער יידישער ליטעראטור; פון צייט צו צייט ארויסגעטראָטן מיט רעפעראטן וועגן העברעאיש־יידישע ליטעראטור־פראָב־לעמען; שטודירט פילאָזאָפישע פראָבלעמען.

ער איז געווען אין זיין וועלט־אויפפאסונג — א העגעליאנער.

ער האָט נישט געשאפן קיין משפחה־לעבן, געלעבט אין און מיט זיך. די וועלט מיט אירע פארשיידענע פּראָבלעמען און די געזעלשאפט מיט אירע קלאסן־קעגנזאצן, האָט ער רעדוצירט צו א „בולקע מיט פוטער־אידעע״. דעם געווירבל, געדריי ארום דער מאטעריעלער־וועלט, האט ער נעגירט; געמיינט, אז דאָס געהערט אים נישט אָן.

זיין אויסערלעכער אויסזען האָט געמאכט דעם איינדרוק, פון א מענטש וואָס געהערט נישט צו אונדזער וואָכעדיקער, מאטעריעלער וועלט. שטענדיק אין זיך אריינגעטאָן, נישט אַכט געלייגט אויף זיין אויסערלעכן אויסזען.

א נידעריקער, א דארער, א כמעט קערפערלאָז־געשטאלט, אָפּגעצערט, ווי דער רבי חנינא בן דוסא. די ביז גאָר קלייגע שיך אויף זיינע דינע און קליינע פיס, האָבן מיט קורצע טריטלעך געהאָפּסלט איבער די אלעקסאנדערער

אספאלטירטע גאסן. האָסט געקענט מיינען, דאָס דער באָדן אונטער אים, איז צו גראָב, וויניק עלאסטיש, אויפצונעמען און אויסטראָגן זיין גוף־וויביקייט.

אין אן ענגן קריין, ליבהאָבער פון גוטן יידישן בוך, האָבן מיר זיך מיט אים געטראָפן אין דער פריוואטער ווינונג פון ליבנסווירדיקן און גאסטפריינט־לעכן איטשע ראָזנבלום. אין אָט דער היימישער, ווארעמער שטוב, האָט זיין אייגנארטיקע מענטאליטעט געפונען א גייסטיקן תיקון.

ער איז אומגעקומען פון א טמאהדיקער דייטשער האנט, באלד ווי די ערשטע פּארשאָלטענע היטלעריסטן האָבן פארנומען אונדזער שטאָט.

אברהם ציאשניאק / שנוחה קאפעל

געבוירן אין לאָדזש ביי האלב פארמעגלעכע עלטערן, האָט ער באקומען א דערציונג אי אין א „חדר" אי א וועלטלעכע בילדונג. געענדיקט די לאָדזשער יאראטשינסקיס שול. נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה האָט זיך זיין פאמיליע באזעצט אין אלעקסאנדער און שמחה איז באלד געוואָרן אקטיוו אין דעם נאָר וואָס אנטשטאנענעם יידישן פראָפעסיאָנעלן פאריין פון האָנט־זאָקן ארבעטער, און גלייך אריינגעטראָטן אין די קולטור־אָרגאניזאציעס, ווי די „גראָסער ביבליאָטעק" א.א. ער האָט אויך געזומען אן אקטיוון אָנטייל אין די הילפס־קאסעס וואָס האָבן זיך געשאפן פאר די נויטבאדערפטיקע יידן אין אלעקסאנדער.

שמחה האָט א גרויסן חלק ביים שאפן די בונדישע אָרגאָניזאציע אין אלעקסאנדער און איז אייגער פון די אקטיוסטע אירע טוער. צוליב זיין אינטעליגענץ איז ער געוואָרן באלד באווסט און אנערקענט אויך ביי די פוילישע און דייטשע ארבעטער. ער איז געווען דער שטענדיקער רעפרעזענ־טאנט פון „בונד" אין די צווישנפארטייאישע אונטערהאנדלונגען און אויף עפנטלעכע ארויסטרעטונגען, ווי דער 1־טער מאי, און געדענקט אין ביידע שפראכן, יידיש און פויליש. די חברטע שרה מירל ברעסלער, וואָס איז אויך געווען אין „בונד", איז געוואָרן זיין שטענדיקע לעבן־באגלייטערין. זיי ביידע האָבן אוועקגעגעבן זייער ענערגיע און צייט דעם „בונד".

ער האָט געשריבן פראָשעניעס פאר יידן, וואָס האָבן געדארפט ערליידיקן פארשיידענע ענינים אין מאגיסטראט, קראנקן־קאסע, אַדער אין אנדערע מלוכהשע אינסטיטוציעס, און נישט געוואָלט ווערן באצאָלט, טראָץ זיין שווערן מאָטעריעלן מצב. ער אליין מיט זיין פרוי, זיינען געזעסן א גאנצן טאָג ביי דער האנט־זאָקן מאשין, און אין אָוונט זיך פארנומען מיט בונדישער און געזעלשאפטלעכער ארבעט. שטענדיק געווען קראנק (א לונגענליידענער) און אויך זיין פרוי האָט געליטן פון טובערקולאָז, און נישט געהאט קיין באדינגונגען אויף צו היילן זיך. די חברטע שרה מירל איז געשטאָרבן אין 1938 יאָר; דאָס האָט שטארק געטראָפן דעם ח׳ שמחה. ער איז געבליבן מיט צוויי געראָטענע קינדער, מענדעלע און חיקה ז״ל. נישט קוקנדיק דערויף האָט ער וויייטער געטריי און איבערגעגעבן געארבעט אין דער בונדישער אָרגאניזאָציע.

ווי עס איז מיר באקאנט, איז ער געווען אין וואַרשעווער געטאָ אָנגעשטעלטער אין „דושאָינט״, און האָט זיך וויייטער פארנומען מיט געזעלשאפטלעכער ארבעט. עס האט אים נישט אויסגעמיטן דער טרויעריקער גורל וואָס האָט געטראָפן די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג.

ב. צ. פ. / שיע ריוואן

החורף בעיצומו. זה שלושה ימים יורד שלג בלי הפסק. משטה לובן עוטה את העיירה: עוד מעט לא ייראו הבתים הקטנים ברחוב וואַרשאָווסקי (יידישע גאס). השלג משבש את התחבורה, משתק את תקינות מהלך החיים: איז בא ואין יוצא. לפנות ערב נעשה הכפור יותר ויותר קשה וכמעט אין רואים נפש חיה בחוץ. החשמלית מלודז׳ באה באיחור רב והאנשים הבודדים החוזרים מעסקיהם ממהרים למצוא מחסה בחיק משפחתם.

בשעה זו חזרתי גם אני מלודז׳. ירדתי מהחשמלית במחשבה למהר הביתה ולשתות כוס תה חם...

פתאום נתקלתי בשלוש דמויות חשודות, הרצות לכיוון הגן הציבורי.

למרות הכפור הגדול והחשכה התעוררה בי הסקרנות — וצעדתי כמה צעדים לאותו כיוון. לאור פנס החשמל ע"י בתי השימוש שבמרכז העיר הבחנתי בשני שקצים ממשפחת אוליניצקי וביהודי שיע ריוואן. הלה הוציא בקבוק יי"ש ונתן לשני השקצים, ואלה — כהרף עין הריקו את הבקבוק. אחר־כך פקד עליהם: עכשיו אחרי. בצעדים מהירים התקדמו לעבר רחוב אוגרודובה, לחצר בית המרקחת. סקרנותי גברה עוד יותר ועקבתי אחרי הנעשה. כאשר הגעתי לחצר נתגלתה לעיני תמונה קורעת לב: פקיד מההוצאה לפועל (אקזקוטור) פקד להוציא את כל המטלטלין מדירתו של אהרון אלביק. התחילו לזרוק החוצה כסאות, ארונות, כלים, מנורות, כרים, שמיכות ולבסוף הוציאו את כל המשפחה האומללה מדירתם. תמונה מזעזעת! אהרון אלביק מרים את ידיו לשמים וצועק: „אלי, אלי למה עזבתני מה חטאי ומה פשעי?" רוני אשתו, אשה שמנה וגוצה, חולנית, מתייפחת ועוטפת את שני ילדיה בצעיף צמר גדול. השניים עומדים ורועדים מקור ואינם תופסים פשר הדבר. מתאספים אנשים, מתחילים לשדל את בעל־הבית ואת הפקידים; מבטיחים לשלם את שכר הדירה. אבל לא הועילו כל הבקשות ואת הנעשה אין להשיב. עמדתי והרהרתי כמה זולים הם חיי האדם, אפסיים הם ומופקרים; אין דין ואין דיין שירחם על חיי משפחה אומללה זו.

לאחר שהפקיד ועוזריו גמרו את מלאכתם הבזויה, שמו חותמות על הדלת והלכו, נשמע פתאום מפינה אחת של החצר קול שיע ריוואן: „יאַנעק, יוזעף, בואו אחרי" ושלושתם ניגשו לדלת. שיע הוריד את החותמות ושני השקצים התחילו להחזיר את המטלטלין והיהודים שעמדו בחצר עזרו להם.

מיד באו שוטרים, התחילו לצעוק ואיימו במשפט פלילי. שיע ריוואן לקח על עצמו את כל האחריות לתוצאות המשפט. אחר־כך הסתדר הענין; יהודי העיר אספו כספים ושילמו בעד היהודי האומלל.

אהרון אלביק היה פעם בין העשירים והמכובדים בפולין. בתים גדולים היו לו בווארשה ובלודז' והוא הי חיים שקטים וצנועים. תמיד תמך בזולת, וביתו היה פתוח לעניים ולנצרכים. אך הקערה נהפכה על פיה — הוא הפסיד את כל רכושו, והתחיל להתדרדר מטה מטה עד שהגיע למצב של חוסר לחם וגג לראשו, ונוסף לזה התברך באשה חולנית ובשני ילדים פרובלמטיים. כדאי לציין שאף פעם לא ידענו את מצבו הטראגי; מפעם לפעם היה מוכר משהו מהרכוש שנשאר לו מהימים הטובים כדי לא להזדקק לעזרת בשר־ודם.

הבאתי את המקרה כדי לתת ציון ליהודי שיע ריוואן, איש פשוט, אשר לא רדף אחרי הכבוד, ותמיד היה מוכן בחרוף נפש לעזור לזולת.
יהי זכרו ברוך.

נוסף למקרה הנ"ל יש לציין לשבחו את פעילותו בשטח הציבורי. הגדיל לעשות רבות בשטח זה.

בתור גבאי בית־הכנסת הגדול דאג תמיד לשיפוצים ושיפורים של בית הכנסת, וביוזמתו הרחיבו גם את עזרת הנשים.

כחבר בחברה קדישא דאג לביצור חומה מסביב לבית הקברות שהיה עזוב שנים רבות, ובמרוצת זמן זה נהפך למקום מרעה לבהמות.

את הכסף עבור זה קיבל מגיסו העשיר שבא מאנגליה לביקור באלכסנדר. לגיס זה קראו „הדוד מוטי" (דער פעטער מאָטיע).

בן־ציון פומרנץ / אפרים מנשה שרמן

הוא נולד בעיר לודז', להוריו ישראל־שמחה ובילה־פריידל, שנמנו עם אחת המשפחות המסועפות של חרדים וחובשי ישיבות. אפרים מנשה היה הצעיר שבאחים והצטיין בחכמתו, בלמדנותו ובזכרונו המופלג, בבחינת „בור סוד שאינו מאבד אף טיפה". בנעוריו שקד על התורה בהתמדה, ויחד עם זאת קנה לו דעת והשכלה. לימודי הקודש בין כתלי בית־המדרש וה„ישיבה" לא סיפקו את מאוויי נפשו ולא הירוו את צמאונו לידיעות כלליות. עיוניו בכתבי הרמב"ם, ובמיוחד בתחום חכמת הרפואה, עוררו בו נטיה לחכמה זו. מיד התחיל לשקוד על ספרי לימוד האנטומיה, על־מנת שיוכל ללמוד רפואה בבוא העת. ברוב שקידתו ומרצו עשה חיל בלימודיו והתקדם שלב אחרי שלב, עד שהגיע להשכלה כללית גבוהה ובין היתר הצטיין בידיעת שפות שונות.

בגיל צעיר בא בברית הנישואין עם שפרה בת יצחק וחנה־פייגה. זמן קצר היה סמוך אל שולחנו של חותנו („קעסט"), אך עד מהרה פילס לו דרך לחיים עצמאיים. דרכו הובילה אותו לאלכסנדר, וכאן נרתם מיד לפעולה ציבורית בשטח החינוכי, החברתי והסוציאלי. ביתו הפך עד מהרה לבית־ועד לתלמידי חכמים, ושימש מרכז ללומדי תורה ולמשכילים כאחד. שם נערכו

תמיד ויכוחים ושיחות על נושאים שונים מהתלמוד, על גאוני וגדולי התורה, על חידושיהם ופסקיהם וכו' וכו'.

על קיר ביתו, מעל למיטתו, היו תלויות במסגרות מוזהבות תמונותיהם של גדולי ישראל וביניהם: אברבנאל, רבי עקיבא אייגר, רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, הבעל־שם־טוב, הרמב"ם, רבי יהודה הלוי, ועוד. תמונות אלה שיוו חן מיוחד לבית ודיוקנאותיהם של אותם גאונים סיפקו לו תמיד נושאים לשיחות על חייהם ויצירותיהם. במיוחד שגורות היו על פיו מילות שירו של רבי יהודה הלוי — „לבי במזרח ואני בסוף מערב".

הוא היה ציוני בלב ונפש. הוא היה הראשון בעירנו אשר דיבר עברית בהברה הספרדית, כפי שהיתה שגורה בפיהם של בוני הארץ. בהסכמתו יצאו בנו שמחה ובתו שרה להכשרה לקראת עלייתם ארצה. וכאשר קיבל מבנו בפעם הראשונה תמונה מהארץ, כשהוא רכוב על סוס לבן ורובה על שכמו, לא היה קץ לשמחתו וגאוותו. פניו היו נוהרות מגיל בהצביעו על התמונה: „הביטו וראו, בני שמחה הוא אחד משומרי הגליל התחתון".

בשבתות ובחגים היו מתכנסים בביתו בני־נוער רבים מתלמידי ה„ישיבות" ובית הספר „המזרחי", והוא היה קורא בפניהם פרק בתנ"ך, כשהוא מבאר את תוכנו ומשמעותו בשפה עשירה, מקסימה ומרתקת. סיגנון דיבורו ורעיו־נותיו היו מצודדים את לבות השומעים, שהיו יושבים צמודים למקומותיהם עד השעות המאוחרות ומקשיבים רב קשב.

פעילותו הציבורית מתבלטת גם בשטח הסוציאלי. מלחמת העולם הרא־שונה פגעה קשות ביהודי עירתנו הן מבחינה רוחנית והן מבחינה חומרית. רבים נשארו ללא קורת גג וללא מקור מחיה. הרעב והמחסור גרמו למחלות, ומגיפת הטיפוס השתוללה בקרב האוכלוסיה. אז היה אפרים מנשה בין היוזמים והפעילים, והתנדב ראשון להושיט עזרה בשטח התברואה. הוא ביקר בעשרות בתים, יעץ וטיפל והגיש עזרה ראשונה, שהביאה תועלת מרובה הודות לבקי־אותו בשטח זה. רבים התאוששו והחזיקו מעמד הודות לטיפולו המסור. כאשר הגיע המשלוח הראשון של מזון ועזרה רפואית מטעם הג'וינט, על־מנת לחלק בין מעוטי היכולת, הזדרז אפרים להירתם גם לפעולה זו והתנדב להיות אחראי על המטבח ועל חלוקת תבשיל חם לילדים רעבים. הנהיג סדר למופת במטבח והקפיד שלא יקופח מי מהילדים. הוא הוכיח אז את כשרונו הרב בניהול פנקסים, חליפת מכתבים ועריכת דו"חות, וזכה באהדה רבה מצד הממונים של הג'וינט.

בשנים האחרונות ניהל את בית החרושת לגרביים של מר ביאלוס (ביאלוס היה בעל בית המרקחת היהודי היחיד בעירנו); הודות לכושר הארגון שלו וידיעותיו הרבות לא הזדקק לשום עזהה וריכוז בידיו את כל ענפי המפעל. כל הפועלים שעבדו במפעל — ביניהם פולנים וגם גרמנים — זכו מצדו ביחס ידידותי וחביב, וכולם אהבוהו וכבדוהו.

וכשהגיע היום המר והנמהר, בו נגזרה גזירת הגירוש על כל העדה היהודית בעיירתנו, פסע גם אפרים מנשה את פסיעותיו האחרונות על אדמת אלכסנדר ונספה ביחד עם בני עירנו.

זכרו נחרת לנצח בלבנו כאציל־נפש, אהוב על הבריות וכאחד מעמודי התורה והחכמה בעיירתנו.

יהי זכרו ברוך.

אחרי המלחמה

נאכן חורבן

אברהם טענענבוים / נאכן חורבן

אלעקסאנדער — א שיין יידיש פאבריקן־שטעטל. עס קומען פארשיידענע סוחרים פון אלע עקן און קויפן אויסגעפערטיקטע סחורות, וואָס אונדזערע ברידער און שוועסטער האָבן אויסגעארבעט.

עס ליגן מיר גוט אין מיין זכרון די אלע יידישע געסלעך, ווו אונדזער טייערער יוגנט האָט יעדן אָוונט פארברענגט. וועו עס איז געקומען אַ פרייטיק פלעגן מאסן חסידים קומען צום אלעקסאנדערער רבין אויף שבת.

עס שטייען מיר נאָך פאר מיינע אויגן אלע יידישע אַרגאניזאציעס: די לינקע „פועלי־ציון", „בונד" און די רעכטע „פועלי־ציון", מיט צענדאָרפן און יעקב פערלמוטער בראש. דאָס אלס איז אוועק ווי א שטיין אין וואסער אריין, אָבער אין מיינע געדאנקען לעבט דאָס אלס.

בית העלמין היהודי לאחר המלחמה...
דער יידישער בית־עולם נאָכן קריג...

דעם 9־טן סעפטעמבער 1939, 10 א זייגער אין דערפרי, האָבן אריינ־ מארשירט די ערשטע פארפאסטנס פון דער דייטשער ארמיי. איך האָב אליין געזען גוסטלען און פאשקיש זון גיין אַנגעטון אין פאַליציייאישע קליידער. דאָס האָט אויף מיר אַנגעוואַרפן א טויט־שרעק. איך בין אהיים געקומען און האָב דאָס דערציילט מיינע ליבע עלטערן מיט א געוויין. איך בין אראָפּ צו שימקעוויטשן און זיי געזאָגט, אז עס דערווארט דעם גאנצן יידישן ישוב א שוידערלעכער אומקום, און איך בין צוריק אהיים געלאָפן צו מיינע עלטערן. איך האָב זיך געזעגנט מיט זיי און האָב זיי געזאָגט, אז איך וועל צוריקקומען אין עטלעכע טעג.

איך בין צוריק געקומען קיין אלעקסאנדער אין 1946. איך האָב זיך ארומגעדרייט אין אונדזער שטעטל און געווויינט מיט גרויסע טרערן, וואָס פאר א גרויסע שטראָף עס איז געקומען אויף אלע אונדזערע נאָענטע און טייערע. איך האָב געזוכט באקאנטע מענטשן, אָבער ליידער האָב איך נישט געפונען קיינעם. איך האָב זיך ארומגעדרייט אין לוסט־גאָרטן. פלוצים האָב איך באמערקט, אז איינער גייט מיט א שטעקן אין דער האנט, זייער א יונגער מענטש. איך האָב זיך דערנענטערט צו אים: דאָס איז געווען אברהם שוועג־ דזיניעוויטש און איך האָב אים געוואָלט קושן. ער האָט מיר גאזאָגט: קוש מיך נישט, ווייל איך האָב סוכאטעס. איך האָב שטארק אַנגעהויבן צו ווויינען.

איך בין אוועק אויף דער גאס, ווו איך האָב געווויינט צוזאמען מיט מיינע עלטערן פאר דעם קריג, אויף קאשצעלנע. איך בין אריין אין אונדזער ווויונג, און האָב אלס דערקענט וואָס מיר האָבן איבערגעלאָזט.

עס האָט זיך פאר מיר אַנגעהויבן א פרישע טראגעדיע: ווואהין גייט מען און ווו שטייט מען? איך האָב באשלאָסן צו גיין אהיים צוזאמען מיטן גאנצן בני ישראל — אהיים קיין ארץ ישראל.

יצחק צנדורף / בחזרי לאלכסנדר

כשחזרתי, אחרי שבע שנות יסורים, בגמר מלחמת השמד, לעיר מולדתי אלכסנדר, לא הכרתי את רחובותיה. במו עיני ראיתי את חורבן אלכסנדר, את רחובותיה בלי יהודים, את בתיהם שנתפסו על־ידי זרים.

רציתי לראות את המקומות בהם ביליתי רבות משנות חיי. כשירדתי מהחשמלית בה הגעתי מלודז', ניגשתי קודם כל לביתי, לבית אחי משה חיים ז"ל. אבל לא יכולתי להיכנס. הדלת היתה נעולה ועל הדלת שלט של רופא פולני, זר. שומרת הבית מסרה לי את התמונה של אמי ז"ל וסיפרה לי שבזמן שהוציאו את הרכוש והרהיטים היא לקחה את התמונה בידעה מראש שהיא תקבל תמורה. היא גם מסרה לי לאן העבירו את הרהיטים שלנו. נכנסתי לפולני אחד וראיתי את כל החפצים שלנו. התחלתי לדבר אתו, והוא קם ואיים עלי. קמתי ועזבתי את דירתו עם רכושנו.

בית המדרש „של הקהל"; כיום — סדנה

דעם קהלס בית מדרש — היינט א שלאָסער ווערשטאַט

ניגשתי לשוק בתקוה למצוא ולו אשה יהודיה אחת, ולא מצאתי. נכנסתי לגן הציבורי, בו בילה הנוער היהודי לפני המלחמה את זמנו החופשי. מן השוק ניגשתי לבית החרושת של גרשון היימן, בו עבדתי עד יום לפני המלחמה. נכנסתי פנימה, עומדים פועלים ועובדים. עומד מנהל בית החרושת, אבל לא גרשון היימן ואף לא פועל יהודי אחד ביניהם. חזרתי דרך השוק והגן לרחוב היהודים, „יידישע גאס", אשר לפני המלחמה היה תמיד מלא יהודים. נכנסתי לחצר הרבי לראות את בית המדרש הגדול ואת בית הרבי הגדול אשר הייתי רגיל לראות בהם יהודים מכל קצווי הארץ, לאלפים ולמאות בחורים לומדים. במקום זה ראיתי בית ספר תיכון בלי ילד יהודי אחד.

המשכתי באותו רחוב לבית החברים פליטמן וריוואן אשר לפנים התאכסז שם הקיבוץ בורוכוב שלנו. בבית הזה החביאו חברינו בעליית הגג את דגל המפלגה. אבל בפתח הבית ראיתי אנשים זרים, אשר שאלו אותי: מה רצונך? המשכתי עד המקום בו היה עומד בית הכנסת הגדול, אבל ראיתי רק את המגרש שנשאר אחרי שהפולקס־דויטשה המקומיים שרפו את בית הכנסת. עברתי לבית המדרש הגדול, אבל במקום יהודים בבית המדרש ראיתי בית חרושת לגרביים ופועלים פולנים ואף לא יהודי אחד.

המשכתי דרך רחוב היהודים ו„מילן־גאס", וניגשתי אל בית הקברות, ברצותי לראות את קבר אמי ז"ל, וקבריהם של אחותי, סבי ורבים ממכרי המנוחים. אבל מעיני זלגו דמעות בראותי את הגדר ההרוסה ובתוך בית הקברות פולנים עם סוסים ופרות. רוב המצבות אינן במקומן. ערכתי כמה צילומים במקום ובדמעות בעיניים עזבתי את בית הקברות. בדרך ראיתי שכל המדרכות בעיר מרוצפות במצבות עם שמות וכתובות עבריים.

לא האמנתי לעצמי ששלטון של פועלים בעיריה מרשה דברים כאלה. החלטתי להיכנס לעיריה ונפגשתי עם הרבה פקידים מכרים. כל הפקידים מלפני המלחמה יושבים במקומותיהם, החליפו רק את פנקס־החבר של המפלגה; רק ראש העיר הוחלף.

בעיריה נודע לי שנמצאו בעיר כמה משפחות יהודים. לקחתי את הכתובות ורצתי לבית של החסיד דגור יהודה מאיר יעקובוביץ ז"ל. לא האמנתי בראותי את חברי לעבודה ציבורית את החבר אברהם ווילנסקי, עם אשתו צביה. שנינו בכינו בראותנו את חורבן עירנו, חורבן משפחותינו וחורבן קהילתנו.

החלטתי שאין בשבילי מקום בעיירתי, — אפילו לילה אחד לא רציתי להישאר בה — ונפרדתי מהחברים. לפני שעזבתי את המקום, ניגשתי לבית מפלגת „פועלי־ציון" צ"ס וגם פה ראיתי אנשים זרים. זרקתי עוד פעם מבט לדירה שלנו וברחתי. חזרתי לעיר לודז'. חיפשתי קרובים, מכרים, חברים למפלגה, ולא מצאתי אף קרוב אחד, אלא חברים אחדים למפלגה.

חברי כלודנביץ והרצברג קיבלו את פני וסידרו אותי בעבודה.

בעבודתי הציבורית מצאתי קצת סיפוק.

ב־28.3.49 ביקרתי עוד פעם אחרונה באלכסנדר וראיתי גם את בית הקברות בפעם האחרונה. עוד באותו יום עזבתי את אלכסנדר ואת לודז' בדרך לישראל.

פרטים על פעילות

ארגון יוצאי אלכסנדר בישראל

גרעיני הפעילות הראשונים בשטח זה נטמנו בשנים 25—1923, עם בואם ארצה של החלוצים הראשונים מעיירתנו. היו אלה: וולף קופלוביץ, אלתר זילברברג, יצחק צומבר, שלמה ברוכוני, יחיאל משה הנדלסמן, נחום פולקובסקי, יעקב זילברמן, בן־ציון פלאם, מיכאל גרויימן, מיילניק ואחרים.

היו אלה יהודים מכל שכבות האוכלוסיה — חלקם חדורים רוח־ציון וחלקם מחוגי החסידים — שהשאירו מאחוריהם בתים מסודרים וחמים, והחליטו, בזמנים של חוסר־עבודה, מאורעות־דמים וקדחת, לחיאחז במדבר החול ובסלעי המולדת. הם התאימו עצמם לעבודה פיזית קשה וקיבלו באהבה את חבלי הלידה של המדינה היהודית שבדרך. כאן כדאי לציין: למרות המשבר הכלכלי ששרר בארץ בימים הקשים ההם, נמצאו משפחות מבוססות בודדות, שחילקו מפיתן לאחרים. מצאת אצלן מקום לינה, ארוחה חמה, תמיכת־כסף קטנה, וכן — אולי החשוב מכל — מלת נחמה בעת צרה.

בשנת 1929, עם פרוץ המאורעות בארץ־ישראל, עת הגיעו לגולה הידיעות הראשונות על התנפלויות הערבים על הישוב היהודי, כאשר הסוכנות היהודית פנתה לנוער היהודי בגולה בבקשת עזרה — התארגן ספונטאנית בעיירתנו הנוער החלוצי והיה מוכן להתייצב לפקודה. היו אלה: יצחק וונטש, אהרן פליישמן, שלמה קולסקי, נטע פוזנר, חיים וסרמן, שמחה שרמן, שרה שרמן, בן־ציון פומרנץ, האחים יעקב ושמואל פרלמוטר.

קבוצה זו יצאה להכשרה ועלתה ארצה. הם היו מניחי היסוד ל„ארגון יוצאי אלכסנדר" וריכזו סביבם את יוצאי עירנו האחרים, שעלו בדרכים שונות. עזרו בהקמת הארגון ובתכנון הפגישות התכנותות, הבילוי בצוותא, הקשר עם הבית וכן המרצת הנוער ללכת בעקבות הראשונים, מורי־הדרך.

פעילות אחראית ומסועפת הראה הוועד בשנים 48—1946, עם העפלתם של פליטי השואה הראשונים, אודים מוצלים מאש, יחידים ממשפחות ענפות, בלא כל אמצעי מחיה.

תצלום בעת נטיעת עצים ע"ש קדושי אלכסנדר ב„יער הקדושים"

א בילד בעת אייגפלאנצן ביימער אויפן נאמען פון אונדזער קהילה אין „יער הקדושים"

הפיליפינים את ישראל

פרנק טיבולי מפיליפינים נאבק עם מוחמד אלי מישראל בקרב שנערך במסגרת

ראינו חובה קדושה לעצמנו לגיים עזרה לשארית הפליטה של החורבן האיום.

לשם כך ייסדנו את **קופת גמילות החסדים.** החברים שעסקו בזה תרמו הרבה מזמנם למטרה זו, ביקרו לאחר יום עבודה מפרך בבתי החברים, מבוססים בעניים, וכולם תרמו מכספם לייסוד הקופה, שנתנה הלוואות לחברים ללא ריבית, ובכך עזרה לנצרכים להסתדר. כמו כן היתה דאגה של סידור חברים בעבודה.

תיזכר כאן לטובה **אלקה ויגדרזון,** שהיתה פעילה במיוחד בשטח זה. לא היה איש מהעולים שלא מצא אצלה פינה חמה בדירתה הקטנה בת החדר האחד בתוספת מטבחון-עץ. בביתה מצא תמיד האורח מקום-לינה, ארוחה חמה, מלת-נחמה ותמיכה כספית. היא היתה „אם כל חי". תודה מיוחדת מגיעה לה.

ערבי אזכרה

הוועד לקח על עצמו את התפקיד הנכבד של עריכת ערבי-האזכרה השנתיים, בהם מספרים אלה שחזו על בשרם את מוראות השואה,

ערב אזכרה א „יזכור" אַוונט

דפים של „מגילת איכה" זו; אז צפה בזכרון כל אחד אכזריות התקופה ההיא וכל אחד חי מחדש את רגעי ההיאבקות עם השטן, שחכרית בצורה כה ברברית את בני משפחותינו.

חורשה ביער הקדושים

לזכר קדושי עיירתנו שניספו בידי הצורר הנאצי, ורובם אף לא נודע קברם, נטענו — בשנת 1956 — חורשה בהרי ירושלים.

המצבה במורתף השואה

השונא ועוזריו לא הסתפקו בהשמדה רוחנית ופיזית של העם היהודי. הם דאגו לכך שלא יישאר זכר לקהילה יהודית; קיבלנו לאחרונה ידיעות על הריסה המונית של בתי-קברות יהודיים. קברים אלה,

חח׳ אלקה וויגדרזון מדליקה נרות נשמה לאחר הסרת הלוט מעל לשלט
די חברטע עלקא וויגדערזאן צינד נשמה ליכט נאָכן אנטהילן דעם שילט

מצבות אלו, אבנים אלו, יכולים לספר הרבה על קורות הישוב היהודי, על החיים החברתיים ועל אוצרות תרבות שהושמדו באלכסנדר.

בתי הקברות נחרשו והפכו שדות-מרעה. המצבות נעקרו ורחוצות נסללו בהן. ואם עוד אי-פה אי-שם נשארה מצבה לפליטה, הרי גם לה נשקפת סכנת השמדה.

ראינו, אם כן, מחובתנו הקדושה להקים מצבה במרתף השואה בירושלים לזכר העיירה שהושמדה ובית-הקברות שחולל.

מזעזע היה הרגע, בשעת גלוי הלוט מעל למצבה: מבעד ללהבות המרטטות של הנרות האירו המלים החרותות: „לזכר עולם לקהילה הקדושה אלכסנדר". רעדה פילחה את הלבבות. בקול חנוק מבכי הזכיר חברנו שלמה ברוכוני את העיירה הקדושה, את היהודים היקרים שחיו בה במשך הדורות; העיירה של תורה וחכמה ומוסדות צדקה.

החבר אברהם ויילינסקי, אשר חזה על בשרו את שעות הגסיסה האחרונות והחורבן של הקהילה היהודית, תיאר את הרגעים הטרגיים בשעות האחרונות של הפינוי. היה זה תיאור מזעזע, שלא במהרה יישכח.

„ספר היזכור"

הננו מגישים לכם בזה את „ספר היזכור" לעיירה אלכסנדר, עיירת מולדתנו, ומקווים שאתם, בני עירנו היקרים, בכל אתר ואתר, תקבלו אותו כיאות.

בידינו כעת „ספר היזכור", שינציח את עיירתנו. הבה נקרא בו, הבה ניזכר בקדושתה של עיירתנו, הבה נספר לדורות הבאים על העיירה היפה והאהובה ועל תקופת השואה האיומה. נמלא בכך את חובתנו לקיים את צוואת הקדושים: **זכור — ואל תשכח!**

עוטי יגון ואבל אנו מרכינים ראשינו על קברי הקדושים.

כבוד לזכרם!

והרי רשימת החברים, שתרמו ממסירותם וממרצם להצלחת הוצאתו של „ספר היזכור":

ויגדרזון אלקה	פרלמוטר יעקב
וינטר מנחם	פרלמוטר שמואל
ויילינסקי אברהם	פרנקנטל שבתאי
חילביץ בן-ציון	ציאשניאק אברהם
טישלר נעמי	צנדורף יצחק
פומרנץ בן-ציון	רדומסקי עקיבא
פליישמן אהרן	רוזנצווייג טוביה

שרמן שרה

חברי ועדת המערכת:

בלומנטל נחמן	פרלמוטר שמואל
פומרנץ בן-ציון	פרנקנטל שבתאי
פרלמוטר יעקב	ציאשניאק אברהם

די טעטיקייט פון אונדזער ארגון יוצאי אלכסנדר אין ישראל

די ערשטע קערנדלעך זיינען פארזייט געוואָרן אויף דעם געביט אין די יאָרן 25—1923 מיטן אָנקומען פון די ערשטע פיאָניערן פון אונדזער שטעטל. דאָס זיינען געווען וואָלף קאָפלאָוויטש, אלתר זילבערבערג, איטשע צאמבער, שלמה ברוכוני, יחיאל משה האנדעלסמאן, נחום פאָלקאָווסקי, יעקב זילבערמאן, בן־ציון פלאם, מיכאל גריימאן, מיעל־ניק א.א.

יידן פון פארשיידענע שיכטן, — א טייל אדורכגענומען מיטן ציון־געדאנק, א טייל פון חסידישע קרייזן, — איבערלאָזנדיק גוט סיטואירטע און ווארעמע היימען, האָבן זיי באשלאָסן אין יענע שווערע טעג פון אומרוען, ארבעטסלאָזיקייט, מאלאריע־קראנקייטן א.א.וו. דאָ צו פארבלייבן און זיך געקלאמערט ארום די מדבר־זאמדן און פעלזן. איבערגייענדיק צו פיזישער שווערער ארבעט האָבן זיי מקבל באהבה געווען די חבלי לידה פון דער צוקונפטיקער יידישער מדינה. עס איז כדאי אונטערצושטרייכן: נישט געקוקט אויף דעם עקאָנאָמישן קריזיס, וואָס האָט געפאָנעווען אין יענע שווערע טעג, האָבן זיך געפונען איינצעלנע פארמעגלעכע משפחות, וואָס האָבן זיך געטיילט מיט דעם לעצטן ביסן. מען האָט ביי זיי געפונען א נאכט־געלעגער, א וואַרעמען מיטאָג, א קליינע געלט־שטיצע, און דער עיקר — א טריימט־וואָרט בעת א צרה.

אין יאָר 1929, מיטן אויסברוך פון די אומרוען אין ארץ ישראל, ווען די גלות־לענדער האָבן באקומען די ערשטע ידיעות וועגן די ארבישע איבערפאלן אויף דעם יידישן ישוב, ווען די יידישע אגענטן האָט זיך געוואנדן צו דער יידישער יוגנט אין די גלות־לענדער, זי זאל צוהילף קומען פארטיידיקן דעם יידישן יישוב — האָט זיך ספאָנטאניש אָרגאניזירט די חלוצישע יוגנט אין אונדזער שטעטל און געווען גרייט זיך שטעלן אין די ערשטע רייען. צו זיי האָבן געהערט: יצחק וונטש, אהרן פליישמאן, שלמה קאָלסקי, נטע פויזנער, חיים וואסערמאן, שמחה שערמאן, שרה שערמאן, בן־ציון פאָמעראנץ, און די ברידער יעקב און שמואל פערלמוטער.

אָט די גרופּע איז ארויסגעגאנגען אויף הכשרה־פונקטן און עולה געווען קיין ארץ ישראל. די דערמאנטע חברים זיינען געווען די יעניקע וואָס האָבן אוועקגעלייגט דעם יסוד פון אונדזער „ארגון אוצאי אלכסנדר" און ארום זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט אלע איבעריקע אלעקסאנדעריער יידן, וואָס זיינען עולה געווען דורך פארשיידענע וועגן. די אָפּטע צוזאַמענטרעפן, דאָס צוזאמען פארברענגען, אויך דער קאָנטאקט מיט דער אלטער היים און דאָס גלייכצייטיקע וועקן דאָס יוגנט נאָכצופאָלגן די טריט פון די וועג־ווייזער האָט געהאָלפן צום אנטשטיין פון ארגון.

די וויכטיקסטע און פארצווייגטסטע ארבעט פון דעם קאָמיטעט איז אויסגעפאלן אויף די יאָרן 48—1946 מיטן אָנקומען פון די ערשטע פליטים, אודים מוצלים מאש: יחידים פון פארצווייגטע משפחות אָן שום מיטלען צום לעבן.

מיר האָבן געהאלטן פאר א הייליקן חוב צו מאָביליזירן הילף דער שארית הפּלֵיטה פון דעם שוידערלעכן חורבן.

צום דעם צוועק האָבן מיר געשאפן די **גמילות חסדים קאסע.** חברים האָבן געווידמעט א סך פון זייער צייט. נאָך א שווערן טאָג ארבעט באזוכט פארמעגלעכע און נישט פארמעגלעכע חברים. אלע האָבן בייגעשטייערט אויף דעם צוועק און אוועקגעשטעלט די גמילות חסדים קאסע, וואָס האָט געגעבן הלוואות אָן פראָצענטן, און דערמיט דערמעגלעכט טיילווייז איינצואָרדנען א נויטבאדערפטיקן חבר. מען האָט אויך געזאָרגט איינצואָרדנען יעדן מיט אן ארבעטס־פלאין.

זאָל דאָ דערמאנט ווערן דער נאָמען פון **עלקא וויגדערזאָן,** וועלכע איז ספעציעל געווען טעטיק אויף דעם געביט.

עס איז נישט געווען קיין אייניער פון די ניי־אָנגעקומענע, וואָס זאָל נישט האָבן געפונען א ווארעמע היים אין דער קליינער ווויננונג, וואָס איז באשטאנען פון א קליין צימערל מיט איין הילצערנער צוגעשטעלטער קיכל. דאָ האָט געקענט דער אורה שטענדיק געפינען א נאכט־געלעגער, א ווארעמען מיטאָג, א טרייסט־וואָרט, א געלט־שטיצע.

זי איז געווען די „אם כל חי". צוליב דעם אלם קומט איר א ספעציעלער דאנק.

די אזכרה־אוונטן

דער קאָמיטעט האָט אויף זיך גענומען די אויפגאבע פון איינאָרדנען די יערלעכע אזכרה־אָוונטן. וועָן חברים, וואָס האָבן אדורכגעלעבט די טראגעדיע — דערציילן בלעטלעך פון דער „מגילת איכה", דאן שווימט ארויף אויף דעם געדאנק די גאנצע גרויזאמקייט פון יענער צייט און

הציבור במעמד הטרת הלוט מעל לשלט במרתף השואה
א בילד... בשעתן אנטהילן דעם שילט אין מרתף השואה אין ירושלים

יעדער פון די אָנטיילנעמער לעבט אדורך די שרעקלעכע מינוטן פון ראנגלעניש מיטן טייוול, וואָס האָט אזוי בארבאריש אונדזערע נאָענטע פארשניטן.

א וועלדל אין יער הקדושים

צום אָנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע האָבן מיר אין יאָר 1956 נעפלאנצט א וועלדל אויף די בערג פון ירושלים.

די מצבה אין מורתף השואה

דער שונא און זיינע מיטהעלפער האָבן זיך נישט באגנוגנט מיט דער פארניכטונג — גייסטיק און פיזיש — דאָס יידישער פאָלק. ער האָט גלייכצייטיק געזאָרגט, אז ס׳זאָל נישט בלייבן קיין שפור פון קיין יידישער קהילה; אזוי דערהאלטן מיר לעצטנס גרוסן וועגן א מאסן־פארניכטונג פון יידישע בתי קברות. אָט די קברים, די מצבות, די שטיינער, וואָס האָבן געקענט דערציילן די געשיכטע פון יידישן יישוב, פון געזעלשאפטלעכן לעבן און קולטורעלן וועדטן, ווערן צעשטערט.

די בתי קברות זיינען פארוואנדלט געוואָרן אין פאשע־פעלדער, די מצבות ארויסגעריסן און מיט זיי ברוקירט די גאסן, און אויב עס געפינט זיך נאָך ערגעץ־ווו אן אויפצעלנע מצבה, איז זי אויך אין געפאר פארניכטעט צו ווערן.

דעריבער האָבן מיר געהאלטן פאר א הייליקן חוב אוועקצושטעלן א מצבה אין מרתף השואה אין ירושלים, צום אָנדענק פון אומגעקומענעם שטעטל און דעם געשענדטן בית הקברות.

רירנדיק איז געווען דער מאָמענט, ווען מען האָט אָנטהילט די מצבה — ווען דורך די צאנקענדיקע פלאמען פון די צוויי אָנגעצונדענע ליכט האָבן אדורכגעלויכטן די אויסגעקריצטע ווערטער „לזכר עולם לקהילה הקדושה אלכסנדר". א ציטער איז אדורך אלע הערצער. מיט א פארשטיקטער שטים, באגאָסן מיט טרערן, האָט אונדזער חבר שלמה ברוכוני דערמאנט דאָס הייליקיע שטעטל און די טייערע יידן, וואָס האָבן אין משך פון דורות דאָרט געלעבט. דאָס שטעטל פון תורה און חכמה, דאָס שטעטל פון ווילטעטיקע אינסטיטוציעס.

דער חבר אברהם וויעלינסקי, וואָס האָט אדורכגעמאכט די לעצטע גסיסה־שעהן און דעם אונטערגאנג פון דער יידישער קהילה, האָט איבערגעגעבן דאָס בילד פון די טראגישע מאָמענטן אין די לעצטע שעהן פאר דער אויסזידלונג. א טרויעריקער מאָמענט וואָס לאָזט זיך נישט פארגעסן.

אלבום

הוצאת הקיבוץ המאוחד

ע"י ועד הקיבוץ המאוחד

בעריכת

ישראל קלינוב

תל אביב

תשי"ג

דאס יזכור בוך

עס איז פארענדיקט די ארבעט פון „יזכור בוך", וואָס דאָרף פאר־אייביקן דאָס געווען שטעטל. מיטן צוטראָגן דאָס, מיט אזוי פיל מי, ארויסגעגעבענע „יזכור בוך" פון אונדזער היים־שטעטל אלעק־סאנדער, האָפן מיר, דאָס איר, לאנדסלייט, וועט ווי געהעריק אויפ־נעמען דאָס בוך.

זאָלן מיר דאָס לייענען, זאָלן מיר זיך דערמאָנען אין די אלע היליקטוימער, וואָס דאָס שטעטל האָט פארמאָגט, זאָלן מיר דערציילן אויך די קומענדיקע דורות וועגן דעם שיינעם און באליבטן שטעטל, ווי אויך וועגן דער תקופה פון שוידערלעכן אומקום.

מיר האָבן דערמיט דערפילט דעם חוב מקיים צו זיין די צוואה פון אונדזערע קדושים: זכור! געדענק — און נישט פארגעסן!

געבויגן און איינגעהילט אין טרויער שטייען מיר איבער די אום־באוווסטע קברים פון אונדזערע קדושים.

כבוד זייער אָנדענק!

און אַט זיינען די נעמען פון די חברים, וועלכע האָבן מיט זייער פליים, ענערגיע, געהאָלפן אנטשטיין דעם „יזכור־בוך" :

וויגדערזאן עלקא	פערלמוטער יעקב
ווינטער מנחם	פערלמוטער שמואל
וויעלינסקי אברהם	פראנקענטאל שבתאי
טישלער נעמי	ציאשניאק אברהם
כילעוויטש בן־ציון	צענדארף יצחק
פאמעראנץ בן־ציון	ראדאמסקי עקיבא
פליישמאן אהרן	ראזענצווייג טוביה

שערמאן שרה

די רעדאקציע־קאָלעגיע :

בלומענטאל נחמן	פערלמוטער שמואל
פאמעראנץ בן־ציון	פראנקענטאל שבאי
פערלמוטער יעקב	ציאשניאק אברהם

תוכן העניינים:

עם הספר 9

צום דערשיינען פון בוך 11

לתולדות העיר

צו דער געשיכטע פון דער שטאט

יהושע צענדאַרף — היימלאנד 15

שין־פע — געווען א יידישע קהילה... 16

נתן פוזנר — עירתי... 18

שרה ויעקב פרלמוטר — עירתי אלכסנדר 19

שרה און יעקב פערלמוטער — מיין שטעטל אלעקסאנדער 21

בן־ציון פומרנץ — אלכסנדר 26

ג. ב. — אלעקסאנדער 28

מנחם ווינטער — א בינטל פאקטן 34

י. בן־דב — שושלת אדמו״רי אלכסנדר 39

מנשה אונגער — דער אלעקסאנדערער „הויף״ 50

מ. ליפמן — „פדר״ של מעלה 53

נתן פוזנר — שבת בעיירה 56

שלמה ברוכוני — זכרונות מימי ילדותי 57

ישראל פארבער — ברעקלעך זכרונות 63

יחיאל פויזנער — מיין אלעקסאנדער 71

יצחק ווונטש — עירי וביתי 72

בין שתי מלחמות עולם

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

יצחק צענדרף — מיין שטעטל 79

מאיר זאַנענבערג — די קהילה 87

מאיר זאַנענבערג — דער שטאַט־ראַט 89

פארטיען

שמואל פערלמוטער — דער ארבעטער סעקטאַר 92

משה הנדלסמן — התנועה הציונית בהתפתחותה 98

אברהם ציאַשניאק — דער „בונד״ 100

יעקב פרלמוטר, יצחק צנדורף — „פועלי־ציון״ צ״ס 111

שמואל פערלמוטער — „פועלי־ציון״ לינקע 119

מנחם ווינטער — בית״ר אין אלעקסאנדער 129
מאיר אלעק — דער קיבוץ בית״ר 130
מאיר אלעק — די רעוויזיאָניסטישע אָרגאניזאציע 132
אהרן יצחק פליישמן — הסתדרות „המזרחי״ 134
נתן פוזנר — „החלוץ המזרחי״ 136
ב. צ. פומרנץ — „החלוץ הכללי״ 138
שרה כרמי (שרמן) — „„גורדוניה״ 142
אליעזר כהן — פועלי אגודת ישראל 143

קולטור און ספּאָרט

שבתי פראנקענטאל — ספּאָרט־קלובן 145
נתן פוזנר — ספורט בעירה: כדורגל 148
אברהם לערנער ז״ל — דער דראמאטישער קרייז 150

די פּראָפּעסיאָנעלע באוועגונג

שמואל פערלמוטער — דער ארבעטער סעקטאָר 154
מאיר זאָנענבערג — די אנטשטייונג און אנטוויקלונג
פון די פּראָפּעסיאָנעלע באוועגונג 160

דערציונג און הילפס־אינסטיטוציעס

בן־ציון פומרנץ — בית ספר „המזרחי״ ומחנכיו 168
אפרים (פישל) אולק — בית ספר „המזרחי״ 171
בן־ציון כילעוויטש — די „גמילות חסדים קאסע״ 172
יעקב פערלמוטער — „הכנסת כלה״ 175
אברהם וויעלינסקי — „לינת החולים״ 176

פּאַרשיידנס

שין־פע — א געזעלשאפטלעכע דערשיינונג 179
ב. צ. פומרנץ — קאלמוס החזן 180
מנחם ווינטער — העלדישע רחמנות 183
בן־ציון פומרנץ — בפרוץ פרעות בישראל התנדבו ראשי העם 185

השואה

דער אומקום

בן־ציון פּאַמעראנץ — א טרער איבער מיין שטעטעלע 189
בן־ציון פומרנץ — דמעת יגון על עיירתי 195
די געשעענישן אין אלעקסאנדער 199
הרב שמעון הובערבאנד הי״ד — אלעקסאנדער (ביי לאַדוש) 203

הרב שמעון הובערבאנד הי"ד — דער אלעקסאנדערער רבי
רבי יצחק מנחם דאנציגער 206
ידיעות וועגן חורבן אלעקסאנדער 208
גדליה פ. — אלכסנדר 209
גדליה פרנקנטל ז"ל — מהזוי ראשית הכיבוש 211
א. ויילינסקי — פרעות באלכסנדר 214
א. וויעלינסקי — חורבן אלעקסאנדער 217
ישראל פארבער — אלעקסאנדערער דייטשן בעתן קריג 221
בן־ציון כילעוויטש — יום כיפור ביי די דייטשן 223
רבקה שטיין (שרמן) — פרק מימי השואה 226
אברהם ציאשניאק — אין אלעקסאנדער ביי די דייטשן 228
ישראל פארבער — די לעצטע רבוישע דינאסטיע 233
ישראל פארבער — מיט אלעקסאנדערער יידן אין
וואַרשעווער געטאָ 237
שמחה טורקעלטאוב — ביים אלעקסאנדערער רבי
אין וואַרשעווער געטאָ 243
זאב (וולף) גרינשפן — איך ניצלתי מצפרני הצוררים 247
מאיר גוזא — וואגלענישן פון אן אלעקסאנדערער יוד 251
מאיר אלעק — פון יענע יאָרן 257
מרים יאשינסקי — ווי אזוי איך האָב געראטעוועט מיין קינד 266
עקיבא ראדאָמסקי — אין געטאָם און לאגערן 270
נחמן באהאריער — מיין גורל אין די מלחמה יאָרן 280
יהודה גאָלדשמידט — מיין גורל 283
שבתי פראנקענטאל — זי האָט אָפגעראטעוועט דאָם לעבן
פון דריי יידן 284
מנחם ווינטער — אויף די וועגן קיין ישראל 286
משה שיפלינגער — פאר אן נאָבן חורבן 288
יהודי אלכסנדר שניספו בשואה
אומגעקומענע אלעקסאנדערער יידן 298

אישים ודמויות

טיפן און געשטאלטן

ב. צ. פומרנץ — ר' חנוך הניך אלתר ז"ל 333
ב. צ. פ. — מרדכי'לה גרייפאן 336

ב. צ. פ. — מיכאל גרייזן 337
מ. הנדלסמן — אהרן הוכמן 338
שמחה שרמן — משה וידאבסקי 340
ש. פערלמוטער — ברוך זאַנענבערג 340
ברוך זאַנענבערג 341
ברוך זאַנענבערג — ליד צו דער נויט 342
נתן פוזנר — אלתר זילבערבערג 342
נתן פוזנר — נחה זלמן 343
ב. צ. פ. — חנה מינדל די רביצן 344
פ. בן־ציון — יעקב הנוך יעקובויץ 346
ב. צ. פ. — יצחק רבי'לה 347
משה רוזנבלט — המורה אברהם יעקב ליטווין ז"ל 349
ב. צ. פומרנץ — משה'לה הקטן 350
נתן פוזנר — המלמד משה פנחס נאבוז'נה 352
ב. צ. פומרנץ — ישראל סרבנוגורה ז"ל 353
ב. צ. פומרנץ — גדליהו פרנקנטל ז"ל 355
שמחה שרמן — אליהו פיין 356
ש. פערלמוטער — יהושע צענדאַרף 357
יצחק צענדאַרף — ישראל יהושע (מאניעק) צענדאַרף ז"ל 358
י. ש. צענדאַרף — צוויי לידער (פון יזכור בוך) 360
ש. פערלמוטער — אברהמ'לה קאן 362
אברהם ציאַשניאק — שמחה קאַפעל 363
ב. צ. פ. — שיע ריווזאן 364
בן־ציון פומרנץ — אפרים מנשה שרמן 366

אחרי המלחמה

נאכן חורבן

אברהם טענענבוים — נאַכן חורבן 371
יצחק צנדורף — בחזרי לאלכסנדר 373
פרטים על פעילות הארגון 377
די טעטיקייט פונעם ארגון 385